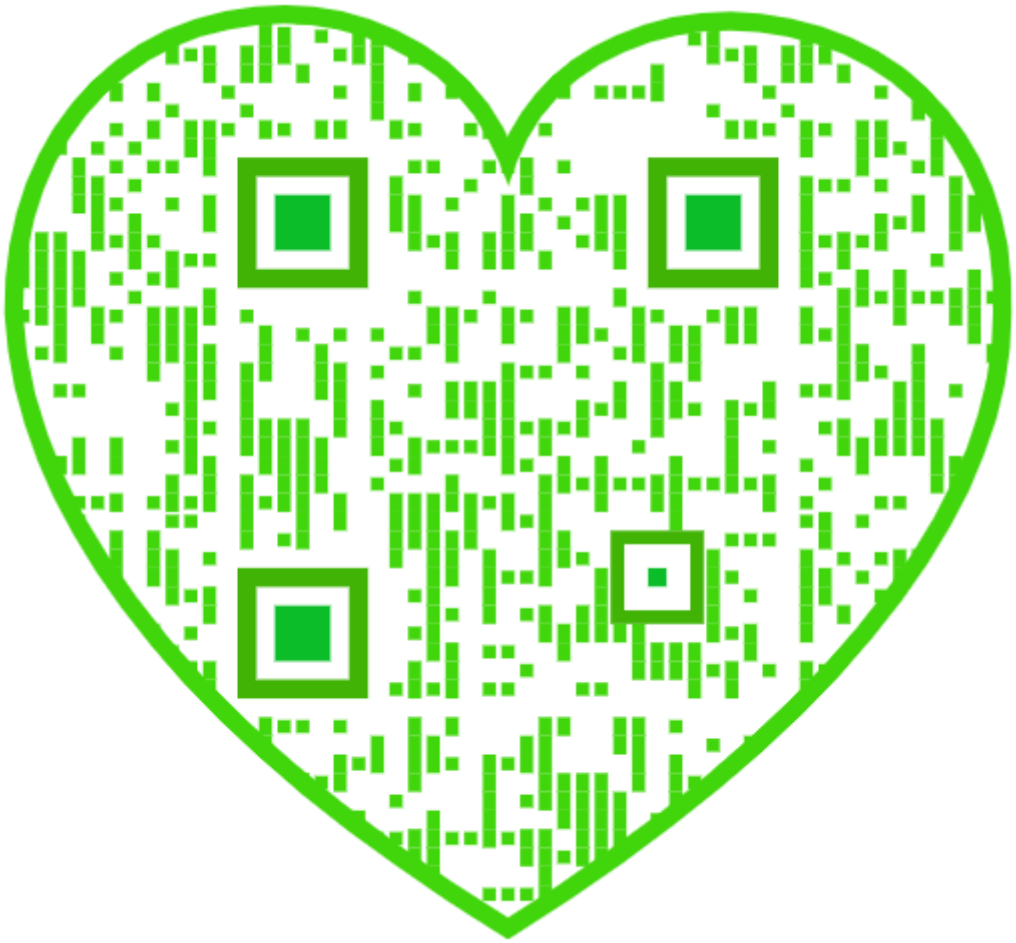
Biografie Bulletin. Jaargang 21

bron
Biografie Bulletin. Jaargang 21. Werkgroep Biografie, Amsterdam 2011

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bio001201101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

[Biografie Bulletin, 1, 2011]

Kopij

De redactie verzoekt auteurs rekening te houden met de volgende aanwijzingen voor de kopij.

Opmaak van het artikel:

- een titel of titelsuggestie geven (niet vet, geen kapitalen)
- officiële spelling gebruiken
- boektitels cursiveren
- tijdschriftartikelen tussen enkele aanhalingstekens: namen van tijdschrift of krant cursiveren
- de volgende wijze van titelbeschrijving:

Hermine de Graaf, *De zeevlam* (Amsterdam, Meulenhoff 1985)

Willem Jan Otten, 'Twee verschrikkelijke machines', in *Tirade* 38 (1994) 5

- afkortingen vermijden
- citaten: enkele aanhalingstekens, citaat binnen citaat: dubbele aanhalingstekens
- alinea's niet laten inspringen, alleen harde returns gebruiken
- werken met standaard lettertype
- *niet* onderstrepen, vet, kapitalen
- lange citaten in een buitenlandse taal in het Nederlands vertalen

Bij een lang artikel:

- de tekst opmaken met tussenkopjes (cursiveren) of een witregel
- een lead boven het artikel plaatsen (korte beschrijving van de inhoud, aanleiding of uitgangspunt van het artikel)
- zo mogelijk illustraties bijvoegen (worden geretourneerd)

Personalia:

korte biografie van 3 à 4 regels bijvoegen

Kopij:

- teksten per e-mail sturen naar redactie@biografiebulletin.nl

Ingezonden brieven langer dan 400 woorden worden niet geplaatst.

De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden brieven en ongevraagd ingezonden artikelen te weigeren.

Foto omslag: Het Kaddu Wasswa Archief. © Andrea Stultiens

Ten geleide

We hadden een ambitieus plan. Omdat het thema van de boekenweek van dit jaar ‘Geschreven portretten’ is, wilden we flink uitpakken. Ten eerste wilden we nagaan of het waar is dat er de laatste jaren meer levensverhalen zijn verschenen dan pakweg tien jaar geleden, zoals veel mensen denken. Ten tweede wilden we laten zien dat het genre levensverhalen zo breed is als je maar wilt: niet alleen biografieën en autobiografieën, ook fotoboeken, brievencollecties, dagboeken, blogs en alle andere egodocumenten vertellen over levens. Ook wilden we aandacht besteden aan de vele verschillende opinies over het genre. Waar de een het standpunt huldigt dat een levensbeschrijving een objectieve weergave hoort te zijn van het leven van iemand die iets bijzonders heeft gedaan in het openbare leven, en daarom een biografie *verdient*, stellen anderen dat een biografie met ‘verdienen’ niets te maken heeft, en dat we niet genoeg levensverhalen van vroeger én nu kunnen verzamelen. Weer anderen buigen zich het hoofd over de vraag hoe je als ‘post-humanist’ in levensverhalen meer aandacht kunt besteden aan de wereld zoals die bestaat voordat we erop reflecteren en onze verbondenheid als lichaam-subjecten met de dingen om ons heen, en met dieren tot uitdrukking kunnen brengen.

Er zijn mensen die de therapeutische waarde van het optekenen van levensverhalen onderstrepen, of de politieke en sociale noodzaak benadrukken van het opschrijven van ervaringen van onderdrukking, trauma of discriminatie. Ook op de vraag of een biografie onderwerp van een proefschrift kan zijn - nu heel gebruikelijk, maar twintig jaar geleden nog onderwerp van discussie - wilden we ingaan. De enorm grote diversiteit van opvattingen over nut en noodzaak van auto/biografieën zouden we illustreren aan de hand van lijsten van de auto/biografieën die de laatste twintig jaar in het Nederlands zijn gepubliceerd. We zeiden het al: het was een ambitieus plan. Té ambitieus, zo bleek. Onze aanpak leek simpel. We zouden in PiCarta het trefwoord ‘biografie’ intikken en vervolgens de gegevens in lijsten opnemen. Algehele verwarring en ontregeling waren het gevolg. Want wat bleek? Wie op ‘biografie’ zoekt, vindt weliswaar enorme hoeveelheden titels van artikelen, dvd's, tapes en boeken, maar ook heel veel niet. Zo misten we tot onze grote verbazing de Annie M.G. Schmidt-biografieën van Joke Linders en Annejet van der Zijl, de Wilhelmina-biografie van Cees Fasseur en de Cals-biografie van Paul van der Steen; de Jacoba van Beieren-biografie van Antheun Jansse, Dik van der Meulens boek over leven en werk van Multatuli, en de levensbeschrijving van Sergei Diaghilev door Sjeng Scheijen, om maar een paar te noemen. We besloten te zoeken op ‘biografieën’, maar dat maakte de zaak er niet gemakkelijker op. Ten eerste kregen we daardoor zoveel resultaten dat we een heel bulletin met louter lijsten hadden kunnen vullen, en ten tweede misten we in die lijsten titels die we weer wel hadden gevonden

bij het zoeken op ‘biografie’. Conclusies over het soort en het aantal biografieën dat er de laatste twintig jaar in Nederland is verschenen, konden we daarom alleen met grote voorzichtigheid trekken. Niet alleen zijn biografieën van vrouwen in de minderheid - geen verassend nieuws - maar ook vonden we weinig levensverhalen van schilders, architecten en autochtone inwoners van de voormalige Nederlandse koloniën. Wat we wel aantroffen waren biografieën van steden en gebouwen, een biografie van het leven en een van de Heilige Geest, een biografie van een ideaal en een van een illusie, en levensbeschrijvingen van slachtoffers en daders. Het idee dat er de laatste decennia meer biografieën zijn verschenen, kan, zo kunnen we vaststellen, te maken hebben met het gegeven dat boeken die tot zo'n twintig of dertig jaar geleden niet als biografie zouden zijn geclassificeerd, tegenwoordig wel onder die categorie worden ondergebracht, of door de uitgever zo worden genoemd. De al dan niet vermeende toename aan biografieën zou dus ook een gevolg kunnen zijn van veranderingen in classificatiesystemen. Bovendien besteden journalisten en wetenschappers de laatste decennia meer aandacht aan het genre dan zo'n dertig jaar geleden, toen veel mensen het afdeden als een vorm van voyeurisme, hagiografie of eurocentrisme.

Toch vonden we het interessant genoeg in dit extra dikke nummer de titelgegevens af te drukken van in de Nederlandse taal (oorspronkelijk en vertaald) gepubliceerde levensverhalen zoals we die in PiCarta onder het trefwoord ‘biografie’ aantroffen. Tussen de titelgegevens door hebben we artikelen geplaatst die reflecteren op biografieën die in de lijsten voorkomen. Daarnaast hebben we ons best gedaan zoveel mogelijk verschillende soorten levensverhalen te belichten: een derde versie van de biografie van een en dezelfde persoon, biografieën van politici, van een componist, een kunstverzamelaarster, een gastarbeider, een schrijfster, een Javaanse dichter en politicus, een stad en een kinderboekenauteur; een visuele biografie, een dvd en een verzameling brieven. Daarnaast vindt u in dit nummer twee artikelen over het lesgeven van auto/biografieën en de laatste aflevering van de column over de biografische praktijk. Bovendien hebben we een deel van dit nummer gewijd aan de levensverhalen die in de maak zijn of dit jaar zullen verschijnen. Ook in dit geval gaat het slechts om een impressie.

Wat we ten slotte wel met zekerheid kunnen zeggen is dat er in de komende jaren heel wat geschreven, gesproken, gefilmde en gefotografeerde levensverhalen zullen verschijnen. Het wordt, wat de levensverhalen betreft, een schitterende tijd.

Met dit nummer nemen Jeroen Koch, Dik van der Meulen en Monica Soeting afscheid van de redactie van *Biografie Bulletin* om meer tijd te kunnen besteden aan andere biografische projecten. De nieuwe redactie zal bestaan uit Jaap Bos (hoofdredactie), Eva Gerrits, Alpita de Jong, Dennis Kersten, Eva Rovers en Erik Swart.

De redactie

Een biografie heeft een houdbaarheidsdatum
Het derde boek over Willem de Mérode
Hans Werkman

Drieëntwintig jaar geleden verscheen de Achterberg-biografie van Wim Hazeu. Is het daarom niet hoog tijd voor een nieuw boek over de dichter? Een biografie, betoogt Hans Werkman, die dit voorjaar een derde versie van zijn biografie van Willem de Mérode publiceert, is per definitie nooit af. Als er na twintig of dertig jaar geen nieuwe biograaf op hetzelfde onderwerp afkomt, zou de eerste biograaf moeten overwegen zijn of haar boek te reviseren.

De meeste Nederlandstalige biografieën worden, als ze eenmaal gepubliceerd zijn, niet herschreven. Maar wat is het spijtig dat bijvoorbeeld Wim Hazeu geen aanstalten maakt voor een gereviseerde Achterberg-biografie. In de herdrukken staan alleen enkele bladzijden errata en aanvullingen, terwijl zich inmiddels een berg aan respons, nieuw materiaal en nieuwe inzichten van anderen heeft opgehoopt. Een herdruk is daardoor al bij verschijnen verouderd. Nu er nog geen nieuwe Achterberg-biograaf opdoemt, moet Hazeu na drieëntwintig jaar toch voldoende kritische distantie tot zijn eigen boek hebben ontwikkeld om het te kunnen herschrijven.

In ons taalgebied krijgt slechts een beperkt aantal schrijversbiografieën een herkansing onder de nieuwe pen van een andere biograaf. Vóór de Slauerhoff-biografie van Hazeu (1995) was er die van C.J. Kelk, maar dat was een te haastig geschreven en te oppervlakkig boek. Hazeu heeft het helemaal opnieuw aangepakt. Michel van der Plas wordt wat Bomans betreft opgevolgd door Gé Vaartjes. De wetenschappelijke biografie van Guido Gezelle door Piet Couttenier is jarenlang tegengehouden doordat Van der Plas de markt vulde met zijn verhalende biografie. Maar dat is nu twintig jaar geleden en het wordt tijd dat Couttenier uit zijn schulp kruipt.

Ik heb geen opvolger en houd het dus in eigen hand. Mijn eerste biografie, *Het leven van Willem de Mérode* (1971), raakte vol margeaantekeningen en ingeplakte notitiebriefjes. Ik herzag meningen, ik voegde nieuw ontdekte dingen toe en zo ontstond *De wereld van Willem de Mérode* (1983). Het boek kreeg de Henriëtte de Beaufortprijs 1986; in het juryrapport werd de zelfstandige status van een revisie nadrukkelijk erkend.

In maart 2011 verschijnt, achtentwintig jaar na nummer twee, de derde biografie, opnieuw een grondige herschrijving. De belangstelling voor De Mérodes poëzie en biografie leeft nog steeds.

Een nieuw boek

De nieuwe biografie heet *Bitterzoete overvloed. De wereld van Willem de Mérode.* In de hoofdtitel heb ik met een citaat van De Mérode (pseudoniem van Willem Keuning, 1887-1939) zijn paradoxen samengevat: zijn knapenliefde en de onmogelijke mogelijkheid deze liefde, in poëzie en leven, te verzoenen met zijn christelijk geloof. Het boek telt nu ruim 400 bladzijden, vijftig procent meer dan het vorige. Het is nu meer gestructureerd. In zevenenveertig korte hoofdstukken heb ik De Mérodes leven overzichtelijker gemaakt. Aan de hand van nieuw materiaal dat in 1983 nog niet beschikbaar was, kreeg ik een beter begrip van zijn leven. Maar ook op basis van het oude materiaal ontstonden er nieuwe inzichten.

Wat veranderde er zoal? Ik geef een onvolledige lijst en ik stimuleer daarmee, naar ik hoop, collega's om hun ooit geschreven boek ook eens zo te lijf te gaan.

* Door de Nederlandse vertaling van August von Platens dagboeken (1990) ontdekte ik dat Von Platen een veel centralere rol in De Mérodes poëzie speelde dan ik eerder dacht. Von Platen, met diens ideaal van begeerteloze homoliefde, was De Mérodes rolmodel en stimuleerde hem in sonnetvorm te schrijven. In De Mérodes teksten over zijn reizen naar Italië kon ik nu ook Von Platen als reisleider herkennen.
* De brieven van Jan Rispens aan De Mérode krijgen nu meer aandacht, omdat bij herlezing hun gezamenlijke reacties op Geerten Gossaert me opvielen.
* Er zijn meer gesprekken met en brieven van oud-leerlingen van ‘meester Keuning’ verwerkt, omdat ik inmiddels had ingezien dat hij zijn onderwijzerschap niet alleen als een last, maar ook als geluk moet hebben beleefd.
* Willem Keunings kerkelijke geloofsbelijdenis in 1913 had ik altijd gezien als een bewijs van geloofsgroei, maar daar zet ik nu een vraagteken bij. Ik vergelijk voor het eerst deze belijdenis met de aard van de poëzie die hij in hetzelfde jaar schreef.
* Doordat ik opnieuw het materiaal doornam, werd de gang van zaken voor en na Keunings arrestatie in 1924 helderder, ook voor mijzelf.
* Keunings zelfacceptatie als pedofiel komt nu beter uit de verf. Die blijkt uit zijn poëzie en soms uit de opdrachten aan jonge vrienden, maar ook uit de levenslange vriendschappen die hij maakte via de homobeweging van Jacob Schorer.
* Dat De Mérodes jongenspoëzie spiritueel van karakter is, heb ik aangetoond in mijn essaybundel *De Mérode en de jongens* (1991). De conclusies heb ik in *Bitterzoete overvloed* ingebracht.
* Ik kon voor mijn derde versie een interview met Guus Koelman gebruiken (die ik in mijn vorige boek nog een schuilnaam gaf) over De Mérodes visie op zijn pedo/homoseksualiteit.

* Ik ontdekte dat De Mérode van zijn ‘Italië-gedichten’ eigenlijk alleen de ‘christelijke’ publiceerde, en niet de ‘klassieke’. Dit maakt duidelijk dat hij, binnen de samenhang van aardse en hemelse liefde in zijn poëzie, de liefde voor God een sterker

accent ging geven.

* De Mérodes brieven aan P.J. Meertens waren nu voor het eerst geheel beschikbaar, evenals de dagboeken van Meertens. Daardoor kon ik hun omgang met elkaar beter reconstrueren.
* In mijn vorige boek beschouwde ik De Mérodes ridderorde (1936) nog als eerherstel. Deze visie moest ik op basis van nieuw materiaal geheel herzien: het lintje was een dramatische, Haagse vergissing.
* Ik heb nu veel meer gegevens verwerkt over de ontvangst van De Mérodes werk in de pers.
* Op internet kon ik nagaan hoe De Mérodes bibliotheek in elkaar zat: veel mystieke literatuur, veel Chinese en Japanse literatuur, weinig over homoseksualiteit.
* Ik weet nu zeker dat Boudewijn Büch me voor de gek hield toen hij mij in 1979 schreef dat hij 'talrijke prachtige voltooide en onvoltooide jongensliederen van ons beider held' bezat.
* In 1983 wist ik niet of ik wel de hele collectie-De Mérode in het familiearchief-Keuning ter inzage had gekregen. Nu weet ik dat wel.

De scherven en de vaas

Zoals in iedere biografie blijven er vragen open. De biograaf staan voor de reconstructie van de vaas alleen de teruggevonden scherven ter beschikking. Grote scherven die ik mis zijn de dagboeken van Willem Keuning - maar die zullen in 1924 bij zijn arrestatie wel verloren zijn gegaan - en de enkele honderden brieven van De Mérode aan Bert Bakker die hopelijk nog eens ergens opduiken.

Er is meer dan genoeg aan aanvullend materiaal en nieuwe inzichten om De Mérodes biografie nu voor de derde keer uit te geven als weer een nieuw boek. Is zijn werk het waard? Ik citeer uit het voorwoord van Willem Jan Otten in de recente bloemlezing *De gedroomde zoon* die Otten en ik maakten: 'Hij is, meer dan zeventig jaar na zijn dood, iemand om van te houden. Geen nieuwlichter, ook in zijn tijd niet. Wel een kind van zijn tijd, het slachtoffer, in zekere zin, daarvan - en toch: een springlevende, volstrekt authentieke dichter.'

Een biografie heeft een houdbaarheidsdatum, schrijft Hans Renders, want 'we stellen steeds weer andere vragen aan het verleden'. Dat is waar. In mijn geval had ik tussen mijn eerste en mijn derde biografie van De Mérode veertig jaar de tijd om mijzelf deze vragen te stellen. Maar ik beloof dat ik het niet nog eens zal doen. Ook een biograaf heeft een houdbaarheidsdatum.

Literatuur

Willem de Mérode, *De gedroomde zoon. 100 gedichten.* Verzameld en ingeleid door Willem Jan Otten en Hans Werkman (Soesterberg, Aspekt 2010)

Hans Renders, ‘De biograaf tussen context en actualiteit’, in Wouter Beekers (red.), *Christelijk-sociaal in de jaren zestig* (Amsterdam, VU 2010) 9-10
Hans Werkman, *Bitterzoete overvloed. De wereld van Willem de Mérode* (Soesterberg, Aspekt 2011)

Wie en wat
Een nuttige vorm van zelfbedrog
Wie: Madelon de Keizer
Wat: Leven en werk van Albert Verwey; leven en werk van Frans Goedhart

Je werkt aan twee verschillende biografieën - welke?

Van 2000 tot 2004 leidde ik het NIOD-project Moderniteit, waarvan de uitkomsten werden neergelegd in de bundel *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940.* Mijn plan was vervolgens een cultuurgeschiedenis van die periode te schrijven, waarin ik de neerslag van de grote ontwikkelingen van de periode 1900-1940 voor Nederland wilde onderzoeken. Allengs rees bij mij de gedachte dat ik dat het beste kon doen aan de hand van een belangrijk persoon. Toen doemde Albert Verwey op. Mij staat een biografie voor ogen die ingebed is in de ontwikkeling van de culturele moderniteit van Nederland vanaf 1880 tot 1940. Verwey's soms centrale, maar in ieder geval altijd belangrijke rol in het culturele leven van Nederland vanaf 1880 tot aan zijn dood in 1937 biedt daartoe een uitstekende ingang.

Ik zie Verwey als een dichter die de behoefte had zich sterk te profileren in het culturele veld. Verwey's *politics of poetry* beoogde een regeneratie van de cultuur. Deze ambitie laat zich illustreren aan de hand van zijn optreden als dichter en criticus in de Beweging van Tachtig en zijn door spinozisme geïnspireerde cultuurkritiek in de jaren negentig. En aan de hand van de combinatie daarvan in zijn tijdschrift *De Beweging* (1905-1919) en nadien in de invulling van zijn hoogleraarschap te Leiden.

Verwey's ambities vereisten de opbouw van een netwerk. Daartoe dienden aanvankelijk *De Nieuwe Gids* (voor hem tot 1889) en *Het tweemaandelijksch tijdschrift*, omgedoopt tot de *XXste Eeuw* (tot 1905); later vooral het eerder genoemde tijdschrift *De Beweging* (1905-1919).

Dan de tweede biografie waaraan ik werk. Al jaren geleden heeft het bestuur van de Stichting Het Parool mij gevraagd of ik, na mijn proefschrift over *Het Parool* (*Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in Oorlogstijd*, Amsterdam 1991), nu ook de biografie van Frans Goedhart wilde schrijven. Goedhart was een van de oprichters van het illegale blad, waaraan hij, toen *Het Parool* na de oorlog als dagblad ging verschijnen, politiek commentator werd. Jarenlang heb ik

mij echter eerst eens op een ander terrein willen ontplooien: ik wilde niet ‘mevrouw *Het Parool*’ worden. Een paar jaar geleden leek er zich de juiste constellatie voor te doen om naast de Verwey-biografie een boek over Goedhart te schrijven. Ik zou dat gaan doen samen met Parool-journalist Paul Arnoldussen. Na een paar maanden werken bleek dat we te veel van elkaar verschilden in werkwijze en opvatting over hoe het boek er uiteindelijk uit zou moeten komen te zien. Ik ging, gesubsidieerd door de Stichting Media en Democratie, daarna als enige auteur verder. Jammer, maar helaas.

Waarom juist deze twee biografieën? Delen ze iets?

Die vraag is al deels beantwoord: door omstandigheden werk ik aan deze twee boeken. Delen ze iets? Ja, ze delen dezelfde auteur. Ze worden geschreven door een NIOD-historica die zich al jarenlang met de politiek en de cultuur van de betreffende periode heeft beziggehouden. Ze zullen ongetwijfeld in eenzelfde stijl geschreven worden.

Op één punt zal de Goedhart-biografie sterk afwijken van die van Verwey: het grillige verloop van de geschiedschrijving van *Het Parool* maakt het nodig dat ik mijzelf in de Goedhart-biografie zal moeten opvoeren. Vanaf 1945 zijn van de kant van het Stichtingsbestuur van *Het Parool* (vooral door Goedhart) pogingen gedaan om tot een geschiedenis van het illegale blad te komen. In 1955-'56 leek het even te lukken, maar politieke geschillen en commerciële belangen van de Stichting Het Parool stonden toen een afgeronde geschiedenis van het illegale *Parool* in de weg. Begin jaren tachtig kwam ik - op voordracht van Loe de Jong - als geschiedschrijver in beeld. Toen leerde ik Goedhart zelf en de andere mensen van de ‘Parool-adel’ kennen. Maar ook de aan mij verstrekte opdracht liep niet van een leien dakje. Het was uiteindelijk Hans Daalder, hoogleraar politicologie in Leiden, die mij de helpende hand toestak. Hij wist van de hoed en de rand: in 1956 had het Stichtingsbestuur zijn proefhoofdstuk afgekeurd. Inmiddels curatoriumlid van de Stichting Het Parool regelde hij de zaak zo dat ik, ongestoord door directe Parool-bemoeienis, uiteindelijk in 1991 in Leiden op *Het Parool in oorlogstijd* bij hem en Ivo Schöffer kon promoveren.

De geschiedschrijving van het illegale *Parool* was een belangrijk element in Goedharts leven - ook in zijn nadagen, toen ik daarmee begon. Ik heb Goedhart in de jaren tachtig talloze malen gesproken. Zijn verhaal in die tijd droeg het hele verhaal van zijn politieke en journalistieke leven in zich. Ook toen speelde ik al met de gedachte een biografie van hem te schrijven. Ik interviewde hem daarom ook over zijn naoorlogse politieke en journalistieke leven. De Goedhart-biografie onderscheidt zich dus ook van die van Verwey hierin dat ik Goedhart, zijn gezin, en de mensen van Stichting Het Parool persoonlijk heb gekend. Ik zou een slecht historica zijn als ik in mijn biografie van Goedhart net zou doen alsof dat niet zo was.

Hoe doe je dat, aan twee biografieën tegelijk werken?

Voor de Goedhart-biografie deed ik eerst een groot deel van het onderzoek en voegde de zo verkregen documentatie bij wat

ik al in eerdere periodes aan materiaal had verzameld. Dat onderzoek gaat tot op de dag van vandaag door (twee onderzoeksassistenten, Marije Plomp en Jakob Bergvelt, helpen mij daarbij), terwijl ik inmiddels driekwart van het manuscript klaar heb.

Ondertussen doe ik, met een andere assistent, Menno Voskuil, onderzoek in het Verwey-archief, dat bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam berust. Dat is een immens groot archief, dat wij voor de zomer van dit jaar geheel zullen hebben doorgenomen - naar men bij de bibliotheek beweert, zijn wij de enigen die dat huzarenstukje hebben verricht. Nog voor ik aan de Goedhart-biografie begon, had ik al een ruw manuscript geschreven van de biografie van Albert Verwey. Op basis daarvan hebben wij het materiaal geordend en de onderzoeksvragen gesteld.

Wat zijn de voordelen van het werken aan twee biografieën, wat de nadelen?

Ik heb altijd al aan verschillende projecten tegelijk gewerkt. Mijn baan op het NIOD brengt dat nu eenmaal met zich mee. Tegelijk echt schrijven aan beide biografieën lijkt mij echter onmogelijk en dat doe ik dan ook niet. Door de verschillende stadia van het werk op elkaar af te stemmen (in de schrijffase van de ene biografie voor de andere biografie alleen onderzoek doen en vice versa), is het mij tot nu toe in de praktijk heel goed afgegaan. Daarbij, durf ik nu wel op te biechten, pleeg ik ook een nuttige vorm van zelfbedrog door, als ik aan de ene biografie werk, de andere meer als ‘hobby’ te zien.

Wat beschouw jij als de belangrijkste aspecten van een biografie?

Ik zie de biografie als een historisch genre dat het persoonlijke in de geschiedenis tot zijn volle recht kan laten komen. Het is daardoor een prachtig stijlmiddel om ingewikkelde historische problemen tot een prettig leesbaar geheel om te smeden (idealiter gesproken). Een voorbeeld. In de biografie van Verwey gaat het mij, als cultuurhistoricus, erom het verlangen naar culturele en politieke regeneratie in de samenleving vanaf 1890 tot 1940 te betrappen - een actueel onderwerp trouwens. In de biografie van Goedhart staat de mentale en politieke geschiedenis van de Koude Oorlog centraal en de herinnering daarin aan de Tweede Wereldoorlog. Moeilijke en gecompliceerde onderwerpen, die zich via deze personen goed laten beschrijven.

Wat zijn de grenzen van een biografie?

Geen - behalve het gebrek aan materiaal juist als je dat nodig hebt. Was Goedhart inderdaad een rokkenjager? Was hij een agent van de CIA? Had Verwey een erotische relatie met Willem Kloos? Werd Verwey inderdaad door Menno ter Braak gewaardeerd? Waarom dan wel?

Wanneer komen beide biografieën uit?

Ik streef ernaar de Goedhart-biografie in augustus van dit jaar gereed te hebben. Het boek zal dit najaar verschijnen. Vanaf augustus kan ik mij dan fulltime wijden aan het schrijven van de Verwey-biografie, die ik in het voorjaar van 2014 hoop te publiceren.

Levenstekens
De brieven van Hilde Verdoner-Sluizer
Eline Hopperus Buma

> *De PiCarta-lijst van 2011 is er uiteraard nog niet, maar van sommige biografieën en gepubliceerde egodocumenten die dit jaar zullen verschijnen, is al wel iets te zeggen. Zoals* Levenstekens, brieven uit Westerbork: *een verzameling brieven van Hilde Verdoner, die in Auschwitz omkwam, en haar zoon Otto, die de oorlog heeft overleefd.*

In 1990 verscheen in de Verenigde Staten *Signs of Life. The Letters of Hilde Verdoner-Sluizer from Nazi Transit Camp Westerbork 1942-1944.* Het boek bevatte de brieven die Hilde Verdoner-Sluizer (1909-1944) had geschreven vanuit het doorgangskamp Westerbork, waar ze met twee korte onderbrekingen meer dan een jaar had verbleven. Op het eerste gezicht scheen het boek voornamelijk bestemd voor de naaste omgeving van Hilde Verdoner. Haar brieven waren bijeengezocht en van commentaar voorzien door haar dochters; ook stond er een herdenkingsgedicht in van een van haar kleindochters.

Maar bij aandachtiger lezing bleek *Signs of Life* het niveau van de doorsnee familieuitgaven te overstijgen. Hilde was geen begenadigde schrijfster als Anne Frank of een nauwkeurige observator als Philip Mechanicus. Maar juist de ‘gewoonheid’ van haar brieven, haar alleszins begrijpelijke zorgen over haar kinderen en vooral haar beschrijvingen van de dagelijkse beslommeringen in het doorgangskamp Westerbork maakten haar brieven zo bijzonder. Neem de volgende passage:

> *Ik lig op een bed driehoog, hetgeen volgens mij voor degene die in staat is naar boven en eraf te klauteren vele voordelen heeft. Vooral heb je de ruimte in de hoogte, zodat je je kunt roeren op je bed, je hebt geen gewoel boven je en je hebt enige berging voor je boeltje over de balken. Daarop heb ik dan ook mijn schoenen uitgestald en 's nachts wapperen mijn kleren erop uit, terwijl ik heel hoog in de nok een kleerhanger heb kunnen bevestigen waarop mijn rode jurk hangt en hetzij mijn regenjas of mijn groene mantel. Ook hangen nog ergens aan een spijker mijn washandje en handdoek. Verder blijft alles in de rugzak en broodzak, die overdag met mijn opgevouwen*

> *dekens op het bed liggen en 's avonds als ik het bed ga opmaken ergens op een bank of tafel gedeponeerd worden.*

Geen grote thema's, geen uitweidingen over het onrecht dat haar en haar medebewoners van Westerbork werd aangedaan en slechts af en toe een passage over het verdriet van de gevangenen of de angst voor wat komen zou. Wél, daarentegen, een beklemmend beeld van een kamp dat het voorportaal was van de ondergang, maar niet de vernietiging zelf.

Het lag dan ook voor de hand dat er een poging zou worden ondernomen om deze brieven, in het Nederlands geschreven door een Nederlandse vrouw, ook in Nederland te laten verschijnen. De noodzaak van zo'n boek werd nog dringender toen bleek dat ook Hildes zoon Otto brieven had geschreven, lang na de oorlog: wonderlijke, kleurrijke epistels, totaal anders dan wat zijn moeder had geschreven, maar handelend over hetzelfde onderwerp: de Jodenvervolging. Brieven van iemand die wél had overleefd, maar zijn hele leven een oorlogskind was gebleven:

> *Als ik in de spiegel kijk, verbaast het me altijd weer dat ik een kale man zie met een bril. Want achter die ogen bevindt zich een kind van drie jaar, dat nog altijd niet gelooft dat alles is verdwenen. En dat nog steeds gelooft dat het alleen maar op de goede knop hoeft te drukken en de dingen voorgoed op een rijtje hoeft te krijgen, om deze idiote nachtmerrie te laten eindigen. En dat het dan terug zal zijn waar het thuishoort: bij zijn moeder, zijn vader en zijn grootouders. In de tuin achter het huis, zijn eigen kamer, zijn eigen bed. In veiligheid. Dan zal het kind van drie jaar een jeugd hebben, en opgroeien om iemand te worden.*

De brieven van Hilde en Otto Verdoner, omlijst door enkele herinneringen van Hildes echtgenoot en gevolgd door een gedicht van haar kleindochter, laten zien wat de Jodenvervolging heeft aangericht onder verschillende generaties: de zorgen van Hilde, van wie de lezer weet wat haar lot was, de wanhoop van haar man na de oorlog, de levenslange zoektocht van haar zoon Otto naar de verloren tijd.

Voor veel lezers zal *Levenstekens* herinneringen oproepen aan het razend populaire boek *Haar naam was Sarah* van Tatiana de Rosnay uit 2006 (in 2010 verfilmd), over moderne, internationaal georiënteerde mensen in wier leven de oorlog centraal staat. Zo lijkt ook het leven van Otto Verdoner in Amerika op het eerste gezicht ‘gewoon’, maar ook bij hem speelt de oorlog een centrale rol. Misschien zal ook *Levenstekens* een volgende generatie aanleiding geven tot het stellen van vragen en tot scherp observeren.

Hilde Verdoner, *Levenstekens, brieven uit Westerbork* (Boom, Amsterdam 2011)

Wie en wat
Wie verdient de Imperial March?
Wie: Marten Buschman
Wat: Het leven van Henri van Kol

Henri van Kol (1852-1925). Tekening door Albert Hahn, 1918

Wie is Henri van Kol?

Dé standaardreactie als ik vertel over mijn voornemen een biografie van Henri van Kol te schrijven. Weinig mensen hebben van hem gehoord; slechts een enkeling die ingevoerd is in de geschiedenis van het socialisme en kolonialisme kent hem.

Dat geldt voor veel gebiografeerden.

Dat klopt, maar in dit geval is dat vreemd, want Van Kol heeft aan vele organisaties en bewegingen een belangrijke, soms zelf onmisbare bijdrage geleverd, vele ideeën geopperd over de koloniale ethische politiek ten opzichte van Nederlands-Indië en hij is in feite de oprichter van de SDAP.

Dat is toch P.J. Troelstra?

Zo staat het in de officiële annalen, maar dat is niet helemaal waar. Mensen als Willem Vliegen en Jan Schaper waren in dit opzicht belangrijker. En Van Kol. Vliegen en Schaper hebben de eerste aanzet gegeven en Van Kol was de eerste die in de gaten had dat met de radicale elementen in de toenmalige socialistische partij, de SDB, weinig ‘positiefs’ te behalen was. Van Kol wilde in het parlement het woord voeren. In zijn brochures schreef hij al in de jaren tachtig van de negentiende eeuw dat een sociaaldemocraat concreet dient te werken aan de verbetering van de slechte situatie van de meeste loonslaven. Dit in tegenstelling tot de revolutionaire stroming binnen de SDB.

Van Kol was ook belangrijk vanwege zijn positie in de netwerken van jonge arbeiderssocialisten en van oudere bourgeois partijleden. In beide netwerken, waarvan de leden niet met elkaar spraken (de so-

ciaal-culturele afstand was groot), was hij duidelijk aanwezig. Hij was de *linking pin.*

Wat was Van Kols achtergrond?

Henricus Hubertus van Kol werd geboren in 1852 in Eindhoven, bezocht de HBS in Turnhout en de Technische Universiteit te Delft, en maakte een glansrijke carrière als waterstaatsingenieur in Nederlands-Indië. Tijdens zijn studententijd in de jaren zeventig maakte hij kennis met het internationale socialisme en dat heeft hij nooit meer losgelaten. In Indië zocht hij maatschappelijke aansluiting door te schrijven. De titel van zijn eerste boek, uit 1881, luidde *Christendom en socialisme.* Hij werd lid van de Vrijmetselarij, trouwde met columniste Nellie Porrey en nam woeste gronden in erfpacht voor zijn koffieplantage Kajoemaas. Daarnaast handelde hij in aandelen, vooral toen zijn Java-koffie veel geld opleverde.

Van Kols plantage-activiteiten waren onbekend totdat in 1986 een gedenkboek van de plantage opdook. Hijzelf hield zijn koffiewerk gescheiden van zijn politieke en publicitaire arbeid. Dat is vreemd als je bedenkt dat er meer kapitalisten en vermogenden waren die zich aansloten bij socialistische organisaties. Om een voorbeeld te noemen: de socialist en Amsterdamse wethouder Floor Wibaut, een tijdgenoot van Van Kol, was een vermogende, internationaal opererende houthandelaar. Wibaut heeft daar nooit geheimzinnig over gedaan. Van Kol echter schrijft in zijn boek uit 1903 over Indië uitgebreid over zijn eigen plantage, prijst die uitvoerig (‘de hemel is daar niets bij’, schreef zijn bankier) maar vermeldde niet dat hij de eigenaar was. In mijn onderzoek ga ik op zoek naar een verklaring.

Wat beschouw je als het interessantste aspect van je onderzoek?

Dat is de mislukte coup tegen Troelstra in 1913. De SDAP sprong bij de Tweede Kamerverkiezingen van zes naar achttien zetels (in een Kamer van honderd) en kon zo in een regering plaatsnemen. Maar vooral Troelstra was daartegen. Op dat moment greep Van Kol in, samen met Vliegen en Schaper. Hij liep al tegen de zestig en dit was zijn laatste kans om een post als minister van Koloniën te verkrijgen. Hij besloot buiten de partij om met de informateur te praten. Vliegen en Schaper lieten dat aan Troelstra weten, die eindelijk eens een koekje van eigen deeg kreeg, maar daarover zeer ontstemd was. Na hun bezoek aan zijn huis volgde Troelstra de beide heren en zag dat zij naar Hotel Des Indes liepen om daar Van Kol verslag uit te brengen. Van die scène kun je zo een film maken, met muziek uit *Star Wars* op de achtergrond. De enige vraag is wie de *Imperial March* verdient: Troelstra of Van Kol.

Wanneer verschijnt de biografie?

Dat zal nog wel even duren. Tussentijdse resultaten, leuke anekdotes en ook discussiepunten publiceer ik op de website www.henrivankolkronieken.eu. Reacties zijn welkom.

Wij gingen onze eigen weg
Herinneringen van Nederlandse revolutionaire socialisten (1930-1950)

Ron Blom en Bart van der Steen

> *In 2005 publiceerde Joosje Lakmaker* Voorbij de Blauwbrug, *een schitterende en ontroerende biografie van haar grootvader Leman Lakmaker, een niet-bekende Nederlander die zich dankzij het socialisme wist te ontworstelen aan het Amsterdamse getto. Dit jaar verschijnt* Wij gingen onze eigen weg: *de bundeling en bewerking van de memoires van vier Nederlandse radicale socialisten door Ron Blom en Bart van der Steen;*[1] *een collectie fascinerende fragmenten van al even onbekende mensen met een bijzondere geschiedenis.*

Tijdens ons onderzoek naar de geschiedenis van de radicale arbeidersbeweging in Nederland stuitten wij op de memoires van Fokke Bosman, Andries Dolleman, Henri Engelschman en Joop Flameling. Niet de bekendste figuren uit de Nederlandse arbeidersbeweging, maar wel mensen met een bijzondere geschiedenis en de gave die met hun zelfgeschreven herinneringen weer tot leven te brengen. Wij vonden dat hun herinneringen onterecht voor een groter publiek verborgen waren gebleven. Wij selecteerden daarom fragmenten uit hun memoires en bundelden die.

De vier hoofdpersonen van ons boek - Bosman, Dolleman, Engelschman en Flameling - waren actief in de periode rond de Tweede Wereldoorlog, de periode die Eric Hobsbawm ‘het tijdperk van de rampspoed’ heeft genoemd.[2] Dit was de tijd van totalitaire regimes als die van nazi-Duitsland en stalinistisch Rusland. De sociaal-democraten verbonden zich aan de parlementaire democratie en het kapitalisme, terwijl de communisten kozen voor Moskou. Slechts een kleine minderheid wenste hierin niet mee te gaan. Anders dan de sociaal-democratie wilde zij het streven naar een socialistische maatschappij - en de revolutie die haar zou inluiden - niet opgeven. Tegelijkertijd keerde ze zich tegen het communisme, die onder Stalins dictatuur veranderde in een dictatoriale beweging. In plaats daarvan beriepen zij zich op

Rosa Luxemburg en Lenin; op de Duitse Opstand van 1918/1919 en de eerste jaren van de Russische Revolutie. Zij noemden zich daarom revolutionair-socialisten.

De revolutionair-socialistische beweging had wortels in zowel de sociaal-democratie als in het communisme. In 1932 splitste een groep van een paar duizend mensen zich af van de SDAP (de voorloper van de PvdA) en richtte de Onafhankelijke Socialistische Partij op. Drie jaar eerder hadden dissidente communisten de Revolutionair-Socialistische Partij opgericht. In 1935 fuseerden de twee partijen tot de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP).[3] De RSAP is tegenwoordig vrijwel onbekend, maar was in de jaren dertig een factor van betekenis. Ze had een paar duizend activisten en gemeenteraadsleden in alle grote steden. Daarnaast waren bekende mensen als Frank van der Goes, Stien de Zeeuw en Piet Schmidt lid van de partij. Partijleider Henk Sneevliet zat zelfs een periode in de Tweede Kamer.[4] Tegelijkertijd lag de beweging onder vuur van zowel fascisten als communisten. Fascistische groepen als de NSB en het Zwart Front probeerden bijeenkomsten met geweld te verstoren. De communisten deden hetzelfde.

Zo werd in 1931 de Rotterdamse partijleider

Ab Menist door een comm u n i s t i s c h e knokploeg opgewacht en zo zwaar mishandeld dat hij een aantal dagen in het ziekenhuis moest doorbrengen.[5] De revolutionair-socialisten hoorden tot de eersten die direct na de capitulatie in mei 1940 ondergronds gingen. Onder de naam Marx-Lenin-Luxemburg Front verspreidden zij anti-fascistische propaganda en riepen ze in 1941 op tot de Februaristaking.

In 1942 werd de leiding van het MLL-Front opgepakt en door de nazi's gefusilleerd. Pogingen om na de oorlog een nieuwe beweging op te bouwen liepen op niets uit. Pas in de jaren zestig zouden radicale socialistische stromingen opnieuw aan aanhang winnen.

Introductio Personae

In ons boek gaat het, zoals gezegd, om ‘gewone’ kaderleden van de bovengenoemde partijen, niet toenmalige landelijke bekendheden als Jacques de Kadt of Henk Sneevliet. Daardoor komt het ‘normale’ partijwerk duidelijker naar voren en laten we zien wat het inhield om politiek actief te zijn in een stad, een straat of een bedrijf. Dit betekent niet dat we geloven in zoiets als ‘gewone’ mensen; de gemiddelde mens bestaat alleen in statistieken.

De hoofdpersonen van ons boek hebben verschillende achtergronden, maar waren allemaal actief in de revolutionair-socialistische beweging. Fokke Bosman stond bekend als een wat norse arbeider. Hij werd op 22 november 1893 geboren in een Zaans arbeidersgezin dat op de rand van de armoede leefde. Hij zou de streek nooit verlaten. Na de lagere school had hij verschillende baantjes (in de bloemenhandel, als sigarenmaker, koksmaatje en als fabrieksarbeider), maar hij werd pas in de jaren van de Eerste Wereldoorlog - hij was toen twintig - echt

politiek actief. Joop Flameling werd een stuk later geboren - op 7 augustus 1904 - en was de zoon van een spoorwegemployé die als straf voor deelname aan de spoorwegstakingen van 1903 werd ‘teruggezet’. Flamelings familie was, anders dan die van Bosman, politiek bewust en Flameling werd al op vroege leeftijd actief. Op zijn vijftiende werd hij lid van de communistische jeugdbeweging. Henri Engelschman was de broer van COC-oprichter Nico Engelschman. Hij werd geboren op 11 augustus 1916 in Amsterdam en groeide op in de Stadionbuurt, een betere arbeidersbuurt waar ambtenaren, vakbondsbestuurders en kleine zelfstandigen woonden. Zijn familie was eveneens politiek bewust; zijn ouders en broer waren actief in de sociaal-democratische beweging. Engelschman werd in de jaren dertig politiek actief - in de OSP - als reactie op de machtsovername van Hitler, en omdat zijn broer naar dezelfde partij overstapte. Andries Dolleman was van dezelfde generatie als Engelschman - hij werd in 1919 geboren - maar meer nog dan de families van Flameling en Engelschman was het gezin waartoe hij behoorde politiek actief. Zijn vader Willem was voorman van de RSP en later van de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (de RSAP, die ontstond uit een fusie van osp en RSP), en had een lange staat van dienst binnen de arbeidersbeweging. Soms leek hun hele gezinsleven om politiek te draaien.

Politiek en privéleven

Onze hoofdpersonen waren activisten van het eerste uur. Ze leefden voor de politiek. Tegelijkertijd moesten zij hun politieke activiteiten combineren met werk en gezinsleven. Dat was geen gemakkelijke opgave. Zo schreef Andries over het dagritme van zijn vader: ‘Bakker van beroep, werkte hij 's nachts, terwijl de dag en de zeer late avond aan de beweging gewijd waren; het is geenszins overdreven als wij zeggen dat deze kameraad gemiddeld in zijn strijdersleven 4 á 5 uren per dag geslapen heeft!’ Flameling schrijft in zijn memoires: ‘Men moet zich voorstellen wat het betekent als je om zeven uur 's avonds pas van Utrecht naar Amersfoort kan gaan, om vervolgens snel te eten en daarna tot diep in de nacht bezig te zijn met werk voor de jeugdorganisatie en de partij. Allerlei bladen moesten worden gelezen en het schrijven van een brief kostte veel tijd.’ We moeten bedenken dat het hier om jonge mannen gaat die in deze politieke en economische crisisjaren snel volwassen werden. Ze werden gedreven door idealen, maar moesten ook geld verdienen en wilden een gezin stichten. De weinige momenten die er overbleven voor hun familie probeerden ze zo gezellig mogelijk te maken. Andries bijvoorbeeld schrijft vol genegenheid over zijn vader, en Flameling benadrukt keer op keer hoe belangrijk zijn dochter Marianne voor hem was. In ons boek komt het spanningsveld tussen politiek en privéleven duidelijk naar voren.

Opzet

Ons boek is opgedeeld in vier aparte hoofdstukken die respectievelijk de jaren twintig, de jaren dertig, de periode van de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse situatie beschrijven. In deze hoofdstukken komen verschillende thema's aan de orde. Zo is de politieke strijd binnen partijen

een belangrijk thema in het hoofdstuk over de jaren twintig, terwijl in het volgende hoofdstuk de dreiging van het fascisme en stalinisme een prominente rol speelt. In het deel over de bezetting komt vooral de Februaristaking aan de orde. Een apart hoofdstuk is gewijd aan de ondergang van de revolutionair-socialistische beweging en de wijze waarop de activisten dit hebben verwerkt. Na het einde van de beweging ging het leven voor de meeste mensen door, hoe moeilijk dat vaak ook was. Sommige mensen traden al voor de oorlog uit de beweging, zoals Fokke Bosman en Henri Engelschman. Zij gingen niet mee in de ondergrondse organisatie, vanwege politieke meningsverschillen (Bosman), of simpelweg omdat het er niet van kwam (Engelschman). Er waren ook activisten die tijdens de bezetting buiten de beweging kwamen te staan, zoals Joop Flameling. Wegens een politiek meningsverschil werd hij in het voorjaar van 1942 uit de partij gezet. Anderen, zoals Dolleman, bleven tot na de oorlog actief. Met anderen probeerde hij na 1945 een nieuwe revolutionair-socialistische partij op te bouwen. Toen dit mislukte trok hij zich terug uit de politiek.

Hieronder volgt een fragment uit de memoires van Fokke Bosman.

De jaren twintig. Politisering

‘Om verbetering in de positie van de arbeiders te brengen werd in “De Zwaan” te Zaandam het Werklozen Agitatie Comité opgericht. De bijeenkomst was uitsluitend van mond tot mond aangekondigd, maar toch zat de zaal helemaal vol. In deze zaal had Multatuli nog gesproken, en Domela Nieuwenhuis. Met een rijtuig was hij van de trein gehaald en aan de Zaan had hij talrijke aanhangers. We besloten een manifest uit te geven en aan ieder werd naar instemming en vermogen geld gevraagd. Een fabrikant die Domela aanhing was bereid bij te springen. Toen om verspreiders gevraagd werd, waren er teveel en moest er met een kleine wijk genoegen worden genomen. Er was geestdrift zonder zangers of muziek op het podium. Dit had zelfs misstaan. Mij werd opgedragen het manifest - bestemd voor de hele Zaan - samen te stellen. Het manifest bevatte een oproep om aan een demonstratie deel te nemen, die van Krommenie tot aan de Burcht in Zaandam zou duren; anderhalf uur lopen. Alles verliep naar wens, in Krommenie stonden zo'n honderd mensen klaar en we vertrokken. Bij de Markstraat in Wormerveer sloten zich een paar honderd mensen aan, waaronder enkele vrouwen. Bij de Kogersluis stonden vele honderden klaar. Bij de Mallegatsluis - de grens tussen de Koog en Zaandam - sloten zich opnieuw mensen aan en met ongeveer tweeduizend man bereikten we Zaandam. Alles ging goed en er werden liederen gezongen zoals de *Socialistenmars, Marianne* en *De Internationale.*

Bij de gedempte gracht in Zaandam stond echter inspecteur Swillingen met enige manschappen op ons te wachten: zogenaamd om de orde te herstellen, ook al was er van wanorde helemaal geen sprake. We hadden enkel geen vergunning gevraagd (dat hadden we expres niet gedaan, want onze aanvraag was waarschijnlijk geweigerd en een aangevraagde demonstratie verliest iedere inhoud). Dat inspecteurtje was een klein ventje, maar kleine mannetjes willen

graag de dappere uithangen om hun lichamelijke kleinheid te verhullen. Hij tierde: “Uit mekaar, op straffe der wet!” Er werd slechts om hem gelachen. Toen hij zijn revolver trok en dreigde te schieten trok Cees Blauw zijn jasje open en zei: “Schiet maar.” Met enige duizenden mensen was schieten gevaarlijk. De agenten hadden alleen maar hakmessen.

Een van ons verzekerde de inspecteur dat we naar de Burcht zouden gaan en dat we daar de stoet zouden ontbinden. Als ze ons rustig onze gang hadden laten gaan, was er niets gebeurd, maar de inspecteur was in paniek. We liepen een eindje op naar de Burcht, maar op de Hogerdijk brak het tumult los. De politie trok de sabels, maar de arbeiders - die wel zwaardere klusjes hadden opgeknapt dan niet aan werk gewend zijnde agenten - pakten hun de sabels af. Die werden door een etalage gegooid samen met wat politiepetten. Niemand van ons was gewapend en met gelijke wapenen was er voor de politie niets meer te verrichten. Kameraad Ab Wiegmink bracht de inspecteur aan zijn verstand dat het nu wel welletjes was en dat we naar de Burcht

gingen om de stoet te ontbinden. En als dat niet zonder verder omhaal kon, zouden we verder in de stad demonstreren.

De inspecteur stemde toe en de stoet werd rustig en strijdbereid ontbonden. Allen keerden - te voet - met voldoening huiswaarts. Het *Volksdagblad* of *De Tribune* schreef later iets in de trant van “Een geweldige betoging, die het land en de arbeidende bevolking moed gaf.” Maar landelijk gebeurde niet veel meer dan wat opstootjes om aardappelen. Er was landelijk niets georganiseerd. We hadden het voorbeeld gegeven, maar er gebeurde niets.’

Eindnoten:

1 *Wij gingen onze eigen weg. Herinneringen van revolutionair-socialisten, 1930-1950.* Ingeleid en bewerkt door Ron Blom en Bart van der Steen (Delft, Eburon 2011)
2 Eric Hobsbawm, *Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw, 1914-1991*. Uit het Engels vertaald door A. Abeling et al. (Amsterdam, Het Spectrum 2000)
3 De geschiedenis van de OSP staat beschreven in Bart de Cort, *Solidariteit in anonimiteit. De geschiedenis van de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij (1932-1935)* (Breda, Papieren Tijger 2004). Voor de geschiedenis van de RSP, zie: M. Perthus (red.), *Voor vrijheid en socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet herdenkingscomité* (Rotterdam, Grammo 1953).

Ten slotte: Menno Eekman en Herman Pieterson, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen* (Amsterdam, Stichting Beheer IISG 1987)

4 Voor Henk Sneevliet en uitgebreide informatie over het revolutionair-socialisme, zie: Fritjof Tichelman, *Henk Sneevliet, 1888-1942. Een politieke biografie* (Amsterdam, Van Gennep 1974) en Max Perthus, *Henk Sneevliet. Revolutionair-socialist in Europa en Azië* (Nijmegen, SUN 1976)

5 Dick de Winter, *Ab Menist. Revolutionair-socialistisch vakbondsleider, politicus en verzetsstrijder* (Delft, Eburon 2010), 69-72

Wie en wat
Schrijven als interventie
Wie: Tanny Dobbelaar
Wat: Familieverhalen schrijven

Wat zijn de titel en het onderwerp van je nieuwe boek?

'Familieverhalen. De kunst van het schrijven over je naasten.'

Waarom juist dit onderwerp?

Een paar maanden geleden reisde ik 400 kilometer om een feest bij te wonen van familieleden die ik in geen jaren had gezien. Het weerzien met deze familieleden vond ik vervreemdend. Aan de ene kant bevond ik me op vertrouwd terrein, al was het maar omdat ik in sommige familieleden fysieke trekken herkende: een bepaalde oogopslag, een manier van lopen. Aan de andere kant voelde ik me verloren, omdat ik zo weinig gemeenschappelijks terugvond. Ook verbaasde ik me over de manier waarop er over vroeger werd gesproken. Zo hoorde ik tijdens een speech dat wijlen mijn moeder zeer muzikaal was geweest, terwijl er bij ons thuis zelden naar muziek werd geluisterd. Na afloop van het feest vroeg mijn broer: 'Wanneer ga je eens een boek schrijven over onze familie?' Mijn antwoord: 'Nooit'.

Toch zijn er veel mensen die wél graag over hun familie schrijven. Zij nemen hun familiegeschiedenis heel serieus. Waarom zij wel, en ik niet? Dat was de concrete aanleiding voor het schrijven van dit boek.

In een zevental essays verken ik het fami-

lieverhaal als genre. Aan bod komen, onder andere, de volgende vragen: waarom is ‘familie’ zo'n populair onderwerp? Hierover kun je speculeren, en dat doe ik ook. Een tweede vraag is: hoe balanceer je op de grens tussen fictie en non-fictie? Deze vraag is ook relevant voor biografen, maar bij het schrijven van familieverhalen krijgt die een ander accent. Als schrijver zit je zó dicht op je onderwerp, dat erover fabuleren andere kwesties met zich meebrengt. Helemaal duidelijk is dat als je gaat schrijven over familietrauma's: zaken die jarenlang niet voor niets verzwegen zijn. Hier belanden we bij de ethiek van de vuile was. Wat kun je vertellen over pijnlijkheden in je familie?

Wat vind je het interessantste aspect van het onderwerp?

Schrijven over je eigen familie heeft psychologische, sociologische, historische en literaire elementen die van het familieverhaal een bijzonder genre maken. Ik onderscheid drie kenmerken. Ten eerste is het schrijven over je eigen familie een autobiografisch project. Je bent intens verbonden met je eigen onderwerp, omdat het ook zoveel over jezelf zal zeggen. Ik probeer ook te formuleren op welke manier zo'n verhaal iets over jezelf prijsgeeft. Ten tweede: het schrijven over je eigen familie is een interventie in diezelfde familie. Immers, je schrijft over andermans verleden en die beschrijvingen hebben invloed op de levens en op de zelfbeschrijvingen van je nog levende familieleden. Of anders gezegd: het familieverhaal is gemeenschappelijk bezit. Ten derde: een familieverhaal pretendeert hoe dan ook ‘waar’ te zijn. Het refereert aan een echt verleden, waar harde feiten voor te vinden zijn: foto's, geboortebewijzen en andere sporen in archieven die bewijzen dat je familie echt heeft bestaan. De vraag is natuurlijk hoe je die harde feiten ombuigt tot een aantrekkelijk verhaal. Ook biografen worstelen steevast met deze vraag, maar in het familieverhaal krijgt die een ander accent. Juist omdat er sprake is van een autobiografisch en interveniërend element.

Wanneer komt het boek uit?

Eind februari 2011.

Gepubliceerde biografieën in 2010, volgens PiCarta

2010 Nederlandstalig

A. Aynan en H. Bahara, *Ik, Driss. Een autobiografie* (Amsterdam, Atlas 2010)

Mieke van den Berg en Dirk Idzinga, *De sluier weggevallen. Truus Gerhardt. Biografie en verzamelde gedichten.* (Den Haag, De Nieuwe Haagsche 2010)

Dat zouden vaker moeten gebeuren: het verzamelde werk combineren met een levensbeschrijving. Voorwaarde is wel dat beide niet te omvangrijk zijn. Daaraan voldoet *De sluier weggevallen*: de gecombineerde biografie en de verzamelde gedichten van de dichteres Truus Gerhardt (1899-1960), de in vergetelheid geraakte oudere zuster van Ida Gerhardt.

Toen Truus Gerhardt in 1935 debuteerde met de bundel *De engel met de zonnewijzer*, was ze in literaire kringen geen onbekende. Ze was bevriend met Dirk Coster, redacteur van het religeus-humanistische tijdschrift *De Stem.* Coster, die nu alleen nog wordt herinnerd als slachtoffer van de polemische pen van E. du Perron, bracht Gerhardt in contact met andere schrijvers. En zo gebeurde het dat de debuutbundel in een prospectus werd aanbevolen door dichters en schrijvers als Jan Engelman, Gabriël Smit en Menno ter Braak: merkwaardig natuurlijk, omdat je Du Perrons medestrijder niet in het kamp van Coster zou verwachten.

De schrijvers van de prospectus stelden vast dat Gerhardt vooral ‘natuurpoëzie’ schreef, in Nederland een betrekkelijk zeldzaam fenomeen, met speciale aandacht voor ‘de schoonheden van het Nederlandsche landschap’; er was volgens hen ‘nauwelijks een dichter te vinden’ die haar dit nadeed. Het aardige van deze combinatie van Gerharts verzamelde gedichten en haar biografie is dat de lezer meteen naar die verzen kan bladeren om te zien hoe die landschappelijke schoonheid wordt bezongen. En jawel: ‘Moest Holland niet beschaamd zijn, u te noemen / met zulk een naam, exotisch schone plant! / De teder blauwe hemel wijkt dorschijnend / terug waar gij, aan weg- of waterkant / het oud-Chinese geel der slanke pajongs wiekt.’

Hollands met een oosterse tint, wat de poëzie in het koloniale koninkrijk van die dagen op zijn minst een representatief karakter gaf. Of de gedichten daarmee ook *goed* waren, is een andere zaak, al vonden de meeste recensenten van wel. Gerhardts debuut werd in de pers geprezen. Dat gold ook voor haar tweede bundel, *Laagland*, uit 1937, al klonken er in de kritiek daarop ook minder lovende geluiden door. Ter Braak schreef bijvoorbeeld dat hij Gerhardts gedichten wilde ‘signaleeren als een bijzonder verdienstelijk voorbeeld van wat ik bedoelde met de term *zeer behoorlijk gemiddelde*’; iets wat de dichteres toch als een zuinig compliment moet hebben opgevat. ‘De verzen hebben soms te veel sieraden aan,’

vond Anthonie Donker. Het meest enthousiast was een zekere ‘G. de D.’, die ‘na Gorter's Mei en Holst's Noordzeezangen’ geen mooiere beschrijvingen kende van de Nederlandse bodem en luchten. Met deze bespreking was Gerhardt minder ingenomen, want ze stond in *Volk en Vaderland*, en met het nationaal-socialisme had ze weinig op - al schrijven haar beide biografen in een onverwachte, scherpe uitval ‘dat haar taal doordrenkt is van dezelfde symbolen en woorden’.

Gerhardt werd persoonlijk het meest getroffen door een uitgesproken negatieve beschouwing over beide bundels, geschreven door een recensente die vond ‘dat men zich voor al dit fraais ten slotte niet méér interesseert dan voor een serie kostbare Parijse toiletten.’ Dat Truus Gerhardt door deze kritiek meer geraakt was dan door alle andere, kwam door de identiteit van de schrijfster: Marie van der Zeyde, die - in de woorden van de biografen - de ‘hartsvriendin’ was van Ida Gerhardt.

En daar stuit de lezer meteen op het grootste gebrek van het biografische deel van dit boek. Wat de biografen konden vinden over het leven van Truus Gerhardt staat er keurig in: haar huwelijk met de latere Unilever-topman en minister van Defensie Sidney van den Bergh, gevolgd door een voor die tijd opmerkelijke partnerruil; haar buitenechtelijke affaires met Pieter Geyl en Martinus Nijhoff; haar vriendschappen met schrijvers en haar dichterschap - maar verbanden worden nauwelijks gelegd. Het meest mis je de verhouding tussen de zusters Truus en Ida Gerhardt. Dat de twee niet goed met elkaar overweg konden, wordt wel duidelijk, maar wat stak daar allemaal achter? Voor de biografen lijkt het niet relevant te zijn. Bijkomend probleem is dat de wat onbeholpen opbouw van het boek, met een serie kaderteksten aan het eind van het biografisch deel. Ze leveren een hoop heen en weer geblader op, terwijl het onduidelijk is waarom die kaders niet in de hoofdtekst zijn verwerkt.

Toch is het mooi dat de vergeten gedichten van Truus Gerhardt eindelijk weer eens onder de aandacht komen. Hoewel Ida als dichteres de meerdere zou blijken, zijn de natuurgedichten van Truus weliswaar soms wat gedateerd, maar wel vakkundig gemaakt en vaak meer dan alleen een berijmde beschrijving van de natuur.

Dik van der Meulen

I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem, *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen, Meulenhoff/Manteau 2010)
E. Bindervoet, *Hans Vandenburg en het geheim van het succes. De ongeautoriseerde biografie* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 2010)
J. Boele, *J.W. Ooms. Een biografie* (Bleskensgraaf, J.W. Ooms Stichting 2010)
M. Bontekoe, *De dossiers Lakeman. Een officieuze biografie* (Amsterdam, Prometheus 2010)
M. Bosch (ed.), *De Liefde en de vrijheid, natuurlijk! Dagboek van Frederike van Uildriks (1845-1919)* (Hilversum, Verloren 2010)
A. Brunt en J. Haverkate, *Tussen twee tijden: het levensverhaal van Carel baron van Heeckeren 1809-1875* (Zwolle, Waanders 2010)
J. Corporaal, *Grimmig eerlijk. Anne Wadman en het probleem van de Friese literatuur* (Leeuwarden, Fryske Akedemy en Afûk 2010)
A. Crijnen en I. Herbers-Schoenmakers, *P.C. Callenfels: het veelbewogen leven van de NSB burgemeester van Vlissingen* (Soesterberg, Aspekt 2010)
A. van Cruyningen, *Prinses Marianne. De*

biografie van een vrijgevochten Oranjeprinses (Kampen, Omniboek 2010)
M. van Dam, *Niemands land. Biografie van een ideaal* (Amsterdam, De Bezige Bij 2010)
T. Debels, *Koning Boudewijn. Een biografie* (Antwerpen, Utrecht, Houtekiet 2010)
G. Dragt, *Johanna Geetruida Clausing-Noth. Een gouvernante uit Haarlem, 1831-1893* (Eext, St. Atelier 2010)
A. van Driel, *Mensenmens. Elf politieke levensverhalen* (Cappele a/d IJssel, DigiDriel Biografie 2010)
M. Engels, *Alardus Auletius. Advies, biografie en collectie* (Leeuwarden, ME 2010)
F. Geda, *In de zee zijn krokodillen. Het waargebeurde verhaal van Enayatollah Akbari* (Amsterdam, De Arbeiderspers 2010)
E. Göbel, *Een hemel zonder vogels. Het aangrijpende levensverhaal van Janny Moffie-Bolle* (Amsterdam, Balans 2010)
F. Goudriaan, *Verzetsman Gerrit Kastein, 1910-1943* (Leiden, De Nieuwe Vaart 2010)
L. Haers, M. Neelemans et al., *Bloewoste mee juun = Bloedworst met uitjes. Een culinaire biografie, een passie voor eten en drinken* (Zaarnslag, Ludo Haers 2010)
P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam, De Arbeiderspers 2010)
J. van Halsema, *Vrienden & visioenen. Een biografie van Tachtig* (Groningen, Historische Uitgeverij 2010)
D. Hamer, *Sophie, koningin der Nederlanden. Biografie van Sophie van Würtemberg (1818-1877) op basis van brieven en dagboeken* (Hilversum, Verloren 2010)
J. Heijbroek, *Frits Lugt, 1884-1970. Leven voor de kunst. Biografie* (Bussum, Thoth 2010)

Huibert van der Heijden, *Jaapje van Zandvoort, de gevierde dwerg. Biografie van Simon Jane Paap (1789-1828)* (Puurs UniBook 2010)

Tussen de 76 en 84 centimeter moet hij hebben gemeten, de berichten erover lopen uiteen: Simon Jane Paap, de op 25 mei 1789 geboren zoon van de Zandvoortse visser Jan Paap en diens vrouw Jannetje Kraay. Als Jaapje van Zandvoort zou de dwerg het ver schoppen. In 1809 werd hij op Paviljoen Welgelegen in de Haarlemmerhout ontvangen door koning Lodewijk Napoleon, in 1814 en in 1822 bezocht hij in achtereenvolgens Den Haag en Brussel het hof van koning Willem I, en in 1815 was hij te gast bij de Britse prins-regent, de latere koning George IV, die hem, inmiddels een volwassen man van over de vijfentwintig, onder begeleiding van een kindermeisje door Londen liet dwalen, gestoken in nieuwe kinderkleren en met een zweepje in de hand. Zijn belangrijkste taak verrichtte Simon Paap echter tussen 1800 en 1813. In deze jaren, toen de revolutie en de Franse zeeblokkade zijn vaders nering om zeep

hadden geholpen, had de dwerg met zijn optredens op de Amsterdamse kermis zijn familie door de Franse tijd weten te slepen.

Over Jaapje van Zandvoort schreef Van der Heijden een sympathiek boekje. Helder presenteert hij wat er in archieven en kranten te achterhalen viel van de bijzondere carrière van de kleine man die, afgezien van zijn lengte, volkomen normaal was; Nederlands, Frans en Engels beheerste, en van vrouwen en van een glaasje hield. Toonden tijdens zijn leven de kermissen en de koninklijke hoven veel belangstelling, na zijn tragische dood in 1828 - een jaloerse Belgische kabouter, enkele centimeters langer dan hij, liet hem opzettelijk verongelukken - was het de beurt aan de wetenschap. Het

skelet van Simons Paap kwam terecht in de anatomische collectie van Pieter Hendriksz, de oogarts van Willem I. Dat was het begin van een bizar *Nachleben* waar de auteur terecht aandacht aan besteedt. Tot tweemaal toe werd het kistje van Jaapje van Zandvoort opgegraven, de eerste keer om te constateren dat hij er nog in lag - in staat van ontbinding maar desondanks herkenbaar - de tweede keer om het bange vermoeden van grafroof bevestigd te zien worden.

Van de Heijden ziet in Simon Paap een voorbeeld: ondanks zijn gebreken en ondanks de tegenslagen van politiek en economisch turbulente tijden, maakte Jaapje van Zandvoort wat van zijn leven. Hij verdient een standbeeld. Deze biografie levert het pleidooi.

Jeroen Koch

W. 't Hoen, *Dicht bij Elsschot* (Amsterdam, Atheneum-Polak & Van Gennep 2010)
M. Hommes, *Europa. Een biografie* (Soesterberg, Aspekt 2010)
A. van Hooff, *Nero & Seneca. De despoot en de denker* (Amsterdam, Ambo 2010)
J. Hoogenboezem, *H.J. Kruls. Een politieke generaal* (Amsterdam, Boom 2010)
L. Huet en J. Grieten, *Nicolaas Rockox, 1560-1640. Burgemeester van de Gouden Eeuw* (Antwerpen, Meulenhoff/Manteau 2010)
M. Huysmans, *Robert van Gulik, 1910-2010* (Zeeland, Boekerij De Graspeel 2010)
M. Icks, *Heliogabalus. Een denkbeeldige biografie* (Amsterdam, Bert Bakker 2010)
E. de Jongh, *Vloeken en bidden. Een biografie van burgemeester Dirk Frans Pont* (Hilversum, Verloren 2010)
A. Kersten, *Luns. Een politieke biografie* (Amsterdam, Boom 2010)
J. Klöters, *Toon. De biografie* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 2010)
X. Knebel, *John Kraaijkamp* (Amsterdam, Nieuw Amsterdam 2010)
M. Kruithof, *Zaaiers, zaait in Gods naam voort!* (Rotterdam, Erasmus Universiteit 2010)
W. Kusters, *Pierre Kemp. Een leven* (Nijmegen, Vantilt 2010)
J. de Lang, *Dienaar van koloniaal Nederland. Biografie van Frederik Christiaan Hendrik Hirschmann* ([s.i., s.n.] 2010)
J. van der Lans, H. Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie* (Amsterdam, Boom 2010)
C. van der Leer, *Prinses Marianne. Een leven van liefde en kunst* (Zwolle, Waanders 2010)
J. Liemburg, *Fedde Schurer, 1898-1966. Biografie van een Friese koerier* (Leeuwarden, Friese Pers Boekerij 2010)
A. van Liempt, *Selma, de vrouw die Sobibor overleefde* (Laren, Verbum 2010)
J. Luitzen, *Max Tailleur. Mijn leven was geen mop* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 2010)
N. Maas, *Gerard Reve. Kroniek van een schuldig leven. Deel 2: de rampjaren (1962-1975)* (Amsterdam, Van Oorschot 2010)
E. Marshall, *De arbeiders zijn me heilig. Fred Derby, vakbondsleider en politicus, een biografie* (Amsterdam, NiNsee 2010)

D. van der Meulen en C. Fasseur, *Multatuli, een zelfportret. Het leven van Eduard Douwes Dekker, door Multatuli verteld* (Amsterdam, Bert Bakker 2010)
E. Oden, *De man van acht miljoen. Vriend en vijand over het fantastische leven van Willem Oltmans 1925-2004* (Amsterdam, Balans 2010)
G. Ockels, *De zeven levens van Wubbo Ockels* (Amsterdam, Bert Bakker 2010)
C. Paardekoper, *Architect in de Bollenstreek. Ir. A.H.J. Paardekooper (1918-1991), een biografie* (Sassenheim, Lokaal Boek 2010)
K. Paling, *Vastberaden en vooruit. Een voorlopige biografie van Rie Paling-Blommendaal* (Den

Haag, KMP Publications 2010)
A. Pikkemaat, *Eleonore van Aquitanië (1122-1204). Een bijzondere vrouw in het zomertij der middeleeuwen* (Soesterberg, Aspekt 2010)
A. Pikkemaat, *Willem IX de Troubadour (1071-1126), hertog van Aquitanië, deugniet en dichter* (Soesterberg, Aspekt)
H. Ransoedh et al., *75 jaar Wij slaven van Suriname. De turbulente biografie van een boek* (Nijmegen, Stichting Instituut ter bevordering van de Surinamistiek (IBS)
J. de Roos, *Moed en overmoed. Een biografie van burgemeester Dirk Frans Pont* (Hilversum, Verloren 2010)
E. Rovers, *De eeuwigheid verzameld. Helene Kröller-Müller 1869-1939* (Amsterdam, Bert Bakker 2010)

Bram en Romee Rutgers van der Loeff, *Anna de Kanter getekend door Alida de Kanter. Een biografie* (Leiden, Bram en Romee Rutgers van der Loeff 2010)

Toen Anna van Essen-de Kanter op 17 april 1907 stierf, was ze zesendertig jaar oud. Ze liet een echtgenoot en drie kleine kinderen achter, de oudste acht, de jongste twee jaar oud. Voor die kinderen maakte Anna's zus, Alida Sibmacher Zijnen-de Kanter (1861-1941), een geschreven portret van hun moeder, gebaseerd op Alida's herinneringen en de vele brieven die de zussen elkaar schreven. Ongeveer honderd jaar later - het is niet zeker wanneer Alida haar herinneringen opschreef - transcribeerden twee van Anna's kleinkinderen de handgeschreven tekst en voorzagen die van foto's en tekeningen die Alida van haar familieleden maakte.

Anna's kleinkinderen publiceerden Alida's verhaal omdat het inzicht geeft in 'het tijdsbeeld en de levensomstandigheden' en omdat het ingaat op de geboorte en de eerste levensjaren van hun moeder, Anna's jongste kind. Alida zelf wilde Anna's zoon en dochters duidelijk maken hoe en wie hun moeder was geweest. 'Kinderen,' schrijft zij aan het slot van haar herinneringen, 'nu weten jullie de geschiedenis van mijn lieve, eenige zuster Anna en van het huwelijksleven van je ouders. Daar zij altijd de zon van het leven zocht, hoop ik, dat er uit de gelukkige jaren eenige lichtstralen op jullie zullen schijnen en dat je er blijde herinneringen beter door zullen vasthouden.'

Alida begint haar verhaal met Anna's geboorte op 4 augustus 1871 in Middelburg waar het gezin De Kanter tot de hogere middenklasse hoorde. Ze vertelt hoe blij en trots ze was toen haar zusje was geboren, en hoe blij ook haar ouders waren weer een kind te krijgen nadat kort daarvoor hun zesjarige zoontje 'de vreselijke keelziekte' niet had overleefd. Al eerder was een baby een paar dagen na zijn geboorte gestorven. Vader De Kanter zelf stierf in 1887 aan een nierziekte; Anna's en Alida's broer Huib overleed niet lang daarna door een ontsteking aan de blinde darm, en in 1899 bezweek Anton, de laatst overgebleven broer, in Groot-Brittannië aan tbc. 'Het terugzien van moeder onder die omstandigheden,' schrijft Alida, 'het verblijf in dat pension en de terugreis met Ton's lijk behoort tot de vreeselijkste ervaringen van mijn leven.'

Remedies tegen al die verschrikkelijk ervaringen waren Anna's vrolijke karakter, de uitstapjes die zij en Alida samen maakten én de geboorte van Anna's kinderen. Hoewel de familie zich verzette tegen het idee dat Ton en Anna tbc hadden - Ton was volgens Alida door een pensiongast met griep aangestoken en Anna zou aan een

verwaarloosde bronchitis hebben geleden - geeft Alida een gedetailleerd verslag van Anna's ziekteproces. Uit de briefcitaten blijkt ook dat Anna, die een levendig karakter moet hebben gehad, open was over haar wisselende stemmingen, haar huishoudelijk problemen en de verhouding met haar man. Tussen de regels door, maar soms ook expliciet laat Alida zien dat Frits van Essen zich meer interesseerde voor zijn werk en genoegens dan voor zijn gezin, en dat Anna tijdens haar ziekte niet veel aan hem had. Interessant is Alida's opmerking dat als Frits 'zich eens vrij kon maken van al zijn kantoorbeslommeringen 's avonds, hij in muziek leefde en hij graag van An wat goeds hoorde'. En dat terwijl Anna's dagen minstens even druk waren als die van Frits. Anna was niet alleen verantwoordelijk voor de opvoeding van twee drukke kinderen die achter elkaar alle kinderziekten kregen, ze deed ook het huishouden met onwillige en onbetrouwbare dienstmeisjes, droeg de zorg voor sociale contacten en naaide de kleren voor haarzelf en de kinderen. Hoewel in Alida's herinneringen geen verwijzingen staan naar het feminisme, lijkt zij ambivalente gevoelens te hebben gehad over de gewoonte de beslommeringen van een huisvrouw niet als 'werk' te definiëren. Sowieso maakt deze biografische schets nieuwsgierig naar de schrijfster. We weten dat ze, net als haar zus, een voorstandster was van reformkleding, dat ze kunstzinnig was en dat ze met fotografie experimenteerde. 'De biografie', luidt het commentaar van de samenstellers', 'heeft eigenlijk een sterk autobiografisch karakter'. Zou het daarom niet tijd worden voor een biografie van Alida de Kanter?

Monica Soeting

M. Schots, *Rep. Een roerig voetballeven* (Amsterdam, De Arbeiderspers 2010)

C. Schuyt, *Het spoor terug. J.B. Charles, W.H. Nagel 1910-1983* (Amsterdam, Balans 2010)

E. Stoel, *Asta's ogen. De levenskracht van een Indische familie* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 2010)

E. Taylor, *Rudolf Steiner. Een geïllustreerde biografie* (Amsterdam, Pentagon 2010)

M. Traa, *President Robert. Het wonderlijke leven van Nederlands grootste fantast* (Amsterdam, Atheneum-Polak & Van Gennep 2010)

P. Theunynck, *Karel van de Woestijne. Biografie* (Amsterdam, Meulenhoff/Manteau 2010)

G. Vaartjes, *Rebel en dame. Biografie van Top Naeff* (Amsterdam, Querido 2010)

A. de Vries, *Een zondagskind. Biografie van mijn vader* (Kampen, Kok 2010)

J. de Vries, *Anne Tjerkstra. In libben tusken de swurden* (Gorredijk, Bornmeer 2010)

H. Walraven, *Taal van de tekst. Een alternatieve biografie van De Zanger* (Nijmegen, Frank Boeijen Informatie 2010)

L. Wiggers-van Schoot, *Freule, fabrikante en feministe. Hermanna Elisabeth Molkenboer-Trip* (Oldenzaal, Historisch Museum en Het Palthe-Huis 2010)

M. Wildemeersch, *De man die Belg wilde worden. Georges Kopp, commandant van George Orwell* (Haarlem, In de Knipscheer 2010)

D. de Winter, *Ab Menist, revolutionair-socialistisch vakbondsleider, politicus en verzetsleider* (Delft, Eburon 2010)

P. de Witt Wijnen, *Joep! Van held tot hoofdverdachte. Biografie van zakenman Joep van den Nieuwenhuyzen* (Amsterdam, Prometheus 2010)

J. Zaalman, *Bàsì Ramon Mac-Nack. Een spirituele biografie* (Paramaribo, Stichting Tata Kwasi Ku Tata Tinsensi 2010)
A. van der Zijl. *Bernard. Een verborgen geschiedenis* (Amsterdam, Querido 2010)

A. Zuiderent, *Van Korreweg naar Korreweg. 75 plaatsen in het leven van Gerrit Krol* (Amsterdam, Querido 2010)

2010 vertaald

T. Blair, *Memoires.* Vertaling uit het Engels door B. Fontijn et al. (Amsterdam, De Bezige Bij 2010 [2010])
G. Bush, *Cruciale beslissingen.* Vertaling uit het Engels door M. van Hom et al. (Amsterdam, Balans 2010 [2010])
M. Callahan, *Lady Gaga. De biografie.* Vertaling uit het Engels door N. van Eekelen (Amsterdam, Boekerij 2010 [2010])
Céka (E. Lasnel), *Michael Jackson. De getekende biografie.* Vertaling uit het Frans: K. Beentjes et al. (Den Bosch, Silvester 2010 [2009])
P. Clarke, *Keynes. De biografie.* Vertaling uit het Engels door B. Meelker (Amsterdam, Atlas 2010)
E. Colón en S. Jacobson, *Het leven van Anne Frank. De grafische biografie.* Vertaling uit het Engels door G. Surmeijer (Amsterdam, Uitgeverij L 2010 [2007])
J. Ditfurth. *Ulrike Meinhof. De biografie.* Vertaling uit het Duits door G. Damstra (Kampen, Omniboek 2010 [2009])
A. Everitt, *Hadrianus: de rusteloze keizer.* Vertaling uit het Engels door C. van den Berg (Amsterdam, Ambo 2010 [2009])
R. Hosfeld, *Karl Marx. Een eigentijdse biografie.* Vertaling uit het Duits door M. Wildschut (Amsterdam Atlas 2010 [2009])
K. Kelley, *Oprah. Een biografie.* Vertaling uit het Engels dor B. Fontein et al. (Amsterdam, Sijthoff 2010 [2010])
R. Kleist en T. Ackermann, *Elvis. De getekende biografie* (Den Bosch, Silvester 2010 [2007])
A. Montgomery, *Susan Boyle.* Vertaling uit het Engels door M. Hoogenboom (Amsterdam, De Boekerij 2010)
F. Morais, *Paulo Coelho. Het leven van een strijder.* Vertaling uit het Portugees door P. Janssen (Amsterdam, De Arbeiderspers 2010)
O. Mörke, *Willem van Oranje (1533-1584)*, *vorst en 'vader' van de Republiek.* Vertaling uit het Duits door J. Gielkens (Amsterdam, Atlas 2010 [2007])
S. Nuland, *Maimonides. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door M. van der Meer (Amsterdam, Atlas 2010 [2005])
J. Petterson, *Steig Larsson. De biografie.* Vertaling uit het Zweeds door J. Popma (Amsterdam, Meulenhoff 2010 [2010])
M. Pressler, *'Groeten en liefs aan allen.' Het verhaal van de familie van Anne Frank.* Vertaling uit het Duits door P. Lukkenaer (Amsterdam, Bert Bakker 2010 [2009])
D. Remnick, *De brug. Leven en opkomst van Barack Obama.* Vertaling uit het Engels door P. Ruiter (Amsterdam, De Bezige Bij 2010 [2010])

S. Schiff, *Cleopatra. Een vrouwenleven.* Vertaling uit het Engels door C. van den Berg en C. Kloos (Amsterdam, Ambo 2010)
P. Sloterdijk, *Filosofische temperamenten. Van Plato tot Foucault.* Vertaling uit het Duits door M. Wildschut (Amsterdam, Boom 2010)

Een tegendraadse dichter
Het moeizame leven van Noto Soeroto
Lidewey van Noord

Biografieën van autochtone Indonesiërs en Surinamers uit de koloniale tijd waren lange tijd zeldzaam in het Nederlandse taalgebied. Daarin komt de laatste tijd langzaam verandering: wie in PiCarta zoekt vindt ongeveer twaalf biografieën van Surinamers, gepubliceerd sinds 1993. Hoewel er onder de trefwoorden 'Indonesië' en 'biografie' meer titels te vinden zijn, gaan die vaker over blanke Nederlanders en Indo's dan over de autochtone bevolking. Een van de uitzonderingen daarop is René Karels' biografie van Noto Soeroto.

De Javaanse dichter en politicus Noto Soeroto (1888-1951) droeg aan het begin van de twintigste eeuw een politieke visie uit die maar weinigen met dezelfde afkomst deelden. Hij vond het onwenselijk dat Nederland en Nederlands-Indië van elkaar gescheiden zouden worden. Niet alleen had Nederland groot belang bij Indië als kolonie, het 'kindsch geworden volk' van Indië zou volgens Soeroto zonder het Nederlands bestuur verscheurd worden door burgeroorlogen en opstanden en uiteindelijk overheerst worden door verschillende andere staten. Hij doelde hiermee op een dreigende Japanse expansie. De bevolking van een onafhankelijk Indonesië zou zich hiertegen volgens Soeroto enkel kunnen verdedigen als zij zich eerst emancipeerde en ontwikkelde met behulp van westerse staatkundige en economische kennis.

Deze visie op de Nederlandse koloniale politiek is opmerkelijk. De roep van de inheemse bevolking om een onafhankelijke staat werd in de eerste decennia van de twintigste eeuw steeds luider. Dat de Javaanse Soeroto juist in die periode niet gevoelig leek voor nationalisme maar pleitte voor een blijvende hechte relatie met Nederland is een interessant en spannend gegeven, vooral omdat deze politieke visie onvermijdelijk leidde tot een controverse tussen hem en zijn nationalistische landgenoten.

Afstand

De onlangs verschenen biografie van Soeroto, *Mijn aardse leven vol moeite en strijd*, is te droog geschreven om deze spanning daadwerkelijk voelbaar te maken. De auteur geeft in de inleiding te kennen dat ‘toegankelijkheid en leesbaarheid’ bij het schrijven voorop stonden. De reden hiervoor is dat hij een boek voor ogen had ‘dat niet alleen voor ingewijden aantrekkelijk zou kunnen zijn, maar ook voor hen die ik tot ingewijden wens te maken’. Helaas maakt hij het de niet-ingewijden niet bepaald gemakkelijk. De lezer krijgt zoveel feitelijke informatie te verwerken dat de aandacht voor Soeroto's persoonlijke belevingswereld ondergesneeuwd raakt. Bovendien werkt deze bijna zakelijke weergave van de gebeurtenissen uit Soeroto's leven in de hand dat er tussen de dichter en de lezer een grote afstand blijft bestaan. En dat terwijl hij genoeg meemaakte wat sympathie zou kunnen opwekken. Zo werd hij tijdens de Tweede Wereldoorlog gescheiden van zijn Nederlandse vrouw en hun kinderen. Terwijl Soeroto ‘in een getraliede kooi’ gevangen werd gehouden door de Japanners vanwege zijn sympathie voor Nederland, riskeerden zijn vrouw en kinderen in Nederland hun levens in het verzet. Zowel zijn oudste zoon Rawi als zijn vrouw Jo werden opgepakt; Jo werd op transport gesteld naar het vrouwenkamp Ravensbrück. Zowel Jo als Rawi werden ernstig ziek, en Rawi overleed vlak na de bevrijding aan tbc. Een schrijnende en pijnlijke episode, die ongetwijfeld een grote invloed heeft gehad op het leven van Soeroto. Zijn biograaf heeft er echter voor

Noto Soeroto in 1932

gekozen deze gebeurtenissen in slechts enkele pagina's te beschrijven, op louter informatieve wijze.

Voor wie graag meer te weten komt over het leven en werk van Noto Soeroto is *Mijn aardse leven vol moeite en strijd* een waardevol naslagwerk. De biografie wekt de indruk dat werkelijk alles wat er bekend is over het leven van de Javaanse dichter en politicus er uitputtend en correct in is gedocumenteerd. Maar dat is tegelijkertijd het grootste bezwaar: de auteur lijkt zich te hebben verloren in details, waardoor de toegankelijkheid en leesbaarheid in het geding zijn gekomen.

René Karels, *Noto Soeroto, Mijn aardse leven vol moeite en strijd. Raden Mas Noto Soeroto, Javaan, dichter, politicus 1888-1951* (Leiden, KITLV Uitgeverij 2010)

Te biecht bij de geschiedenis
Bush en Blair poetsen hun blazoen op met memoires
Paul van der Steen

Twee toonaangevende leiders van het eerste decennium van de 21ste eeuw publiceerden kort na elkaar hun herinneringen. Over zowel de carrière van George W. Bush als die van Tony Blair hangt de slagschaduw van omstreden oorlogen.

Als twee godvrezende leiders in ruste hun herinneringen te boek stellen, mag een bekeringsverhaal niet ontbreken. De voormalige Noord-Amerikaanse president George W. Bush begint er zijn *Cruciale beslissingen* zelfs mee. Op de ochtend na de viering van zijn veertigste verjaardag ging hij met een flinke kater van de avond daarvoor joggen. ‘Ongeveer halverwege mijn rondje werd mijn hoofd weer helder. Alle tegengestelde stromingen in mijn leven kwamen scherp in beeld. Al maanden was ik tot God aan het bidden of Hij me wilde tonen hoe ik Zijn wil beter tot uitdrukking kon brengen. Ik las geregeld in de Heilige Schrift en had daardoor een duidelijker inzicht gekregen in wat de verleiding precies inhoudt, en in het feit dat de liefde voor aardse genoegens de liefde voor God kan verdringen.’ Al hardlopend zag Bush het licht. Exit drank en zelfzucht, en ruim baan voor het Opperwezen, het gezin, volk en vaderland.

Blairs pats-boem-inzicht-moment dateert van ruim dertig jaar geleden. Via zijn schoonvader Tony Booth regelde de jonge advocaat een ontmoeting met een Lagerhuislid van Labour in Westminster. Daar gebeurde het. ‘Ik liep de gewelfde Central Lobby binnen waar het publiek wacht om parlementsleden te ontmoeten, en ik stond stil. Ik was als door de bliksem getroffen. Het was heel vreemd omdat ik later nooit bekend kwam te staan als een “Lagerhuisman”. Maar toen en op dat tijdstip wist ik het zeker: hier zou ik terechtkomen. Dit was mijn bestemming. Dit was mijn politieke huis. Ik zou alles in het werk stellen om er te komen.’

Maar het moment waar de meeste lezers van de memoires van Bush en Blair benieuwd naar zullen zijn, is dat waarop ze kennisnamen van de terroristische aanval van 11 september 2001. Blair bevond zich

in een hotel, waar hij zich voorbereidde op een toespraak tijdens een vakbondscongres. Spindoctor Alistair Campbell kwam de kamer binnen, zette de tv aan en zei: 'Dit moet je even zien.' Op de beeldbuis was het World Trade Center te zien na de eerste vliegtuiginslag. Niet veel later volgde de tweede. Bij de meeste mensen zullen op dat moment duizendeneen gedachten door het hoofd zijn gedaan, als er al iets rationeels gebeurde. Blair laat het voorkomen alsof hij onmiddellijk alle conclusies paraat had: 'We moesten de rijen sluiten. We moesten beseffen voor welke uitdaging we stonden en we moesten haar aangaan. We mochten niet opgeven voordat we hadden gewonnen, want als we niets deden, het niet wisten te stoppen, bedreigde het onze levenswijze tot in de diepste fundamenten. Dit was geen oorlog om gebied of tussen staten. Het was een strijd om ideeen en waarden die de 21ste eeuw zouden vormgeven.'

De eerste reactie van George W. Bush werd legendarisch door Michael Moores docu-pamflet *Fahrenheit 911*: de president las een schoolklas voor uit *My Pet Goat*, en ging daarmee door nadat hij was geïnformeerd over een aanval met een tweede vliegtuig op het World Trade Center in New York. Bush' blik op dat moment gaf nieuwe dimensies aan het begrip verdwaasd. Vooral zijn rollende ogen verraadden verbijstering. Maar als we zijn *Cruciale beslissingen* mogen geloven, werd de emotie bij de president razendsnel verdrongen door de ratio: 'Mijn eerste reactie was woede. Iemand had het gewaagd Amerika aan te vallen. Daar zouden ze voor boeten. Daarna keek ik naar de gezichten van de kinderen voor me. Ik moest denken aan het contrast tussen de wreedheid van de aanvallers en de onschuld van deze kinderen. Miljoenen kinderen als zij zouden binnenkort op mij rekenen om hen te beschermen. Ik nam me voor hen niet in de steek te laten.' Dat hij nog zo lang in het klaslokaal bleef had te maken met die nieuwe rol als jeugdheld, legt Bush uit: 'Het land mocht dan verbijsterd zijn, de president kon zich dat niet veroorloven. Als ik plotseling naar buiten stormde, zouden de kinderen schrikken en het hele land in paniek raken.'

Het opschrijven van herinneringen is in een groot taalgebied als het Engelse een lucratieve business. Voor zover de beide heren hun pensioenvoorziening nog niet op orde hadden: boeken als deze helpen. Maar het is ze natuurlijk ook te doen om hun plek in de geschiedenisboekjes. De imago's van Bush en Blair zijn bezoedeld door Irak. Saddam Hussein werd afgezet, maar de zoveel besproken massavernietigingwapens werden nooit gevonden. Wat resteert is het beeld van een politieke tandem die hun landen met inbegrip van de andere bondgenoten (Bush rangschikt Balkenende onder de noemer 'andere wereldleiders') een oorlog inrommelde.

Tony steunde de Amerikaanse president direct voor de volle honderd procent. 'Elke ambiguïteit ontbrak in zijn stem. Dit gesprek versterkte eens te meer de nauwste vriendschap die ik ooit met een buitenlandse leider zou aangaan.' De gevoelens waren wederzijds. Bij Blair overheerste in die dagen de bewondering voor de kalmte van de president, een man met een missie waar hij niet om gevraagd had, maar die hem had opgezocht.

Vooral Bush is een kei in het oppoetsen van de schaduwzijden van het militaire

optreden: de bombardementen op Bagdad behoorden tot de nauwkeurigste uit de geschiedenis, niets minder dan operaties met chirurgische precisie; Guantánamo Bay is een modelgevangenis (schoon, veilig, volpension en voorzien van een uitstekende bibliotheek) en met *waterboarding* zochten de Amerikanen misschien het randje van het toelaatbare bij verhoren op, maar de opgepakte Al-Qaida-topman Abu Zubaydah was vol begrip: 'Jullie moeten dit bij alle broeders doen.'

Makkelijk is het niet om je land in een oorlog te storten, maar een meditatief moment kan wonderen doen. Bush bad voor de troepen en vond troost bij zijn spaniël. Blair tuurde uit een vliegtuigraampje. Hij bleef rustig, omdat hij deed wat hij dacht dat goed was.

Wiegeliedje

Het boek van Bush leest het lekkerst weg. Ontwapenend aan zijn herinneringen is dat hij niet heel veel moeite doet om zich anders voor te doen dan hij is. Aan de beschrijving van een avondje bier drinken zonder handen viel moeilijk te ontkomen, omdat hij na afloop werd aangehouden voor rijden onder invloed. Het voorval zou hem later nog parten spelen tijdens politieke campagnes. Maar niemand verplichtte hem te vertellen over het in slaap zingen van zijn destijds pasgeboren tweeling: 'Ik wilde een wiegeliedje voor hen zingen, maar ik kende er eigenlijk geen. Meestal verviel ik dan maar in het strijdlied van Yale, *Bulldog, Bulldog, Bow Wow Wow.*' Ook tekenend: George W. die een wedstrijdje boeken lezen houdt met zijn vriend en politiek strateeg Karl Rove. 'Na de start ging ik al snel aan de leiding. Vervolgens beschuldigde Karl me ervan dat ik probeerde op oneigenlijke wijze een voorsprong te nemen door dunnere boeken uit te kiezen. Vanaf dat moment namen we niet alleen het aantal gelezen boeken maar ook het aantal pagina's en de totale oppervlakte van de bladzijden in de berekening mee. Aan het eind van het jaar had mijn vriend me in alle categorieën compleet ingemaakt.' Intellectuele competitie op het niveau van een wedstrijd ver plassen. De anekdote tekent de persoon die uit *Cruciale beslissingen* oprijst: een jongen van de gestampte pot, een rechttoe-rechtaanman, *what you see is what you get.*

Blairs toon gaat na verloop van tijd een beetje irriteren. Hij is soms wat al te zalvend. Wat moet je als lezer met de mededeling dat hij nooit 'wanhopig graag' premier heeft willen worden, terwijl hij zich toch echt als *Draufgänger* presenteert? Niemand gelooft hem, weet hij ook zelf, maar het is volgens hem toch echt de waarheid: 'Niet dat ik geen ambitie had - die had ik meer dan genoeg -, maar het ontbrak me aan moed. Ik wist dat het hardvochtig en naar zou zijn en dat het in tranen kon eindigen.' Blairs memoires moeten het hebben van momenten. Hij zet bijvoorbeeld mooi de vergankelijkheid van zijn relatie met de Britten neer. Bij zijn aantreden leefden de premier en zijn volk in een soort roes. De liefde was wederzijds en intens. Zijn buitenlandse avonturen tijdens zijn tweede termijn werden hem echter nagedragen als een soort overspel. Blair en de Britten groeiden uit elkaar.

Soms roept de ex-premier ook krachtige beelden op. Over het wekelijkse vragenuurtje bijvoorbeeld. Voor Blair wende

het nooit, hij bleef het gevoel houden dat hij voor de leeuwen werd gegooid. ‘Misschien ken je die scène uit *Marathon Man*, waar de kwaadaardige naziarts, gespeeld door Laurence Oliver, in Dustin Hoffmans kiezen boort? Om ongeveer kwart voor twaalf op woensdagmorgen had ik de dertig minuten van het vragenuurtje daar graag voor ingeruild.’ Blairs beschrijving van een barbecue van prins Philip in een van de cottages op het Schotse landgoed Balmoral, waar de koninklijke familie zelf alles verzorgt, roept *Spitting Image-achtige* beelden op: ‘Ze doen rubberhandschoenen aan en steken hun handen in de gootsteen. Je zit daar dan na het eten, de koningin komt vragen of je klaar bent, stapelt borden op en loopt naar het aanrecht.’ Of over een omhelzing met de Russische president Boris Jeltsin, die aanvankelijk goed deed omdat er spanningen waren geweest vanwege de oorlog in Kosovo: ‘De eerste tien seconden kwamen heel erg aardig op mij over. De volgende tien begonnen een beetje onaangenaam te worden. In de daaropvolgende tien begonnen de ademhalingsproblemen. Ten slotte werd ik na ongeveer een minuut bevrijd en wankelde ik weg, op zoek naar een stevige borrel.’

Charmeoffensief

Druk met hun plek in de geschiedschrijving reserveren beide leiders in ruste ook vast een plek in de buurt van andere historische persoonlijkheden. Bush spiegelt zich al in zijn inleiding aan Ulysses S. Grant. Zowel Bush als Grant figureren regelmatig in lijstjes van de slechtste presidenten aller tijden. Maar Grant schreef ook memoires die met die van Harry Truman bekend staan als de beste in hun soort. De negentiende-eeuwer was bovendien dé legeraanvoerder tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog en vormt daarmee aantrekkelijk vergelijkingsmateriaal voor de opperbevelhebber tijdens de eerste jaren van de *war on terrorism.*

Bush junior heeft sowieso een voorkeur voor vechtjassen. Toen hij als kersverse president The Oval Office opnieuw mocht inrichten, kwam daar tussen de Texaanse landschappen een portret van Abraham Lincoln te hangen. Van die president werd ook een buste in de werkkamer geplaatst naast bustes van Dwight Eisenhower (net als Grant een generaal die het tot president schopte) en Winston Churchill. Het laatstgenoemde beeld kreeg Bush te leen van de Britse regering, nadat hij tegenover Blair de moed, de principes en de humor van de oorlogspremier van het Verenigd Koninkrijk had geprezen.

Blair gebruikt zijn memoires ook voor het rehabiliteren van voorgangers. Neville Chamberlain behoort tot degenen die werden afgeserveerd door de geschiedenis. Het oordeel over hem is te hardvochtig, vindt Blair. Volgens hem wordt Chamberlain ten onrechte versleten voor een onnozele sukkel die zich in de luren liet leggen. Hij handelde uit goede bedoelingen, en wilde een nieuwe wereldoorlog voorkomen. ‘Zijn fout was dat hij de fundamentele vraag niet zag. En dat is het moeilijke van leiderschap: je moet allereerst die fundamentele vraag kunnen benoemen.’

Cruciale beslissingen lijkt nu al een geslaagd charmeoffensief. Zoals Richard ‘I am not a crook’ Nixon in latere jaren deels gerehabiliteerd werd, zo lijken de kritieken na

aanleiding van Bush' autobiografie ook wat milder dan de geluiden die doorgaans over de drieënveertigste president van de Verenigde Staten te horen zijn.

Voor een eindoordeel over de twee leiders is het echter nog te vroeg. Als dat te zijner tijd geveld wordt, is het de vraag of Blairs *Memoires* en de *Cruciale beslissingen* van Bush een grote rol zullen spelen als bewijsmateriaal. Daarvoor scheren beide heren in hun boeken net iets te vaak langs de kern van de belangrijke dossiers.

Tony Blair, *Memoires.* Vertaling door Bep Fontijn et al. (Amsterdam, De Bezige Bij 2010)
George W. Bush, *Cruciale beslissingen.* Vertaling uit het Engels door Miebeth van Horn et al. (Amsterdam, Balans 2010)

Waarheidsgetrouwer dan non-fictie
Driss, gastarbeider van het eerste uur
Monica Soeting

> *In 2009 verscheen* Het vergeten gezicht *van Solange Leibovici, waarin de schrijfster een deels fictieve geschiedenis van haar ouders schrijft. Fictieve biografieën zijn geen zeldzaamheid. Een van de meest beroemde is het geheel gefantaseerde* Marbot *van Wolfgang Hildesheim (1981), en een van de intrigerendste* Conversations with Dvora *van Amia Lieblich (1979), die uit louter verzonnen gesprekken bestaat. Een van de mooiste, en meest sympathieke, is* Ik, Driss, *geschreven door Asis Aynan en Hassan Bahara.*

In april 2009 verscheen in *NRC Handelsblad* de eerste aflevering van een nieuw feuilleton. Tot juni 2010 zou Driss Tafersiti, die in 1972 als eenentwintigjarige door zijn broer op de bus naar Amsterdam was gezet, over zijn leven als Marokkaanse gastarbeider in IJmuiden berichten. In de eerste aflevering vertelde Driss over zijn eerste indruk van Nederland: ‘De bus kwam aan op het Amstelstation in Amsterdam. Toen ik uitstapte zag ik dat Moha gelijk had; alles was schoner. Alsof er een groot tapijt over de hele stad was uitgerold. En de mensen die op het tapijt liepen, keken vriendelijk. Ik dacht: Driss kan zich hier thuis voelen.’

In januari 2010 kozen de lezers van *NRC Handelsblad* Driss' feuilleton tot het beste *NRC*-verhaal van 2009. Een lezeres meldde dat zij dankzij Driss een nieuwe, positievere kijk op Marokkanen had gekregen. Een lezer schreef dat hij elke donderdag naar de nieuwe aflevering uitkeek. ‘De stukjes zijn vlot en het onderwerp is actueel’, schreef hij. ‘Je hoort niet vaak het verhaal van een ambitieuze migrant, en zeker niet op zo'n leuke manier. Dit soort columns/verhaaltjes maken een krant speciaal.’ En een andere Driss-fan vertelde: ‘Als ik op donderdag de krant van de mat opraap, denk ik: “O leuk, vandaag Driss” en als eerste lees ik de Achterpagina om dan met een opgewekt gevoel verder te gaan. [Zijn] wekelijkse feuilleton maakt mij steeds weer blij. Het vergroot je geloof in het mensdom.’

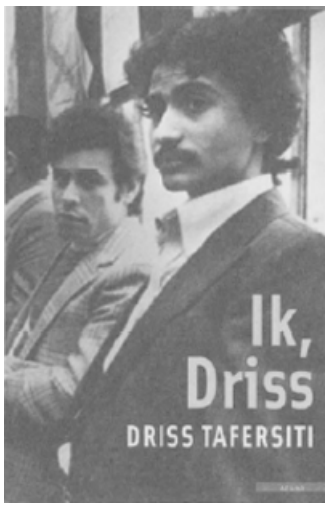
De lezers hadden gelijk. De afleveringen waren vlot geschreven, geestig, meeslepend en vooral opwekkend. Nadat Driss werk had gevonden als scholstapelaar in de ha-

ven van IJmuiden, en daar samen met zijn broer en neef een woning had betrokken, verloor hij zijn hart aan Jolanda, een IJmuidense scholiere. Toen hij kort daarna in een supermarkt met zijn geld stond te schutteren omdat hij de caissière niet verstond, werd hij door mevrouw Van den Oever, een Joodse die al haar familieleden in de Tweede Wereldoorlog had verloren, mee naar huis genomen. Zij gaf hem wekelijks Nederlandse les en stimuleerde hem een opleiding te volgen. In 1980 trouwden Driss en Jolanda, en toen mevrouw Den Oever ziek werd, schonk zij het jonge paar haar huis. Driss lijkt dankzij zijn ambitie, zijn tolerantie en aanpassingsvermogen de vleesgeworden Nederlandse droom van de ideale migrant. Sterker nog, hij komt in het verhaal naar voren als de ideale schoonzoon: slim, geestig, sociaal voelend en zorgzaam. Toen zijn vrouw zwanger was, nam hij alle huishoudelijke taken op zich: 'Jolanda mocht van mij niets meer in het huishouden doen. Ik kookte, waste af, hing de was op, streek de kleren, stofzuigde, lapte de ramen en veegde het stoepje aan. Ik wilde de kans dat Jolanda iets zou gebeuren zo klein mogelijk houden. Overdag was ze verlost van mijn overdreven zorg. Maar gelukkig waren mevrouw Tielemans, Hülya en Khadija er nog om haar een boel werk uit handen te nemen.'

Er was slechts een ding dat niet klopte. Driss Tafersiti heeft het feuilleton niet zelf geschreven. Want Driss, de optimistische, hardwerkende en charmante Marokkaanse gastarbeider, bestaat niet. Hij is het geesteskind van de schrijvers Asis Aynan (1980) en Hassan Bahara (1978). Eigenlijk, vertelde de *NRC Handelsblad*-journalist Paul Steenhuis, is het gebruik van pseudoniemen bij die krant verboden. Maar omdat er uitzonderingen zijn voor literaire stukken als 'de column en het feuilleton', en 'omdat de Achterpagina er ook is voor het literaire experiment', maakte de hoofdredactie een uitzondering.

Ik, Driss, inmiddels verschenen als boek met de titel *Ik, Driss. Een autobiografie*, is echter geen vrijblijvende literatuur. Driss Trafersiti is in het leven geroepen omdat Aynan en Bahara vinden dat de verhalen van de eerste generatie gastarbeiders verloren dreigen te gaan.

Maar waarom hebben ze van Driss een migrant gemaakt die in alles beantwoordt aan een Nederlands ideaal? En waarom ontmoet Driss bijna alleen maar welwillende Nederlanders? Dat komt toch niet overeen met de werkelijkheid?

Positieve winst

‘Waarom denk je dat Driss een ideaal is?’ pareert Aynan. ‘En waarom denk je dat we Driss te positief hebben gemaakt? Kijk - de eerste generatie is heel aanwezig in het straatbeeld en in de berichten in de media. Maar daarbij moet ik altijd aan het Centraal

Bureau voor de Statistiek denken. De levens van de eerste gastarbeiders worden meestal weergegeven aan de hand van statistieken - hoeveel AOW ze opstrijken bijvoorbeeld. Wij wilden de statistieken terugbrengen tot een ander verhaal, het verhaal zoals onze vaders dat hebben beleefd. De doorsnee *NRC*-lezer kent helemaal geen Marokkanen. In hun hoofden zit het waanidee dat het slecht gaat met alle Marokkanen in Nederland. Als die lezers dankzij Driss een heel ander beeld hebben gekregen, dan is dat alleen maar winst.' 'Die eerste generatie', vult Bahara aan, 'wordt tegenwoordig geportretteerd als zielig; alsof ze allemaal ziek zijn van heimwee. Voor wie hier niet geworteld is, is dat ook wel zo. Maar toen ze hier voor het eerst kwamen, vonden ze alles heel opwindend. Ze waren rond de twintig; sterke jonge mannen, voor wie werken in het buitenland een enorm avontuur betekende - toen was de reis naar Nederland nog zoiets als een reis naar de maan. Dat gevoel van avontuur, dat gevoel dat ze iets hadden overwonnen, daar moet je niet te lichtvaardig over denken.'

Bovendien, dat Driss alleen aan Nederlandse wensen zou beantwoorden, zeggen zijn geestelijke vaders, is een misverstand: 'Het herschrijven van de verhalen van die eerste generatie had ook met óns wensdenken te maken. Als alle gastarbeiders zo waren geweest als Driss en als de Nederlanders iets positiever hadden gereageerd, dan hadden we nu een andere dynamiek. In de jaren zeventig was Nederland doordrenkt van schuldgevoelens jegens mensen uit armere landen. Dat is begrijpelijk, maar dat heeft de situatie niet verbeterd.'

Maar waarom hebben jullie een verzonnen verhaal geschreven? Waarom hebben jullie niet de verhalen van de mensen zelf opgetekend?

Aynan: 'Dan waren we weer bij die CBS-getallen terechtgekomen, en zouden we waarschijnlijk ook weer in stereotypen zijn vervallen.'

Bahara: 'Driss is als een caleidoscoop: hij bestaat uit wat onze beide vaders hebben meegemaakt en wat zij en anderen ons hebben verteld. Het verhaal laten we expres in IJmuiden spelen. Als Driss in Amsterdam zou wonen, dan hadden we het weer over de bekende wijken moeten hebben. Bovendien ging het ons niet alleen om het verhaal van de eerste generatie Marokkanen en Turken, maar ook om dat van de Nederlandse samenleving, die in de jaren zeventig veel meer openstond voor migranten. En wat de vriendschap van Driss en de Joodse mevrouw betreft, bij ons thuis werd over Joden gepraat als gelijken. Mijn vader wist heel precies wie wel en niet Joods was - dat waren buitenstaanders, net als hij. Met hen kwam hij sneller in contact dan met katholieke of protestante Nederlanders.'

Uit de brieven in het* NRC Handelsblad *weten we dat Driss korte metten maakte met de vooroordelen van de lezers. Maar wat heeft het verhaal met jullie gedaan?

Aynan: ‘Ik dacht dat een schrijver zich altijd over de samenleving moet uitlaten. En als Marokkaanse schrijver wordt er natuurlijk altijd van je verwacht dat je iets over straatjongetjes zegt. Ik dwong me daarom om van alles altijd iets te vinden. Maar toen we het feuilleton schreven, merkte ik op een gegeven moment dat ik in mijn politieke columns voor *Het Parool* niet meer op de politiek inging. Ik hield op mijn mes te trekken. Ik wilde kunnen zeggen: “Weet je, daar heb ik helemaal geen mening over.” Driss was

een oase van rust - hem overkomt alles. Hij heeft wel een mening, maar niet over de politiek. Na het schrijven van *Driss* vind ik dat het niet goed is voor je gezondheid en niet goed voor je geest om altijd maar te moeten argumenteren.'

Bahara: 'Voor mij had het schrijven van *Driss* een therapeutische werking. Personages zijn meestal een verlengstuk van jezelf. Maar in dit geval schreef ik over mensen die ouder zijn dan ik en die een heel andere mening hadden. Ik moest afstand nemen van mezelf. Dat heeft me geholpen mijn idee-fixen los te laten.'

Een van die idee-fixen was dat het huwelijk van Driss en de IJmuidense Jolanda door geen van hun ouders zou worden geaccepteerd. Bahara: 'Eerst dachten we: dat wordt een drama. Maar toen begrepen we dat we in een val waren getrapt. Dat was immers de voor de hand liggende manier om over hun trouwplannen te schrijven, en die wilden we nu juist vermijden. We beseften dat Driss het voor zijn ouders helemaal heeft gemaakt. Zijn vader en moeder zijn het niet echt eens met zijn keuze, maar hij is een volwassen man die zelf moet beslissen. En Jolanda's vader wil gewoon dat zijn dochter gelukkig wordt.'

Waarheidsgetrouwer dan non-fictie

Ik, Driss kent ook tragische momenten. De broer van Driss, die heimwee heeft en het niet eens is met Driss' liberale levensstijl, keert zich van hem af. Hun neef wordt depressief. Dat komt gelukkig allemaal goed. Maar in 1982, tien jaar nadat Driss in Nederland is aangekomen, vallen de eerste ontslagen in de haven van IJmuiden. Driss komt er per toeval achter wat niet alleen de gastarbeiders, maar ook de Nederlandse werknemers te wachten staat:

> *Meneer Tielemans kwam bij zijn vrouw, Jolanda en mij staan. Terwijl sommige collega's hem bedankten voor de fijne jaren, ging ik naar de wc. Ik zat op de pot toen ik een gesprek opving tussen twee mensen, die na mij het toilet binnenkwamen. 'Die Henk weet het wel mooi te brengen, hè? Hij is eruit gewerkt, maar doet alsof-ie uit vrije wil is vertrokken.' 'Hij heeft nog geluk. Die Turken in de haven worden binnenkort massaal ontslagen. En die krijgen echt geen dure wedstrijdhengel mee.' Ik bleef zitten totdat de twee mannen weg waren. Daarna voegde ik me weer bij Jolanda en mijn schoonouders. 'Wat zie je bleek, Driss,' zei mevrouw Tielemans. 'Is er iets?' 'Nee, nee, het gaat prima.' Ik keek naar meneer Tielemans. De pijn op zijn gezicht die ik had toegeschreven aan het afscheid, was een ander soort pijn. Het was de pijn van de vernedering.*

Met deze scène, zeggen Aynan en Bahara, willen ze laten zien dat de massa-ontslagen in de jaren tachtig niets met afkeer van vreemdelingen te maken hadden. Deze, en alle andere stereotype denkbeelden - daarvan zijn ze overtuigd - kun je het beste corrigeren met hulp van een fictief personage. Aynan: 'Een lezer zei dat *Ik, Driss* waarheidsgetrouwer is dan non-fictie. En zo is het ook: het CBS levert de statistieken, maar voor de stoffering van het verhaal moet je je tot autobiografische fictie wenden.'

Driss Tafersiti [Asis Aynan en Hassan Bahara], *Ik, Driss. Een autobiografie* (Amsterdam, Atlas 2010)

Koningin in kunstland
De verzamel- en museumdroom van Hélène Kröller-Müller
Paul van der Steen

Hélène Kröller-Müller begon kunst te verzamelen nadat ze cursussen kunstgeschiedenis had gevolgd bij connaisseur H.P. Bremmer. Daarbij speelden haar opvattingen over de kunst als uitdrukking van 'eeuwige waarden' een belangrijke rol, maar zeker ook haar wens na haar dood iets tastbaars na te laten. In De eeuwigheid verzameld *gaat Eva Rovers in op de vele aspecten van Kröller-Müllers ambitie.*

Vrijwel voortdurend was Hélène Kröller-Müller bezig met haar museale droom. Toen haar broer Gustav in 1913 op zevenenveertigjarige leeftijd overleed, putte ze zelfs inspiratie uit diens begrafenis. 'De mensch is toch per slot wat hij achterlaat. Ik kreeg weer lust achter te laten!'

Voor haar was het allemaal begonnen op het moment dat ze - twee jaar eerder - zelf de dood in de ogen keek. Artsen hadden levensbedreigende gezwellen in haar baarmoeder ontdekt. Die konden worden verwijderd, maar de operatie was uitermate risicovol. De hoop om via haar kinderen voort te leven had Kröller-Müller grotendeels opgegeven. Daarvoor was ze te zeer teleurgesteld in hen.

Ze besefte nu dat ze haar gedachtegoed ook op een andere manier meer eeuwigheidswaarde kon geven. Mocht ze de operatie niet overleven, dan moest haar echtgenoot Anton Kröller de stukken uit haar kunstcollectie aan Nederlandse musea schenken. Doorstond ze de beproeving wel, dan zou Kröller-Müller doorgaan met verzamelen, een onderkomen voor haar schatten bouwen en dat nalaten aan het Nederlandse volk. Het werd het laatste.

Tot haar zesendertigste had Kröller-Müller geen bovenmatige belangstelling voor kunst. Via haar dochter maakte ze echter kennis met de lessen over de wereld van de hoge cultuur die connaisseur H.P. Bremmer gaf aan lieden uit gegoede kringen. Hélène hoorde daarbij. Echtgenoot Anton Kröller was als directeur van de handelsfirma Müller & Co een van de rijkste mensen van Nederland. Hij legde zijn vrouw weinig in de weg bij het najagen van haar droom.

De eeuwigheid verzameld kent een in Nederland niet gebruikelijke ontstaansgeschiedenis. Het Biografie Instituut van de Groningse universiteit vond dat er levensgeschiedenissen moesten komen van de echtelieden Kröller-Müller en zocht daar promovendi bij. Die van 'mevrouw' is het eerst af. Kunsthistorica Eva Rovers levert met *De eeuwigheid verzameld* een genuanceerd portret af van een van de belangrijkste mecenassen uit de Nederlandse geschiedenis. Interessant in het licht van de huidige discussie over bezuinigingen op cultuur, maar ook los daarvan is dit boek het lezen meer dan waard. Rovers treedt soms erg in detail, maar blijft boeien, ook omdat ze de kunst, Kröller-Müllers zakelijke besognes en haar privéleven, en de tijdgeest kunstig met elkaar weet te verweven. De prachtig verzorgde uitgave met veel kleuren- en zwart-wit-illustraties geven het boek extra jeu.

Atypische verzamelaar

Hélène Kröller-Müller was als jonge vrouw ambitieus (ze wilde eigenlijk lerares worden), maar schikte zich in de bijrol die op grond van haar geslacht en milieu voor haar was weggelegd. Wat bleef was een zekere prestatiedrang. Zo kritisch als ze op zichzelf kon zijn, was ze dat ook wat haar kinderen betrof. Ze vond dat ze te weinig diepgang hadden. Ze weigerde bovendien te accepteren dat ze bij het ouder worden zelfstandige persoonlijkheden werden met een eigen leven. Met vergaande bemoeienis probeerde Kröller-Müller grip te houden op het leven van haar zoons en haar dochter. Tevergeefs.

Nu werden kunstenaars, met name architecten, het slachtoffer van haar controledrift. Geld vergoedde veel, en Bremmers bemiddeling wilde ook nog wel eens conflicten voorkomen of sussen. Vaak echter liepen verbintenissen, zoals die met de bouwmeester Hendrik Berlage, stuk op de houding van de wel erg aanwezige en veeleisende opdrachtgeefster. Het bemoederen strekte zich ook uit tot Sam van Deventer, een medewerker van de firma Kröller, die een soort surrogaatzoon werd. Zelf koesterde hij meer dan platonische gevoelens voor Hélène. Nadat die duidelijk had gemaakt dat een echte relatie onrealistisch was, bleef Van Deventer haar aanbidden als een heilige.

De toets der toekomst

Kröller-Müller was een atypische verzamelaar. Ze liet zich niet, of althans weinig, leiden door haar eigen smaak, maar door de vraag of werken 'de toets der toekomst kunnen doorstaan'. De stem van Bremmer als adviseur was daarbij bepalend; hij maakte haar enthousiast voor het werk van Vincent van Gogh. Kröller-Müller had geen problemen met die leidende hand: 'Hij was mijn eerste minister en naast hem voelde ik mij koningin: Trotsch was ik alleen daarop, dat ik mij op kunstgebied gaarne ondergeschikt aan hem voelde.'

Het bezeten achter een stuk aanjagen en het dan ook nog verwerven, dé sensatie voor de meeste collectioneurs, was niet aan de directeursvrouw besteed. In plaats van het afzonderlijke werk ging het haar om de verzameling als geheel en om het

museumhuis dat de ontwikkeling van de moderne kunst kon laten zien. Bovendien zou het iets van Kröller-Müllers geest bewaren als haar lichaam tot stof was vergaan.

Rovers gaat ook in op de contradicties in Kröller-Müllers leven. Als geboren en getogen Duitse deed Kröller-Müller door het huwelijk met Anton redelijk haar best om in de Nederlandse samenleving te integreren. Dat veranderde tijdens de jaren 1914-1918: 'Deze oorlog, of liever, al die hatelijkheden om mij heen, de afkeuring, de opgezweepte kritiek tegen mijn oude vaderland heeft mij weer tot Duitsche gemaakt.' In de jaren dertig raakte ze in toenemende mate gefascineerd door het nationaalsocialisme, waarbij de biografe zich afvraagt of Kröller-Müller nu werkelijk in de ban raakte van de Führer of dat ze vooral gelukkig was met de manier waarop die de teloorgang van haar Duitsland leek te stoppen. Kröller-Müller lijkt nooit echt te hebben beseft dat deze politieke stroming het grootste deel van haar verzameling zou wegzetten als *Entartete Kunst* en dus een rechtstreekse bedreiging vormde voor haar troetelkind.

Bij al haar verzamelwoede was Kröller-Müller nauwelijks op nationalisme te betrappen. Duitsers waren ondervertegenwoordigd in haar collectie, terwijl op grond van hun prominente rol in de moderne kunst anders mocht worden verwacht. Haar smaak mocht dan progressiever zijn dan die van de meeste van haar tijdgenoten, oneindig was die ruimdenkendheid niet. Kubisme beschouwde Kröller-Müller als het eindpunt van de moderne kunst. De stroming bracht objecten terug tot haar essentie, maar verder moest het niet gaan. Ware kunst behield in haar ogen altijd iets van realisme en betamelijkheid. Expressie en zinnelijkheid die alle grenzen leken te overschrijden waren niet aan haar besteed. Tegen het einde van Kröller-Müllers leven zat haar conditie haar vastberadenheid soms in de weg. 'Ik ben zoo suf, maar ik moet toch mijn museum klaar krijgen.' Dat lukte haar nog net. Kort na het overlijden van haar zoon Wim opende ze, terwijl haar eigen gezondheidstoestand al tijden te wensen over liet, op 13 juni 1938 in het bijzijn van ministers en andere hoogwaardigheidsbeklederes het Museum Kröller-Müller. Nog geen anderhalf jaar later was het echt op. Maar de taak, die ze zichzelf gesteld had, was volbracht.

Eva Rovers, *De eeuwigheid verzameld. Hélène Kröller-Müller (1869-1939)* (Amsterdam, Bert Bakker 2010)

Het Kaddu Wasswa Archief
Het genre van de visuele biografie
Andrea Stultiens

De meeste biografieën bestaan uit tekst en beeldmateriaal. Iemands leven kan echter ook door beelden alleen worden weergegeven. Zo publiceerde Mariken Wessels de fotobiografieën Elisabeth. I Want to Eat *(2008) en* Queen Ann. P.S. Belly Cut Off *(2010). Andrea Stultiens, wier visuele biografie* The Kaddu Wasswa Archive *in 2010 verscheen, vertelt waarom zij het leven van de Afrikaan Kaddu Wasswa in foto's weergeeft.*

Biografieën worden langer geschreven dan de fotografie bestaat. Toch hebben de twee een innige band. Als het onderwerp van een biografie leefde na 1850 zal het boek gesierd zijn door een portretfoto en zullen er in het binnenwerk fotoblokjes zijn verwerkt, vaak op ander, gladder papier dan de tekstpagina's. De laatste biografie die ik las - over leven en werk van George Eastman - is geen uitzondering. Mijn nieuwste boek, *The Kaddu Wasswa Archive*, noem ik een ‘visuele biografie’. Het bestaat uit bijna alleen maar foto's.

Het onderwerp van *The Kaddu Wasswa Archive* is Kaddu Wasswa, een Oegandese man, geboren in 1933, die een bijzonder actief leven leidde, en nog leidt. Hij legde een archief aan van dat leven. Volgens eigen zeggen omdat hij op zijn twaalfde, na jaren bij een ver familielid gewoond te hebben, van zijn moeder een foto van zijn vader kreeg. Vanaf dat moment begreep hij hoe belangrijk het is om ‘records’ te hebben van je leven. Het Kaddu Wasswa archief bestaat uit brieven, negatieven, foto's, manuscripten voor theaterstukken, een roman, essays, een onderzoek naar HIV/AIDS in de dorpsgemeenschap, en andere documenten. Dit alles verwerkte Kaddu samen met knipsels uit westerse tijdschriften in collages die delen van zijn leven weergeven. De collages voorzag hij van zijn eigen commentaar.

George Eastman, van wie in 1996 een biografie door Elizabeth Brayer verscheen, is de grondlegger van de Kodak Company.[1] Aan het einde van de negentiende eeuw begreep Eastman dat er een enorme kans lag voor de tot dan toe slechts door professio-

nals en de rijke elite beoefende fotografie. Hij vond dat iedereen moest kunnen fotograferen om zijn of haar leven te documenteren. Hij ontwikkelde de mogelijkheden die leidden tot de huidige snapshotcultuur. Dat maakte een rijke man van hem, die in Amerika op een lijn wordt gesteld met Henri Ford en John D. Rockefeller.

De foto's die in zijn biografie werden opgenomen zijn voorspelbaar. George als kind, George met zijn familie, als volwassen man in verschillende perioden van zijn leven; de fabriek in verschillende stadia van aanbouw, de huizen waar George woonde, mensen die voor hem belangrijk waren - dat soort dingen.

De mensen en de plekken worden allemaal ook genoemd in de tekst. De foto's vullen de beschrijvingen nader in en verankeren het non-fictiegehalte van de biografie door het karakter van de fotografie: de foto's illustreren en bewijzen de inhoud van de test - wat beschreven is maken ze 'waar'.[2] Zo geven ze het verhaal nog meer het karakter van eenrichtingsverkeer dan het al was, en beperken ze de rol van de lezer. Wat de biografie in woorden aanbiedt, vult het beeld verder in.

Bijna iedereen heeft wel iets gemaakt wat je een visuele biografie zou kunnen noemen. Foto's gaven de belangrijke momenten in ons leven weer, of in ieder geval die momenten waarvan we dachten dat ze belangrijk waren. Meestal kwamen dergelijke foto's in albums terecht. In die albums werd een ordening aangebracht; er werd een chronologie aan gekoppeld. Zo werd een verhaal verteld.

Ik gebruik hier de verleden tijd niet omdat deze behoefte verdwenen zou zijn. Ze lijkt alleen te zijn vertaald naar harde schijven en servers, mindere 'fysieke' vormen dan foto's en fotoalbums.[3] Wat de analoge en de digitale albums met elkaar delen, is dat ze hun waarde ontlenen aan de context, dat wil zeggen, aan het leven dat ze weergeven, en de mogelijkheden die geboden worden de foto's aan dat leven te verbinden. Als die context verdwijnt kunnen de beelden een andere waarde krijgen. Een mooi voorbeeld daarvan zijn de boeken die Erik Kessels maakte op basis van uitzonderlijke collecties van in snapshots gedocumenteerde levens. Hier zit de kracht in de herhaling (dezelfde vrouw jaren achtereen poserend voor haar man op vakantie[4]) en het herkenbare van de foto's. Of er ontstaat een 'uitgesteld gesprek', waarbij het individuele er niet meer toe doet, maar juist het collectieve, dat ook op de foto's te zien is en dat leesbaar en belangrijk wordt.[5]

Kaddu Wasswa en zijn archief. Foto © Andrea Stultiens

Verfrissende verwondering

The Kaddu Wasswa Archive bestaat voor een aanzienlijk deel uit een selectie uit het archief van Kaddu Wasswa. Dat werd op zijn beurt, net als de foto's die in de collages zijn verwerkt, materiaal om een verhaal te vertellen. Het archief geeft episodes uit Kaddu's leven weer, maar heeft ook een eigen geschiedenis. De sporen van Kaddu's ingrijpen op de documenten, van het tropische klimaat en de verstreken tijd zijn tekens die bijdragen aan wat er in het archief wordt verteld. Ze vullen de informatie aan die in de representatie gevat zit.[6]

Het boek vertelt echter ook over de ontmoeting tussen Kaddu Wasswa, zijn kleinzoon, en mij. Ook die wordt gepresenteerd en gerepresenteerd. De stem van de buitenstaander (ik) wordt expliciet gemaakt doordat die het archief presenteert en representeert. De voor een verhaal nodige gebeurtenissen, actoren en agenten zijn allemaal aanwezig in de beelden.[7] De lezer verbindt ze in eerste instantie met zijn of haar eigen context en ideeën over de wereld die op de foto's te zien is. Een index geeft, zoals dat hoort bij een biografie, de gelegenheid het verhaal 'te sluiten', de gebeurtenissen aan elkaar te verbinden en hun betekenis eenduidig te maken.[8]

In de visuele antropologie wordt al sinds jaren gewezen op het belang van reflexiviteit.[9] In de reflexiviteit wordt de positie van de wetenschapper expliciet gemaakt en als onderdeel van het onderzoek opgenomen. Het begrip heeft zijn weg gevonden op allerlei gebieden. Binnen het biografisch genre is het van belang omdat er altijd sprake is van een werkelijkheid die hoort bij het onderwerp van het boek, en een werkelijkheid van degene die vertelt. In *The Kaddu Wasswa Archive* wordt dit op twee manieren uitgewerkt, enerzijds in de aanwezigheid van mijn handen op de reproducties van de documenten en anderzijds door de foto's die Kaddu's kleinzoon maakte van de dagen waarop we gezamenlijk op pad waren en waarop we alle drie in beeld zijn. Als auteur ben je hoe dan ook onderdeel van het onderwerp waartoe je je verhoudt. Dat kan verdoezeld worden, om een schijn van objectiviteit te creëren, hoewel het verhaal juist daardoor gefictionaliseerd wordt. Het kan ook tot onderdeel van het verhaal worden gemaakt. Daarmee worden niet alleen de rollen in het boek helder, maar worden ook de lezers aangesproken op hun rol ten aanzien van wat het boek hun aanbiedt.

Het geleefde leven

Het materiaal in het archief, dat hier en daar door verhalen van Kaddu werd aangevuld, gaf mij de gelegenheid plekken in Oeganda te bezoeken waar normaliter weinig buitenstaanders komen. Hoewel ik al eerder in Oeganda was geweest, had ik het gevoel dat ik nog steeds een eenzijdig beeld had van het land. Toen eind jaren vijftig het National Theatre geopend werd, wilde Kaddu deelnemen aan een daar aangeboden training. Hij werd afgewezen door het koloniale bestuur omdat hij een Afrikaan was. Naar aanleiding daarvan fotografeerde ik het theatergebouw. Kaddu probeert de mensen in zijn omgeving bewust te maken van het gevaar van 'alcohol entertainment'. Dit speelt volgens hem een grote rol in het gedrag dat besmetting met AIDS

veroorzaakt. Daarop reagerend maakte ik een foto in een nachtclub tijdens een ‘wine night’. Ik kon me niet herinneren ooit foto's gezien te hebben van

dit soort plekken. Door verschillende momenten met elkaar te verbinden werd het mogelijk een rode draad te zien in een geschiedenis die bij het wisselen van de macht steeds opnieuw uitgevonden werd. Zo wordt Kaddu's verleden relevant voor het heden én voor een toekomst waarin een geschiedschrijving nodig is die benaderd kan

Het archief van Kaddu Wasswa met de handen van de fotografe. Foto © Andrea Stultiens

worden vanuit verschillende perspectieven. Zo ontstaat de mogelijkheid tot identificatie voor zowel de Oegandezen als ook de nazaten van de koloniale machthebbers.

In *The Kaddu Wasswa Archive* kun je je niet alleen identificeren met Kaddu, het geleefde leven. Identificeren kun je je ook met Arthur, die met een verfrissende verwondering kijkt naar zijn eigen omgeving en het leven van zijn grootvader. Of met mij, de buitenstaander die een poging doet om aan de hand van een individu iets te begrijpen over diens land.

De rol van lezer en van de auteur

Elizabeth Brayer presenteert ons het leven van George Eastman in een vuistdikke litanie van namen, gebeurtenissen en andere feiten. Ik las het boek nadat ik een paar weken had doorgebracht in Rochester, de stad waar Eastman woonde en Kodak opzette. Ik was uitgenodigd om werk te maken dat moest gaan over de transitie die de stad doormaakt, nu het bedrijf dat de stad groot maakte gedecimeerd is. De midden jaren negentig ingezette ontwikkelingen in de digitale fotografie werden door Kodak te laat onderkend, wat tot tienduizenden ontslagen leidde.

In Rochester kwam ik erachter dat ik nogal wat met George gemeen heb. Niet alleen onze fascinatie voor de fotografie delen we, maar ook onze verjaardagen, en een interesse in Oost-Afrika. Ik besloot een uitgestelde conversatie, zij het wat eenzijdig, aan te gaan met George. De stad en de fotografie die ik in Rochester tegenkwam, zijn het materiaal waarmee ik George (en de lezer) laat zien wat hij ontketend heeft. Het resultaat zal hopelijk een waardevolle aanvulling zijn op wat we al te weten kunnen komen over George uit het genoemde boek en andere biografieën.[10] Daarnaast is dit project een volgende stap in het onderzoek naar de mogelijkheden van het vertellen in fotografisch beeld, waarbij het nodig is om ideeën over lezen (van voor naar achter bijvoorbeeld) bij te stellen.

Literatuur

Mieke Bal, *Narrotology. Introduction to the Theory of Narrative* (Toronto, University of Toronto Press 2009 [1997])
Roland Barthes, *Camera Lucida. Reflections on Photography.* Vertaling uit het Frans door Richard Howard (Hill and Wang, New York 1980)
Elizabeth Brayer, *George Eastman, a Biography* (Londen, The John Hopkins University Press 1996)
José van Dijck, *Mediated Memories in the Digital Age* (Stanford, Stanford University Press 2007)
Umberto Eco, *The Role of the Reader. Explorations in the Semiotics of Texts (Advances in Semiotics)* (Bloomington, Indiana University Press 1984 [1979])
Erik Kessels, *In Almost Every Picture* (deel I) (Amsterdam, Kessels/Kramer Publishing 2002)
Martha Langford, *Suspended Conversations. The Afterlife in Memory in Photographic Albums* (Québec, McGill-Queen's University Press 2001)
W.J.T. Mitchell, *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation* (Chicago, The University of Chicago Press 1994)
Andrea Stultiens, *The Kaddu Wasswa Archives* (Rotterdam, Post Editions 2010)

Eindnoten:

1 Brayer 1996
2 Barthes 1980: 76
3 Van Dijck 2007
4 Kessels 2002
5 Langford 2001
6 Mitchell 1994: 419
7 Bal 2009
8 Eco 1984: 8

9 Zie bijvoorbeeld Jay Ruby, ‘Exposing yourself: reflexivity, anthropology, and film’. In *Semiotica* 301-1/2, pp 153-179

10 Nog tijdens Eastmans leven verscheen een door hemzelf gefinancieerde biografie door Carl Ackerman (1930). In het George Eastman House in Rochester bevindt zich een documentatiecentrum over Eastmans leven en werk.

Een gedeeltelijk nieuwe Debussy
Het betrekkelijke belang van correspondentie
Emanuel Overbeeke

Toen musici in de zeventiende eeuw de status kregen van zelfstandige kunstenaars, ontstonden er biografische lexica waarin de hoogtepunten uit hun leven en werk werden vastgelegd ter lering voor andere, beginnende musici. De stroom aan muziekbiografieën is daarna nooit meer opgedroogd. In al deze levensbeschrijvingen - tot aan het begin van de twintigste eeuw vaak hagiografisch van aard - speelt de verhouding tussen leven en werk een grote rol. Dat geldt ook voor de nieuwste boeken over Claude Debussy.

De nieuwste biografie van Claude Debussy (1862-1918), geschreven door de Engelse musicoloog David J. Code, is om vele redenen een belangwekkend boek. Het is de eerste biografie die gebruiktmaakt van de jongste bundel van de brieven van Debussy (meer over dit laatste boek hieronder). De vele, door Code aangehaalde citaten uit deze *Correspondance* (2005) versterken het beeld van Debussy's complexe en soms ongrijpbare persoonlijkheid. Nieuw aan het uitstekend geschreven boek is echter niet zozeer het feitenmateriaal, maar de weergave van Debussy's meningen, die de componist zelf niet openbaar maakte. De feiten heeft Code vrijwel allemaal overgenomen uit *Claude Debussy: Biographie critique* van François Lesure (Parijs 1994), dat tot nader order de standaardbiografie is van de componist. Vergeleken met Lesure is Code minder uitputtend, beperkt hij zich meer tot sprekende details en schroomt hij minder een oordeel te vellen over Debussy en diens werk. Code toont, scherper dan Lesure, dat de jonge componist, geboren in 1862 vlak bij Parijs in een arm en eenvoudig gezin, zich nauwelijks bekommerde om zijn afkomst. Tijdens zijn conservatoriumtijd in Parijs ontpopte hij zich als een dandy zonder geld, in de jaren tachtig probeerde hij als beginnend componist in een zelfgekozen tempo zijn stijl te vinden zonder zich iets aan te trekken van de heersende mode. Hoewel hij zelf een luiaard, laatbloeier en soms een lomperik was, aarzelde hij niet ande-

ren hardhandig de les te lezen. Zijn eigen, aanvankelijke onzekerheid als componist remde geenszins zijn kritische houding ten opzichte van collega's. Hij resideerde zonder gêne in zijn ivoren toren en beschouwde elk compromis als verraad. Toen hij na de première van zijn opera *Pelléas et Mélisande* in 1902 de grootste Franse componist van zijn tijd was geworden, nam zijn sociale onhandigheid en gebrek aan tact ontembare vormen aan. Tot de weinige gebeurtenissen waarmee hij de openbaarheid haalde, behoorden behalve zijn spaarzame optredens als pianist en dirigent ook zijn tweede huwelijk en zijn geschriften, briljant volgens degenen die er niet in werden aangevallen. De periode 1914-1918 was voor Debussy in vele opzichten een ramp: naast onzekerheid over het lot van familieleden had hij huwelijksproblemen en leed hij aan een ongeneeslijke ziekte, waaraan hij in 1918 overleed.

Debussy was een kunstenaar die vóór de schermen leefde voor zijn kunst en achter de schermen van zijn leven een kunst maakte. De aangehaalde citaten maken duidelijk dat leven en werk van Debussy meer met elkaar te maken hadden dan tot dusver werd aangenomen, maar Code maakt ook duidelijk dat de biografische achtergrond weinig zegt over de artistieke verwerking van de gebeurtenissen. Methodisch gezien is Code's grootste kracht dat hij leven en werk behandelt als autonoom opererende grootheden. Was Debussy op het persoonlijk vlak uit het lood geslagen, dan hervond hij zich altijd snel als kunstenaar. Als Code over Debussy's werk schrijft, doet hij dat met weinig jargon en veel overtuigingskracht, zonder dat hij in clichés vervalt.

Claude Debussy (aan de piano) temidden van bewonderaars, 1893.

Kattebelletjes

Debussy's kleurrijke persoonlijkheid komt goed naar voren in *Hartstochtelijk houd ik van muziek,* een bundeling van 216 van de meer dan duizend brieven uit de eerder genoemde *Correspondance.* Vertaler Lucas Bunge maakte een selectie en bundelde die. Debussy schreef doorgaans kattebelletjes en liet over het algemeen weinig los over de intenties achter zijn werk, en als hij dat deed, dan vaak op een terloopse en bij voorkeur cryptische wijze. Die passages heeft Bunge voor het grootste deel overgenomen. Een omissie is een brief van de jonge Debussy waarin hij zijn artistiek credo beschrijft in termen die hij bijna volledig ontleende aan het werk van de dichter

Charles Baudelaire. Die omissie, en de vele annotaties, maken Bunges beleid duidelijk: hij is meer geïnteresseerd in Debussy zelf dan in diens muziek. Over Debussy's werk zegt Bunge nog het meest in de openingsteksten van de afzonderlij-

ke hoofdstukken waarin hij ingaat op een compositie uit de betreffende levensfase. Van die composities, onder meer *Jeux* en *La Mer*, geeft hij een globale beschrijving, waarin karakter en analyse om de voorrang strijden en enthousiasmeren belangrijker lijkt dan het verschaffen van precieze informatie. Net als zijn onderwerp is Bunge verre van systematisch. Debussy's gevoel voor stijl, het vermogen anderen op elegante wijze te vermoorden, zijn provocatielust en zijn liefde voor grilligheid in denken en formuleren komen in de vertaling duidelijk naar voren. Debussy mopperde graag, was zelden tevreden en had weinig last van schroom.

Zowel de biografie als het brievenboek gaan echter voorbij aan een essentiële kwaliteit. Recente musicologische publicaties over het muziekleven in Frankrijk tussen 1871 en 1914 gaan uitvoerig in op de relatie tussen de heersende maatschappelijke en muzikale mores en de reacties daarop van de componisten. Liep negenennegentig procent van hen in de maat (voor Debussy een reden om op welluidende wijze met zijn collega's de vloer aan te vegen), Debussy trok zich niets van de heersende conventies aan. Als hij dat wel deed, gaf hij er ongegeneerd een eigen draai aan. Debussy was de volmaakte representant van het type kunstenaar dat lak heeft aan opgelegde regels en zich die vrijheid kan veroorloven, niet omdat hij als persoon een onverbeterlijke vrijbuiter was, maar omdat de uitzonderlijke kwaliteit van zijn kunst door iedereen werd erkend. Waar Code soms geneigd is in het werk invloeden van de context te signaleren, probeerde Debussy de suggestie van beïnvloeding stelselmatig te onderdrukken. Wat op dit punt ook de waarheid is, beide boeken delen twee belangrijke eigenschappen: Debussy wordt aantrekkelijker, en zijn muziek fascinerender.

David J. Code, *Claude Debussy* (London, Reaktion Books 2010)
Claude Debussy, *Hartstochtelijk houd ik van muziek. Brieven, vertaald en toegelicht door Lucas Bunge* (Amsterdam, Arbeiderspers 2010)

Een man met vele gezichten
Leven en werk van Roald Dahl
Alexander Baneman

Over de schrijver Roald Dahl verschenen in de loop van de jaren tal van biografieën en artikelen. Ook de schrijver zelf publiceerde over zijn leven. Toch was er over zijn zielenroerselen en de achtergronden van zijn fantastische verhalen weinig bekend. Tot Donald Sturrock in de archieven van het Roald-Dahl-Museum een schriftje ontdekte en een speurtocht naar de waarheid ondernam. Over zijn bevindingen vertelt hij in het in 2010 uitgegeven en inmiddels in het Nederlands vertaalde Storyteller. The Life of Roald Dahl.

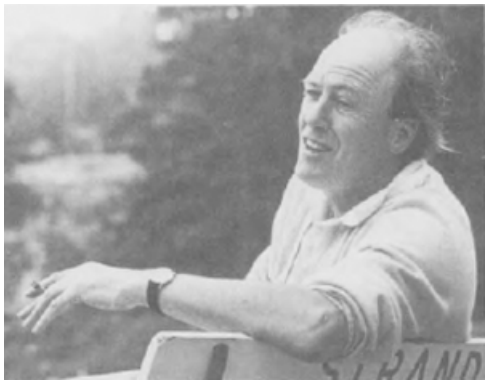
Roald Dahl - auteur, kindervriend, wijnkenner en kunstverzamelaar. Geboren als kind van Noorse ouders in 1916. Zijn jeugd voorspelde geen gevierd schrijverschap. Zijn rapporten waren over het algemeen gemiddeld te noemen, maar wat betreft schrijfvaardigheid (spelling, grammatica enzovoort) zat de jonge Dahl op een absoluut dieptepunt. Volgens zijn leraren had hij geen fantasie en maakte hij voortdurend spelfouten. Voor wie Dahls boeken kent is dat eerste onvoorstelbaar. Dahl is de man van het gruwelijke kinderboek, en geliefd vanwege zijn mysterieuze, vaak humoristische *Tales of the Unexpected.*

Dahl zelf vertelde over zijn jeugd in *Boy. Tales of Childhood.* Zijn latere avonturen als werknemer bij Shell in Tanzania en als oorlogspiloot voor de Royal Air Force tekende hij op in *Going Solo.* Toen hij als spion werkte voor de Britse geheime dienst begon hij verhalen voor volwassenen te schrijven. Later voegde hij kinderboeken aan zijn oeuvre toe.

Voor meer gegevens over zijn leven moeten we ons tot biografieën wenden. In september 2010 publiceerde Donald Sturrock - voormalig medewerker van de BBC en tegenwoordig schrijver van televisieprogramma's - de geautoriseerde biografie van de schrijver: *Verhalenverteller. De biografie van Roald Dahl. Verhalenverteller* is niet de eerste Dahl-biografie. In 1993 verscheen *Roald Dahl: A Biography* van Chris Powling, een dun boekje vol leuke, kuise wetenswaardigheden. In 2002 publiceerde Andrew Don-

kin *Roald Dahl and his Chocolate Factory.* Wat de boeken van Powling en Donkin naast inhoudelijke feiten met elkaar gemeen hebben is dat zij zijn geschreven voor kinderen. Powling lepelt verhalen uit *Boy* en *Going Solo* op en vult die aan met informatie over het huis waarin Dahl en zijn gezin woonden. Een aardige bijkomstigheid is dat Powling ingaat op de films die van Dahls werk zijn gemaakt en hoe de auteur daarop reageerde. Over Dahls korte verhalen en hoe deze tot stand zijn gekomen, vermeldt Powling echter weinig tot niets. Gelukkig heeft Dahl hierover zelf verteld in een televisieserie die tussen 1979 en 1988 werd gemaakt. Elke aflevering leidde hij in met een persoonlijke anekdote over het schrijfproces of de totstandkoming van de idee voor het verhaal.

Donkin gaat verder dan Powling. In zijn biografie vertelt hij over de nare gewoontes die Dahl had, zoals het maken van gênante opmerkingen over zijn tafelgasten. Ook staat het boekje vol met de vaak banale practical jokes die Dahl graag uithaalde. Hoewel Donkin wel aandacht besteedt aan Dahls korte verhalen, gaat hij daar niet echt op in. Er bestaan meer Dahl-biografieën. Dat is

Roald Dahl (1916-1990)

niet zo vreemd, want de schrijver wordt door velen beschouwd als een fenomeen; een tovenaar met een pen, of, zoals hij het zelf noemde, 'iemand die verhalen uitvindt'.[1] Het allereerste boek over Dahl werd geschreven door Marijke Huijten, Heleen Taalman en Angelieke van Zoelen. Het verscheen in 1974 en was simpelweg getiteld: *Roald Dahl.* Het laatste werk dat voor *Verhalenverteller* verscheen, is *D is for Dahl* uit 2004, samengesteld door Wendy Cooling. Het leek echter niemand te lukken een compleet beeld van de auteur te schetsen. Na het lezen van *Boy, Going Solo* en de verschillende biografieën bleven Dahl-liefhebbers met verschillende vragen zitten. Hoe ging Dahl om met de rampen die zijn kinderen overkwamen? Hoe hielp hij zijn vrouw revalideren na haar hersenbloeding? Waarom schreef hij eigenlijk in een hutje? Hoe onderging hij de ziekte waar hij uiteindelijk aan zou sterven? *Verhalenverteller* geeft als eerste antwoorden op al deze vragen.

Militaire campagne

In 1962 overleed Dahls oudste dochter Olivia aan de mazelen. Lange tijd was er weinig bekend over hoe Dahl met haar dood omging. Op 11 augustus 2010 meldde *NRC Handelsblad* echter dat Donald Sturrock in de archieven van het Roald-Dahl-Museum een schriftje had ontdekt met daarin aantekeningen over het

overlijden van Olivia: ‘In korte eenvoudige zinnen beschreef hij in zijn “schrijfhut” in de tuin van zijn huis in Great Missenden, nabij Londen, de laatste uren van zijn dochter. Het schrift wierp een nieuw licht op Dahls leven, want zijn emoties hield hij in de regel voor zich.’ In

inderdaad korte, maar ook afstandelijke zinnen beschrijft Dahl de verdoving die de naderende dood van Olivia met zich meebracht:

> *Ik wachtte in de hal. Rookte. Voelde me ijskoud. Straalkacheltje met één element aan de muur. Een oude man in de kamer naast me. Vrouwelijke arts ging naar de telefoon. Ze moest dringend een andere dokter spreken. Hij kwam. Ik ging naar binnen. [...] Twee dokters kwamen uit de wachtruimte naar me toe. Hoe gaat het met haar? Helaas is het al te laat. Ik ging haar kamer binnen. Laken over haar heen. Dokter zei tegen verpleegster weg te gaan. Laat hem alleen. Ik kuste haar. Ze was warm. Ik ging naar buiten. 'Ze is warm,' zei ik tegen de dokters in de hal, 'waarom is ze zo warm?' 'Allicht', zei hij. Ik ging weg.*

Twee jaar eerder had zich een ander drama voltrokken. Dahls destijds vier maanden oude zoon Theo werd in New York aangereden door een taxi en vervolgens tegen een bus geslagen. Hij hield aan het ongeluk een waterhoofd over. Een paar dagen later beschreef Dahl het ongeluk in één van zijn ideeënboekjes. In tegenstelling tot de optekening van Olivia's laatste uren is deze tekst, die hij 'A Note on Theo's Accident' noemde, evenwichtiger en gedetailleerder. Dahl was er niet de man voor, vertelt Sturrock, om de zaken op hun beloop te laten. Toen hij wist wat er precies met Theo aan de hand was, liet hij zijn schrijfwerk voor wat het was en begon hij na te denken over hoe hij de situatie kon verbeteren. Op 18 februari 1961 schreef hij aan zijn moeder over de apparaten die er in de Verenigde Staten werden gebruikt en vroeg hij of er in Groot-Brittannië iets beters te vinden was:

> *Ik vind die slangetjes die ze hier voor dit soort dingen gebruiken maar niks, vooral het klepje onderaan, dat open moet gaan bij een druk tussen 40 en 80 mm. Dat klepje is in feite niet meer dan een spleet in het plastic buisje... Hebben ze in Engeland misschien iets beters, iets wat minder snel verstopt raakt?*

Vervolgens werkte hij mee aan het vinden en produceren van een klep die er voor zorgde dat de druk het hersenvocht op de hersenen afnam. Dit instrument was zo handig en zo goedkoop (Dahl weigerde geld voor de uitvinding) dat duizenden andere patiënten ervan konden profiteren.

In 1965 overleefde zijn vrouw Patricia Neal drie hersenbloedingen tijdens haar zwangerschap van het vijfde kind, Lucy. Dahl nam de zorg van de kinderen over en hielp haar revalideren. Uiteindelijk leerde Neal weer lopen en kon ze haar acteercarrière weer oppakken. Sturrock vertelt hoe Dahl het revalidatieproces met strakke hand leidde en zich gedroeg als een generaal die een militaire campagne runt. Dit bleef niet zonder gevolgen. Zelf zei Neal het volgende hierover:

> *Dan zei hij tegen me dat het 42 procent beter met me ging dan gisteren en 51 procent beter dan de week ervoor. Mijn god, ik had mijn buik vol van zijn percentages, zijn plannen, zijn programma's, zijn wereld. Het was nu papa's wereld. Hij was een held en ik haatte hem.*

Dahls tweede vrouw Felicity Dahl liet zich in september 2009 door *The Times* inter-

viewen over haar leven met de schrijver. In het interview ging ze op de meest uiteenlopende onderwerpen in. Veel daarvan waren bekend, maar er kwamen ook nieuwe gegevens aan het licht. Zo bleek Dahl een routineus leven te leiden. Elke dag schreef hij in een kleine, claustrofobische hut achter in zijn tuin. Volgens Sturrock hadden Dahls vroege verhalen niet tot stand kunnen komen zonder zijn tijd bij de RAF. Veel verhalen hebben te maken met de opwinding van het vliegen zelf. Andere handelen over de menselijke emoties die Dahl ervoer tijdens zijn tweeëndertig dagen als vliegenier. De meeste verhalen hebben iets fatalistisch over zich, alsof Dahl ze geschreven heeft als een soort therapie. Zijn schrijfhut fungeerde als surrogaatcockpit; een plek die zowel klein, warm en donker was.

Dahl stierf op 23 november 1990 aan leukemie. Volgens Sturrock nam Dahl zijn ziekte nogal luchtig op. Het ziekenhuispersoneel werd herhaaldelijk verrast door zijn onstuitbare gevoel voor humor. Zijn laatste woorden waren: ‘Ow, fuck!’, toen de verpleegster hem een injectie met morfine toediende.

De schrijver liegt de waarheid

‘I don't lie. I merely make the truth a little more interesting... I don't break my word - I merely bend it slightly.’ Dit citaat is afkomstig uit Dahls *Ideas Book No. 1* en vormt het motto van *Verhalenverteller.* Dahl had de gewoonte voor zijn familie en vrienden verhaaltjes te verzinnen. Veel van die verhalen liet hij voor waar doorgaan. Dat noopte Sturrock om niet alles wat de schrijver hem bij leven had toevertrouwd te geloven. In veel gevallen wist zelfs Dahls familie niet meer precies hoe, en of iets was gebeurd, omdat de schrijver telkens andere versies van een verhaal had verteld. Sturrock heeft daarom een grondig onderzoek ingelast naar alle vermeende feiten. Zo bleken ook de verhalen die Dahl in *Boy* en *Going Solo* optekende niet allemaal echt gebeurd te zijn. De meeste verzinsels waren onschuldig, zoals de grootte van zijn middelbare school, maar een valse beschuldiging aan het adres van de aartsbisschop van Canterbury ging wel erg ver. Sturrock kon echter in sommige gevallen niet meer nagaan of Dahl de waarheid had gesproken of dat hij iets uit zijn duim had gezogen. Dit neemt niet weg dat Dahl-liefhebbers zich bij sommige ontmaskeringen ietwat gedesillusioneerd zullen voelen.

Sturrock heeft met *Verhalenverteller* een prettig leesbare biografie geschreven. Het staat vol verwijzingen naar Dahls brieven aan en van zijn moeder en zijn beste vriend Charles Marsh. Dit stoort niet; het laat slechts zien hoe grondig Sturrocks te werk is gegaan. Ook heeft de biograaf flarden van gesprekken opgenomen die hij voerde met de weduwe, de kinderen en Dahls oude schoolvrienden.

Sturrock wijdt echter ook graag uit over zaken die op het oog niets met Dahl te maken hebben. Zo beschrijft hij uitvoerig de middelbare school die Dahl doorliep en geeft hij een korte geschiedenisles over de Tweede Wereldoorlog. Daar houdt niet iedereen van, maar een echte Dahl-liefhebber geniet van deze bijzaken: ze maken duidelijk in welke wereld Dahl zich bewoog. De schitterende foto's die in Sturrocks biografie zijn opgenomen dateren uit diverse periodes uit Dahls leven. Er zit zelfs een foto bij van de groep waarmee Dahl

in 1934, net voor zijn avonturen bij Shell begonnen, een expeditie ondernam naar Newfoundland.

Literatuur

Roald Dahl, *Boy. Tales of Childhood* (London, Jonathan Cape 1984)
Roald Dahl, *Going Solo* (London, Jonathan Cape 1986)
Andrew Donkin, *Roald Dahl and His Chocolate Factory* (London, Scholastic Hippo 2002)
Chris Powling, *Roald Dahl. A Biography* (London, Puffin Books 1994)
Donald Sturrock, *Verhalenverteller. De biografie van Roald Dahl.* Vertaling uit het Engels door Marianne Gossij en Chawwa Wijnberg (Breda, De Geus 2011)

Eindnoten:

1 Afkomstig uit het verhaal ‘A Lucky Break’, vertaald door Harriët Freezer als ‘Een buitenkansje’. Het verhaal werd opgenomen in de bundel *The Wonderful Story of Henry Sugar and Six More.*

Gepubliceerde biografieën in 2009 en 2008, volgens PiCarta

2009 Nederlandstalig

D. van Alten, *Daan van Driel, 1909-1992* (Kampen, Erven van Driel 2009)
I. Baraitre, *Churchill. Zijn tocht met het noodlot* (Tielt, Lannoo 2009)
A. Boots en R. Woortman, *Anton de Kom. Biografie 1898-1945, 1945-2009* (Amsterdam, Contact 2009)
J. Caeyers, *Beethoven. Een biografie* (Amsterdam, De Bezige Bij 2009)
S. van Clemen, *Konrad Adenauer. Een biografie* (Soesterberg, Aspekt 2009)
M. van Dam, *Niemands land. Biografie van een ideaal* (Amsterdam, De Bezige Bij 2009)
J. Fournier, *Vestigt U te Velzen. Biografie van Geeretruida Verbeek en Willem Fournier* (Giekerk, Fournier 2009)
J. Frusch, *'Ik koos voor de liefde.' Geromantiseerde biografie van Marjon Lambriks* (Valkenburg a/d Geul, Marcar Nederland 2009)
L. van Gaal, *Biografie van Louis van Gaal* (Zegveld, Publish Unlimited 2009)
D. Geets, *Een dolende hond van een vader. Biografie van Willem Elsschot* (Amsterdam, Atlas 2009)
W. Gieling, *Arthur Seyss-Inquart* (Soesterberg, Aspekt 2009)
B. Hiddema, *Mart Smeets. Biografie* (Amsterdam, L.J. Veen 2009)
P. Huybrechts, *Hugo's heilige vuur. De intieme biografie van de jonge Hugo Schiltz 1927-1954* (Amsterdam, Meulenhoff 2009)
H. Kazàn en F. Wouters, *Schaduw van de illusie. De alles onthullende biografie* (Schelluinen, House of Knowledge 2009)
J. Kiburg, *Biografie van St. Cathelijne. Van verdronken dorp tot schans tot wandelroute* (s.n. 2009)
U. Kooystra, *Bescheiden maar onverzettelijk. Een biografie van professor Hilmar Johannes Backer* (Groningen, Barkhuis 2009)
M. Krill (red.), *Jan Nieland en zijn broers Herman en Gerard. Een muzikale familie in de 20ste eeuw* (Den Haag, Nederlands Muziek Instituut 2009)
Y. Kroonenberg, *Alleen de knor wordt niet gebruikt. Biografie van een varken* (Amsterdam, Contact 2009)
B. Meuldijk, *Papa Pipo. De biografie van Wim Meuldijk* (Bussum, Strengholt United Media 2009)
M. Min, *Een AUTO biografie: 50* (Bergen, ATLJ Min2 2009)
P. Moerman, *Biografie van niemand* (Soest, Bookscout 2009)
E. Mujagić en A. van der Wal, *10 jaar euro. Biografie van een jonge wereldmunt* (Doetinchem, Reed Business 2009)
L. Mutsaers, *Hauser Orkater. De biografie* (Amsterdam, Mets & Schilt 2009)
G. Schilling, *Evoluerend heelal. De biografie van de kosmos* ('s Graveland. Fontaine)
P. de Smet, *Johan. Een kleine biografie* (s.l., s.n. 2009)
H. Speliers, *Dichter naast God. Biografie van de*

romanticus Maurice de Guérin (1810-1839) (Amsterdam, Meulenhoff 2009)
J. Trimborn, *Johan Heesters. De biografie* (Amsterdam, Meulenhoff 2009)
B. Wagendorp et al., *Ard Schenk. De biografie* (Kats, De Buitenspelers 2009)
H. Wijfjes, *VARA: biografie van een omroep* (Amsterdam, Boom 2009)

2009 vertaald

P. Ackroyd, *Edgar Allen Poe: de biografie.* Vertaling uit het Engels door D. Koppernik (Amsterdam, Karaat 2009 [2008])
J. Allen, *Rebel voor de vrede. De geautoriseerde biografie van Desmond Tutu.* Vertaling uit het Engels door R. Dorsman (Amsterdam, De Arbeiderspers 2009 [2006])
J. Ball, *Nelson Mandela, de biografie. Het geautoriseerde stripverhaal.* Vertaling uit het Engels door R. van der Aa (Amsterdam, Contact 2009 [2008])
P. French, *V.S. Naipaul. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door J. Braks (Amsterdam, Atlas 2009 [2008])
G.F. Knopp, *Göring. De biografie.* Vertaling uit het Duits door P. van Caneghem (Antwerpen, Manteau 2009 [2007])
C. Lee, *Anne Frank, 1929-1945. Het leven van een jong meisje. De definitieve biografie.* Vertaling uit het Engels door M. de Bruijn (Amsterdam, Balans 2009)
P. Longerich, *Heinrich Himmler, Hitlers belangrijkste handlanger. Biografie.* Vertaling uit het Duits door J. Zwart en P. Streutker (Amsterdam, De Bezige Bij 2009 [2008])
L. Mundi, *Michelle Obama. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door P. van der Eerde, M. van Horn en P. Ruiter (Amsterdam, De Bezige Bij 2009 [2008])
P. Ory, *Goscinny, bedenker van Asterix' avonturen. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door M. van Muijlwijk (Vianen. The House of Books 2009 [2007])
C. Palahniuk, *Rant. Een orale biografie van Buster Casey.* Vertaling uit het Engels door J. den Bekker (Breda, De Geus 2009 [2007])
J. Pujol-Galceran en Manel Serras, *Nadal. Biografie van een fenomeen.* Vertaling uit het Spaans door E. Veenings (Amsterdam, Carrera 2009)
H. Strachan, *Vom Kriege van Clausewitz. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door A. van Braam (Amsterdam, Mets & Schilt 2009 [2007])
M. Timm, *Ingmar Bergman, de lust en de demonen. Biografie.* Uit het Zweeds vertaald door R. Bezemer (Haarlem, De Rode Kamer 2009 [2008])
F. Wheen, *Das Kapital. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door A. Mulder (Amsterdam, Mets & Schilt 2009 [2006])
A. Zamoyski, *Chopin. De biografie.* Vertaling uit het Engels door A. ten Doeschate (Amsterdam, Balans 2009 [2009])

2008 Nederlandstalig

F. Aarts, *Ter herinnering aan pater Laetus Keulaerds O.F.M. Een biografie en een selectie uit zijn preken* (Maastricht, Werkgroep Pater Laetus 2008)
R. Al-Khalidi, *De laatste slaaf. Biografie van een terugkeer. Gedichten* (Amsterdam, Meulenhoff 2008)
L. Bruijn, *Louis Aletrino, 1892-1942. Biografie van een journalist* (Amsterdam, Stichting Vriendenkring Mauthausen 2008)
E. van Calcar, *Frederik Fröbel* ('s Gravenmoer, Sterenborg 2008)
T. Crijnen, *Titus Brandsma. De man achter de mythe. De nieuwe biografie* (Nijmegen, Valkhof Pers 2008)
F. Gounod (pseud. Van K. Dillen), *François Mitterand. Biografie* (Soesterberg, Aspekt 2008)

K. Haak, *Gerard 't Hart, dans van een leven. Biografie* (Den Haag, 't Hart 2008)
H. ten Have, *De liefde van Christus laat ons geen rust. Een spirituele biografie van Alphons Ariëns* (Nijmegen, Valkhof Pers 2008)
M. de Jong, *Ik heb overal spijt van. Paul Léautaud. Biografie* (Soesterberg, Aspekt 2008)
N. Keuning, *Een zeker onbehagen. Een biografie van Bob den Uyl* (Amsterdam, Rap 2008)
J. van Merriënboer, *Van Agt. Biografie, tour de force* (Amsterdam, Boom 2008)
E. Min, *James Ensor. Een biografie* (Amsterdam, Meulenhoff 2008)
Pakhan (pseud. Van Hans Dehne), *Het leven gaat door. Derde en laatste deel van de biografie van een Japans/Indisch kind* (Heerhugowaard, GigaBoek 2008)
J. Peeters, *Almere, stad met cultureel erfgoed van allure. Een biografie van prehistorische jagersverzamelaars in een verdrinkend landschap in het perspectief van verleden, heden en toekomst* (Almere, WSF 2008)
A. Saal, *Late lijkrede voor Piet Barentsen, 1876-1939. Biografie van 'een stille goeie mens', 'vroeger arts te Bergeyk', vader voor velen* (Nijmegen, Ziezoo 2008)
H. Sammartino, *Van lichtmatroos tot schrijver. Jan den Hartog. Een biografie* (Amsterdam, Atlas 2008)
B. Shepherd, *Wij zijn de Beatles. De eerste volledige biografie met talrijke foto's en tekeningen* (Houten, Het Spectrum 2008)
H. Slettenaar, *Boissevain Ruys Tegelberg. Beknopte biografie van drie zusterschepen* (Zutphen, Walburg Pers 2008)
A. Swinkels, *Biografie van een brouwerij en een familie uit Lieshout* (Lieshout, Bavaria 2008)
L. Verheul, *Frank Rijkaard. De biografie* (Utrecht, VIP 2008)
P. van der Vorst, *Willem Alexander. De biografie* (Amsterdam, Carrera 2008)
M. Vuijsje, *Joke Smit. Biografie van een feministe* (Amsterdam, Atlas 2008)
E. van de Wetering, *Rembrandt. De biografie in 180 schilderijen* (Bussum, Local World 2008)
W. Willems, *Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver* (Amsterdam, Bert Bakker 2008)
C. Willemsen, *Ik, Jol. De biografie die alles zegt* (Schelluinen, House of Knowledge 2008)
D. Witten, *Schijten in de kerk. Biografie van een zeebonk* (Larum, Witte de With 2008)

2008 vertaald

S. Blackburn, *Plato's Politeia. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door R. van Essen en S. de Jong (Amsterdam, Mets & Schilt 2008)
J. Browne, *Over het ontstaan van de soorten van Darwin. Een biografie* (Amsterdam, Mets & Schilt 2008)

B. Bryson, *Shakespeare. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door A. Leistra (Amsterdam, Atlas 2008 [2007])
C. Chandler, *Ingrid. Ingrid Berman, een persoonlijke biografie.* Vertaling uit het Engels door F. van Delft (Amsterdam, Archipel 2008)
A. Desmond, *Darwin. De biografie.* Vertaald uit het Engels door H. Moerdijk (Amsterdam, Nieuw Amsterdam 2008 [1991])
S. Hanuschek, *Elias Canetti. De biografie.* Vertaling uit het Duits door E. Schippers en G. Bussink (Amsterdam, De Arbeiderspers 2008)
C. Hitchens, *De rechten van de mens van Thomas Paine.* Vertaling uit het Engels door P. Cuijpers (Amsterdam, Mets & Schilt 2008)
A. Manguel, *De Ilias en de Odysee van Homerus. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door P. Adelaar (Amsterdam, Mets & Schilt 2008)
G. Martin, *Gabriel García Márquez. De biografie.* Vertaling uit het Engels door R. van der Aa (Amsterdam, Meulenhoff 2008)
A. Morton, *Tom Cruise. Een ongeautoriseerde biografie.* Vertaling uit het Engels door P. de

Nijs (Amsterdam, TM Trademark 2008)
C. Newkey-Burden, *Amy Winehouse. De biografie.* Vertaling uit het Engels door P. Van Caneghem (Antwerpen, Manteau 2008)
J. Stape, *De vele levens van Joseph Conrad. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door M. Bijnsdorp en L. Schaap (Amsterdam, Atlas 2008 [2007])
L. Thompson, *Agatha Christie. De biografie.* Vertaling uit het Engels door C. Benink (Amsterdam, Sijthoff 2008)
J. White, *Manchester United. De biografie. Van Newton Heath tot Moskou. Het volledige verhaal van 's werelds grootste voetbalclub.* Vertaling uit het Engels door M. Tuijl (Amsterdam, Rap 2008)

Levensverhalen lezen en archiveren
De Association pour l'autobiographie et le patrimoine autobiographique in Ambérieu-en-Bugey
Alpita de Jong

Sinds november 2010 heeft Nederland een Stichting Nederlands Dagboekarchief. De eerste autobiografische teksten zijn al in ontvangst genomen, zo blijkt uit de rubriek 'nieuwe aanwinsten' op de website www.dagboekarchief.nl. De oprichters van het Nederlands archief deden inspiratie op bij soortgelijke instituten elders in Europa, zo stelde Monica Soeting in deel 2 van deze reeks over Europese dagboekarchieven. De overeenkomsten zijn evident. Maar er zijn ook grote verschillen. Na beschouwingen over de archieven in het Italiaanse Pieve Santo Stefano en het Duitse Emmendingen nu in deel 3 een beschouwing van de achtergronden en werkwijze van het archief in het Franse Ambérieu-en-Bugey.

De Europese dagboekarchieven lijken bij voorkeur gevestigd in onbekende provinciestadjes. Wie kent nu Pieve Santo Stefano, een stadje van zo'n 3000 inwoners op de grens van Toscane, Umbrië en Emilia-Romagna? Hetzelfde geldt voor Emmendingen, even over de Frans-Duitse grens, ten zuiden van Straatsburg. Ook al telt dat tien keer meer inwoners, een metropool is het niet. Ook Ambérieu-en-Bugey is 'province profond', zoals Philippe Lejeune het noemt, zo'n beetje halverwege Lyon en Genève. Lejeune, oprichter van het Franse dagboekarchief, denkt dat die perifere ligging zo zijn waarde heeft: het geeft vertrouwen als je je autobiografisch materiaal in bewaring kunt geven bij een instituut dat een persoonlijke behandeling biedt maar tegelijkertijd ver weg is van je naaste omgeving.[1] Philippe Lejeune is inmiddels internationaal bekend om zijn pionierswerk op het gebied van wetenschappelijk onderzoek naar autobiografische teksten en de mate waarin hij dat onderzoek diepgang heeft gegeven. Hij is ook de oprichter van de APA, de Association pour l'autobiographie et le patrimoine autobiographique (1992). Zijn plannen voor een dagboekinstituut

lijken in eerste instantie niet zozeer te zijn voortgekomen uit wetenschappelijke ambities, maar uit liefhebberij. Hij en enkele vrienden hadden belangstelling voor levensverhalen en deelden hun ervaringen met elkaar; sommigen schreven zelf autobiografische teksten, anderen lazen die vooral. Toen Lejeune in de jaren tachtig van de vorige eeuw een bezoek bracht aan het dagboekinstituut in Pieve Santo Stefano, kwam hij op het idee om in Frankrijk ook zoiets op te zetten. In eerste instantie klopte hij aan bij bestaande instituten met de vraag of die ongepubliceerde autobiografische teksten van doorsnee Franse burgers in bewaring zouden willen nemen om ze te archiveren. Tevergeefs. Voor Lejeune, die geen verschil wil maken tussen een gepubliceerde autobiografische tekst van een meer of minder bekende Fransman en een ongepubliceerde van een volslagen onbekende, was dat niet alleen frustrerend, hij vond het ook onjuist. Deze teksten waren nationaal erfgoed en daar zou de staat zich om moeten bekommeren. Eén van de vrienden, Chantal Chaveriat-Dumoulin, stelde voor zelf een archief op te richten en regelde een gesprek met het hoofd van de stadsbibliotheek van haar woonplaats Ambérieu-en-Bugey. In 1992 was de Association pour l'autobiographie et le patrimoine autobiographique een feit. Het pronte 'patrimoine' (erfgoed) doet aan als een opgeheven vingertje in de richting van de Franse publieke instellingen waaraan Lejeune eerder vergeefs zijn plan had voorgelegd.

In oriënterende gesprekken was Lejeune van verschillende kanten gewaarschuwd dat hij te maken zou krijgen met een vloedgolf aan ingestuurde teksten. Die vloedgolf bleef uit. Lejeune en de zijnen hadden dan ook geen prijsvraag uitgeschreven, zoals in Pieve Santo Stefano. Daar was inderdaad sprake van een enorme instroom van teksten, en was het zaak criteria aan te leggen waaraan ingestuurde teksten moesten voldoen. Maar dat wilde Lejeune niet. Hij had in het Italiaanse dagboekenarchief weliswaar inspiratie opgedaan, maar ging zelf heel anders te werk. Dat lijkt alles te maken te hebben met de ervaringen van de vriendengroep die met elkaar autobiografische teksten schreven en lazen. Lejeune was zich bewust van de intimiteit van het vertellen van een levensgeschiedenis en het lezen van autobiografische teksten, en wilde er maximaal zorg voor dragen dat aan die intimiteit recht werd gedaan. De hele inrichting en werkwijze van het Franse dagboekarchief is terug te voeren op dit uitgangspunt. Zo werd besloten dat de toegestuurde teksten - en dat mochten ook kopieën zijn als de eigenaar het origineel liever zelf hield - niet gepubliceerd zouden worden. In het Italiaanse archief was publicatie in druk de hoofdprijs en andere inzendingen worden regelmatig in druk of op het web geciteerd. Op voorstel van Lejeune zou in latere instantie ook in Pieve Santo Stefano een mogelijkheid worden gecreëerd om teksten in te sturen die in geen geval zouden worden gepubliceerd.

Lire en sympathie

In Ambérieu-en-Bugey werd het een bepalend beginsel dat de toegestuurde teksten niet zouden worden gepubliceerd. Maar met des te meer toewijding zouden ze worden *gelezen,* tenzij de schenker (die niet zelden ook de auteur is) aangaf dat het

een zeker aantal jaren niet mocht worden gelezen. Voor dit lezen bedachten Lejeune cum suis een bijzondere procedure, een ritueel bijna: *lire en sympathie.* Het werd het keurmerk van het Franse instituut.

Eenmaal per jaar komen ze bij elkaar, de lezers van het autobiografisch materiaal dat aan het dagboekenarchief is opgestuurd. De groep bestaat uit zo'n acht tot tien mensen die eerst een soort verklaring hebben moeten ondertekenen waarmee hun 'sympathie' wordt gewaarborgd. Tijdens zo'n bijeenkomst krijgen deze lezers van de enige vaste medewerker van het archief een korte introductie te horen op de afzonderlijke binnengekomen teksten. Dan worden die teksten onder de lezers verdeeld, waarbij het principe geldt dat elke tekst wordt gelezen door een lezer die op grond van de introductie sympathie voor de tekst koestert. Mocht die sympathie bij nader inzien niet aanwezig zijn, dan gaat de tekst terug naar de groep en wordt hij opnieuw uitgezet. De bedoeling is dat de lezers een 'echo' van hun 'lecture' schrijven waarin de tekst niet zozeer wordt samengevat, maar waarin een indruk wordt gegeven van de toon en stijl van de tekst; de eigenheid. Een delicate operatie, te meer omdat de 'echo's' tegelijkertijd moeten worden opgesteld in bewoordingen die door zoekmachines worden herkend,

Deze 'echo's' gaan samen met een brief naar de schenker/auteur. Van hem of haar wordt een akkoord afgewacht om de 'echo' in zogenaamde *Garde-mémoirs* te mogen publiceren. In de bijgaande brief wordt vaak op een meer persoonlijke en directe manier op de autobiografische tekst gereageerd en worden soms vragen gesteld over de context of de wording van de tekst. Als de schenker/auteur in zijn of haar antwoord opheldering verschaft of extra informatie geeft, wordt dat opgeslagen, maar niet publiek gemaakt.

De lezersgroep bespreekt onderling ook de geschreven 'echo's': ze worden door dezelfde medewerker voorgelezen, waarna een ieder erop kan reageren. Zo wordt het lezen zelf ook een intense en intieme ervaring.

Bewaren, ontsluiten en toegankelijk maken

Volgens Lejeune heeft juist de regel dat de toegestuurde autobiografische teksten gelezen zouden worden, ervoor gezorgd dat potentiële schenkers de weg naar Ambérieu vonden. Mond-tot-mond-'reclame' en enige ruchtbaarheid via de radio en kranten zorgden voor een verscheidenheid aan autobiografisch materiaal: geschreven teksten (vaak typoscripten), maar ook cd's, video's en recentelijk ook weblogs. Het fysieke materiaal wordt in de bibliotheek La Grenette van Ambérieu-en-Buley bewaard. Daar kunnen ze worden gelezen en voor onderzoek worden gebruikt. Het is dus uitdrukkelijk wel de bedoeling de ongepubliceerde teksten voor publiek toegankelijk te maken, maar dan wel in hun oorspronkelijke vorm van niet voor publicatie bedoelde tekst. Dat de APA dit als haar missie ziet blijkt uit het feit dat een selectie van de ongepubliceerde autobiografische teksten ook via een leensysteem in andere bibliotheken ter beschikking worden gesteld. Dat kost veel tijd en energie, want daarvoor moeten die teksten eerst worden gekopieerd en moet de roulatie zorgvuldig in de gaten worden gehouden. Voor de conservering van weblogs en websites werkt men samen met de

Bibliothèque Nationale in Parijs. De website van de APA, www.sitapa.org, geeft over dit alles meer informatie.

Het levensverhaal als vertelling

Als je de website van de APA vergelijkt met die van het archivio dei diari van Pieve Santo Stefano zie je interessante verschillen. Op de website van het Italiaanse dagboekenarchief staat relatief veel informatie over de geschiedenis van het archief en de manier waarop het archief wordt gefinancieerd. Over hun geschiedenis en financiering wordt op de website van de APA geen enkele informatie gegeven. In een artikel van Lejeune over het archief in *Degrés* is daar wel iets over te vinden. Maar ook daar is Lejeune over iets als de financiering veel korter dan de Italianen op hun website. De APA krijgt wel eens wat subsidie van het ministerie van Cultuur en van locale instellingen, schrijft hij. Op de Italiaanse website kun je zoeken naar teksten en auteurs van teksten, je kunt fragmenten lezen en je op nieuwsbrieven abonneren. De Fransen zijn terughoudender: het ongepubliceerde autobiografisch materiaal van Franse burgers wordt goed beschermd tegen al te grote openbaarheid op het web. De website wijst erop dat het materiaal er is, dat het wordt bewaard, en dat het ook publiek toegankelijk is, maar het is niet de bedoeling dat een willekeurige surfer op internet het levensverhaal van een willekeurig individu binnenvaart. Dat zou een schending zijn van de intimiteit van die vertelde levensgeschiedenis. De website maakt ook zichtbaar dat het Lejeune en de zijnen gaat om de beleving van het levensverhaal als vertelling. Opvallend zijn bijvoorbeeld de verschillende soorten ‘groupes’ van lezers die zich op de website presenteren: behalve die eerste groep van lezers die de ‘echo's’ schrijven, zijn er ook groepen lezers die de gearchiveerde en beschreven teksten lezen. Dat doen ze om de meest uiteenlopende redenen. Zo is er een school in Aix-en-Provence die voor sommige projecten het autobiografisch materiaal van de APA gebruikt en daarvan verslag doet. En een groep die het thema ‘huis’ verkent, in eerste instantie met gepubliceerd materiaal, maar nu ook met ongepubliceerd materiaal. Uit de beschrijvingen van de geschiedenis van deze groepen blijkt dat Lejeune een boodschap heeft en die met succes weet uit te dragen.

Association pour l'autobiographie et le patrimoine autobiographique, La Grenette, 10 Rue Amédée-Bonnet, 01500 Ambérieu-en-Bugey, Frankrijk

Eindnoten:

1 Philippe Lejeune, ‘Le dispositif de l'APA’ in *Degrés. Revue de synthèse à orientation sémiologique* (2008/2009), nr. 136-137, b1-b7, op b7. In ditzelfde nummer staat een ander artikel van Lejeune over de APA waaraan ik voor dit artikel veel informatie heb ontleend. Het artikel is getiteld ‘Lire est une fête’, f1-f12. In het archief-tijdschrift *La Faute à Rousseau*, onder verantwoordelijkheid van Lejeune, wordt verslag gedaan van activiteiten en resultaten van het archief. Natuurlijk refereert Lejeune ook in zijn wetenschappelijk werk regelmatig aan de APA.

Zijn oeuvre is aanzienlijk. Een goede introductie in het Engels vormen de essaybundels *On Biography* (1989) en *On Diary* (2009). De laatste bundel werd besproken door Timothy Ashplant in *Biografie Bulletin*, zomer 2010.

Over auto/biografieën 1995-2010, een selectie *Nederlands- en anderstalig*

D. Amigoni, *Life Writing and Victorian Culture* (Aldershot, Ashgate 2006)
'Alle origini della biografia femminile: dal modello alla storia' [bijdragen over biografieën van vrouwen in de vroegmoderne tijd] In: *Mélanges de l'Ecole Francaise de Rome, Italie et Méditerranée*; vol 113 (2001)
A. Baggerman, R. Dekker (red.), *Egodocumenten. Nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam, Aksant 2004)
M. Benton, *Literary Biography. An Introduction* (Oxford, Wiley-Blackwell 2009)
Bindels & Van Melick (red.), *Oude levens, nieuwe kwesties* (Roermond, Huis voor de Kunsten Limburg 2007)
E. Bohlmeijer, *Het verhaal van mijn ouders. Handleiding voor levensverhaal interviews* (S.i., Verhalenwinkel 2007)
F. Burger, *Biografie en verhaal. Verhalen die licht werpen op de levensloop* (Zeist, Christofoor 2008)
B. Caine, *Biography and History* (Basingstoke, Palgrave, Macmillan 2010)
J. Dane en H. Renders (red.), *Biografie en psychologie* (Amsterdam, Boom 2007)
R. Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam, Wereldbibliotheek 1995)
S. Dresden, *Over de biografie* (Amsterdam, Meulenhoff 2002)
P. Eakin, *Living Autobiographically. How We Create Identity in Narrative* (Ithaca en Londen, Cornell University Press 2008)
P. Eakin (red.), *The Ethics of Life Writing* (Ithaca en Londen, Cornell University Press 2004)
D. Ellis, *Literary Lives. Biography and the Search for Understanding* (Edinburgh, Edinburgh University Press 2000)
K. Engelbert Enenkel, B. de Jong-Crane en P. Liebregts, *Modelling the Individual: Biography and Portrait in the Renaissance* (Amsterdam, Rodopi 1998)
B. Fetz, H. Schweiger, *Die Biographie. Zur Grundlegung ihrer Theorie* (Berlijn/New York, Walter de Gruyter 2009)
B. Fetz, H. Schweiger, *Spiegel und Maske. Konstruktionen biographischer Wahrheit.* (Wenen, Zsolnay 2006) (*Profile*, Bd. 13)
J. Fontijn, *Broeders in bedrog. De biograaf en zijn held* (Amsterdam, Querido 1997)
A. Fortuin en J. Linders, *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland* (Amsterdam, Bas Lubberhuizen 2007)
P. France, W. St Clair, *Mapping Lives. The Uses of Biography* (Oxford, Oxford University Press 2002)
M. Fuchs, C. Howes (red.), *Teaching Life Writing Texts* (New York, The Modern Language Association of America 2008)
J. van Gerwen, M. Metze en H. Renders (red.) *De ondernemersbiografie. Mythe & werkelijkheid* (Amsterdam, Boom 2008)

S. Gray, *Free-lancers and Literary Biography in*

South Africa (Amsterdam, Rodopi 1999)
N. Hamilton, *How to Do Biography. A Primer* (Cambridge, Harvard University Press 2008)
N. Hamilton, *Biography. A Brief History* (Cambridge, Harvard University Press 2007)
W. Hemecker (red.), *Die Biographie. Beiträge zu ihrer Geschichte* (Berlijn/New York, Walter de Gruyter 2009)
A. van Heeswijk, *Op verhaal komen. Religieuze biografie en geestelijke gezondheid* (Tilburg, KSGV 2006)
D. Hesse-Hoerstrup, *Lebensbeschreibungen für junge Leser. Die Biographie als Gattung der Jugendliteratur - am Beispiel von Frauenbiographien* (Frankfurt am Main, Lang 2001)
R. Hoefte, P. Meel en H. Renders (red.), *Tropenlevens. De (post)koloniale biografie* (Amsterdam, Boom 2008)
R. Holmes, *Dubbelspoor. Over de biografie.* Vertaling uit het Engels door E. Dabekaussen, B. de Lange en T. Maters (Amsterdam, Contact 1997 [1986 en 1991])
R. Holmes, *De biografie en de dood.* Vertaling uit het Engels door P. Bergsma (Amsterdam, Bert Bakker 1997) [Huizinga-lezing]
M. Holroyd, *Works on Paper. The Craft of Biography and Autobiography* (Londen, Little, Brown 2002)
F. Huisman, C. Santing en B. Theunissen (red.), *De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis* [Speciaalnummer van GEWINA, vol. 32, afl. 1] (2000)
K. Huisman, *Biografie en arbeidersbeweging* (Leeuwarden, Fryske Akademie 2009)
Marijke Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Zutphen, Walburg Pers 2009)
M. Jolly, *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms*, 2 bd. (Londen, Routledge 2001)
R. Josselson en A. Lieblich, *Making Meaning of Narratives in the Study of Lives* (Thousand Oaks, California: SAGE Publications, 1999)
H. Lee, *Biography. A Very Short Introduction* (Oxford, Oxford University Press 2009)
H. Lee, *Virginia Woolf's Nose. Essays on Biography* (Princeton, Princeton University Press 2005)
E. Leijnse, *De biograaf en zijn duiveltjes* (Woubrugge, Avalon Pers 1998)
P. Lejeune, *On Diary.* Vertaling uit het Frans door Katherine Durnin (Honolulu, University of Hawai'i Press 2009)
P. Meeuse (red.), *Kijken* (Amsterdam, De Bezige Bij 2003)
D. van der Meulen en M. Soeting, *Hoe schrijf ik een biografie* (Amsterdam, Augustus 2010)
M. Middeke en W. Huber, *Biofictions. The Rewriting of Romantic Lives in Contemporary Fiction and Drama* (Rochester, Camden House 1999)
C. Neal Parke, *Biography. Writing Lives* (New York, Routledge 2002)
R. Paasman, *Levens in letters. Autobiografieën van Nederlandse schrijfsters* (S.n., Amsterdam 1996)

H. Peeters, *Levens in voorbereiding* (S.i., Vereniging voor Openbare Bibliotheken 2005)
A. Pietersma en F. Vogelzang, *Levensverhalen. Gids voor biografisch onderzoek in de provincie Utrecht* (Utrecht, Het Utrechts Archief 2000)
D. van der Ploeg, *De biografy (yn Fryslân). Sympoasium hâlden op sneon 24 novimber 2007 ta it ôfskie fan de Provinsjale Advyskommisje Fryske Literatuer* (Leeuwarden, Provinsje Fryslân 2007)
G. Rapagnetta, *Le molte vite dell'imaginifico: biografie, mitografia e anedotica: 28^{e} Convegno di studio del Centro Nazionale di Studi Dannunziani* (Pescara, Ediars 2001)
A. Ree-Siebelink en C. Verhamme, *Van lijkrede tot moderne biografie. Twee voordrachten bij het derde lustrum en de opening van het academisch jaar 2007-2008 van Hoger Onderwijs voor Ouderen in Amersfoort* (Amersfoort, Hogeschool

Utrecht/Instituut voor Social Work/De Horst 2007).
F. Regard, *La biographie littéraire en Angleterre (VIIe-XXe siècles). Configurations, reconfigurations du soi artistique* (Saint-Etienne, Publications de l'Université de Saint Etienne 1999)
H. Renders (red.), *Onder ingenieurs. Biografie en techniek* (Amsterdam, Boom 2010)
H. Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Amsterdam, Bert Bakker 2008)
H. Renders en G. Voerman (red.) *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam, Boom 2007)
H. Renders (samenst. en red.) *Het leven van een doodsbericht* (Amsterdam, De Bezige Bij 2005)
C. Rollyson, *Biography. A User's Guide* (Chicago, Ivan R. Dee 2008)
C. Rollyson, *Essays in Biography* (Lincoln, iUniverse 2005)
J. Saal, *Biografie en ziekte* (Kerk-Avezaath, Centrum Sociale Gezondheidszorg 1995)
M. Schmidt-Brabant, *Geestelijke wezens in de biografie. Hun invloed op jezelf en de ander* (Zeist, Vrij Geestesleven 1995)
J. Schroots, *Birren's ABC. Auto Biografie Cursus* (Assen, Van Gorcum 1995)
A. Stuur, *Schrijf uw biografie en maak daarbij handig gebruik van uw computer* (Hoorn, Addostuur 2005)
J. Updike, *On Literary Biography* (Columbia, University of South Carolina Press 1999)
J. Vogelaar et al., *Levenslopen* (Amsterdam, De Bezige Bij 2003)
M. Wagner-Egelhaaf, *Autobiographie* (Stuttgart, J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag 2005)
M. Wais, *Biografische verkenningen.* Vertaling uit het Duits door B. Klinkenberg (Zeist, Christofoor 1995)
K. van der Wiel et al., *Op zoek naar een biografisch portret in het verleden. Handleiding voor biografisch onderzoek* (Hilversum, Verloren 2003)

Negentiende-eeuwse herinneringen
De autobiografie als democratisch genre
Monica Soeting

> *Toen de Duitse Oberforstmeister Friedrich Schuster begin vorige eeuw zijn herinneringen opschreef, richtte hij zich vooral op zijn werk en de politiek. Dat hij weinig inging op zijn zielenroerselen is niet zo merkwaardig als je in* Publieke levens *van Marijke Huisman leest dat veel negentiende-eeuwers de autobiografie, anders dan wij geneigd zijn te denken,* niet *als de ontwikkelingsgeschiedenis van een unieke persoonlijkheid beschouwden.*

In 1934 begon Friedrich Wilhelm Johannes Schuster (1859-1955), een gepensioneerde, Duitse Oberforstmeister, aan de bewerking van zijn dagboeknotities. Hij deed dat, zoals hij in zijn Woord vooraf schrijft, om 'mijn nageslacht een kijkje te geven in mijn leven en in een lang voorbije tijd'.

Schusters herinneringen geven ons, eenentwintigste-eeuwse lezers, inderdaad een beeld van het verleden, maar niet zoals Schuster het heeft bedoeld. Hij zou het vreemd vinden welke passages ons opvallen, zoals zijn uitgebreide verhalen over het afschieten van vogels die lastig waren bij de jacht op hazen en konijnen, en zijn openlijke afkeer van de Poolse bevolking. Waarschijnlijk zou hij het nog merkwaardiger vinden wat we in zijn memoires missen. Schusters herinneringen gaan vooral over zijn werk. In de inhoudsopgave staat tussen koppen als 'Het bosbestand in Ruda' en 'Nevenfuncties en nevenwerkzaamheid' weliswaar ook 'Ons gezin' en 'Onze kinderen', maar wat hij daarover vertelt is feitelijk: wanneer hij trouwde, wanneer zijn kinderen werden geboren en welke opleidingen ze volgden. Dat wil niet zeggen dat hij er geen gevoelens op na hield. Schuster wordt domweg nergens persoonlijk, of tenminste niet wat wij onder persoonlijk verstaan.

De vraag is daarom of je zijn herinneringen wel een autobiografie mag noemen. Is een autobiografie niet de uitdrukking van een uniek en individueel zelfbewustzijn, waarin introspectie en zelfanalyse een grote rol spelen? Hebben we hier niet gewoon met een verzameling persoonlijke anekdotes te

maken, die je hoogstens memoires kunt noemen?

Wel als je je aan een bepaalde definitie houdt. Niet als je, zoals Marijke Huisman doet in *Publieke levens*, haar in 2009 verschenen proefschrift, het begrip autobiografie onder de loep legt.

Huisman begint haar helder geschreven onderzoek met de vaststelling dat de definitie van de autobiografie als uitdrukking van iemands diepste gevoelens slechts betrekking heeft op een kleine, bevoorrechte groep. In de jaren zeventig van de vorige eeuw kwam daarop kritiek en werd de definitie 'opgerekt'. Voortaan viel alles wat iemand over zijn of haar leven - vooral de levensverhalen van vrouwen vielen buiten de traditionele definitie van de autobiografie - opschreef onder de noemer egodocument. Dertig jaar en verschillende opvattingen over de verhouding tussen de taal en het 'zelf' verder, stelt Huisman, is de autobiografie een 'democratisch' genre geworden, een genre dat door iedereen gehanteerd kan worden. Om dat te bekrachtigen, werd in de Angelsaksische landen de uitdrukking 'life writing' geïntroduceerd. Die maakt duidelijk dat er geen 'hogere' of 'lagere' vormen bestaan in het schrijven over iemands leven, of dat nu in de vorm is van een autobiografie of een biografie.

Anders lezen

In *Publieke levens* gaat Huisman na wat in de periode 1850 tot 1918 als autobiografie in de Nederlandse boekhandels werd verkocht. Uit haar onderzoek blijkt dat de verkoop van autobiografieën voortdurend steeg en dat die door allerlei soorten mensen werden geschreven en gelezen. Ook toen was de autobiografie dus een 'democratisch genre'. Nog interessanter is dat critici de autobiografie destijds '*niet* als de ontwikkelingsgeschiedenis van een unieke persoonlijkheid' beschouwden. Dat kwam pas later, onder invloed van de Tachtigers. Huisman kijkt ook naar de manier waarop autobiografieën werden gelezen. Het is vreemd, schrijft ze, dat dat laatste nauwelijks nog onderzocht is, 'omdat bijna alle vragen die onderzoekers van autobiografieen bezighouden - wat is een autobiografie, waar ligt de grens tussen feit en fictie, wat is authenticiteit - uiteindelijk de vragen van lezers zijn'. Dat brengt ons terug naar de autobiografie van Fritz Schuster. Zijn diens herinneringen werkelijk zo onpersoonlijk, of lijkt dat maar zo, omdat het voor ons ondenkbaar is dat mensen over hun ervaringen schrijven zonder op hun emoties in te gaan?

Niet als je zijn autobiografie anders leest. Tegen het einde van Schusters boek wordt duidelijk dat hij zijn emoties wel degelijk uit. Die hebben echter niet te maken met zijn diepste zielenroerselen, maar met de politiek. Als vijfenzeventigjarige, die de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 en de Eerste Wereldoorlog heeft meegemaakt, stelt hij vast dat de geschiedenis zich herhaalt. Schimpscheuten uitdelend aan de socialisten, die volgens hem verantwoordelijk zijn voor het verdrag van Versailles en de daarop volgende economische malaise, wijst hij erop dat het arme, eerlijke Duitsland opnieuw aan alle kanten door de Vijand wordt bedreigd. Oost-Pruisen is teruggegeven aan een stelletje incompetente dronkenlappen; Frankrijk wil zich nog steeds wreken voor de nederlaag in 1871, en de laffe Engelsen denken alleen maar aan

hun handelsbelangen. Alle Duitse jongens, schrijft Schuster aan het einde van zijn levensverhaal, moeten een keer in hun leven de tekst lezen van het verdrag van Versailles, ‘zodat zij nooit vergeten welke diepe vernedering hun vaderland heeft ondergaan’. Het is 1937 als Schuster dit schrijft; Hitler is dan al vier jaar aan de macht. Dat dergelijke opmerkingen voor ons de essentie weergeven van de geschreven herinneringen van Oberforstmeister Schuster, zegt uiteraard ook van alles over ons en ons verleden.

Marijke Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Zutphen, Walburg Pers 2009)
Fritz Schuster, *Herinneringen.* Vertaling uit het Duits door Jet Quadekker (Den Haag, Jet Quadekker 2009)

Zelf biograaf worden
Schrijfhulp in cursusvorm
Menno Voskuil

Dat de auto/biografie als genre populairder is dan ooit hoeven we op deze plek niet nader te duiden. Ook het feit dat duizenden, zo niet honderdduizenden Nederlanders geregeld de pen ter hand nemen is onderhand al zo vaak breed uitgemeten in de media, dat we daar verder geen woorden meer aan vuil hoeven te maken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de laatste jaren niet alleen het aantal 'self help'-boeken, maar ook de hoeveelheid auto/biografische schrijfcursussen fors is toegenomen. Een docent vertelt.

In 1985 hield Gerard Reve als gastschrijver van de Leidse Letterenfaculteit de jaarlijkse Albert Verwey-lezingen. Hij zette hierin onder meer de drijfveren van zijn schrijverschap uiteen, uiteraard met de nodige humor. Uitgeverij Martinus Nijhoff bundelde de teksten van Reves lezingen onder de titel *Zelf schrijver worden.* Het bleek een populair boekje, niet in de laatste plaats omdat veel mensen abusievelijk dachten hierin een kant-en-klare cursus schrijven aan te treffen.

De teleurgestelde kopers hoefden hun literaire aspiraties echter niet lang in de ijskast te zetten: sinds 1985 verschenen er tientallen 'schrijfhulpboeken' met aanlokkelijke titels als *De wil en de weg*, *Schrijven is ritme* en *Dichten doe je zo.* Niet alleen uitgeverijen bedienden de schrijvers in spe op hun wenken, ook commerciële onderwijsinstellingen als LOI (Leidse Onderwijs Instellingen) en NTI (Nederlands Talen Instituut) lanceerden diverse cursussen creatief schrijven.

Deze schrijfcursussen bleken een schot in de roos. Cursisten konden in hun eigen tempo de hoofdstukken doornemen en de opdrachten per post (en later per e-mail) aan de cursusbegeleider opsturen. In de jaren negentig van de vorige eeuw werd het aanbod aan verschillende schrijfcursussen flink uitgebreid: konden cursisten aanvankelijk slechts een algemene cursus volgen, later bood men ook vervolgcursussen aan, specifiek gericht op gedichten, thrillers of kinderverhalen.

De gestegen populariteit van de biografie en de autobiografie ontging ook de producenten van de schrijfhulpboeken en -cursussen niet. Zo verscheen afgelopen jaar bij uitgeverij Augustus (in hun Schrijfbibliotheek, een speciale reeks van schrijfhulpboeken) *Hoe schrijf ik een biografie?* van Dik van der Meulen en Monica Soeting, en kreeg ik in 2009 van de LOI het verzoek een cursus (*Auto)biografie schrijven* op te zetten.

Doelgroep

Aanvankelijk verkeerde ik in de veronderstelling dat de doelgroep voor een dergelijke cursus zou bestaan uit de gemiddelde boekenkoper (door Joost Zwagerman ooit omschreven als 'een vrouw uit de provincie van boven de vijftig'). Tijdens mijn eerste gesprek met de projectleider van de LOI werd deze veronderstelling meteen ontkracht: de gemiddelde cursist bestond niet. De ervaring had geleerd dat de deelnemers aan eerdere schrijfcursussen zowel mannen als vrouwen waren, in leeftijd variërend van 18 tot 88 jaar.

Het enige wat ik meekreeg was dat de cursist, of deze nu een hoge opleiding genoten had of alleen de basisschool had afgemaakt, op een plezierige en begrijpelijke manier iets wilde opsteken van een schrijfcursus. Vakjargon diende te worden vermeden en begrippen helder beschreven. Cursisten mochten niet het gevoel krijgen dat de leerstof hun boven de pet ging, en tegelijkertijd ook weer niet gaan denken dat ze in een soort Jip-en-Janneke taal werden toegesproken.

De opzet van de cursus werd geheel aan mijn eigen inzicht overgelaten, met dien verstande dat zowel de biografie als de autobiografie evenredig vertegenwoordigd moesten zijn in de lesstof. Daar het schrijven van een biografie andere vaardigheden vergt dan het schrijven van bijvoorbeeld een dagboek of autobiografische roman heb ik uiteindelijk besloten de cursus te splitsen in een biografisch en een autobiografisch deel.

Opzet

De Nederlandse auteur Bob den Uyl zei ooit in een interview: 'Lezen is het halve werk van schrijven. Een schrijver moet een veellezer zijn en een alleslezer. Hij moet nieuwsgierig zijn hoe andere schrijvers het gedaan hebben. Van de traditie moet hij het leren.' Den Uyl sloeg met deze stelling de spijker op zijn kop. Iemand die nog nooit een biografie heeft gelezen zal veel moeite hebben er een te schrijven.

Beide onderdelen van de cursus beginnen dan ook met een vogelvlucht langs een aantal belangrijke en interessante auteurs en boeken. Het hoofdstuk *De biografie door de eeuwen heen* laat de cursist onder meer kennismaken met de biografen uit de klassieke oudheid, zoals Plutarchus en Suetonius, Giorgio Vaseri (die de levens van de grote renaissancekunstenaars te boek stelde), James Boswell, en de grote literaire biografen uit de twintigste eeuw als Enid Starkie en Richard Ellman. De korte traditie die wij in Nederland kennen op het gebied van de al dan niet literaire biografie komt in een aparte paragraaf aan de orde. Vervolgens komt de

onderwerpskeuze, het type biografie en het biografische onderzoek ter sprake. Vrijwel iedere cursist zal bij aanvang al wel een idee hebben over wie hij of zij een biografie wil schrijven, maar over

de vorm en methode tasten de meesten nog in het duister. Er wordt gewezen op het verschil tussen publieke en privépersonen, wetenschappelijke en populaire biografieën en de verschillende informatiebronnen waaruit de toekomstige biograaf kan putten.

De nadruk heb ik uiteraard gelegd op de populaire biografie van een privépersoon (familielid of vriend). Voor het merendeel van de cursisten is een dergelijk type biografie het meest relevant. Iemand die van plan is een wetenschappelijke biografie te schrijven van een bekende literator of politicus zal zich tenslotte niet snel wenden tot een LOI-cursus.

De praktische kant van het onderzoek neemt een belangrijke plaats in de cursus in. Welke bronnen kan ik gebruiken? Waar kan ik deze bronnen vinden? Hoe interview ik personen voor mijn biografie? Hoe orden ik op overzichtelijke wijze mijn informatie? Dergelijke vragen komen aan de orde in de hoofdstukken over het onderzoek en de opzet van een biografie.

Na elk hoofdstuk kan de cursist zijn opgedane kennis testen aan de hand van kennisvragen en oefenopgaven. Om de paar hoofdstukken krijgt de cursist de mogelijkheid een opdracht in te sturen en deze door de cursusbegeleider te laten beoordelen. De laatste opdracht bestaat uit het maken van een beknopte opzet voor een biografie of autobiografie. Aan de hand van deze opzet kan de cursist zich dan zetten aan het echte werk, het schrijven van zijn of haar auto/biografie.

Cursisten

Vanaf eind 2009 kan de cursus worden besteld via de website van de LOI. De aanprijzing geeft precies aan voor wie de LOI de cursus geschikt achtte:

> *Je eigen of andermans leven als inspiratie voor een boek? Er zijn boeken geschreven door en over professionele literaire auteurs, maar ook door en over allerlei bekende personen zoals zangers, voetballers en politici. En ook 'gewone stervelingen' die iets bijzonders hebben meegemaakt, kiezen steeds vaker voor het schrijven van een boek om hun ervaringen wereldkundig te maken. Wil jij ook je (eigen) biografie goed op papier zetten? Kies dan voor de cursus* (Auto)biografie schrijven *en je hebt het zo in de vingers!*

Omdat ik ook als medebegeleider aan deze cursus ben verbonden heb ik in het afgelopen jaar goed zicht gehad op de verschillende cursisten. Allereerst bleek de bewering van de projectleider ('de gemiddelde cursist bestaat niet') te kloppen: zowel mannen als vrouwen (hoewel vrouwen iets in de meerderheid waren) van alle leeftijden stuurden inzendopgaven in van zeer wisselend niveau.

De autobiografie mocht zich op meer belangstelling verheugen dan de biografie. Drie op de vier cursisten verkozen hun eigen levensverhaal boven dat van een ander. Het merendeel van deze cursisten leverde uiteindelijk een goed opgebouwde opzet in, maar zo af en toe leek een cursist mijn aansporing eens een boek uit het gekozen genre te lezen volledig in de wind te hebben geslagen. Zo koos een dame op leeftijd ervoor haar conflict met kabelmaatschappij Ziggo tot onderwerp voor haar

autobiografische roman te verheffen, om zo ‘alle ouderen die in dezelfde situatie zitten een hart onder de riem te steken’.

Voor cursisten die het plan hadden een biografie te schrijven bleken hun ouders toch wel het populairste onderwerp te zijn. Vrijwel iedereen koos er tot nu voor het levensverhaal van moeder en/of vader op te tekenen. Vaak bleek men al lang met dit plan rond te lopen, maar wist men niet hoe en waar te beginnen. Het volgen van een cursus als *(Auto)biografie schrijven* geeft dan net die stimulans om op een gegeven moment de pen ook daadwerkelijk ter hand te nemen.

De redenen om de levens van ouders vast te leggen liggen voor de hand: hun verhalen en levensgeschiedenissen mogen niet in de vergetelheid raken en men ziet een biografie als een papieren eerbetoon aan de vorige generatie. De beoogde lezers zijn vaak familieleden, maar enkele cursisten gaven al aan een groter publiek te ambieren. Bij sommige opzetten die ik mocht beoordelen werd mijn nieuwsgierigheid geprikkeld, zoals die van een cursiste die haar vaders leven als zedenagent te boek wilde stellen. Juist dit soort ‘kleine levens’ worden de laatste jaren steeds vaker beschreven, en de biografie van een zedenagent zou mooi passen in deze trend. Het is te hopen dat deze biografie niet al te lang op zich laat wachten.

Biografie in de praktijk (slot)
Spannend genoeg?
Joke Linders

Waarom begin je aan een biografie en wat wil je ermee bereiken? Welke bronnen staan je ter beschikking? Wat is relevante informatie en hoe toets je die? Zijn geschreven bronnen betrouwbaarder dan visuele of orale? En hoeveel verbeelding is nodig om feiten om te smeden tot een boeiend levensverhaal? Joke Linders gaat in haar laatste column in op de dilemma's van de biograaf.

Als ik het ruim bemeet, kruisten de afgelopen twintig jaar zo'n tien biografische onderzoeken mijn pad. Het ene omvangrijker, feitelijker en van meer literaire aard dan het andere. Bijna steeds wist ik van tevoren waarin zo'n onderzoek moest resulteren. Eerherstel, aandacht en waardering (ontmaskering is voor mij geen uitgangspunt) in de vorm van een levensverhaal, met nieuwsgierigheid als ordenend principe.

Terugkijkend vallen me een paar dingen op. Hoe meer je bij aanvang weet over mogelijke lezers, belanghebbenden of belangstellenden, hoe makkelijker een project af te bakenen is. In dat opzicht verschilt de biografie niet van ander literair-historisch, sociologisch of psychologisch onderzoek. In alle gevallen is het stilistisch, structurerend en inlevend vermogen van de onderzoeker bepalend voor het eindresultaat.

Zowel theoretisch als in termen van media-aandacht is de biografie uitgegroeid tot een genre dat het in de lage landen bijna net zo goed doet als in het Britse Koninkrijk, lange tijd hét modelland voor biografen. Steeds meer auteurs hebben de uitdaging van non-fictie ontdekt. Steeds meer uitgevers voegen een biografische lijn aan hun fonds toe. En steeds meer prijzen sluiten de biografie niet langer uit van literaire bekroning. Dat zijn allemaal mooie ontwikkelingen.

Zorgwekkend is dat ook de biografie deel is gaan uitmaken van een op vermaak gerichte cultuur waarin de eigen beleving centraal staat. Of zoals Marjan Schwegman het vorig jaar november formuleerde op een symposium ter gelegenheid van het vijfenzestigjarige bestaan van het NIOD: de wereld wordt gezien en beleefd als een verlengstuk van het eigen leven. In die cul-

tuur krijgen biografen de vraag voorgelegd wat hun onderzoek zal onthullen: een fout oorlogsverleden, schandalen, affaires, wantoestanden, maîtresses - zelden maîtres -, corruptie, wanbeleid, overtredingen, 'coming outs' et cetera. Voor praatprogramma's of interviews worden ze alleen nog genodigd als ze bereid zijn de geheimen van hun held of heldin prijs te geven. Nieuws is niet langer 'nieuwe feiten' of 'nieuw licht op bekende feiten' maar ophef, sensatie en vermaak. Vandaar dat beginnende politici of scheidende voetballers in *no time at all* geportretteerd worden. En dat journalisten zich meer bezighouden met de fouten van kamerleden dan met hun respectievelijke capaciteiten, daden of verdiensten.

Waar de biografie naast een leesbaar en boeiend verhaal altijd een bijdrage wilde leveren aan het verstaan van iemands werk of handelen in een bepaalde tijd of groepering resulteert de groeiende belangstelling voor het persoonlijke in een horror scenario. Uitgevers wegen niet langer de literaire, historische of sociologische relevantie van het geschrevene, ze buigen zich vooral over de marktwaarde van het subject. Zullen de media er voldoende interesse voor hebben? Weten boekverkopers om wie of wat het gaat? Kunnen pr- en verkoopafdeling het onderwerp in de markt zetten? Zonder meer kwesties die binnen het takenpakket van een uitgever vallen, maar tegelijkertijd irrelevant. Mits goed aangestuurd is 'de markt' immers manipuleerbaar of ten minste in beweging.

Brood en spelen

Toen ik in 1987 het verzoek kreeg de biografie van An Rutgers van der Loeff te schrijven, kreeg ik te horen dat zoiets van grote betekenis kon zijn voor de emancipatie van de kinder- en jeugdliteratuur. Niemand vroeg of mevrouw Van der Loeff een interessante persoonlijkheid was of spannende dingen had beleefd. Men wilde die biografie omdat haar werk van grote betekenis was geweest (en nog altijd is) voor veel jonge én oudere lezers.

Twintig jaar later verdiep ik me samen met Janneke van der Veer in het leven en werk van Han G. Hoekstra, de man van *Het verloren schaap* en 'De ceder', directe collega van Annie M.G. Schmidt, net als zij veelzijdig auteur, bekroond met de Constantijn Huygensprijs vanwege zijn oeuvre als dichter en werkzaamheden als letterkundige. Bovendien parolist van het eerste uur. De vraag die ons met betrekking tot die biografie het vaakst wordt voorgelegd is of zijn leven een beetje spannend was? Bij voorkeur net zo flamboyant als dat van prins Bernhard? Zijn betekenis voor de literatuur of het literaire veld rond de Tweede Wereldoorlog lijkt ondergeschikt aan de verwachte opwinding over het aantal keren dat hij trouwde (vier maal), zijn liefde voor de alcohol en mogelijke buitenechtelijke kinderen. Wat dat laatste betreft kan ik u meteen teleurstellen, die hebben we niet gevonden. Sterker, wij zijn meer geïnteresseerd in wat deze man in de schaduw dreef, dan in zijn nakomelingen. We willen weten hoe het kan dat iemand die in zijn tijd alom werd gewaardeerd en veel invloed had op het literaire en journalistieke leven geheel verdwenen lijkt uit de collectieve herinnering. We willen hem zijn plaats in het literaire veld teruggeven. Een lastige opgave op een moment dat een bij uitstek langzaam, zorgvuldig en genuanceerd genre als de biografie

het slachtoffer dreigt te worden van de niets ontziende populariseringdrang. Alleen wat het volk omarmt is goed. Met brood en spelen hou je ze zoet.

Stoepje geveegd

Wat biografisch onderzoek kan opleveren is al menig maal aangetoond. Is Eduard Douwes Dekker niet meer voor ons gaan leven doordat Dik van der Meulen hem tot leven bracht? En zou Lodewijk van Deyssel zonder de jarenlange inspanningen van Harry Prick niet al lang onder het stof zijn geraakt?

Dat biografen graag verder kijken dan de waan van de dag aangeeft, blijkt onder meer uit de vuistdikke maar evenwichtige levensbeschrijving van *Pierre Kemp. Een leven* door Wiel Kusters, het net zo dikke en zo mogelijk nog interessantere *Het spoor terug. J.B. Charles, W.H. Nagel* van Kees Schuyt, de even speelse als degelijke levensbeschrijving van Toon Hermans door Jacques Klöters en een verrassende verzameling biografische teksten met betrekking tot de kinderliteratuur, *Tekenaars. Kinderboekenillustratoren geportretteerd.* Joukje Akveld vroeg achttien gezichtsbepalende illustratoren van dit moment - onder wie Thé Tjong Khing, Sieb Posthuma en Martijn van der Linden - naar hun manier van werken, inspiratiebronnen, ambities en andere eigenaardigheden. Amber Beckers verluchtte de teksten met indrukwekkende foto's en de niet met naam genoemde vormgever strooide er prachtige tekeningen door en omheen.

Met deze uitbarsting is mijn biografische stoepje voorlopig wel weer even geveegd. Ik dank het *Biografie Bulletin* en vooral de scheidende hoofdredacteur Monica Soeting voor de mij geboden gelegenheid om gedurende een aantal afleveringen mijn biografische praktijk onder de loep te leggen. Op het moment dat ik dit schrijf dwarrelt de sneeuw in dikke vlokken naar beneden en wordt de wereld langzaam stil. Ideale omstandigheden om terug te keren naar de biografische arbeid.

Literatuur

Joukje Akveld en Amber Beckers, *Tekenaars. Kinderboekenillustratoren geportretteerd* (Hoorn, Hoogland en Van Klaveren 2010)
Jacq Klöters, *Toon. De biografie* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 2010)
Wiel Kusters, *Pierre Kemp. Een leven* (Nijmegen, Vantilt 2010)
Kees Schuyt, *Het spoor terug. J.B. Charles, W.H. Nagel 1910-1983* (Amsterdam, Balans 2010)

Het was een vreemde cursus
Het onderwijzen van auto/biografische teksten
Monica Soeting

Hoewel er aan de Nederlandse universiteiten verschillende cursussen over auto/biografieën worden aangeboden, bestaat er hier, anders dan in de Verenigde Staten, geen overzicht over curricula, laat staan een handleiding. Toen Monica Soeting in 2008 begon met een research-seminar over het onderwerp auto/biografieën was dat ook een leerproces voor haarzelf.

In 2008 publiceerden Miriam Fuchs en Craig Howes, beiden verbonden aan de Universiteit van Hawai'i en het Centre for Biographical Research van dezelfde universiteit, *Teaching Life Writing Texts*, een verzameling essays over academische cursussen levensverhalen. In hun inleiding stellen de auteurs dat biografieën in het verleden 'over prominenten, de adel, beroemdheden, en voor een groot deel over schrijvers gingen'. Hoewel een aantal biografieën de tand des tijds heeft doorstaan, zeggen ze, zijn het wezen en de onderwerpen van het genre de afgelopen decennia volkomen veranderd: 'Al twintig jaar zijn we het er allemaal over eens dat de impuls om het leven te bestuderen van "een bijzonder of historisch belangrijk persoon", doordrongen is van versleten westerse culturele aannames.' Daarom hebben de curricula aan Noord-Amerikaanse universiteiten grote veranderingen ondergaan. Een doorsnee cursus auto/biografie van twintig jaar geleden begon - nog steeds volgens Fuchs en Howes - met de 'gospels' van Plutarchus, ging dan in op heiligenlevens, en vervolgde - na een korte verkenning van de teksten van John Aubrey of Isaak Walton - met Samuel Johnsons *Lives of the Poets* en James Boswells *Life of Johnson.* Negentiende-eeuwse biografieën werden bestudeerd aan de hand van het werk van Thomas Carlyle, en de cursus eindigde met Lytton Strachey's kritiek op de hagiografieën van die periode. Soms werd er ook aandacht besteed aan psychoanalytische theorieën, en avontuurlijke docenten behandelden Virginia Woolfs fictieve biografie *Orlando.*

Toen ik dit las, een half jaar nadat ik met een research-seminar 'Biografie' was begonnen aan de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Utrecht, voelde ik me betrapt. Dit was *mijn* cursus, die Fuchs en Howes

beschreven. Precies zo zag mijn curriculum eruit; van het lezen en analyseren van Plutarchus' *Parallelle levens* via Johnson en Boswell naar Freud en Woolf, hoewel ik ook aandacht had besteed aan teksten van Nederlandse auteurs als Mineke Bosch en Maaike Meijer, en aan de boeken van Paul John Eakin. Ik bleek minstens twintig jaar achter te lopen.

Franse popzanger

Dit is hoe ik begon. Mijn studenten lazen per week een stuk of drie artikelen, die we samen bespraken. Halverwege de cursus gaf ik hun de opdracht een essay te schrijven over de geschiedenis van de biografie.[1] Voor hun eindpaper liet ik ze een biografische schets van een onderwerp naar keuze schrijven.

Het resultaat was verrassend. Ten eerste vond ikzelf de leeslijst buitengewoon saai. Ten tweede gingen de biografische schetsen van de studenten niet over beroemde historici of schrijvers, zoals ik had verwacht. De onderwerpen liepen uiteen van een Franse popzanger uit de jaren zestig, en het leven van een NSB-burgemeester tot de perceptie van Marie Antoinette door de eeuwen heen. Een paar uitzonderingen daargelaten, waren alle scripties goed geschreven, goed gedocumenteerd en buitengewoon inspirerend.

Nadat ik in de zomer van 2008 kennis had gemaakt met het boek van Fuchs en Howes, besloot ik het echter allemaal anders te doen.

De opzet van de volgende cursus baseerde ik op de lesverslagen uit *Teaching Life Writing Texts*. Allereerst ordende ik de artikelen over de geschiedenis en de theorie van de auto/biografie in omgekeerde chronologische volgorde, dus beginnend met publicaties uit 2008 en eindigend met teksten uit de oudheid. Daarmee wilde ik ingaan tegen de traditionele lineaire en teleologische opvatting van geschiedenis, iets wat mijn studenten zou moeten aanspreken. Vervolgens verzamelde ik zoveel mogelijk artikelen waarin wordt nagegaan hoe en waarom mensen uit verschillenden tijden en culturen over zichzelf en anderen vertellen, in biografieën, autobiografieën, dagboeken, brieven, memoires en blogs. We zouden ons hoofdzakelijk gaan bezighouden met begrippen als context, gender, ethiek, intertekstualiteit, identiteit en narrativiteit. Ik was bijzonder tevreden met mijn nieuwe curriculum. Ik verheugde me op de nieuwe aanpak.

Maar het resultaat, helaas, was chaos.

Sarkozy en ik

Een groot deel van de studenten vond het moeilijk om geschiedschrijving als iets anders te zien dan een objectieve weergave van de werkelijkheid. Ook vonden ze het ondoenlijk om de geschiedenis in omgekeerde chronologische volgorde te bestuderen. Twee van hen - beide deeltijdstudenten van rond de veertig - reageerden uitgesproken negatief, niet alleen wat mijn aanpak, maar ook wat het onderwerp betrof. Biografieën, vonden ze, waren geen onderwerp voor een research-seminar geschiedenis.

Na deze ongemakkelijke start vonden de meeste studenten het steeds interessanter worden zich over vragen te buigen die te maken hadden met het onderwerp: of mensen een biografie moeten ‘verdienen’, of er zoiets bestaat als een objectieve biografie, of het zinvol is het genre in te delen bij geschiedschrijving dan wel literatuur, wat de

positie is van de biograaf, wat het taalgebruik van een biograaf je leert, en hoe we over onze eigen levens vertellen. Met toenemende belangstellig lazen ze teksten als *Reading Autobiography* van Sidonie Smith en Julia Watson en bespraken ze de voor- en nadelen van het hanteren van begrippen als ‘genie’ en ‘canon’.

Net als de studenten uit de eerste cursus bedachten ze de meest uiteenlopende onderwerpen voor hun eindpapers. Ze presenteerden hun plannen met elan en werkten met plezier aan hun onderzoek.[2]

Alleen de twee deeltijdstudenten verklaarden dat ze het erg moeilijk, en zelfs onmogelijk vonden een geschikt onderwerp te vinden. De ene verzette zich radicaal tegen alles wat we hadden besproken, verklaarde dat hij een essay ging schrijven over zijn held Nicolas Sarkozy en dat hij dat op de traditionele manier ging doen: vanaf Sarkozy's geboorte tot alle glorieuze daden die de president van Frankrijk tot dan toe op zijn naam had staan. De andere liet weten dat hij wilde schrijven over de manier waarop mensen zich op datingsites presenteren.

Met dat laatste voorstel had ik - waarschijnlijk tot teleurstelling van de student in kwestie - geen enkel probleem. Het idee om Sarkozy als held te presenteren, vond ik moeilijk te verteren. Maar aan de andere kant: ook ik moest bekennen dat ik heldinnen heb en graag hun biografieën lees, vooral om na te gaan hoe zij omgaan met zelftwijfel en tegenspoed. Wie was ik om iemand te verbieden Sarkozy als voorbeeld te kiezen? En waarom zou ik, die niet alleen troost put uit biografieën en romans, maar ook uit de ideeën van Paul Ricoeur en Paul John Eakin over narratieve identiteit, me tegen een traditionele verhaalvorm verzetten?

Mijn kritische student en ik maakten een afspraak om over zijn plannen te praten. Ik wilde weten waarom hij zo graag over Sarkozy wilde schrijven en wat het woord ‘held’ voor hem betekende. Hij liet weten dat het hemzelf ook verbaasde dat hij zich graag aan bepaalde mensen spiegelde, maar dat hij geen zin had om zijn held te ‘onthelden’.

Hij had behoefte aan een held, zei hij, zoals hij behoefte had aan verhalen over hun levens. Zonder helden was het leven domweg te saai.

De uitkomst van ons gesprek was zeer bevredigend. De student besloot zich op zijn behoefte aan voorbeelden te concentreren. We stelden ook vast dat een kritische analyse van het begrip ‘held’ niet per se tot de moord op zijn *role model* hoefde te leiden. Het resultaat was een schitterend geschreven essay waarin de student, zoals hij in zijn inleiding schreef, ‘voldeed aan de criteria van de cursus door een autobiografisch essay te presenteren over het onderwerp Sarkozy. Sarkozy en ik, als het ware’.

De andere deeltijdstudent bleef kritisch. ‘Het was een vreemde cursus’, schreef hij in zijn blog. ‘Het bleek een mengsel te zijn van filosofie, literatuur en geschiedenis, terwijl mijn essay over life writing en internet-dating meer sociologisch was dan historisch.’

Beter had ik het niet kunnen formuleren.

Eindnoten:

1 Een poging om de studenten korte autobiografieën te laten schijven moest ik staken, omdat een groot deel dat te gênant of te saai vond.
2 Een aantal papers vond zijn weg als artikel in *Biografie Bulletin.*

Gepubliceerde biografieën in 2007, volgens PiCarta

2007 Nederlandstalig

R. Bijman, *Het leven en denken van de Boerenleider. Een biografie van Evert Jan Roskam Hzn. (1892-1974)* ([s.i., s.n.] 2007)
M. Boogerd, M. Scholten en J. de Zeeuw, *Boogie. De officiële biografie* (Nieuwegein, Arko Sports Media 2007)
A. Erftemeijer, *Titus Brandsma in zijn vele facetten. Een biografie* (Soest, Boekscout 2007)
G. Dibbets, *Joannes Vollenhove (1631-1708, dominee-dichter. Een biografie* (Hilversum, Verloren 2007)
P. Frentrop, *Tegen het idealisme. Een biografie van Pierre Vinken* (Amsterdam, Prometheus 2007)
R. Groenewald, *Biografie van Rudy E.G.* (Vleuten, Groenewald 2007)
C. Groenwold, *Christelijk en sociaal. Biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne* (Hilversum, Verloren 2007)
R. Haagsma, *Rob de Nijs. De geautoriseerde biografie* (Utrecht, Spectrum 2007)
J. den Hartog, *Cort van der Linden (1846-1935), minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam, Boom 2007)
K. Hilberdink, *Hans Lodeizen. Biografie* (Amsterdam, Van Oorschot 2007)
O. de Jong, G. Luijters en W. Sanders (red.), *Arie Visser* (Amsterdam, Prometheus 2007)
A. Klijn, *Vijverdal Maastricht, psychiatrie en huisvesting. Biografie van een gebouw 1969-2006* (Hilversum, Verloren 2007)
A. Kuipers, *Rashid Pierkhan. Een biografie in foto's* (Paramaribo, Fafam Publishing 2007)
W. Matla, *Gij zult uit Mijn Naam leven, en gij zult het weten: ik ben de Heer van uw huis. Biografie van Teuntje Hakkert* (Den Haag, Matla 2007)
T. van der Meer, H. Galesloot, *Jonkheer mr. Jacob Anton Schorer (1866-1957). Een biografie van homoseksualiteit* (Amsterdam, Schorer Boeken 2007)
D. Mungra, *Biografie van een markante Surinamer, Johannes S. Mungra* (Paramaribo, [s.n.] 2007)
D. van Papenbroeck, M. Renders, *Godefridus Henschenius (1601-1681). Vertaling van zijn biografie uit deel zeven van de maand mei van de Acta Sanctorum* (Venray, LGOG-Geschied- en Oudheidkundige Kring Venray e.o. 2007)
O. Praamstra, *Busken Huet. Een biografie* (Amsterdam, SUN 2007)
A. Saal, *Luctor arts. Kleine biografie van Pieter Adriaan Barentsen, een 'stille goeie mens', 1876-1939* ([s.i., s.n.] 2007)
J. Strobbe, *200 jaar dichters, denkers en durvers. Het Kleine Seminarie van Roeselare. Biografie van een college* (Tielt, Lannoo 2007)
T. Tran, *Ik zal helpen recht te maken, wat krom is. Een biografie van Antonie Berends tijdens de bezettingsjaren* ([s.i., s.n.] 2007)
T. Vaessen, *Ruud Geels altijd raak! De biografie van een 'vergeten' topscorer* (Schelluinen, House of Knowledge 2007)
J. Vogelaar (samenst.), *Fictieve biografieën* (Amsterdam, De Bezige Bij 2007)

J. Zomer, *Biografie van het Rolderdiep. Een multidisciplinair historisch onderzoek en een toe-*

komstvisie voor een beek in het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa ([s.i., s.n.] 2007)

2007 vertaald

J. Allen, *Michael Schumacher. De biografie.* Vertaling uit het Engels door K. Keizer (Utrecht, VIP 2007)
M. Bar-Zohar, *Sjimon Peres, de biografie.* Vertaling uit het Engels door A. Abeling et al. (Utrecht, Spectrum 2007)
A. Bikont en J. Szczesna, *Wisława Szymborska. Prullaria, dromen en vrienden.* Vertaling uit het Pools door K. Lesman (Breda, De Geus 2007)
A. Camilleri, *Luigi Pireandello. Biografie van een verwisselde zoon.* Vertaling uit het Italiaans door M. Smits (Amsterdam, Serena Libri 2007 [2000])
S. Delassein, *Gala, Dalí. Biografie van een surrealistisch echtpaar.* Vertaling uit het Frans door J. Vermeulen (Amsterdam, Sirene 2007 [2006])
J. Gerth, *Hillary Rodham Clinton. De biografie.* Vertaling uit het Engels door B. Fontijn et al. (Amsterdam, Artemis 2007)
O. Hilmes, *Alma Mahler-Werfel. De biografie.* Vertaling uit het Duits door I. Pardoen (Amsterdam, De Arbeiderspers 2007)
W. Isaacson, *Einstein. De biografie.* Vertaling uit het Engels door H. Moerdijk (Amsterdam, Nieuw Amsterdam 2007)
H. Kruuk, *Niko's natuur. Een biografie van Niko Tinbergen.* Vertaling uit het Engels door B. Meelker (Amsterdam, Atlas 2007 [2003])
W. Leigh, *Grace. De biografie.* Vertaling uit het Engels door H. Schneiders (Amsterdam, Forum 2007)
J. Lindhardt, *Machiavelli. Een biografie.* Vertaling uit het Deens door E. Weeda (Rotterdam, Donker 2007 [2006])
L. O'Brien, *Madonna, het icoon. De biografie.* Vertaling uit het Engels door S. Bakker (Amsterdam, Sijthoff 2007)
J. Trimborn, *Leni Riefenstahl, een Duitse carrière. Biografie.* Vertaling uit het Duits door E. Franci en J. van der Lee (Amsterdam, Meulenhoff 2007)

Geloof in de eigen genialiteit
Het controversiële leven van Marguerite Duras
Trudie Favié

De biografie die Laure Adler van de Franse schrijfster Marguerite Duras schreef, leidde direct na de publicatie in 1998 tot een aanklacht: Adler zou plagiaat hebben gepleegd. Deze beschuldiging verdween echter naar de achtergrond door het schandaal dat ontstond toen duidelijk werd dat Duras' verleden heel anders was geweest dan de schrijfster haar lezers en zichzelf had laten geloven.

Direct nadat Laure Adler in 1998 haar biografie van Marguerite Duras had gepubliceerd, beschuldigde Alain Vircondelet, schrijver van een aantal gezaghebbende publicaties over het oeuvre van Duras, de biografe openlijk van intellectuele oplichting. Alle leden van de jury van de Prix Goncourt ontvingen van hem een brief waarin hij uiteenzette dat Adler zich als een ‘kannibaal’ had gedragen door verwijzingen en citaten van hem en andere schrijvers en journalisten zonder bronvermelding te hebben verwerkt. Desalniettemin ontving Adler dat jaar de Prix Fémina de l'essai. En hoewel de pers in principe altijd belust is op een literaire rel met plagiaat als inzet, waren Vircondelets beschuldigingen hoegenaamd geen aanleiding voor persreacties, laat staan voor een rel.

Hoe is het mogelijk dat de pers nauwelijks op Vircondelets aantijgingen reageerde? Toegegeven, plagiaat is niet altijd even duidelijk aanwijsbaar. Letterdieverij kent immers evidente, minder evidente en discutabele vormen. Voor de uitgever moet het geval Adler echter ernstig genoeg zijn geweest, want in de pocketuitgave van de biografie heeft Gallimard, weliswaar stilzwijgend, de omissies die Vircondelet had gesignaleerd gecorrigeerd.

De stilte rond deze ‘affaire’ kan te maken hebben met het feit dat publicisten, net als andere lezers, aan de inhoud van de biografie meer dan genoeg ter verhapstukken hadden. Want een ding is zeker: Adlers biografie was controversieel en deed Duras postuum van haar voetstuk vallen. Dat was een forse dreun, want deze *Grande Dame* van de Franse literatuur stond, niet

alleen in Frankrijk, maar ook mondiaal op zeer grote hoogte.

Gevaarlijk spel

Voor haar biografie heeft Adler het leven van Duras grondig bestudeerd, zonder toestemming van de schrijfster. Die verdroeg in principe niet dat een ander dan zijzelf over haar schreef, maar sprak de laatste jaren voor haar dood toch meermalen met haar biografe. Adler kreeg wel medewerking van Duras' zoon en diens vader die lange tijd Duras' levenspartner was geweest. Ze sprak verder met mensen uit diverse perioden van Duras' leven en bezocht alle plekken waar de schrijfster had gewoond.

Adler deed spectaculaire en onthutsende ontdekkingen. Zo kwam ze achter de waarheid omtrent de relatie die Duras in Indochina als adolescente met een Chinees had gehad en die in *Un barrage contre le Pacifique* uit 1959 (*Een dam tegen de grote oceaan*) en *L'Amant* uit 1984 (*De Minnaar*) centraal staat. Niet erotiek bleek de kern van deze verbintenis, maar geld. Ook onthulde ze dat de baan die Duras tijdens de eerste oorlogsjaren bij het door de Duitsers gecontroleerde ‘Comité de l'Organisation du Livre’ had, lang niet zo onbeduidend was geweest als ze later deed voorkomen. Adler legde ook de drijfveren van Duras' verzetswerk bloot. Met haar man Robert Antelme en haar minnaar Dionyse Mascolo maakte Duras deel uit van de verzetsgroep waarvan François Mitterrand de leiding had. Ontluisterend is het beeld dat de biografe schetst van de stappen die Duras zette toen haar man gevangen zat en zij probeerde hem vrij te pleiten: Duras begon een relatie met een lid van de Gestapo.

Marguerite Duras (1914-1996)

Adler beschrijft hoe gevaarlijk het spel was dat Duras speelde, hoe ze gedreven werd door overmoed, lust en egocentrisme. Vervolgens nam Duras na de oorlog deel aan martelingen van de man van de Gestapo, die overigens een onbeduidende schakel was geweest en die met haar slechts een spelletje had gespeeld. Haar getuigenissen leidden tot zijn executie.

Duras' levensverhaal wordt nog dramatischer en krijgt zelfs de allure van een soap, want juist in deze tijd beviel Duras van een zoon. Diens vader was Mascolo. Adlers minutieuze speurwerk leidde tot de onthulling dat de vrouw van de Gestapoman tegelijkertijd een kind van dezelfde man kreeg. Duras' zoon heeft lange tijd niet geweten dat hij een halfbroer had.

Sterrenstatus

Marguerite Duras, *nom de plume* van Marguerite Germaine Marie Donnadieu, werd in 1914 in Indochina geboren, kwam in 1933 naar Parijs en stierf daar in 1996. Adlers biografie bestrijkt dus bijna de hele twintigste eeuw. In haar boek laat ze vele belangrijke maatschappelijke, politieke en culturele turbulenties de revue passeren. Daarmee geeft ze op aangenaam leesbare wijze een boeiend inzicht in de vorige eeuw. Ze maakt ook duidelijk hoe Duras daarin zowel op het persoonlijke als ook op het sociaal-maatschappelijke en politieke vlak een interessante speelster is geweest.

Adlers kracht is dat zij Duras in alle facetten van haar persoonlijkheid beschrijft. Ze geeft een ontluisterend beeld van het egoïsme en de heerszucht van de schrijfster, en beschrijft hoe fantasie en leugens in de loop van haar leven steeds groter werden. Duras geloofde de laatste decennia vóór alles in haar eigen genialiteit en uitzonderlijke schrijverstalent. Haar realiteit bestond hoofdzakelijk uit de door haar geschapen personages. Ze liet zich als het ware door hen omringen en loog haar eigen waarheid. De aftakeling van Duras was groot, niet alleen fysiek, omdat alcoholisme haar in de greep kreeg, maar ook psychisch, want haar geheugen liet haar meer en meer in de steek.

Duras geldt in Frankrijk als een van de belangrijkste schrijfsters van de twintigste eeuw. Vooral in de jaren zestig was zij *en vogue.* En zoals dat vaak gaat bij modeverschijnselen: óf men adoreerde haar werk, óf vond het helemaal niets. Een tussenweg was niet mogelijk. Haar aanbidders kenden haar boeken uit het hoofd en verafgoodden haar. Haar films en veel van haar boeken, zoals *Les petits Chevaux de Tarquinia* (*De paardjes van Tarquinia,* 1953) hadden een cultstatus. Vanaf de jaren tachtig genoot Duras een sterrenstatus als schrijfster, cineaste, feministe en geëngageerde en gezaghebbende stem in het sociale, maatschappelijke en politieke debat. Ze gedroeg zich ook als een ster. Zo had ze de gewoonte om over zichzelf als ‘Duras’ in de derde persoon te spreken.

In Nederland maakte Remco Campert in 1961 de allereerste vertaling van haar werk: *Moderato Cantabile* (1955). In de jaren zeventig werd Duras hier populair en verschenen er meer vertalingen. Het hoogtepunt van haar successen lag zowel in Frankrijk als mondiaal in de jaren tachtig. Boeken als *L'amant* en *La douleur* (*De pijn*, 1985) verschenen kort na de oorspronkelijke uitgaven ook in het Nederlands. In

die jaren werd ook meer eerder geschreven werk van Duras in het Nederlands uitgebracht.

Na de verschijning van Adlers biografie bleef Duras in Frankrijk en daarbuiten een belangrijke schrijfster. Hiervan getuigen de academische aandacht in de vorm van studies en symposia. Hoewel het aantal te bestuderen literaire werken bij de studierichting Frans aan Nederlandse universiteiten in de laatste decennia is afgenomen, zijn de boeken van Duras terecht nog steeds onderdeel van de academische canon.

De kracht van de biografie berust in Adlers scherpe en waarachtige beeld van de gebeurtenissen uit het leven dat de schrijfster zelf mythologiseerde en vertroebelde. Duras' enorme energie, haar humor, haar geloof in het moederschap en haar worstelingen met de relatie met haar moeder en oudste broer zijn waarachtige elementen. Hetzelfde geldt voor haar politieke en seksuele vrijheid en de begeerte als leidraad voor haar gedrag.

Maar Adlers grootste verdienste is dat zij erin slaagt een beeld te geven van uitzonderlijke kwaliteiten van de schrijfster Duras. Dit doet ze door analyses van het oeuvre op intelligente wijze in de biografie te betrekken.

Een Franse website die aan Duras is gewijd, laat zien dat de schrijfster nog steeds een cultstatus heeft. Een foto die in november 2010 van haar grafsteen op de Cimetière Montparnasse werd gemaakt, toont de vele herinneringssteentjes die bewonderaars hierop hebben neergelegd. Volgens het bijschrift is dit één van de ‘levendigste’ en drukstbezochte graven van het kerkhof.

Laure Adler, *Marguerite Duras.* Vertaling uit het Frans door Théo Buckinx (Breda, De Geus 1999 [1998])

Gepubliceerde biografieën in 2006 en 2005, volgens PiCarta

2006 Nederlandstalig

A. Aalders, *Dorpshistorie, mijn liefste studie. Biografie van Jacob Tilbusscher K.J. zn. 1876-1958* (Bedum, Profiel 2006)
M. van den Berg, *Vrienden van Calvijn. Een amicale biografie* (Utrecht, De Banier 2006)
G. Bos, *Noem mij maar Swiebertje. Biografie van Joop Doderer* (Amsterdam, TM Publishers 2006)
D. van Dalen, *Arabische gom. De fascinerende biografie van een van de meest exotische producten op aarde* (Amsterdam, Bert Bakker 2006)
V. van Dam, S. Langenberg (red.) *84 biografen schrijven biografie van de vaarweg Lemmer-Delfzijl* (Groningen, Noordboek 2006)
M. Danval, *Biografie Toots Thielemans* (Tielt, Lannoo 2006)
M. Engels, *Biografie van Johannes Suffridi Saeckma (1572-1636), ofwel Saeckma: van student tot curator van de Franeker Academie* (Leeuwarden, ME 2006)
F. Hermsen, D. Hermsen, *Earth and Fire. De biografie 1969-1983* (Delft, Eburon 2006)
Th. de Jong, *Voetsporen. Een geautoriseerde biografie van Carel C. Steensma* (Hilversum, De Jongh 2006)
G. van Klinken, *Strijdbaar en omstreden. Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen* (Amsterdam, Boom 2006)
J. Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam, Boom 2006)
A. van de Kruijs, *Emile Wijntuin. Van wagonduwer tot parlementsvoorzitter van Suriname, politieke biografie van een Surinaamse politicus (1924-2006)* (Nijmegen, Progressieve Surinaamse Volkspartij 2006)
J. Merriënboer, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam, Boom 2006)
E. Nieland, *Biografie Nieland* (Gorinchem, Nieland 2006)
S. Rispens, *Einstein in Nederland. Een intellectuele biografie* (Amsterdam, Ambo 2006)
R. van Schellen, *Vijftig jaar zenden en ontvangen. Biografie van de tv-toren Goes* (Vlissingen, Etcetera 2006)
J. Schrooten, *Stefan Everts, de biografie. Een geboren wereldkampioen* (Antwerpen, Houtekiet 2006)
S. Smeets, *Zicht op Maastricht. Biografie van een stad* (Maastricht, Gemeente Maastricht 2006)
Sportredactie *de Volkskrant*, *Saint Gus. Biografie van Guus Hiddink* (Amsterdam, Meulenhoff 2006)
L. Stynen, *De taal was gans het volk. Biografie Anton Bergmann* (Antwerpen, Manteau 2006)
M. Teunissen, *Theo Bosch, knokken voor de stad. Biografie* (Rotterdam, Stichting Bonas 2006)
M. van Tilburg-Thoms, *Hendrik Thoms, een Hannekemaaier uit Wehe. Biografie van een trekarbeider uit Noord-Duitsland in de 19de eeuw* (Rotterdam, Tilburh-Thoms 2006)

H. Toonen, *J. Bröcheler. Levenslang zingen* (s.i., Stichting Biografie John Bröcheler 2006)
J. van der Vegt, *Hendrik de Vries. Biografie* (Amsterdam, Meulenhoff 2006)

H. Waterbolk, *Over de biografie van het Stellingwerver landschap* (Oldeberkoop/Berkoop, Stichting Stelllingwarver Schrieversronte 2006)

2006 vertaald

P. Ackroyd, *Shakespeare. De biografie.* Vertaling uit het Engels door E. Bindervoet en R.J. Henkes (Amsterdam, Meulenhoff 2006)
J. Apter, *Red Hot Chili Peppers. De biografie.* Vertaling uit het Engels door A. De Lombaert et al. (Den Haag, BZZTÔH 2006)
M. Becker, S. Schickhaus, *Wolfgang Amadeus Mozart. Geïllustreerde biografie.* Vertaling uit het Duits door A. van der Kooij (Utrecht, Kosmos-Z&K 2006 [2005])
G. Cafiero, *Vincent. Een biografie van Vincent van Gogh.* Vertaling uit het Italiaans door A. Scheepers (Amsterdam, Olive Press 2006)
D. Crowe, *Oskar Schindler. De biografie en het ware verhaal achter de 'Schindlerlijst'.* Vertaling uit het Engels door R. Pijpers (Laren, Uitgeverij Verbum 2006)
D. Demonpion, *Houellebecq. De ongeautoriseerde biografie.* Vertaling uit het Frans door K. Coumans (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 2006 [2005])
A. Fraser, *Marie Antoinette. De biografie.* Vertaling uit het Engels door H. Moerdijk et al. (Amsterdam, Nieuw Amsterdam 2006)
H. Haasis, *Hitler, die blaas ik op. De aanslag door Georg Eisler. Een biografie.* Vertaling uit het Duits door A. Beijering (Utrecht, IJzer 2006)
S. Hieronymus, *Paula in Palestina. Hieronymus' biografie van een rijke Romeinse christin.* Vertaling uit het Latijn door P. van der Horst (Zoetermeer, Meinema 2006)
B. Hughes, *De schone Helena. De biografie van Helena van Troje, de vrouw voor wie duizend schepen uitvoeren.* Vertaling uit het Engels door D. Reerink (Amsterdam, Mouria 2006)
P. Norman, *The Beatles. De definitieve biografie.* Vertaling uit het Engels door M. Snel (Hilversum, Just Publishers 2006)
M. O'Laughlin, *Henri Nouwen, zijn leven en spiritualiteit. Een biografie met 150 foto's.* Vertaling uit het Engels door M. ter Steeg (Tielt, Lannoo 2006)
M. Rendell, *De dood van Marco Pantani. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door A. Penta (Utrecht, VIP 2006)
D. Whitehouse, *De zon. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door Bagas & Partners (Amsterdam, Pearson Education 2006)

2005 Nederlandstalig

G. van Aalst, *De biografie van mijn geloof* (Nijmegen, Valkhof Pers 2005)

C. Boesen, *Adrianus alias Hans van Marle. Een chronologische biografie* (Amsterdam, Marle 2005)
M. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam, Balans 2005)
S. Bossche, *De wereld is zoo schoon waarvan wij droomen. Een biografie van Jan van Nijlen, 1884-1965* (Amsterdam, Atlas/Tielt, Lannoo 2005)
D. van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes, een biografie. De man van het absolute nulpunt* (Amsterdam, Bert Bakker 2005)
S. Dijkhuizen, *Jac P. Thijsse. Een biografie. Natuurbeschermer, flaneur en auteur van Verkadealbums* (Amsterdam, De Arbeiderspers 2005)
E. van Eijbergen, *Vakbondswerk doe je met z'n allen. Een biografie van vakbondsbestuurder Reinder Hoekzema* (Groningen, Rijksuniversiteit Groningen 2005)
C. Van Everbroeck, *August Broms. Zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood. De biografie* (Amsterdam, Meulenhoff 2005)
H. Eynikel, *Mrs. Livingstone. Een biografie* (Leuven, Davidsfonds 2005)
W. Hazeu, *Vestdijk. Een biografie* (Amsterdam,

De Bezige Bij 2005)
S. Heylen, B. De Nil, B. D'Hondt, *Geschiedenis van de provincie Antwerpen. Een politieke biografie* (Antwerpen, Provincie Antwerpen 2005)
J. Holthausen, *Het geheim van Raleigh. De biografie van een bijzondere wielerploeg* (Kats, De Buitenspelers/Amsterdam, De Arbeiderspers 2005)
A. van Ieperen, *Jeanne Moreau. Een filmleven in interviews* (Amsterdam, Weekbladpers Tijdschriften 2005)
J. van Kamp, *Dien Hoetink 'bij benadering'. Biografie van een landbouwjuriste in crisis- en oorlogstijd* (Groningen, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut 2005)
J. Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed* (Amsterdam, Vrije Universiteit 2005)
R. Koswal, *Cecil Fritz Albert Orna. Biografie van een groot Surinaams sportman* ([s.i.], [s.n.] 2005)
R. Lemm, *De literator als filosoof. De innerlijke biografie van Jorge Luis Borges* (Soesterberg, Aspekt 2005)
M. van der Linde, *De Horst 1945-2005. Biografie van een buitenbeentje* (Amsterdam, SWP 2005)
K. Michiels, *Juan Lozano. De biografie* (Antwerpen / Amsterdam, Houtekiet 2005)
K. Michiels, *Ik, Rik Coppens. De biografie* (Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet 2005)
C. van Minnen, *Amerika's beroemdste Nederlander. Een biografie van Hendrik Willem van Loon* (Amsterdam, Boom 2005)
R. Molin, *Lieve rebel. Biografie van Adriaan Morriën* (Amsterdam, De Arbeiderspers 2005)
R. Naus, *De vliegende Hollander. Biografie van een spookschip* (Utrecht, Bk18 2005)
F. Ormeling, R. van der Vaart, *Biografie van de Bosatlas (1877-heden)* (Groningen, Wolters-Noordhoff Atlasproducties 2005)
Th. Reitsma, *Lucia, Million Dollar Babe. Biografie van een wereldkampioene boksen* (Baarn, Tirion 2005)
Th. Schouw, *Jan Naaijkens, een leven in Brabant. Een biografie in woord en beeld* (Tilburg, Gianotten 2005)
B. de Turck, *Leven als een kokosnoot. Een biografie van De Hunnerberg 1905-2005* (Beek-Ubbergen, De Turck 2005)
P. Verstraete, *Hendrik Jozef Elias. Biografie* (Kortrijk, Pieter Jan Verstraete 2005)
M. Verweij, *Een Oirschottenaar in Rome. Biografie van Christiaan van der Ameijden (1530-1605), pauselijk zanger en componist* (Den Bosch, Noordbrabants Genootschap)
H. Zegerius, *De najaren. Biografie van een onderduikertje* (Groningen, www.mijneigenboek.nl 2005)

2006 vertaald

S. al-Ra□mān al-Mubārakfūrī, *Het zegel der profeetschap. Het complete levensverhaal van de Profeet Mohammed.* Vertaling uit het Arabisch door A. Bennebas (Delft, Noer 2005)
A. al-Fidā□ Ismā ī□l b, *Kalieven. Biografie van de rechtgeleiden.* Vertaling uit het Engels door A. Bennebas (Delft, Noer 2005)
F. Binder, *Dalai Lama. Biografie.* Vertaling uit het Duits door K. van Klaveren (Kampen, Ten Have 2005)
D. Cesarani, *Eichmann. De definitieve biografie.* Vertaling uit het Engels door S. Goddijn (Amsterdam, Ambo|Anthos 2005)
K. Corino, *Musil. Een biografie 1880-1924.* Vertaling uit het Duits door H. Hom (Amsterdam, Meulenhoff 2005 [2003])
B. Cottret, *Calvijn. Biografie.* Vertaling uit het Frans door K. Boersma (Kampen, Kok 2005)
P. Gay, *Freud. Pionier van het moderne leven. Biografie.* Vertaling uit het Engels door B. van Rijswijk (Amsterdam, De Bezige Bij 2005 [1988])
G. van Hensbergen, *Guernica. Biografie van een icoon van de twintigste eeuw.* Vertaling uit

het Engels door P. Menken (Leiden, Menken Kasander & Wigman 2005)
H. Kamen, *Alva. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door M. Vroege (Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet 2005
R. Kelly, *Sean Penn. De geautoriseerde biografie.* Vertaling uit het Engels door I. Bol et al. (Utrecht, VIP 2005)
B. Miles, *Zappa. De biografie.* Vertaling uit het Engels door M. Bernard en M. Vroege (Amsterdam, Rap 2005)
S. Mansfield, *Derek Prince, de biografie. Een leraar voor onze tijd.* Vertaling uit het Engels door J. Pruis et al. (Beverwijk, DPM Nederland 2005)
R. Messner en Th. Hüetlin, *Leven langs de afgrond. Biografie van een grensverleggende bergbeklimmer.* Vertaling uit het Duits door H. Schreuder (Baarn, Trion Sport 2005)
J. Neffe, *Einstein. Een biografie.* Vertaling uit het Duits door K. van Klaveren (Kampen, Ten Have 2005)
C. Nicholl, *Leonardo da Vinci. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door A. Abeling (Utrecht, Spectrum 2005)
J. Ovejero, *Biografie van de ontdekker.* Vertaling uit het Spaans door B. Vonck (Leuven, Uitgeverij P 2005)
D. Petry, *Onderweg. Een trialogische biografie. Een chronische psychiatriepatiënt, zijn familie en zijn psychiater over een tijdsbestek van circa 20 jaar.* Vertaling uit het Duits door P. Gense (Maastricht, Stichting Onderweg 2005)
H. Schwann, H. Heidrichs, *De SS'er Josef Blösche. Biografie van een moordenaar.* Vertaling uit het Duits door J. Post (Kampen, Ten Have 2005)
J.M. Vianney, *Pastoor van Ars. Een kleine biografie.* Vertaling uit het Frans door A. Hermans (Amsterdam, De Boog 2005)
A. Winterling, *Caligula. Een biografie.* Vertaling uit het Duits door J. Godfried (Amsterdam, Mets & Schilt 2005)
R. Wollheim, *Kiem. Biografie van mijn jeugd.* Vertaling uit het Engels door T. Heuvelmans (Amsterdam, Mouria 2005 [2004])
E. Young-Bruehl, *Hannah Arendt. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door H. Groen en G. Went (Amsterdam, Atlas 2005)

Een glorieuze melancholie
Orhan Pamuks liefdesverklaring aan Istanbul
Esra Almas

Je zou het een biografie van een stad kunnen noemen, Orhan Pamuks Istanbul, *net zoals de Nederlandse uitgever van Max Rodenbeck diens boek over Caïro een biografie noemde. Maar* Istanbul *is evengoed een autobiografisch document, waarin de auteur vertelt over zijn persoonlijke herinneringen aan de stad waar hij in 1952 werd geboren. Volgens Esra Almas laat het boek vooral zien hoe Pamuk de identiteit van de stad, waaraan hij zijn eigen identiteit zegt te ontlenen, zelf heeft helpen creëren.*

Istanbul is de stad waaraan de Turkse schrijver Orhan Pamuk zijn identiteit ontleent. Zo suggereert hij dat tenminste in *Istanbul. Herinneringen en de stad.* In deze auto/biografische liefdesbrief aan Istanbul vertelt Pamuk over zijn kinderjaren en zijn vroege jeugd tot aan het tijdstip waarop hij besloot schrijver te worden. Dit portret van de kunstenaar als een jongeman is doorspekt met literaire en kunstzinnige weergaven van de stad, vooral door negentiende-eeuwse Franse auteurs die de stad bezochten, vroeg twintigste-eeuwse Turkse schrijvers die de stad adopteerden als een brug tussen de resten van het Ottomaanse Rijk en de opkomende cultuur van de Turkse Republiek, en door fotografen die de stad in zwart-witfoto's vastlegden.

Pamuks memoires kun je beschouwen als de tekstuele vertaling van zijn ervaringen als stadsbewoner. De jonge Pamuk is een flaneur: hij wandelt rond in de verlaten wijken van Istanbul waar hij de vergane glorie en het verval ondergaat. Hij vermengt die ervaring met de vele verhalen over de vele levens, verledens en tegenwoordige tijden van de stad. Tijdens zijn nachtelijke wandelingen komt Pamuk tot zelfinzicht, en besluit hij schrijver te worden. Overdag droomt hij over de straten waardoor hij 's nachts zal struinen en de sfeer die hij bij thuiskomst op het papier zal vastleggen. Zo wordt de wandelaar de chroniqueur van de veelzijdige stad en zijn schrijven een manier om het flaneren te verlengen.

In een autobiografie die op een stad is gemodelleerd, is de zoektocht naar het persoonlijke onlosmakelijk verbonden met de

zoektocht naar het collectieve, en vooral de cultuur-historische aspecten daarvan. Deze peripathetische weergave van het zelf als een stads-zelf bestaat uit een bonte collectie representaties, alsof Pamuk zowel de 'waarheid' omtrent de stad vanuit zoveel mogelijk verschillende perspectieven wil weergeven, als ook de vele sporen die anderen in de stad en bij de schrijver hebben achtergelaten. De nadruk komt daarbij te liggen op het anderszijn van Istanbul, omdat het vooral buitenlanders zijn wier beelden een stempel op de stad hebben gedrukt. Het anderszijn van Istanbul is in Pamuks *Istanbul* dus meer dan een gemeenplaats: het maakt duidelijk dat de stad een eigen historiografische traditie ontbeert. Dat de meeste bronnen over Istanbuls verleden afkomstig zijn van westerse bezoekers - slechts een handvol verhalen van haar moslimbewoners is overgeleverd - bepaalt uiteindelijk ook Pamuks eigen dubbele zelfbewustzijn. Istanbul is beschreven door westerlingen, die met hun 'creatie' van Istanbuls stads-zelf ook Pamuks zelf creëren, dat vervolgens over het westen en de stad schrijft. Dat gespleten of verdubbelde zelf wordt het pièce de resistance, iets om trots op te zijn: de scheiding tussen de Oosterse erfenis en de westerse invloed wordt een privilege dat het de *Istanbullu*, de inwoners van Istanbul, mogelijk maakt het vroegere zelf als 'exotisch' te beschouwen. Dat is rijkdom, in plaats van verlies.

Pamuk zet dit ongewone kosmopolitische karakter van Istanbul op verschillende manieren in. Hij laat zien hoe hijzelf, die toch zijn leven lang in Istanbul heeft gewoond, een vreemdeling is in zijn eigen stad, omdat Istanbul op het moment waarop Pamuk zijn herinneringen schrijft een andere stad is dan het Istanbul van zijn kindertijd. Door de komst van grote groepen immigranten uit Centraal- en Oost-Anatolië is de stad in vijftig jaar tien keer zo groot geworden. Omdat er geen adequate planning en infrastructuur bestond om op de juiste wijze met zo'n immense immigratiegolf om te gaan, werd de stad een ruimte vol tegenspraak en conflicten. Istanbul is een stad waar niemand zich volkomen thuis voelt: thuis is in dit geval een plek van vervreemding. Maar Pamuks identificatie met de stad laat ook zien dat, ondanks de enorme veranderingen die de stad de afgelopen eeuw heeft ondergaan, ontheemding en vervreemding tegelijkertijd een integraal onderdeel kunnen worden van het zich thuisvoelen.

Pamuk baseert zijn herinneringen op de geschiedenis van de stad, en in die zin maakt hij het algemene persoonlijk. Maar hier is ook het omgekeerde waar: Pamuk maakt ook het persoonlijke algemeen. Het ongebruikelijke kosmopolitische karakter van zijn memoires biedt het zelf een ruimte die iedereen kan overnemen die zich verbonden voelt met een stad aan de rand van het westerse discours.

Pamuks Istanbul toont veel overeenkomsten met de grote steden in ontwikkelingslanden. Niet alleen Pamuk en de andere

Blik uit het raam van de studeerkamer van Oran Pamuk

inwoners van Istanbul worstelen met hun identificatie als stedeling. In steden waar veel contrasten naast elkaar bestaan en waar schoonheid geen luxe is maar een noodzaak om van de stad te kunnen genieten, maakt het identificatieproces als stadbewoner deel uit van de dagelijkse werkelijkheid.

Een eigen soort melancholie

'The Tower of Babel never yielded such confusion of tongues as this chaos of melancholy doth variety of symptoms,' klaagde Robert Burton in zijn *Anthology of Melancholy.* Burtons vier eeuwen oude boek geeft uitdrukking aan de vele verschillende uitingsvormen van melancholie en de ideeën daarover die in de loop van de tijd en in verschillende culturen zijn ontstaan; in de kunst, de wetenschap en de literatuur. Pamuks memoires, waarin de auteur de overheersende stemming in de stad als de melancholie van een stad in verval identificeert, zijn een recente aanvulling op de literatuur over melancholie. Istanbul, het centrum van een lang geleden geamputeerd rijk, vormt de basis van Pakuks eigen soort melancholie: *hüzün.* Hij gebruikt dit Turkse woord - een mengelmoes van melancholie, treurigheid en *tristesse* - om de stad, haar verleden en de tegenwoordige tijd in een tijdloos en een transnationaal gevoel samen te voegen. Hüzün, een telkens terugkerend thema in Pamuks memoires, karakteriseert ook de stad zoals ze tot uitdrukking komt in haar uiterlijk, in de gezichten van de bewoners, de verschillende levensstijlen en de verschillende representaties. Maar ook de mist, stoom en rook bekrachtigen de hüzün van de stad, net als de zwart-witfoto's - voor het merendeel gemaakt door Ara Güler - die het Istanbul van de jaren vijftig van de vorige eeuw weergeven. Hüzün manifesteert zich op koude, zonnige winterochtenden aan de oever van de Bosporus, in de vroege ochtendnevel boven de rivier waarin de melancholieke sfeer van de stad zich ophoopt. Zowel meteorologisch als topografisch gesproken is hüzün een deel van het dagelijkse leven van de stad en haar bewoners; het is niet alleen een abstract begrip, maar ook een natuurlijk fenomeen.

Istanbuls hüzün is een emotie, die gefundeerd is in en verwijst naar verschillende, contrasterende wereldtradities: het biedt het zelf de mogelijkheid zich met de maatschappij te verbinden; het zorgt ervoor dat de stad zich aan oosterse en westerse tradities kan aanpassen en maakt dat het individuele zich hecht aan het algemene. De bekwaamheid waarmee Pamuk een brug slaat tussen al deze dingen heeft hem de erkenning van de academische wereld opgeleverd. Hüzün is zowel een keuze als een handelsmerk voor Pamuk én de stad geworden. Het juryrapport van de Nobelprijs van 2006, waarin Pamuks 'zoektocht naar de melancholieke ziel van de stad' wordt geprezen, lijkt dit te bevestigen. Pamuks memoires betreuren en bezingen het verval, het verlies en de resulterende melancholie en isolatie. Maar zijn hüzün wordt een middel om te triomferen over verlies en zelfvertrouwen te kweken; hüzun is 'heroische melancholie', zoals Walter Benjamin Beaudelaires weemoed ooit noemde.

Orhan Pamuk, *Istanbul. Herinneringen en de stad.* Vertaling uit het Turks door Hanneke van der Heijden (Amsterdam, De Arbeiderspers 2005)

Vertaling uit het Engels door Monica Soeting

Een liefdevolle visie op een virtuoze vluchteling
Leven en werk van Rudolf Noerejev verfilmd
Jan de Kater

Het gefilmde portret van de Russische danser Rudolf Noerejev door Patricia Foy toont de achtergrond van de danser, zijn ambities en zijn talent. Omdat negatieve aspecten van zijn karakter en stijl van dansen in deze documentaire - anders dan in de geschreven biografie - nauwelijks aan de orde komen, is het op grond van Foys portret niet moeilijk Noerejev te adoreren.

Wie de documentaire van Patricia Foy over Rudolf Noerejev (1938-1993) bekijkt, zal de danser tot zijn idolen gaan rekenen, ook als dat eerder niet het geval was. Noerejev was een arrogante, eigenzinnige, egocentrische, hartstochtelijk gedreven danser, maar ook een trouwe vriend, die je graag zijn minder plezierige eigenschappen vergeeft.

Foy, tv-producent bij de BBC en met een Emmy gelauwerd, grijpt voor haar verhaal over Noerejev terug op het succesvolle model van de krantenjongen die het tot miljonair schopt, in dit geval tot balletdanser. Het begin van de documentaire laat in zwart-wit een stukje zien van Noerejevs variatie op de pas de deux uit *Le Corsaire*, die hij in 1958 danste nadat hij zijn opleiding aan de Leningradse Vaganova Dansacademie had voltooid. Daaraan gemonteerd volgt een voortzetting van diezelfde variatie uit 1963, in kleur. Noerejev was toen al naar het westen gevlucht. Hij ziet er eleganter uit, heeft een beter verzorgde houding, maar is even energiek. Beide opnamen tonen Noerejevs verbluffende technische vaardigheden én de intensiteit van zijn aanwezigheid op het toneel. Daarmee wist hij het publiek zijn leven lang te betoveren. De documentaire eindigt met een sprongetje. Noerejev, bijna aan het eind van zijn carrière, springt naakt de warme Middellandse Zee in vanaf een rots op zijn privé-eiland bij Amalfi, ten zuiden van Napels. We hebben even daarvoor, zonder commentaar, zijn gruwelijk gemaltraiteerde voeten gezien die hem, volgens Julie Kavanagh in haar biografie (*Nureyev. The Life*, New York, 2007) voortdurend pijn bezorgden.

Tussen begin- en eindshot in laat Foy Noerejev over zijn leven praten, waardoor de documentaire een autobiografisch

karakter heeft gekregen. Noerejevs levensverhaal wordt met veel balletfragmenten geïllustreerd, waaronder een verbluffend mooie en ontroerende scène uit de *Notenkraker*, samen met Merle Park. Dat alles is aangevuld met interviews met mensen die in zijn leven een rol speelden. Een commentaarstem praat het geheel aaneen.

Eenzaamheid

In Oefa, de hoofdstad van de voormalige Basjkierse Autonome Sovjetrepubliek, interviewde Foy de 101-jarige Anna Udeltsova, die ooit bij Diaghilev danste en als balletlerares de jonge Rudolf onder haar hoede nam.

Natuurlijk komen ook vele andere dansers in beeld. Natalia Dudinskaya vertelt waarom ze, als vijfentwintig jaar oudere en gevierde prima ballerina, de net van school komende Noerejev koos als haar partner. Met haar danste hij bij het Kirovballet zijn eerste hoofdrol. Veel aandacht is er voor Margot Fonteyn, wazig maar opvallend mooi gefilmd, die net als Dudinskaya Noerejevs kwaliteiten onderkende en hem tot haar partner verkoos. Hoewel ook Fonteyn een stuk ouder was dan Noerejev, vormden ze lange tijd een ideaal paar dat elkaar uitstekend aanvoelde en aanvulde.

Door de popsterren-status die Noerejev in het westen verwierf - hij was de meest gefotografeerde man van de ‘swinging sixties’ - paste hij niet goed meer in het gezelschap van het Royal Ballet, waarvan hij graag deel wilde uitmaken. Toen zijn partnerschap met Fonteyn voorbij was, volgde een periode van gastoptredens en grote klassieke producties bij gevestigde gezelschappen, waarin hij natuurlijk de hoofdrol danste en waarmee hij schatrijk werd.

De choreograaf George Balanchine raadde hem aan zich te richten op rollen uit het moderne dansrepertoire. In de documentaire is Noerejev te zien in scènes uit *Apollon Musagète* van Balanchine zelf, *Pierrot Lunaire* van Glen Tetley en *Aureole* van Paul Taylor.

Na uitstapjes bij de film werd Noerejev in 1982 directeur van het Ballet van de Opera van Parijs. Het werd echter al gauw duidelijk dat een directiefunctie in zo'n ingewikkeld hiërarchisch apparaat als de Parijse Opera niet goed bij zijn kwaliteiten paste. Rond 1990 bereikte Noerejev een beslissend punt in zijn loopbaan. Kon hij nog langer optreden? Moest hij zich op een ander vak richten? Of zou hij van zijn vrije tijd gaan genieten? Hij wist dat dansen belangrijk was voor zijn psychische en fysieke conditie, maar hij realiseerde zich ook dat hij eigenlijk nergens meer bij paste. Hij voelde zich eigenlijk nooit op zijn gemak in gezelschap. Daarom ook, zegt hij in de documentaire, koos hij altijd voor huizen aan de rand van een stad of voor locaties ver weg van anderen. De commentaarstem rondt de documentaire af met de constatering dat eenzaamheid de prijs is die Noerejev voor zijn totale overgave aan de dans, de schoonheid en de perfectie heeft betaald.

Bestudeerd

Het aardige van deze documentaire is dat je snel het leven van Noerejev wordt ingezogen. De danser wordt geportretteerd als iemand met een sterke persoonlijkheid, die alle moeilijkheden overwint, omdat zijn danstalent dat waard is. Wie identificeert zich niet graag met zo iemand? Bovendien

is het niet alleen fascinerend om Noerejev in actie te zien, maar ook om grote sterren uit het verleden over hun vak te horen praten.

Ruimte voor kritische opmerkingen of beschouwingen laat de aanpak van Foy echter niet. Elke geïnterviewde schetst een positief beeld van Noerejev. Over de strekking van de documentaire heeft hij ongetwijfeld zelf veel te zeggen gehad.

Het gevolg is dat de documentaire eenzijdig blijft. Als Noerejev iets beweert wat niet klopt, wordt dat niet gecorrigeerd. Zo lag zijn Parijse woning - waar hij vaak was - aan de Quai Voltaire, aan de Seine, recht tegenover het Louvre en dus niet aan de rand van de stad. De vraag rijst of hij wel zo afkerig was van gezelschap als hij zegt. Daarmee vraag je je natuurlijk meteen af in hoeverre al zijn andere uitlatingen betrouwbaar zijn.

Dat niet iedereen in de danswereld zo'n hoge dunk van Noerejevs kwaliteiten had, komt niet aan de orde. Rudie van Dantzig, een goede vriend van Noerejev, beargumenteert bijvoorbeeld in een interview in *Het Parool* van 18 december 2010 waarom Clint Farha Noerejev meer bekoorde: ‘Clint bewoog soepel als een kat, Rudolf niet. Integendeel, het was veel meer bestudeerd allemaal.’

Een ander nadeel van deze documentaire is de beperktheid van de behandelde onderwerpen. Over Noerejevs relaties en zijn onstuimig homoseksueel gedrag wordt niet gerept, en, nog belangrijker, ook zijn hiv-besmetting en het fatale gevolg daarvan blijft onbesproken. Het gegeven dat hij zich realiseerde dat zijn lichaam hem weldra in de steek zou laten, moet een belangrijk aspect zijn geweest van de crisis waarin hij rond 1990 verkeerde.

Een biografie van 700 bladzijden, zoals die van Kavanagh, kan veel van de genoemde nadelen opvangen. Noerejevs gedrag op de Vaganova Dansacademie, beeldend beschreven door enkele medeleerlingen, zou als illustratie van zijn karakter voor een film echter te veel tijd in beslag nemen. Foys keuze om de jonge Noerejev door een kleine jongen te laten spelen en zijn eerste danslessen te verbeelden door een volksdansgroep, pakken nogal knullig uit.

Niet alleen door de beperkingen van het medium, maar ook door het beperkte en onkritische autobiografische karakter, is *Rudolf Nureyev, a documentary* uiteindelijk niet echt een volwaardige biografie. Maar als ‘appetizer’ is het een aanrader.

Rudolf Nureyev, a documentary. Productie en regie: Patricia Foy. Antelope Films Limited, 1991. Distributie: Arthaus Musik, München.

Gepubliceerde biografieën in 2004-1995, volgens PiCarta

2004 Nederlandstalig

P. Bak, *Een soeverein leven. Biografie van W.F. de Gaay Fortman* (Amsterdam, Mets & Schilt 2004)
J. ten Bokkel Huinink, *Constantijn Johan Wolterbeek (1766-1845), van adelborst tot admiraal. Maritieme biografie van een achttiende-eeuwse marineofficier* (Zutphen, Walburg Pers 2004)
V. Busato, *Weg met Piet Vroon. Een biografie* (Amsterdam, Amsterdam University Press 2004)
M. Colson, *Erik Dekker. De biografie* (Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet 2004)
G. Draye, *'Smartelijk te handelen'. Een politiek-culturele biografie van het Brusselse kunstgenootschap De Distel 1881-1928* (Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten 2004)
L. Giebels, *Jezus. Een biografie. Mythe en werkelijkheid* (Amsterdam, Bert Bakker 2004)
G. van den Hanenberg, *'Je moet zoeken waar je bij wilt horen, maar in feite hoor je bij jezelf.' Carla Brünott. Een biografie* (Utrecht, s.n. 2004)
J. van Hattem, *Willem Elsschot. Mythes bij het leven. Een biografie* (Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet 2004)
J. Kolen, *Biografie van Peelland. De cultuurhistorische hoofdstructuur van Peelland. Toelichting bij de kaart* (Amsterdam, Archeologisch Centrum Vrije Universiteit 2004)
J. Krijnen, *In Zutphen staat een huis. Een biografie van zeven huizen in de middeleeuwse stad* (Zutphen, Historische Vereniging Zutphen 2004)
T. de Leur, *Eduard van Beinum 1900-1959, musicus tussen musici. Biografie* (Bussum, Thoth 2004)
V. van de Loo, *Leven tussen kunst en krant. Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920), journaliste en declamatrice in Indië. Biografie* (Leiden, KITLV Uitgeverij 2004)
H. van Middelaar, *Geef mie de nacht. Ede Staal. Een biografie* (Veendam, Luminis 2004)
M. Meijer, *Klinkhamer. Een leven tussen woord en moord* (Amsterdam, De Arbeiderspers 2004)
H. Renders, *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert* (Amsterdam, De Bezige Bij 2004)
H. van 't Veld, *De pelgrimsstaf is in mijn hand. John Bunyan (1628-1688). Een biografie* (Utrecht, De Banier 2004)
G. Verrips, *Denkbeelden uit een dubbelleven. Biografie van Karel van het Reve* (Amsterdam, De Arbeiderspers 2004)
A. van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht. Biografie* (Amsterdam, Meulenhoff 2004)

2004 vertaald

D. Blair, *Jung. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door B. Fontijn, P. Nieuwkoop en W. Visser (Amsterdam, De Bezige Bij 2004 [2003])
T. Callahan, *De swing van Tiger. Biografie van de grootste golfer aller tijden.* Vertaling uit het En-

gels door J. Koning (Baarn, Tirion 2004)
R. Elson, *Soeharto. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door R. Kwakkel (Utrecht, Het Spectrum 2004)
J. Gleick, *Isaac Newton. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door P. Adelaar (Amsterdam, De Bezige Bij 2004 [2003])
T. Goorden, *Willy de Clerq, een biografie. De kunst van het haalbare.* Uit het Frans vertaald door J. Cuppens (Tielt, Lannoo 2004)
P. Haumont, *Justin Henin. De biografie.* Vertaling uit het Frans door F. Dewulf (Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet 2004)
M. Kranish, *JFK. Een biografie van John F. Kerry.* Vertaling uit het Engels door M. de Boer, R. Kwakkel en D. Alders (Amsterdam, Vassallucci 2004)
S. Mögle-Stadel, *Dag Hammarskjöld. Biografie van een visionair.* Vertaling uit het Duits door M. in 't Veld (Zeist, Indigo 2004 [1999])
B. Rogerson, *Mohammed. Biografie van de profeet.* Vertaling uit het Engels door A. Wouda (Utrecht, Het Spectrum 2004 [2003])
S. Smith, *Justin. De biografie.* Vertaling uit het Engels door H. Schneiders (Utrecht, Het Spectrum 2004)
J. Taraborrelli, *Michael Jackson. De biografie.* Vertaling uit het Engels door M. Eggermont et al. (Utrecht, Het Spectrum 2004)
I. Worthington, *Alexander de Grote. De biografie.* Vertaling uit het Engels door H. van Cuijlenborg et al. (Amsterdam, Bert Bakker 2004)

2003 Nederlandstalig

B. Chabot, *Broodje springlevend* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 2003)
T. Coops, *Het bos van Blaauw. Gooilust en het Corversbos. Biografie van een 's Gravelandse buitenplaats* (Warnsveld, Terra 2003)
J. Gommans, P. Koolen, J. Heeren, *Hendrik Ouwerling. De onvoltooide biografie door Jac Heeren* (Deurne, Heemkundekring H.N. Ouwerling 2003)
G. Groenteman, *De Willem Ruis show. Biografie* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 2003)
F. Matthieu, *Biografie van het bloed. Mythologie, legenden, rituelen, mensenoffers en andere bloederige praktijken* (Leuven, Van Halewyck 2003)
R. Prud'homme van Reine, *Admiraal Zilvervloot. Biografie van Piet Hein* (Amsterdam, De Arbeiderspers 2003)
J. de Ruiter, *Jan Donner, jurist. Een biografie* (Amsterdam, Boom 2003)
G. Schilling, *Evoluerend heelal. De biografie van de kosmos* (Abcoude, Fontaine/Leuven, Davidsfonds 2003)
A. Van de Voorde, *Mark Eyskens. Politicus-professor tussen woord en daad. Een biografie* (Tielt, Lannoo 2003)
S. Zwartkruis, *Clarence Zeedorf. De biografie* (Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet 2003)

2003 vertaald

C. Laporte, *Albert II. De biografie.* Vertaling uit het Frans door M. Snouckaert van Schauburg 2003) (Tielt, Lannoo 2003)
G. Robb, *Rimbaud. De biografie.* Vertaling uit het Engels door H. van der Vegt et al. (Amsterdam, Bert Bakker 2003)
G. Rodis-Lewis, *Descartes. Biografie.* Vertaling uit het Frans door R. Kuil en J. de Valk (Kampen, Klement 2003)
S. Smith, *Robbie. De biografie.* Vertaling uit het Engels door E. Brouwer (Utrecht, Het Spectrum 2003)
U. Soukup, *Ik ben nu eenmaal Duitser. Sebastian Haffner. Een biografie.* Vertaling uit het Duits door H. Verschuur (Soesterberg, Aspekt 2003 [2001])
I. Wilson, *De waarheid over Nostradamus. De eerste volledige biografie over de legendarische Nostradamus.* Vertaling uit het Engels door

G. Grasman (Amsterdam, Uitgeverij M 2003)

2002 Nederlandstalig

N. Arts, *Marcus van Eindhoven. Een archeologische biografie van een middeleeuws kind* (Utrecht, Matrijs 2002)
B. Daeter, *Albert Schweitzer, een pionier in het oerwoud. Biografie* (Baarn, Tirion 2002)
J. Dedeurwaarder, *Professor Speleers. Een biografie* (Antwerpen, Perspectief Uitgaven 2002)
M. Deltour, *Omer Tanghe, priester. Biografie* (Tielt, Lannoo 2002)
G. Luijters, *Het korte leven van Rosa ter Beek. Een biografie* (Amsterdam, Veen 2002)
W. Maas, *Jacques Gans. Biografie* (Amsterdam, De Prom 2002)
H. Metzelaar, *Zonder muziek is het leven onnodig. Henriëtte Bosmans (1895-1952). Een biografie* (Zutphen, Walburg Pers 2002)
H. Peeters, *Gerrit de Stotteraar. Biografie van een boef* (Amsterdam, Podium 2002)
B. Prins en K. Scharrenberg, *Mijn leven als beroepscrimineel. Een biografie van achter de tralies* (Rijswijk, Elmar 2002)
B. van Spanje, *Een vrouw in de Marine. Een biografie van Gerarda Hendrika Johanna Maria van Spanje; 20 juli 1920-27 mei 2000* (Zeist, B.J.J. van Spanje 2002)
J. Vanhaelen, *Lang zal ze leven. De biografie van Joanna Turcksin, alias Woinke Turck, de oudste Belg aller tijden, verteld door haar kleinzoon* (Tienen, Aqua Fortis 2002)
R. Vanlandschoot, *Albrecht Rodenbach. Biografie* (Tielt, Lannoo 2002)
J. Wielaert, *Chelsea Hotel. Een biografie van een hotel* (Amsterdam, 521 Uitgevers 2002)
T. Wieringa, *Alles over Tristan* (Amsterdam, De Bezige Bij 2002)
K. van Zoggel, *Maria Callas. Een leven als een Griekse tragedie. Biografie* (Baarn, Tirion 2002)

2002 vertaald

N. Ascherson, *De koning nv. De biografie van Leopold II.* Vertaling uit het Engels door H. Riemsdijk et al. (Antwerpen, Lannoo 2002)
A. Bailey, *Gezicht op Delft. Een biografie van Johannes Vermeer.* Vertaling uit het Engels door H. Alting (Amsterdam, Bert Bakker 2002)
E. Bethge (1909-2000), *Dietrich Bonhoeffer. Theoloog, christen, tijdgenoot.* Vertaling uit het Duits door L. Lagendijk (Kampen, Ten Have 2002)

C. Coughlin, *Saddam. Biografie van een dictator.* Vertaling uit het Engels door R. de Ridder et al. (Utrecht, Het Spectrum 2002)
K. Holzer, *Elisabeth Mann Borgese, tovernaarsdochter. Biografie.* Vertaling uit het Duits door T. van der Zel (Amsterdam, Balans 2002)
A. LeBor, *Slobodan Miloševi□. Biografie.* Vertaling uit het Engels door F. Hendiks (Amsterdam, Balans 2002)
C. Lee, *Het verborgen leven van Otto Frank. De biografie.* Vertaling uit het Engels door B. Westerveld (Amsterdam, Balans 2002)
W. Maser, *Hermann Göring. Een politieke biografie.* Vertaling uit het Duits door E. van Leerdam (Soesterberg, Aspekt 2002)
C. Medwick, *Teresa van Avila. Een spirituele biografie.* Vertaling uit het Engels door R. Posthuma (Baarn, Ten Have/Gent, Carmelitana 2002)
S. Smith, *Kylie. De biografie.* Vertaling uit het Engels door R. de Graaf (Rijswijk, Elmar 2002)
S. Smith, *J.K. Rowling. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door C. Brouwer (Utrecht, Het Spectrum 2002[2001])
M. Virolo, *De glimlach van Niccoló. Een biografie van Machiavelli.* Vertaling uit het Italiaans door M. Geuzebroek en P. de Voogd (Amsterdam, Mets & Schilt 2002)
M. Weinstein, *De gouden sleutel. Een biografie van de Jiddische taal.* Vertaling uit het Engels door D. van Tendeloo (Amsterdam, Vassallucci 2002)
M. White, *Tolkien. Een biografie.* Vertaling uit

het Engels door Laurens van Mastrigt (Baarn, Tirion 2002)

2001 Nederlandstalig

M. Aalderink, *Voor rechtzinnigheid én vroomheid, Marten Jansz Brandt (1613-1649): 37 jaar tromgeroffel van 'Soete Marten'; dl 1 Biografie, fondsanalyse en typografische analyse* ([s.i] 2001)
P.-J. Bogaert, *Kardinaal Godfried Danneels. Van Kanegem tot Rome. Een biografie van a tot z in 36 hoofdstukken* (Leuven, Van Halewyck 2001)
D. Bona, *Berthe Morisot, het geheim van de vrouw onder de impressionisten. Biografie* (Amsterdam, Meulenhof 2001)
J. Brouwer en J.C.F.J. van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof: P.J.S. de Jong. Een biografie* (Den Haag, Sdu 2001)
S. Brown en P. Stuivenberg, *Drugsbaron in spijkerbroek. De opzienbarende biografie van een rechtenstudent* (Rijswijk, Elmar 2001)
H.M. Bruna, *Dick Bruna* (Amsterdam, Mercis 2001)
D. van Dalen, *L.E.J. Brouwer, 1881-1966. Een biografie. Het heldere licht van de wiskunde* (Amsterdam, Bert Bakker 2001)
S. Germain, *Etty Hillesum. Een spirituele biografie* (Amsterdam, Balans 2001)
L. Giebels, *Soekarno president. Biografie* (Amsterdam, Bert Bakker 2001)
A. Jacobs, *Louis Tijssen (1866-1929). Biografie van een Limburgse zielzorger* (Nijmegen, Valkhof Pers 2001)
J. Kingma, *Een van ons alles! De biografie van een ondernemende Friese boer die zijn leven en de historie vanaf het begin van de vorige eeuw tot op heden aan het papier heeft toevertrouwd* (Harlingen, Kingma 2001)
A. Klijn, *Onze man uit Maastricht, Sjeng Tans, 1912-1993. Een biografie* (Nijmegen, SUN 2001)
H. van der Kooy en J. de Leeuwe, *Samuel Sarphati 1813-1866* (Amsterdam, Atlas 2001)
G. Kwanten, *August-Edmond De Schryver 1898-1991. Politieke biografie van een gentleman-staatsman* (Leuven, Universitaire Pers Leuven 2001)
R. Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal. Biografie van Maerten en Cornelis Tromp* (Amsterdam, De Arbeiderspers 2001)
C. Siegers, *Antoon Coolen, 1897-196. Biografie van een schrijver* (Maastricht, Universiteit Maastricht 2001)
L. van der Til, *Romke Kooyenga. Een biografie* (Dokkum, Kooyenga Groep 2001)
W. Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum, Verloren, 2001)
M. Van den Wijngaert, M. Dumoulin en V. Dujardin (ed.), *Een koningsdrama. De biografie van Leopold III* (Antwerpen, Manteau 2001)

2001 vertaald

D. Bodanis, *E=mc^2: de biografie van de formule die de wereld veranderde.* Vertaling uit het Engels door J. den Bekker (Amsterdam, Ambo 2001)
A. Wilson, *Jezus. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door H. van Cuijlenborg (Amsterdam, Prometheus 2001)
J. Pearce, *Tolkien. Mens en mythe.* Vertaling uit het Engels door M. Schaeffer (Kampen, Kok 2001)
S. Radzinskij, *Raspoeti, de bezeten monnik. Biografie.* Vertaling uit het Engels door J. van der Wijk et al. (Amsterdam, Balans/Leuven, Van Halewyck 2001)

2000 Nederlandstalig

G. Alberts, *Twee geesten van de wiskunde. Biografie van David van Dantzig* (Amsterdam, CWI 2000)
H. Breeveld, *Jopie Pengel 1916-1970. Leven en werk van een Surinaamse politicus. Biografie* (Schoorl, Conserve 2000)
C. Dölle, *De weg van Titus Brandsma. Biografie*

van een martelaar 1881-1942 (Baarn, Ten Have 2000)
G. Durnez, *Felix Timmerman. Een biografie* (Tielt, Lannoo 2000)
M. Faber, *Novi dan, nieuwe dagen. Oorlog en biografie in Baja Luka, Bosnië-Herzegovina* [doctoraalscriptie] (2000)
L. Hiddema, *Johnny Jordaan. De biografie* (Amsterdam, Luitingh-Sijthof 2000)
K. Hilberdink, *'Ik ben een vreemdeling. Ik sta apart'. Een biografie van Paul Rodenko (1920-1979)* (Amsterdam, Meulenhoff/Maastricht/University Library 2000)
W. van 't Hoen, *Van De Ridder tot Elsschot. Een biografie in foto's* (Amsterdam, Querido 2000)
C. van Houts, *Karel Appel. De biografie* (Amsterdam, Contact 2000)
N. Keuning, *Altijd het tinnef om je heen. Een biografie van Max de Jong* (Amsterdam, Lubberhuizen 2000)
J. Muyres, *Moderniseren en conformeren. Biografie van een tweeluik. De Kapellekensbaan en Zomer te Ter-Muren van Louis Paul Boon* (Nijmegen, Van Tilt 2000)
F. Okker, *Dirksland tussen de doerians. Een biografie van Willem Walraven* (Amsterdam, Bas Lubberhuizen 2000)
J. den Ouden, *Stille ontmoeting met Jan van Dijk, componist, leraar, vrijmetselaar. Geautoriseerde biografie* (Gouda, De Steensplinter 2000)
M. van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903-1968)* (Amsterdam, Anthos 2000)
J. Terlingen, *Het slijk der aarde. Hans Kraaijeveld van Hemert, een biografie van de meest bejubelde en meest verguisde ondernemer van naoorlogs Nederland* (Amsterdam, Veen 2000)
J. van der Vegt, *A. Roland Holst. Biografie* (Baarn, De Prom 2000)
G. Wehre, *Jacob Boehme. Een biografie* (Haarlem, Rozekruis Pers 2000)
J. Weyerman, J. Leenes, *De criminele biografie van kolonel Francis Charteris (1730). Het Engelse origineel en de Nederlandse vertaling door Jacob Campo Weyerman / diplomatisch afgeschreven en ingeleid door J.A. Leenes* (Leiden, A boekverkopers 2000)
F. van Woerden, *Haal ik de eeuwigheid wel? Biografie van Francois-René de Chateaubriand* (Amsterdam, Meulenhoff 2000)

2000 vertaald

S. Bradford, *Koningin van Amerika: Jacqueline Kennedy Onassis. De biografie.* Vertaling uit het Engels door J. Braks, D. Reerink en M. Snijders (Amsterdam, Balans 2000)
L. Chamberlain, *Nietzsche in Turijn. Een intieme biografie.* Vertaling uit het Engels door F. van Zetten (Amsterdam, Atlas 2000)
E. MacGrath, *De laatste der puriteinen. Een biografie van James I. Packer.* Vertaling uit het Engels door P. Plas (Zoetermeer, Boekencentrum 2000)

S. Nasar, *Een schitterend brein. Een biografie van John Forbes Nash jr., winnaar van de Nobelprijs voor de economie, 1994.* Vertaling uit het Engels door H. Moerdijk (Amsterdam, De Bezige Bij 2000)
J. Fest, *Speer. Een biografie.* Vertaling uit het Duits door L. Dijkstra, A. Hornstra en J. Post (Amsterdam, Bezige Bij 2000)
M. Rodenbeck, *Cairo. Biografie van een stad.* Vertaling uit het Engels door M. Op den Camp (Amsterdam, Atlas 2000)
R. Safranski, *Nietzsche. Een biografie van zijn denken.* Vertaling uit het Duits door M. Wildschut (Amsterdam, Atlas 2000)
P. Webster, *Antoine de Saint-Exupéry. Biografie van de schrijver van* De kleine prins. Vertaling uit het Engels door W. Smit en R. de Boer (Rotterdam, Donker 2000)
P. Webster, *Consuelo, de roos en de kleine prins. De biografie van Consuelo de Saint-Exupéry.* Ver-

taling uit het Frans door J. Zuierveld (Rotterdam, Donker 2000)
F. Wheen, *Marx. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door A. Witteveen (Amsterdam, De Bezige Bij 2000)

1999 Nederlandstalig

H. Achterhuis (ed.), *De denkers. Een intellectuele biografie van de twintigste eeuw* (Amsterdam, Contact 1999)
R. Bombosch, Jan Zwerver en E. Deul, *Casanova à la carte. Een culinaire biografie* (Rotterdam, Donker 1999)
A. Bonke, *De zeven reizen van de Jonge Lieve. Biografie van een VOC-schip, 1760-1781* (Nijmegen, SUN 1999)
L. Giebels, *Soekarno, Nederlandsch onderdaan. Biografie 1901-1950* (Amsterdam, Bert Bakker 1999)
A. Herenius, *Juliana, mens en majesteit. Vorstelijke biografie van een dienstbaar leven* (Utrecht, Kosmos-z&k 1999)
M. Lagendijk, *Truus. De geautoriseerde biografie van het Nederlandse internetfenomeen Truus de Wit* (Delft, Lagendijk 1999)
A. Paquaij, *Biografie van Joannes Henricus Paquaij, 1712-1770, echtgenote van Maria Aen, 1713-1786, en hun kinderen* (Brunssum, 1999)
G. Vaartjes, *Herman de Man. Een biografie* (Soeterberg, Aspekt 1999)
J. Wassenaar, *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader* (Zoetermeer, Boekencentrum, 1999)
F. Zwart, *Willem Mengelberg (1871-1951). Een biografie 1871-1920* (Amsterdam, Prometheus 1999)

1999 vertaald

L. Adler, *Marguerite Duras. Een biografie.* Vertaling uit het Frans door T. Buckinx (Breda, De Geus 1999)
Cl. Arnaud, *Chamfort. Biografie, gevolgd door zeventig niet eerder gepubliceerde of nooit herdrukte maximes, anekdotes, uitspraken en dialogen.* Vertaling uit het Frans door E. Borger (Amsterdam, De Arbeiderspers 1999)
B. Forster, M. Forster en P. Out, *De verborgen levens van Alexandra David-Néel. Een biografie van de vrouw die de verboden gebruiken van Tibet verkende.* Vertaling uit het Engels door P. Out (Amsterdam, Atlas 1999)
V. Grosvenor, *Jane Austen. Biografie.* Vertaald uit het Engels door A. Fransse (Baarn, De Prom 1999)
M. Kurlansky, *De kabeljauw. Biografie van de vis die de wereld veranderde.* Vertaling uit het Engels door B. Mourits (Amsterdam, De Arbeiderspers 1999)

A. Sampson, *Mandela. De geautoriseerde biografie.* Vertaling uit het Engels door G. Grasman (Utrecht, Het Spectrum 1999)
A. Wroe, *Pilatus. De biografie van een verzonnen man.* Vertaling uit het Engels door A. van der Mijn (Amsterdam, Contact 1999)

1998 Nederlandstalig

M. Breedt Bruyn, *Tijdloze ogenblikken. Een biografie van Marianne Philips* (Den Haag, Stichting Ex Libris/Utrecht, Prestige 1998)
J. Buis, *Anderhalve eeuw Schovenhorst. Biografie van een levend landgoed* (Putten, Stichting Schovenhorst 1998)
J. Goddeeris, *Jules Lagae. Een biografie* (Ieper, West-Vlaamse Gidsenkring 1998)
W. Hazeu, *M.C. Escher. Een biografie* (Amsterdam, Meulenhoff 1998)
E. de Jongh, *Buskes. Dominee van het volk. Biografie* (Kampen, Kok 1998)
J. Kuitenbrouwer, *Non-nonsense. Korte biografie van een zoemwoord* (Utrecht, Academic Pharmaceutical Productions 1998)
J. de Maeyer, *Joris Helleputte, architect en politicus 1852-1925* (Leuven, Universitaire Pers Leuven

1998)
J. Mensink en H. Pape, *Prut en paardenvolk. Biografie Joop Schepers* (Almelo, Joop Schepers Stichting 1998)
H. Renders, *Zo meen ik dat jij ook bent. Biografie van Jan Hanlo* (Amsterdam, De Arbeiderspers 1998)
R. Snijders, *De man met de piccolo. Biografie over zijn vader Eddy Snijders* (Schoorl, Conserve 1998)
R. Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve. Biografie* (Tielt, Lannoo/Gent, Perspectief Uitgaven 1998)
M. Westphal, *A.F. Goudriaan (1768-1829). Biografie van een omstreden Inspecteur-Generaal uit de beginjaren van 's Rijks Waterstaat* (Den Haag, ministerie van Verkeer en Waterstaat 1998)
R. Wittockx, *Leven en dood van de echte Witte van Zichem: Louis Verheyden (1891-1975). Een biografie* (Turnhout, Van Hemeldonck 1998)

1998 vertaald

M. Craig, *Kundun. De biografie van de familie van de Dalai Lama.* Vertaling uit het Engels door P. Cramer (Den Haag: BZZTÔH, 1998)
R. Fortey, *Leven. Een ongeauthoriseerde biografie. De geschiedenis van vier miljard jaar leven op aarde.* Vertaling uit het Engels door G. Beekman (Amsterdam, Anthos 1998)
I. Gibson, *Federico Garcia Lorca. Biografie.* Vertaling uit het Engels door A. Leistra (Amsterdam, Meulenhoff 1998)
B. Hall, *Madeleine's wereld. Biografie van een peuter.* Vertaling uit het Engels door S. de Wilde (Amsterdam, Contact 1998)
A. Holl, *De linkerhand van God. Een biografie van de Heilige Geest.* Vertaling uit het Duits door C. Kloos (Amsterdam, Anthos 1998)
M. Müller, *Anne Frank. De biografie.* Vertaling uit het Duits door G. Meijerink (Amsterdam, Bert Bakker 1998)
D. Saldivar, *Gabriel García Márquez. Terug naar de oorsprong. Biografie.* Vertaling uit het Spaans door F. Mendelaar (Amsterdam, Meulenhoff 1998)

1997 Nederlandstalig

T. Braas, *Door het geweld van zijn verlangen. Een biografie van Matthijs Vermeulen* (Amsterdam, De Bezige Bij 1997)
M. Dierikx, *Dwarswind. Een biografie van Anthony Fokker* (Den Haag, Sdu 1997)
H. Eynikel, *Damiaan. De definitieve biografie* (Leuven, Davidsfonds 1997)

Th. Fafié en Ant. Johannes, *Conrad Willem Mönnich (1915-1994). Biografie en bibliografie* (Haarlem, [s.i., s.n] 1997)
J. de Hoon, *Gregorius Schrauwen (1796-1875), schoolmeester in Gilze (1816-1875). Biografie, bibliografie en heruitgave van een publicatie van 1828* (Gilze en Rijen, Heemkring 'Molenheide' 1997)
H. Klink, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie* (Heerenveen, Groen 1997)
F. Lugt, *Rembrandt 1899. Een biografie/une biographie/a biography* (Paris, Fondation Custodia 1997)
E.P. Meijering, *Hendrikus Berkhof (1914-1995). Een theologische biografie* (Kampen, Kok 1997)
D. Prinsloo, *Stem uit die wilderness. 'n Biografie oor oud-pres. P.W. Botha* (Durban, Vaandel-Uitgewers 1997)
C. Titulaer, *Mijn biografie* (Baarn, Trion 1997)
T. van Schaik, *Alfrink. Een biografie* (Amsterdam, Anthos 1997)

1997 vertaald

J. Hopkins, *Jim Morrison. De biografie.* Vertaling uit het Engels door P. Cramer (Amsterdam, Anthos 1997 [1980])
L.A. Jones, *Freddie Mercury. De definitieve bio-*

grafie. Vertaling uit het Engels door W. Noë ('s-Gravenhage, BZZTÔH 1997 [1997])
S. Nuland, *Artsen. Een biografie van de geneeskunde* (Amsterdam, Anthos 1997 [1988]) [vert. niet genoemd]
J. Barker, *De Brontës. Biografie over de familie Brontë.* Vertaling uit het Engels door M. Vosmaer en K. van Santen (De Bezige Bij, 1997 [1994])

1996 Nederlandstalig

H. Alkema en P. Blom, *De wondere wereld van Cili Wang* (Amsterdam, Theater Instituut Nederland 1996)
K. van Berkel, *Dijksterhuis. Een biografie* (Amsterdam, Bert Bakker 1996)
M. Brandsma en P. Klein, *Jan Pronk. Rebel met een missie* (Utrecht, Scheffers 1996)
R. van den Brandt, *Alice Nahon 1896-1933. Kan ons lied geen hooglied wezen* (Antwerpen, Houtekiet 1996)
J. Daams, *Teder testament. De films van Bert Haanstra, een biografie* (Leuven/Amsterdam, Acco 1996)
H. Eykelboom en T. Bakkum, *Biografie 1949-1996. Een portretfoto uit ieder jaar van mijn leven gecombineerd met een afbeelding van een camera die in datzelfde jaar als nieuw op de markt kwam / Biography 1949-1996. A portrait photograph of each year of my life combined in each case with a picture of a camera that was introduced in that same year* (Arnhem, HE 1996)
H. van Gelder, *Abraham Tuschinski* (Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 1996)
J. Heis en F. Westra, *Que le tigre danse. Huub Bals, een biografie* (Amsterdam, Cramwinckel 1996)
S. Hira, *Johan Chandoe. Een Surinaamse sociaaldemocraat in de Nederlandse politiek* (Den Haag, Amrit 1996)
B. Nederlof, *Willem. De biografie* (Amsterdam, Rap 1996)
H. Pröpper, *Cesare Pavese* (Amsterdam, De Bezige Bij 1996)
R.B. Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter* (Amsterdam, De Arbeiderspers 1996)
T.H.M. van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd. Een portret van kardinaal De Jong (1885-1955)* (Baarn, Gooi en Sticht 1996)
R. van Scheers, *Paul Verhoeven. De geautoriseerde biografie* (Utrecht, Bijleveld 1996)
A.A. Spijkerboer, *Een gehoorzame rebel. Martin Niemöller op de kansel en op het podium* (Kampen, Kok 1996)
P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1799), staatsman en dichter* (Hilversum, Verloren 1996)
F. Walch, *Roothaert. Een biografie* (Baar, De Prom 1996)

1996 vertaald

P. Assouline, *Herge. Biografie.* Vertaling uit het Frans door D. Schyns (Amsterdam, Meulenhoff 1996 [1996])
D. Bair, *Anaïs Nin. Biografie.* Vertaling uit het Engels door A. Goddijn (Baarn, Anthos 1996 [1995])
P. Barbier, *Farninelli. Het leven van een castraatzanger.* Vertaling uit het Frans door T. Boot (Amsterdam, Van Gennep 1996 [1994])
P. Boggio, *Boris Vian. Een biografie.* Vertaling uit het Frans door T. Buckinx (Baar, De Prom 1996 [1995])
J. Cormier, *Che Guevara. Een biografie.* Vertaling uit het Frans door E. Bindervoet (Amsterdam, Babylon-De Geus 1996 [1995])
M. Gray, *Jeanne Moreau.* Vertaling uit het Engels door A. Leistra (Amsterdam, Arena 1996 [1994])
D. Horovitz, *Soldaat van de vrede. Jitschak Rabin. De biografie.* Vertaling uit het Engels door S. Brinkman et al. (Amsterdam, Vassallucci 1996 [1996])

M. Lescourret, *Emmanuel Levinas. Een biografie.* Vertaling uit het Frans door A. Kalshoven (Baarn, Ambo 1996 [1994])
K. Meyer, *Sjostakovitjs. Zijn leven, zijn werk, zijn tijd.* Vertaling uit het Duits door W. Bruis (Amsterdam, Atlas 1996)
R. Pernoud, *Hildegard van Bingen.* Vertaling uit het Frans door T. Buckinx (Baarn, De Prom 1996 [1994])
E. Radzinsky, *Stalin. Onthullingen uit geheime privé-archieven.* Vertaling uit het Engels door J. van der Wijk (Amsterdam, Balans 1996 [1996])
J. Risset, *Het leven van Dante.* Vertaling uit het Frans door T. Buckinx (Baarn, De Prom 1996 [1995])
M. Rossi, *Courtney Love. De ongeautoriseerde biografie.* Vertaling uit het Engels door W. Noë ('s-Gravenhage, BZZTÔH 1996 [1996])
A. Sandford, *Kurt Cobain. De heftige carrière van een rockster, de hoogtepunten, het tragische einde.* Vertaling uit het Engels door C. van Gelder (Amsterdam, Meulenhoff-M 1996 [1995])
M. Sarde, *Marguerite Yourcenar. De gemaskerde passie.* Vertaling uit het Frans door J. Moesman (Amsterdam, Anthos 1996 [1995])
G. Sayer, *C.S. Lewis. Biografie.* Vertaling uit het Engels door A. Smilde (Kampen, Kok Voorhoeve 1996 [1988])
V. Schweitzer, *Marina Tsvetajeva. Een biografie.* Vertaling uit het Engels naar de oorspronkelijke Russische uitgave van Y. Bloemen; poëzievertaling door M. Wiebes en M. Berg (Amsterdam, De Bezige Bij 1996 [1992])
E. Young-Bruel, *Anna Freud. Biografie.* Vertaling uit het Engels door C. Quant (Amsterdam, Diogenes 1996 [1988])

1995 Nederlandstalig

M. Adriaens, *'Ik wil niet aan deze wereld wennen'. Over Ann Salens, modeontwerpster (1940-1994)* (Berchem, EPO 1995)
Ballade van de brasem. Een biografie (Bakhuizen, Wim Lofvers 1995 [geen auteur])
B. de Boer, *Biografie en theologie. Een verkennend onderzoek naar Noordmans' brieven met het oog op het verstaan van zijn theologie* (s.i., s.n. 1995)
R. Buikema, *De loden Venus. Biografieën van vijf beroemde vrouwen door hun dochters* (Kampen, Kok Agora 1995)
L. Giebels, *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (SDU Uitgeverij, Den Haag 1995)
K. Glastra van Loon, *Herman. De biografie van een genetisch gemanipuleerde stier* (Amsterdam, Veen 1995)
L. Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V* (Hilversum, Verloren 1995)
G. Van Hoof, *Johann Sebastian Bach. Cultuurhistorisch portret* (Kapellen, Pelckmans 1995)

B. Hout, *Steve Brown, beroep: supercrimineel* (Amsterdam, Marc Quest 1995)
G. Hovingh, *Johannes Post, exponent van het verzet. Een biografie* (Kampen, Kok 1995)
M. de Jong, *Tot dienst geroepen! Biografie van ds. M. de Jong* (Oldenzaal, De Jong 1995)
L. Jongbloed-van Nuys, *Zwabber. Biografie van een teckel-pup* (Arnhem, Ellessy 1995)
J. Koolbergen, *Mozart. 1756-1791. Een componistenleven in beeld* (Alphen a/d Rijn, Atrium 1995)
J. Koolbergen, *Beethoven. 1770-1827. Een componistenleven in beeld* (Alphen a/d Rijn, Atrium 1995)
J. Koolbergen, *Vivaldi. 1678-1741. Een componistenleven in beeld* (Alphen a/d Rijn, Atrium 1995)
J. Koolbergen, *Tsjaikovski. 1840-1893. Een componistenleven in beeld* (Alphen a/d Rijn, Atrium 1995)
D. Kuil, *Feicke Alles Clocq. Grondlegger van de Pe-*

kela's. Biografie & genealogie ([s.i.], Futurum 1995)
F. Meer, *Nelson Mandela. Zijn leven* (Breda, De Geus 1995)
R. Molin, *Adriaan Morriën en het heelal in de huiskamer. De opvattingen van een eigenzinnig criticus* (Breda, De Geus 1995)
H. Muijen, *Max Horkheimer, 'de verloren zoon?'. De laatste niet-gepubliceerde interviews van Max Horkheimer in het kader van een biografie door M. Becker. Een analyse van H. Muijen en Ph. van Engeldorp Gastelaars* (Erasmus Universiteit/Rotterdam School of Management, Rotterdam 1995)
W. Otterspeer, *Bolland. Een biografie* (Amsterdam, Bert Bakker 1995)
J. Van Parys, *Masereel. Een biografie* (Antwerpen, Houtekiet 1995)
M. van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver* (Baarn, Anthos 1995)
H. Schoots, *Gevaarlijk leven. Een biografie van Joris Ivens* (Amsterdam, Mets 1995)
P. Stuiven berg, *Steve Brown, drugbaron in spijkerbroek* (Rijswijk, Elmar 1995)
H. van Straten, *Multatuli, van blanke radja tot bedelman. Een schrijversleven* (Amsterdam, Lubberhuizen 1995)
J. Thomassen, *Anna Pavlova 1881-1931. Triomf en tragedie van een mega-ster* (Amsterdam, Van Soeren 1995)
J. van der Vegt, *Hans Andreus. Biografie* (Baarn, De Prom 1995)
R.M. Vugs, *F. Bordewijk. Een biografie* (Baarn, De Prom 1995)

1995 vertaald

A. Blue, *Martina Navratilova.* Vertaling uit het Engels door G. Grasman (Baarn, Bosch & Keuning 1995)
R. Coleman, *Clapton. De biografie van een fenomeen.* Vertaling uit het Engels door C. van Gelder (Amsterdam, Meulenhoff 1995)
S., *HPB. Het bijzondere leven en de invloed van Helena Blavatsky, stichtster van de moderne Theosofische Beweging* (Padadena/Den Haag, Theosophical University Press 1995) [Vert. niet genoemd]
M. Duffy, *Henry Purcell.* Vertaling uit het Engels door J. den Bekker (Baarn, De Prom 1995)
P. Edwards, *Johannes Paulus II. Beeld van een paus.* Vertaling uit het Engels door A. Lemmers (Helmond, Michon 1995)
F. du Plessix Gray, *Het leven van Louise Colet.* Vertaling uit het Engels door M. Versluys (Amsterdam, Atlas 1995)
P. Heehs, *Sri Aurobindo. Een korte biografie.* Vertaling uit het Engels door G. van Vreckhem (Deventer, Ankh-Hermes 1995)
C. Heymann, *Liz. Dé biografie van Elizabeth Taylor.* Vertaling uit het Engels door T. van Beek et al. (Amsterdam, Luitingh-Sijthoff 1995)
M. Lord, *Voor altijd, je Barbie. De officieuze biografie van een echte pop.* Vertaling uit het Engels door K. Spaink en C. Boone (Amsterdam, De Balie 1995)

S. Mayer, *Keizer ad interim. MacArthur in Japan* (Antwerpen, Standaard 1995)
Sidney L. Mayer, *MacArthur. Held van de Filippijnen.* Vertaling uit het Engels door S. Nemo en C. den Ouden (Antwerpen, Standaard 1995)
P. Morrisroe, *Robert Mapplethorpe. De biografie* (Amsterdam, Contact 1995) [vert. niet genoemd]
C. Nickson, *Mariah Carey. Haar verhaal.* Vertaling uit het Engels door E. Segeren (Den Haag, BZZTÔH 1995)
H. Norman, *Anna Dankbaar. Haar leven, haar paranormale gave en haar toekomstvoorspellingen.* Vertaling uit het Engels door H. Keizer (Diemen, Omega Boek 1995)
C. Powling, *Roald Dahl. Een biografie.* Vertaling uit het Engels door H. Vriesendorp (Baarn, Fontein 1995)
Rüdiger Safranski, *Heidegger en zijn tijd.* Verta-

ling uit het Duits door M. Wildschut (Amsterdam, Atlas 1995)
G. Sereny, *Albert Speer. Verstrikt in de waarheid.* Vertaling uit het Engels door J. Sepp et al. (Amsterdam, Balans 1995)
J. Spada, *Barbra Streisand. Haar leven.* Vertaling uit het Engels door P. van Loon (Baarn, De Kern 1995)
O. Stuart, *Noerejev. Eeuwig in beweging.* Vertaling uit het Engels door N. Kuipers (Baarn, Anthos 1995)
K. Sturm, *Ayrton Senna. Tot ziens kampioen, vaarwel vriend.* Vertaling uit het Duits door W. Vermeulen (s.i., Zspiegel 1995)
T. Szulc, *Paus Johannes Paulus II. De biografie.* Vertaling uit het Engels door S. Delbeke (Baarn, Anthos 1995)
D. Thomas, *Markies de Sade. De definitieve biografie.* Vertaling uit het Engels door M. Eenhoorn (Amsterdam, Bert Bakker 1995)
J. Uglow, *George Eliot. Haar leven en werk.* Vertaling uit het Engels door A. van Wijngaarden (Nijmegen, Vita 1995)
R. Wind, *Christen en dwarsligger. De levensgeschiedenis van Dietrich Bonhoeffer.* Vertaling uit het Duits door N. Hart (Kampen, Kok 1995)
A. Wykes, *Heydrich. De sinistere uitvoerder.* Vertaling uit het Engels door S. Nemo (Standaard 1995)
Alan Wykes, *Hitler. De architect van het Derde Rijk.* Vertaling uit het Engels door D. Uyt den Bogaard (Antwerpen, Standaard 1995)

Post

Volgens Sebastien Valkenburg (*Biografie Bulletin*, najaar 2010) heeft Meindert Fennema met zijn boek over Geert Wilders 'een paar steekjes laten vallen'. Niettemin acht hij het informatief en aan te bevelen als *a good read.* Dat lijkt me een oppervlakkig en misplaatst oordeel, en eerder een tekst voor een achterflap dan voor een serieuze recensie. Volgens de echte flaptekst van *De Tovenaarsleerling* is dat boek 'een nauwkeurige en goed gedocumenteerde beschrijving' van de politieke carrière van Geert Wilders. Fennema heeft echter in *De Groene Amsterdammer* van 13 oktober ('De Alwetende Biograaf') erkend dat hij een aantal passages heeft verzonnen. Let wel, Fennema presenteert dit boek niet als romancier maar als 'hoogleraar politieke theorie van etnische verhoudingen' aan de Universiteit van Amsterdam. Welnu, deze hooggeleerde professor ziet er dus geen been in om feit en fictie met elkaar te vermengen, en dan geen kleine feiten maar hele toespraken en uitvoerige innerlijke overwegingen van zijn hoofdpersoon. Hij gaat zelfs een stap verder. Alle biografen willen zicht krijgen op de innerlijke overwegingen van hun hoofdpersoon. Voor zover zij zich in de fantasie of de reconstructie begeven, proberen de meesten van hen in ieder geval zo dicht mogelijk bij de bekende feiten te blijven. Zelfs dat doet Fennema niet, getuige zijn al even openlijke erkenning dat hij de betreffende passages 'niet heeft geverifieerd' - een staaltje cultivering van wetenschappelijke slordigheid dat neigt naar arrogantie. Ik zie op grond van dit alles geen andere mogelijkheid dan dit boek als fundamenteel onbetrouwbaar te karakteriseren. In zijn methodologische apologie in *De Groene* geeft Fennema dit min of meer toe, hoewel hij liever spreekt van 'beperkte betrouwbaarheid'. Tegelijkertijd geeft hij zijn duimzuigerij een quasiwetenschappelijk tintje door het te omschrijven als 'empathie' en '*verstehende Methode*'. Zijn boek mag volgens sommigen 'bij vlagen spannend' zijn, het verdient mijns inziens een plaats in de wetenschappelijke vuilnisbak. Geert Wilders is een interessant politiek fenomeen, hoewel nog moet blijken hoe lang hij dat zal blijven. Van een serieuze hoogleraar met stilistische gaven zou ik echter een biografie verwachten die niet alleen 'lekker weg leest' maar die ook betrouwbaar is (en compleet, want Fennema beschrijft alleen de afgelopen twee decennia). Er zijn boekenkasten vol van dergelijke biografieën, vooral in het Engelse taalgebied. *De Tovenaarsleerling* is geen *good read*, het is *a waste of time.*

Marcel Metze

Reactie van de recensent:

Marcel Metze is het oneens met mijn slotconclusie dat *De Tovenaarsleerling a good*

read is. Zijn belangrijkste kritiek: Fennema heeft zich bij bepaalde passages laten leiden door de verbeelding. Dit euvel weegt zo zwaar dat de eindconclusie volgens Metze had moeten luiden dat *De Tovenaarsleerling* tijdverspilling is. Laat ik voorop stellen dat ik in mijn recensie ook kritiek uit op de vrijheid die Fennema zich permitteert. Op dit punt zijn Metze en ik het met elkaar eens. De vraag is echter of hiermee de gehele biografie is gediskwalificeerd, zoals Metze vindt. Zover wil ik niet gaan. Het boek heeft ook pluspunten. Ik noem er twee. Voor het eerst ligt er een beschrijving van het *politieke* leven van 's lands meest besproken politicus. Ook anderszins is het boek informatief. Als hoogleraar politieke theorie van etnische verhouding is Fennema vertrouwd met de geschiedenis van de anti-racisme-artikelen 137c en 137d, waardoor hij het Wildersproces van een verhelderende context kan voorzien. Dus ja, er zijn redenen om Fennema te bekritiseren. Maar dit maakt niet het gehele boek overbodig.

Sebastien Valkenberg

Mededeling

Centre for Gender and Diversity

Faculty of Arts and Social Sciences

Ulrike Brunotte and Maaike Meijer are organizing a

Research Conference

March 29th and 30th, 2011

Is Life Itself '(auto)Biographical'? Biography, Autobiography, and the Reality of Fiction

'Stories happen to people who know how to tell them' (Henry James)

This research day aims at continuing the work that was done at the 'Points of Exit' conference in March 2009. There, we investigated the ways in which biographical conventions work, and the possibilities of deviating from these conventions. At which point does a life story break away from the predictable modes that are culturally available? Can we ever escape such modes? Should we wish to do so? Where do we find 'other' scripts, or how can we develop these? Are these 'new' scripts fully understandable in terms of the life stories we usually tell?

The aim to locate the 'points of exit' away from cultural conventions and scripts, is still with us. In this conference we will continue to explore ways out of the biographical mould (Tuesday-evening). However, on Wednesday our focus will shift to the *auto*biographical mode, guided by the central question: What can autobiography actually do? Which personal, social and political effects does the autobiographical performance intend and what does this entail? If autobiography is an act, what are its consequences for the individual and for the world?

Autobiography is not a representation of life, but a construction. Indeed, can life be captured in the autobiographical mode? What is it that we do when we construct ourselves autobiographically? How does life imitate art? What is the relation between the construction of one's life and the role of memory in the process of life writing? Is memory activated, changed, distorted or even suffocated by certain life writing practices? Is it still possible to write one's autobiography differently, once it has been written or conceived? Can people change? Is there still a 'life' after narration? How powerful are autobiographical representations? Can autobiographical writings have an effect on the world?

Speakers are: Ulrike Brunotte, Rosemarie Buikema, Paul John Eakin, Macarena Garcia Gonzalez, Louis van den Hengel, Margaretta Jolly, Wiel Kusters, Maaike Meijer, Jan de Roder, Monica Soeting, Hans-Ulrich Treichel, Renée van de Vall, Lies Wesseling.

For information and registration please contact Wilma Lieben: w.lieben@maastrichtuniversity.nl

Medewerkers aan dit nummer

ESRA ALMAS is promovenda aan de Amsterdam School of Cultural Analysis (ASCA) aan de Universiteit Amsterdam. Ze gaf les aan de faculteit Algemene Literatuurwetenschap aan de UvA en werkt aan een proefschrift over 'The relationship between cityscape and literary capital through the work of Orhan Pamuk'. Mailadres: esra.almas@gmail.com

ALEXANDER BANEMAN publiceerde in diverse literaire tijdschriften, waaronder *Liter* en *Gierik & Nieuw Vlaams Tijdschrift.* Voor het Vlaamse blad *Weirdo's* schrijft hij een reeks essays over het werk van Charles Dickens. Hij werkt aan zowel een roman als een verhalenbundel waarvoor hij een uitgever zoekt. Mailadres: melesmeles7@hotmail.com

RON BLOM is werkzaam bij het Stadsarchief Amsterdam. Hij schreef een proefschrift over linkse soldaten en matrozen tijdens de Eerste Wereldoorlog en over de 'oude' SP van Harm Kolthek. Op dit moment werkt hij aan een biografie van Frank van der Goes. Ron Blom is redacteur van *Kritiek. Jaarboek voor socialistische Discussie en Analyse.* Mailadres: rblom@stadsarchief.amsterdam.nl

MARTEN BUSCHMAN studeerde sociologie aan de UvA. In 1993 publiceerde hij *Tussen revolutie en modernisme*, de geschiedenis van de eerste vijftien jaar van de eerste Nederlandse vakcentrale, het NAS. Hij is mede-oprichter van het blad *Onvoltooid verleden*, over de geschiedenis van sociale bewegingen in Nederland (1997-heden). De laatste vijftien jaar werkte hij bij de gemeente Den Haag in ICT-projecten in Europese samenwerkingsverbanden. Mailadres: buschges@bart.nl

TRUDIE FAVIÉ is romanist en literatuurwetenschapper. Op dit moment werkt ze aan de biografie van Armando. In 2006 verscheen haar proefschrift *Mijn schuld is niet van hier. Bijbelse en mythologische motieven in het poëtische oeuvre van Armando.* Mailadres: gjm.favie@let.vu.nl

ELINE HOPPERUS BUMA werkt als senior purser bij de KLM. Ze studeerde kunstgeschiedenis en publiceerde over uiteenlopende onderwerpen als muziekfestivals en de Tweede Wereldoorlog. Mailadres: elinebuma@hotmail.com

ALPITA DE JONG is letterkundige en vertaler. Ze werkt momenteel aan een biografie van Joast Hiddes Halbertsma. Sinds 2009 is ze redacteur van het *Biografie Bulletin.* Mailadres: post@alpitadejong.nl

JAN DE KATER rondde na zijn pensionering als bedrijfspsycholoog de masteropleiding Friese taal- en letterkunde af en is daarna begonnen met publiceren. Hij is een fervent theater- en concertbezoeker. Mailadres: jan@nordom.nl

JEROEN KOCH is historicus. In 2006 verscheen zijn biografie van Abraham Kuyper. Eerder schreef hij over de Duitse historicus Golo Mann en de Amerikaanse literatuurcriticus Lionel Trilling. Thans werkt hij aan een biografie van koning Willem I. Hij is redacteur van *Biografie Bulletin.* Mailadres: J.P.M.Koch@uu.nl

JOKE LINDERS biografeerde An Rutgers van der Loeff-Basenau, Max Velthuijs, Dick Bruna en de Gouden Boekjes (*Ik hou zo van de Gouden Boekjes*). In 1999 promoveerde zij op het schrijverschap van Annie M.G. Schmidt (*Doe nooit wat je moeder zegt*). In 2007 bundelde zij samen met Arjen Fortuin artikelen over de biografie in *Bespottelijk maar aangenaam.* In 2010 bewerkte ze de brieven van haar tante tot het levensverhaal van een *Witte zuster in donker Afrika.* Op dit moment werkt ze samen met Janneke van der Veer aan de biografie van Han G. Hoekstra. Mailadres: joke.linders@tiscali.nl

DIK VAN DER MEULEN is redacteur van *Biografie Bulletin.* In 2002 publiceerde hij een biografie van Multatuli; momenteel werkt hij aan een boek over het leven van koning Willem III. Mailadres: dikmeulen@gmail.com

LIDEWEY VAN NOORD studeerde Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam en specialiseerde zich in de Indische letteren. Zij werkt als redactieassistent bij een literaire uitgeverij. Mailadres: lideweyvannoord@gmail.com

EMANUEL OVERBEEKE is musicoloog, schreef boeken over Stravinsky, Chopin, klassieke muziek en de dood, en werkt aan een proefschrift over Nederlandse muziek bij Nederlandse orkesten tussen 1945 en 2000. Mailadres: auou14nk@kpnmail.nl

MONICA SOETING was eindredacteur van *Biografie Bulletin* van 2000 tot 2005, en hoofdredacteur van hetzelfde blad van 2005 tot 2011. Sinds 2011 is zij journal manager van het *European Journal for Life Writing*, een internationaal e-journal. Zij is een van de oprichters van de Europese sectie van de International Auto/Biography Association (IABA) en van het Nederlands Dagboekarchief. Zij gaf les over auto/biografieën aan de Universiteit Utrecht, schrijft recensies over biografieën voor *Trouw* en werkt aan een biografie van Cissy van Marxveldt. Mailadres: m.soeting@xs4all.nl

BART VAN DER STEEN is historicus en schreef onder andere over de radicale arbeidersbeweging tijdens het interbellum. Hij werkt aan een proefschrift over 'Kraken en politiek geweld in Europa, 1980-1990'. Hij maakt deel uit van de redactie van *Kritiek. Jaarboek voor socialistische Discussie en Analyse.* Mailadres: bart.vandersteen@gmail.com

PAUL VAN DER STEEN schrijft onder meer voor *NRC Handelsblad, Trouw* en de Limburgse dagbladen. Van zijn hand verschenen de biografie *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* en *Keurkinderen. Hitlers elitescholen in Nederland.* Hij werkt aan een boek met biografische portretten van vrouwelijke politici. Mailadres: paulvdsteen@hotmail.com

ANDREA STULTIENS werkt met foto's. Ze studeerde aan de Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht en aan Post St. Joost. Ze exposeert internationaal en publiceerde verschillende boeken waarin ze de mogelijkheden van het medium fotografie onderzoekt, en onderwerpen als post-koloniale representatie van Afrika en het vertellen van een leven in beeld behandelt. *The Kaddu Wasswa Archive* is onderdeel van Stultiens' MA thesis van de Masters Photographic Studies aan de Universiteit in Leiden. Mailadres: info@andreastultiens.nl

MENNO VOSKUIL is onderzoeksassistent voor het NIOD-project Biografie van Albert Verwey. Daarnaast publiceerde hij onder meer *Pakhuis Büch* (2006) en *Een verstokt necrofiel. De briefwisseling tussen Hans Warren en Kees Lekkerkerker* (2007). Onlangs verschenen twee door hem bezorgde bundels met ongepubliceerde gedichten van J. Slauerhoff als bibliofiele uitgave. Mailadres: info@mennovoskuil.nl

HANS WERKMAN is literatuurcriticus van het *Nederlands Dagblad.* Hij schreef onder meer biografieën van Willem de Mérode (1971, 1983, 2011), Bé Nijenhuis (1995) en J.K. van Eerbeek (proefschrift 2004), en biografische schetsen van Ida Gerhardt, Wilma Vermaat, Nel Benschop en Jo van Dorp Ypma. Zijn laatstverschenen boek is *Bijeen met man en muis. Ervaringen met Ida Gerhardt, Gerrit Achterberg, Guillaume van der Graft, Jan Wolkers, Jan Siebelink, Oek de Jong en anderen* (2009). Mailadres: hanswerkman@hetnet.nl

[Biografie Bulletin, 2, 2011]

Kopij

De redactie verzoekt auteurs rekening te houden met de volgende aanwijzingen voor de kopij.

Opmaak van het artikel:

- een titel of titelsuggestie geven (niet vet, geen kapitalen)
- officiële spelling gebruiken
- boektitels cursiveren
- tijdschriftartikelen tussen enkele aanhalingstekens: namen van tijdschrift of krant cursiveren
- de volgende wijze van titelbeschrijving:

Hermine de Graaf, *De zeevlam* (Amsterdam, Meulenhoff 1985)

Willem Jan Otten, 'Twee verschrikkelijke machines', in *Tirade* 38 (1994) 5

- afkortingen vermijden
- citaten: enkele aanhalingstekens, citaat binnen citaat: dubbele aanhalingstekens
- alinea's niet laten inspringen, alleen harde returns gebruiken
- werken met standaard lettertype
- *niet* onderstrepen, vet, kapitalen
- lange citaten in een buitenlandse taal in het Nederlands vertalen

Bij een lang artikel:

- de tekst opmaken met tussenkopjes (cursiveren) of een witregel
- een lead boven het artikel plaatsen (korte beschrijving van de inhoud, aanleiding of uitgangspunt van het artikel)
- zo mogelijk illustraties bijvoegen (worden geretourneerd)

Personalia:

korte biografie van 3 à 4 regels bijvoegen

Kopij:

- teksten per e-mail sturen naar redactie@biografiebulletin.nl

Ingezonden brieven langer dan 400 woorden worden niet geplaatst.

De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden brieven en ongevraagd ingezonden artikelen te weigeren.

Foto omslag: Arthur Nachwasser

Voorwoord

'Ergens staan waar Casper David Friedrich hem van achter zou hebben geschilderd' - het is één van de talloze miniparabels en aforistische notities van de Duitse schrijver Martin Walser uit *Meßmers Reisen*, dat in 2003 verscheen en als een 'zelfonderzoek, een autobiografie van het bestaan' werd gepresenteerd.

Het mooie van die ene observatie is dat je inderdaad onmiddellijk weet waar het over gaat, dat het beeld je zelfs meteen voor ogen zweeft, en dat je je als lezer daadwerkelijk precies in die positie kunt verplaatsen. Dat is dus autobiografische geschiedenis. Verbeelding, positionering, herinnering, commentaar, invitatie, verwondering.

De bijdragen in dit nummer van *Biografie Bulletin* begeven zich op het snijvlak van verbeelding, herinnering en getuigenis, maar ook van toe-eigening en hernieuwde verwondering. De Tweede Wereldoorlog (wij schrijven het hier nog in bovenkast, elders is de oorlog allang onderkast geworden) is nog maar bij weinigen in de eigen herinnering actueel, maar bij velen is zij in de geleende of toegeëigende herinnering terecht gekomen - en dat is terecht. Die oorlog heeft ons gevormd, dat doet hij nog steeds, hij vormt een ijkpunt in ons geweten, ook als we dat niet hardop mogen zeggen. Hoe moet je je dat 'her-herinneren'?

Op 25 november 2010 werd aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en het Goethe Instituut, in samenwerking met de International Auto/Biography Association (IABA), een congres georganiseerd over het thema '(Auto)biografieën en de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog'. Veertien onderzoekers reflecteerden vanuit een professioneel (academisch) perspectief op de rol van biografie en autobiografie in en na de oorlog. De neerslag van het merendeel van die presentaties treft de lezer in dit nummer aan. Er werd gekozen voor een zo breed mogelijke invalshoek. Dwars door elkaar lopen de herinneringen van en aan slachtoffers en daders, helden en landverraders.

Zo schrijft Benien van Berkel over de autobiografie van de 'foute' Goedewaagen, die na de oorlog in de gevangenis op verzoek van Loe de Jong zijn memoires opschreef (en daar ook voor betaald werd), en Denise Citroen over het teruggevonden dagboek van haar tante, die in Auschwitz werd vermoord en wier aantekeningen decennialang een ondergedoken bestaan leidden. Elke Weesjes reconstrueert de collectieve herinnering van kinderen van communisten - in de oorlog helden, na de oorlog halve landverraders - hoe ga je daar mee om? Jerker Spits gaat in op de controversiële autobiografieën van twee Duitse auteurs, Thomas Bernhard en Christa Wolf die de oorlog graag gebruiken, en Joke Corporaal op het werk van de schrijver Anne Wadman die in zijn autobiografie de oorlog liever verzweeg (hij was niet zo'n held, zo bleek). Een inte-

ressant geval van een ‘goede collaborateur’ wordt door Aline Sax beschreven. Lennert Savenije gaat in op hoe getuigenverklaringen als bron van informatie kunnen worden gebruikt voor historisch onderzoek; Wannes Devos op dezelfde vraag, maar dan voor musea. Susan Hogervorst vraagt zich af wat de herinnering betekent voor kampslachtoffers. Conclusie: alles. Het is misschien wel onze enige bron van informatie. Bettine Siertsema behandelt de genderproblematiek in kampmemoires, een onderbelicht en ook tragisch thema. Ten slotte gaat Marjan Schwegman in op oorlogsherinneringen als bron én getuigenis. Haar zeer lezenswaardige artikel leest als een beginselverklaring en somt de belangrijkste thema's op die aan bod zijn gekomen.

Het artikel van Evertjan van Roekel over Nederlandse vrijwilligers in de Waffen-SS en de collectieve herinnering in Nederland viel buiten het congres maar past uitstekend binnen het thema, reden waarom we het hier hebben opgenomen.

Het volgende artikel staat geheel buiten het thema van oorlogsherinneringen. Het is een stuk van Froukje Pitstra over de narratieve methode in het biografisch onderzoek aan de hand van de biografie van Anne Mankes-Zernike. De daar opgeworpen vragen stellen het schrijven van de biografie centraal.

Het laatste artikel in dit nummer is een tweegesprek tussen Monica Soeting en Jaap Bos. De ene kent de lezer als de hoofdredacteur van dit blad tot nu toe, de andere zal de lezer leren kennen als de hoofdredacteur vanaf nu. Monica Soeting verlaat haar post om deel uit te maken van het netwerk International Auto/Biography Association, waarover ze zonder twijfel berichten zal in dit blad. Jaap Bos is als universitair docent aan de faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij schreef onder andere een biografie van de eeuwige buitenstaander Evart van Dieren. Uitgangspunt van het gesprek is de vraag: wat betekent het genre biografie voor jou?

Een kort maar daarom niet minder welgemeend woord van dank aan Monica Soeting is op zijn plaats. Onder haar verantwoordelijkheid verschenen zo'n dertig nummers van *Biografie Bulletin* - een indrukwekkende prestatie, vooral als je nagaat dat ze ieder nummer van A-Z redigeerde.

Zij deed dat echter niet alleen. Een redactie die bestond uit Rob van Essen, Mireille Berman, Eva Gerrits en Alpita de Jong stond haar de laatste jaren terzijde. Maar vrijwel tegelijk met de hoofdredacteur zou ook het grootste deel van die redactie het blad verlaten. Alleen laatstgenoemde is gebleven. Uitstekende versterking werd gevonden in de personen van Nele Beyens, Joke Corporaal, Dennis Kersten, Eva Rovers, Erik Swart en Jette Westerbeek. Daarmee heeft het tijdschrift een vrijwel geheel vernieuwd gezicht gekregen - wat dat voor de inhoud zal betekenen zal de toekomst uitwijzen.

De redactie

De autobiografie van een landverrader
Benien van Berkel

De gewezen secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, Dr. Tobie Goedewaagen, ontving in 1949 van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie het verzoek zijn levensverhaal op papier te zetten. Hij zat toen als landverrader in de gevangenis. Na voltooiing van het manuscript toonde directeur Loe de Jong zich zeer ingenomen met Goedewaagens autobiografie: hij vond het een stuk dat 'door de latere geschiedschrijver met bijzonder veel vrucht bestudeerd zal worden'. Maar is dat ook zo? Welke gevaren liggen er voor een biograaf anno 2011 op de loer bij het bestuderen van deze 'opdracht-autobiografie'?

De filosoof en overtuigde nationaal-socialist Dr. Tobie Goedewaagen (1895-1980) behoorde tijdens de bezettingsjaren tot de leidende figuren van het Duitse nationaal-socialistische bestuur in Nederland. Er waren niet zoveel intellectuelen in de NSB en er waren er nog minder die deel uitmaakten van het bezettingsbestuur; van hen is Mr. Meinoud Rost van Tonningen de bekendste. Goedewaagen kreeg tot taak om als hoogstverantwoordelijke op het door de Duitsers opgerichte departement van Volksvoorlichting en Kunsten de nazificering van de Nederlandse cultuur, media en kunsten te organiseren. Hij was dus verantwoordelijk voor zeer omstreden maatregelen als de gelijkschakeling van de pers, de opheffing van het verzuilde omroepsysteem ten bate van een Nationale Omroep en de corporatieve ordening van alle kunstenaars in de Kultuurkamer. Deze maatregelen, die de Nederlandse samenleving in het hart troffen, maakten hem tot een alom bekende en vooral gehate NSB'er met de scheldnaam 'Rotkar'. Des te opvallender is het dat Goedewaagen in de decennia na de oorlog in de vergetelheid raakte en geen historische figuur werd, in tegenstelling tot zijn nog altijd beruchte collega Rost van Tonningen. In 1948 werd Goedewaagen wegens samenwerking met de vijand veroordeeld tot twaalf jaar gevangenisstraf, die hij uitzat in de Strafgevangenis in Scheveningen.

'Hoe ik nationaal-socialist werd en was'

Van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) ontving Goedewaagen begin 1949 het verzoek zijn levensverhaal op papier te zetten, vertrouwelijk en niet voor publicatie, maar bestemd voor de latere geschiedschrijving. Het leek Goedewaagen '... een mooie gelegenheid mijn "politieke phase" historisch af te sluiten.'[1] Al sinds het najaar van 1945 hield het RIOD zich intensief bezig met het verzamelen van getuigenissen van nazi-kopstukken. Tot 1949 vooral in de vorm van interviews, daarna door geschreven memoires. De aangezochte personen werden door het RIOD intensief begeleid, van documentatiemateriaal voorzien en zo mogelijk vrijgesteld van werk in interneringskamp of gevangenis. Behalve Goedewaagen zetten in de periode 1949-1951

Goedewaagen in NSB-uniform
(foto: Beeldbank WO2/NIOD)

ook Musserts secretaresse Stien van Bilderbeek, schrijver en uitgever George Kettmann jr., de leider van het Arbeidsfront Henk Woudenberg, NSB-Propagandaleider Ernst Voorhoeve en secretaris-generaal van de NSB Carel Huygen hun herinneringen aan de bezettingstijd op papier.

Het RIOD vond de medewerking van Goedewaagen van zoveel betekenis, dat de directeur zelf, Loe de Jong, bij Goedewaagen in de gevangenis op bezoek kwam om de praktische organisatie van de opdracht met hem te bespreken. Goedewaagen meende alleen aan de opdracht te kunnen voldoen als hij in ruime mate de beschikking had over archieven, publicaties en tal van relevante documenten. De Jong zou vervolgens persoonlijk de documenten ophalen op de diverse adressen en alles, inclusief een typemachine, schrijf-, doorslag- en carbonpapier bij de gevangenis afleveren[2] Goedewaagen mocht een aantal uren per week vrijnemen van zijn werk in de gevangenisbibliotheek, ontving als compensatie van het gederfde loon in de

gevangenis f 0,35 per dag van het RIOD en kreeg regelmatig papier en schrijfmachinelint door zijn opdrachtgever toegestuurd.

Vol ijver kweet hij zich van zijn taak en in maart 1950 stuurde Goedewaagen zijn manuscript van 237 getypte pagina's met de titel *Hoe ik nationaal-socialist werd en was* naar Loe de Jong. Die reageerde zeer positief op de autobiografie en beloonde Goedewaagen voor zijn 'waardevolle werkstuk' met een honorarium van f 250 naast het weekloon. Hij stelde daar uitdrukkelijk bij dat het geld niet bedoeld was als 'geldelijke appreciatie, die ons Instituut voor Uw werkstuk koestert', aangezien de historische waarde zich moeilijk in geld liet uitdruk-

ken.[3] De geste gaf De Jongs persoonlijke waardering weer, aangezien het RIOD in de regel geen honoraria betaalde voor in opdracht geschreven memoires.

Het naoorlogse imago van collaborateurs

In 1950, toen Goedewaagen in de Strafgevangenis van Scheveningen werkte aan zijn autobiografie, was 98% van de landverraders alweer op vrije voeten. Wie nu nog vastzat, behoorde overduidelijk tot de zwaardere categorie. Goedewaagen was het zwaarst van alle foute secretarissen-generaal gestraft[4] en hij had zonder gratie nog zo'n vijf jaar te gaan. Eind jaren veertig hadden de tegenstellingen uit de oorlogsjaren inmiddels plaatsgemaakt voor een nieuwe: communisme versus kapitalisme. De communisten waren in de ogen van velen de nieuwe NSB'ers. Maar dat betekende niet dat de echte NSB'ers in één klap van hun landverraders-imago afkwamen. Integendeel. De officiële geschiedschrijving over de bezetting was dankzij het RIOD al vrij snel na de bevrijding op gang gekomen, maar de collaborateurs mochten daar geen bijdrage aan leveren.[5]

Goedewaagen wist dat en had goede hoop dat hij met zijn beschrijving van zijn persoonlijk beleden nationaal-socialisme de interesse van rechters, politici, historici en opiniemakers kon opwekken. Zij hadden het nationaal-socialisme immers direct na de oorlog al tot verboden terrein verklaard en hij nam het ze kwalijk dat ze niet de moeite namen zich inhoudelijk in de ideologie te verdiepen. Als Goedewaagen hen kon bereiken met zijn verhaal, dacht hij, dan zou de uitkomst zijn dat de geschiedenis hem wel móest rehabiliteren. De

Met familieleden op de dag na zijn vrijlating uit de gevangenis (1952) (foto privébezit familie Goedewaagen)

wereld overtuigen van zijn gelijk over de ideologie van het nationaal-socialisme was voor hem dus een belangrijke drijfveer om zijn levensverhaal op papier te zetten - '... de ideologie, die ons stuwde en sterkte.'[6]

Uit de vele brieven aan zijn zoon blijkt bovendien dat hij verwachtte dat die rehabilitatie zijn terugkomst in de samenleving een stuk makkelijker zou maken.[7] Voor Loe de Jong was het project in elk geval geslaagd, liet hij per brief aan

Goedewaagen weten: ‘Ik (...) wil U gaarne mededelen, dat het in alle opzichten aan mijn persoonlijke verwachtingen voldaan heeft. Het is een bijzonder helder en instructief stuk, dat naar mijn overtuiging door de latere geschiedschrijver met bijzonder veel vrucht bestudeerd zal worden.’[8]

Valkuilen van een opdracht-autobiografie

Maar is dat ook zo? Is *Hoe ik nationaal-socialist werd en was* van betekenis voor de hedendaagse geschiedschrijver om inzicht te krijgen in de bezettingstijd?

Wat Goedewaagens verhaal positief onderscheidt van andere levensverhalen van collaborateurs, is dat zijn weergave van de

feiten heel precies is en ook klopt als je die vergelijkt met dezelfde feiten zoals wetenschappelijk onderbouwd weergegeven door historici als Nanno in 't Veld en Loe de Jong zelf. Met andere woorden, Goedewaagen verdraaide de feiten niet en liet geen gebeurtenissen achterwege die hem in een slecht daglicht zouden plaatsen of die niet in zijn betoog pasten, zoals andere kopstukken dat wel deden.

Dat neemt niet weg dat Goedewaagen natuurlijk zijn eigen interpretatie op de feiten gaf. Daarbij vallen twee dingen op. In de eerste plaats maakte hij zijn eigen rol als secretaris-generaal veel groter en belangrijker dan die in werkelijkheid was - in tegenstelling tot wat je zou verwachten. Hij was immers een handlanger van de Duitsers geweest. Dat is te verklaren uit zijn ego; Goedewaagen beschouwde zichzelf als een belangrijk aanjager van het vernieuwen van de Nederlandse kunst en cultuur, ook al was dat in nationaal-socialistische richting. Zijn enige fout was, schreef hij, dat hij getracht had om radicale vernieuwingen door te voeren in bezettingstijd, met steun van de vijand. 'Wij [boden] het nieuwe aan (...) met de duitse bezetting als steun achter ons. Wat op 9 mei 1940 misschien nog discutabel geweest ware, was op 10 mei 1940 indiscutabel geworden.'[9] Met de vernieuwingen zelf was niks mis, vond hij, en ook niet dat ze op nationaal-socialistische ideeën gegrondvest waren.

In de tweede plaats hield hij in zijn autobiografie rekening met de gevoeligheden van de eerste naoorlogse jaren. Die inbedding van de tijdgeest is goed te zien in zijn beschrijving van zijn wederwaardigheden met de NSB. Lidmaatschap van de NSB werd eind jaren veertig, meer dan deelname aan de SS of aan de jodenvervolging (om grofweg twee dingen te noemen) gezien als het ergste kwaad uit de bezettingstijd. Collaborateurs werden in eerste instantie afgerekend op hun connecties met de NSB, daarna op andere zaken. En dus zorgde Goedewaagen ervoor dat hij niet over het voetlicht kwam als een overtuigde NSB'er, noch door een jarenlang lidmaatschap, noch door een warme vriendschap met Mussert, noch door zijn belangrijke functies in de top van de beweging. Die er echter, blijkt uit andere bronnen, wel degelijk waren.

Hij ontkende in zijn autobiografie die zaken niet, maar sloot zich aan bij de heersende mening over de betekenis en het functioneren van de NSB en zijn leider. Hij bagatelliseerde zijn functies tot schertsbaantjes, postdateerde zijn lidmaatschap en zong mee in het koor van criticasters over het kleinburgerlijke karakter van Mussert. '[Ik] zag een man voor mij van kleine en beperkte geestelijke allure,' schreef hij over Mussert, 'een HBS-mentaliteit, wars van elke romantiek, daarom ook zelf zonder elk "charisma" (...); een man zonder mensenkennis (...) in wezen verlegen en deze verlegenheid door een geforceerde resoluutheid maskerende. Is deze man een "leider"?, vroeg ik mij af.'[10]

Door aan te haken bij de sterke anti-NSB gevoelens uit die tijd slaagde Goedewaagen erin een geloofwaardig en ook deemoedig levensverhaal aan het RIOD te overhandigen. Alleen al de titel 'Hoe ik nationaal-socialist werd en was' suggereerde dat hij het over een afgesloten periode had en zijn verleden achter zich had gelaten. 'Wat ik hier ga beschrijven, is verleden. (...) De idealen, ideologieën, opvattingen, waarderingen, beslissingen en maatregelen van

Titelblad van Goedewaagens autobiografie

weleer hebben actualiteit verloren en zijn in een onwezenlijk schimmenrijk verdwenen,' schreef hij in het voorwoord.[11] Bij Loe de Jong werkte deze opzet in ieder geval, want die vond dat Goedewaagen oprecht berouw toonde over zijn fouten.[12] Hij had duidelijk meer oog gehad voor de vele details waarin Goedewaagen zich kritisch uitte over de bezettingspolitiek en de NSB, dan voor de grote lijn in het verhaal, die sterk ideologisch gedreven was.

Historische waarde

Als we nu met de ogen van een historicus anno 2011 naar de autobiografie kijken, zien we echter méér dan een berouwvol verhaal. We kunnen dan vaststellen dat Goedewaagen in het geheel geen afscheid genomen had van zijn nationaal-socialistische denkbeelden. Integendeel, hij hield er - weliswaar verhuld - een pleidooi voor. Het nationaal-socialisme als ideologie stond voor hem nog recht overeind. In bevlogen bewoordingen trachtte hij de lezer ervan te overtuigen dat de ideologie in zichzelf niet verkeerd was. Daarom was hij ook nog steeds overtuigd van zijn positieve bijdrage aan de Nederlandse kunst en cultuur.

Ondanks deze kanttekeningen kan *Hoe ik nationaal-socialist werd en was* nog steeds beschouwd worden als een zinvolle bron voor wetenschappelijk onderzoek. Maar niet om te lezen hoe een voormalig landverrader spijt heeft van zijn daden, zoals De Jong ermee beoogde. Interessant aan dit verhaal is met name om te doorgronden wat een Nederlandse intellectueel zo

aantrekkelijk vond aan het nationaal-socialisme. Deze RIOD-autobiografieën zijn bovendien prima als wetenschappelijke bron te gebruiken, mits de informatie grondig getoetst wordt aan andere bronnen. Dat hoeven niet alleen wetenschappelijke monografieën of feitelijke primaire bronnen te zijn. Ook andere egodocumenten, in dit geval Goedewaagens eigen brieven, kunnen een goed licht doen schijnen op de inhoud en betekenis van deze opdrachtwerken.

Eindnoten:

1 NIOD, Archief Tobie Goedewaagen, vrl. inv. no. 20a, Brief Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (10 mei 1949).
2 NIOD, Correspondentie Archief RIOD 1948/1949, Rapport Goedewaagen, Brief Prof. Mr. N.W. Posthumus aan Goedewaagen (9 maart 1949).
3 NIOD, Correspondentie Archief RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan Goedewaagen (23 mei 1950).
4 Vergeleken met Van Dam en Schrieke, want Rost van Tonningen had in juni 1945 in de gevangenis zelfmoord gepleegd. Vgl. Prof. Mr. A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) blz. 369. Belinfante noemt in dit verband de doodstraf van Blokzijl, die een ondergeschikte van Goedewaagen was, ‘een belangrijke uitschieter’, veroorzaakt door het vroege tijdstip van berechting (blz. 371).
5 Dat blijkt onder meer uit de bundel *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd* van J.J. van Bolhuis (Arnhem 1949-1954) waarin alle groepen, van verzetsstrijders tot vervolgden, hun verhaal mochten doen, maar de collaborateurs niet.
6 NIOD, DOC I inv. no. 548 map d, Dr. T. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was* (Scheveningen 1949/1950), ongepubliceerd manuscript, blz. 94.
7 NIOD, Archief Tobie Goedewaagen, vrl. inv. no. 20a, Brieven van Goedewaagen aan Tobie Goedewaagen (1944-1952).
8 NIOD, Correspondentie Archief RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief De Jong aan Goedewaagen (29 maart 1950).
9 Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 110.
10 Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 74.
11 Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, blz. 1.
12 NIOD, Correspondentie Archief RIOD 1950/1951, Rapport Goedewaagen, Brief Loe de Jong aan gevangenisdirecteur S. Greveling (18 juli 1950).

Van donkere zolder naar digitaal zichtbaar
Het dagboek van Thea Citroen (Amsterdam, 1921 - Auschwitz, 1942)

Denise Citroen

'Alles was weg' was het enige dat Denise Citroen over haar in Auschwitz vermoorde familie te horen kreeg. Wanneer zij bij toeval het dagboek van haar tante Thea vindt, zit er niets anders op dan het na het stiekem gelezen te hebben weer te verstoppen. Maar het verhaal laat haar niet meer los en met hulp van toevallige gebeurtenissen ontrafelt ze de geschiedenis die aan dit dagboek verbonden is. Kan deze geschiedenis laten zien waaruit de erfenis van de Shoah bestaat?

Als kind luisterde ik tijdens het eten graag naar de spannende verhalen die mijn vader vertelde over de oorlog en zijn ontsnapping uit Nederland in 1941. De gevaarlijke tocht naar Engeland via Frankrijk en Zwitserland, vervolgens via Spanje en de VS had 2,5 jaar geduurd. Mijn vader nam als decoder op een torpedobootjager in dienst van de Britse marine deel aan operatie D-day op de Noordzee. Hij had een voltreffer op zijn schip als een van de weinigen overleefd. Maar over zijn familie repte hij met geen woord. Ik had er toen geen weet van dat hij meteen na de oorlog begonnen was een familieboek samen te stellen, met daarin de namen van hen die 'niet teruggekomen waren'. Over wat er precies was gebeurd met mijn tante Thea en mijn grootouders Abraham en Anna werd bij ons thuis niet gesproken. Alsof het vanzelf sprak dat na de oorlog alles weg was. Er waren geen foto's van mijn vaders familie, en hun namen werden niet genoemd. Begin jaren '60 werd ook op school bij de behandeling van de Tweede Wereldoorlog niet verteld wat er met joden gebeurd was.

Dat niet alles weg was ontdekte ik als puber midden jaren '60 in een doos op zolder. Daarin zat een leren album met daarop in gouden letters 'Tagebuch'. In dit dagboek schreef Thea over de heftige gevoelens die zij koesterde voor Nico, een twintig jaar oudere man. Hij genoot een zekere

bekendheid als dichter onder de naam Anthonie Donker, pseudoniem van Professor N.A. Donkersloot (1902-1965). Vanaf de straat bespiedde ze Nico terwijl hij achter zijn bureau aan het werk was. Ze liet bloemen en pakjes bezorgen en ging een paar keer bij hem op bezoek. Hoe idolaat ze ook van hem was, zijn gedichten voorzag ze soms van ongezouten commentaar. In oktober 1940 noteerde de achttienjarige Thea: 'Hij schreef pas: "Achttien jaren, godenleeftijd want/ voor men twintig is, is men onsterfelijk". Hij moet zich wel erg over zijn jeugd heen voelen als hij dat schrijven kan. Want als je 18 bent, voel je niets van die godenleeftijd.' Over de laatste strofen schrijft ze jammer genoeg niets, terwijl Donker daarin de dreiging van de bezetting verwoordde. 'Diepe wateren zijn uw kalme oogen / Door een donkren onderstroom bewogen // Demon, diep in 't water, wacht nog, wacht. Weldra zijn zij door een floers betogen, / Later smeeken zij om mededogen. Nog is zij onsterfelijk en lacht.' Na zijn arrestatie in het voorjaar van 1942 vanwege zijn verzetswerk uitte Thea vooral haar zorgen om hèm. Toen Donker weer vrijkwam was zij al gedeporteerd.

Van het dagboek raakte ik behoorlijk in de war. Kennelijk was niet alles weg. Nooit had ik iemand iets over een dagboek horen zeggen. Hadden mijn ouders en oudere zus het gelezen? Dat het bewaard was gebleven was een wonder, dat ik het gevonden had was toeval, maar dat ik het stiekem gelezen had moest ik voor me houden. Er zat niets anders op dan het dagboek weer te verstoppen en af te wachten tot ik me van dit geheim kon bevrijden.

In mijn studententijd was Thea mijlenver uit mijn gedachten. Toch liet haar dagboek me niet met rust. Vanwege de verhuizing van mijn ouders was de zolder leeggehaald, het oud papier was meegenomen door een opkoper. Vanaf die tijd eindigde elke droom in het oude huis, waar alles nog precies zo was als vroeger. Kennelijk maakte ik me grote zorgen om het dagboek dat tijdens de verhuizing misschien was kwijtgeraakt. Het liefst had ik mijn vader daar rechtstreeks naar gevraagd, maar dat durfde ik niet.

Begin jaren '80 besloot ik te gaan logeren in New York bij mijn oudtante Willy, de jongste zuster van grootmoeder Anna. Als een ware 'grand old lady' genoot zij volop van alle geneugten van de grote stad. In haar appartement vol antiek was geen spoor van het vooroorlogse Amsterdam te bekennen. Toch begon ik over vroeger, over de familie. Had ze misschien nog foto's? Met tegenzin - 'kom je daarvoor helemaal hier naartoe, ga de stad in, musea bezoeken!'- haalde ze oude albums tevoorschijn. Wat ze erbij vertelde ging volkomen langs me heen. Het lukte me niet om ook maar één woord te onthouden. Ik keek alleen maar naar de foto's. Van mijn vader als kind, van Thea, van mijn grootouders, van nichten en neven, ooms en tantes, de hele 'misjpoge'. Deze foto's namen bezit van me. Iets anders dan die beelden kon ik op dat moment niet in me opnemen. Terug in Amsterdam vertelde ik mijn vader dat ik jeugdfoto's van hem gezien had. Zonder omhaal van woorden gaf hij me een doos met foto's en brieven van de familie. Volkomen verrast nam ik de doos aan, niet in staat te reageren. Met een eenvoudige mededeling had ik voor elkaar gekregen wat met vragen stellen niet gelukt

was. Thuisgekomen ontdekte ik dat Thea's dagboek niet in deze doos zat.

Met de geboorte van mijn zoon in 1986 was het mijn beurt de familiegeschiedenis door te geven. Tussen hem en mij zou het zwijgen zich niet herhalen. Om later antwoord te kunnen geven op zijn vragen ging ik verder met het familieonderzoek. Het waren de begindagen van internet. De eerste zoekmachine verscheen op het wereldwijde web en archieven werden digitaal toegankelijk. Op de computer in de Universiteitsbibliotheek typteik ‘Thea Citroen’ in. Tot mijn verrassing verscheen haar naam op het scherm, in het volle licht. Haar bestaan werd als het ware opnieuw bevestigd en dit digitale spoor voerde naar Den Haag. In het Letterkundig Museum las ik Thea's ontroerende afscheidsbrief aan Donker die een nieuw aanknopingspunt bood. Vlak voor haar deportatie en onwetend over zijn lot, feliciteerde Thea hem in deze brief alvast met zijn vrijlating: ‘Dit pakje wordt u gebracht door mijn vriendin Alma nu U goed en wel op vrije voeten staat.’ Wat zou Alma over Thea te vertellen hebben? Ik zocht Alma's adres op en ging onaangekondigd op bezoek. Alma en haar man ontvingen me allerhartelijkst in de keuken van het Drentse notarishuis die vol hing met portretten van hun kinderen. Zij waren opgegroeid met verhalen over ‘tante’ Thea, haar foto stond op het buffet. Pas later kwamen ze er achter dat Thea niet hun echte tante was. Een groter contrast tussen Alma en mijn vader, die beiden veel van Thea hielden, is nauwelijks denkbaar.

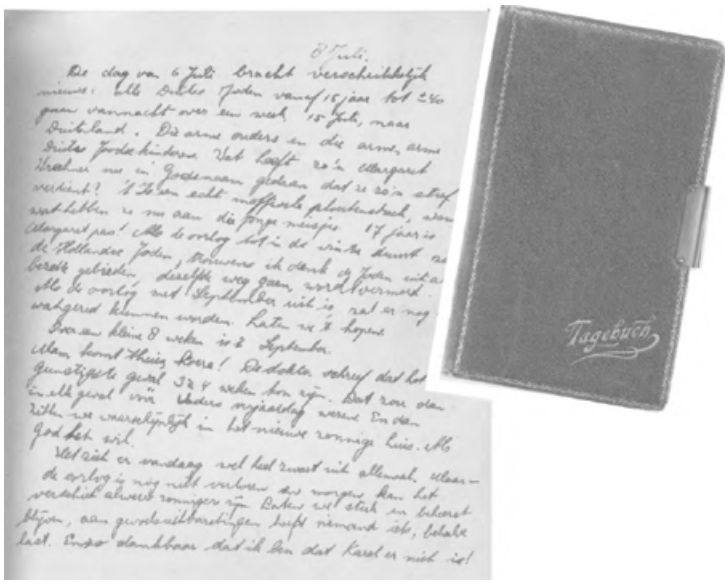
Bij terugkeer in 1945 stond mijn vader er alleen voor. Van het Rode Kruis ontving

Thea Citroen 1941

hij na maanden wachten een op zakelijke toon gestelde brief met informatie over het lot van de familie. In de brief over Thea staat dat ‘moet worden aangenomen’ dat zij ‘uiterlijk in de loop van september 1942 in de buurt van Auschwitzaan de gevolgen van ziekte, uitputting of vergassing is overleden’. Zijn ouderlijk huis in Amsterdam

was leeg. Aan Alma hadden Thea en haar familie voorafgaand aan hun deportatie wat persoonlijke bezittingen, waaronder Thea's dagboek, toevertrouwd. Van Alma kreeg hij de spullen van de familie terug, maar Thea's dagboek kon zij niet afstaan. Hiervoor werd een omgangsregeling afgesproken. Nadat het jarenlang tussen hen heen en weer had gereisd kwam er in de jaren '60 na een ruzie abrupt een einde aan.

Alma liet het dagboek voorgoed bij Karel achter. Aan een dramatisch verlopen oorlogsverhaal was een akelige naoorlogse geschiedenis toegevoegd. De aan het dagboek verbonden herinneringen bleken te pijnlijk om te koesteren en te dierbaar om afstand van te doen.

Begin jaren '90 kocht ik mijn eerste computer. Nu zou ik Thea's dagboek kunnen digitaliseren. Probleem was alleen dat ik daar met mijn vader nog steeds niet over kon spreken. In plaats van naar het dagboek te vragen bood ik hem simpelweg aan het over te typen. Op dit moment leek hij te hebben gewacht, gezien de gretigheid waarmee hij het dagboek aan mij overdroeg. Midden jaren '90 stelde Steven Spielberg mij aan als hoofd van de Nederlandse afdeling van de Shoah Foundation om hier duizend getuigenissen van overlevenden van de Shoah digitaal te verzamelen. Als coördinator sprak ik telefonisch met vrijwel alle deelnemers. Eén van hen bleek mijn tante gekend te hebben. Er waren meer voorvallen die me met haar in contact brachten.

Zo'n toevalstreffer was een grote foto in de Volkskrantvan 23 mei 1997 waarop een dikke man in zwart pak afgebeeld staat in een winkelvoor de toonbank met ringen of horloges. Dat was de zaak van mijn grootvader in de Kalverstraat. Het onderschrift luidde: 'Rijksmaarschalk Hermann Göring doet kunstinkopen in Amsterdam tijdens de bezetting. Deze foto is gemaakt op 25 juni 1940.' Direct schoot me het fragment te binnen waarin Thea deze gebeurtenis had beschreven. Diezelfde avond had zij genoteerd: 'Het leven is vreemder dan welk fantastisch verzinsel dan ook. Had iemand ons voor een maand gezegd dat Göring persoonlijk voor duizenden guldens in de winkel zou uitzoeken, we hadden ironisch gelachen. En nog wel bij Joden kopen!'

Langzamerhand had ik voldoende stof en moed verzameld om het verhaal van Thea's liefde voor Antonie Donker te publiceren. Onder de titel 'Tegen het leven is geen droom bestand' verscheen het in het literaire tijdschrift *De Parelduiker* in de zomer van 2002. Die zomer ging mijn vader weer verhuizen. Terwijl ik niets meer verwachtte had hij opnieuw een doos voor mij. Hierin zaten zeven filmblikken van mijn grootvader die een enthousiast amateurfilmer was geweest. Sportevenementen waren zijn grote passie. Tussen 1925 en 1941 filmde hij autoraces op de weg en wielrenners in het Olympisch Stadion. Gevolgd door optochten met fanfares en de zeppelin boven de Dam. Hoe fraai ook, hier zat ik niet op te wachten. Waar bleef Thea, waar bleef de rest van de familie? Opeens is Thea te zien, een jaar of vijf, voor een raam zwaaiend naar haar vader achter de camera. Op de volgende beelden zijn Thea en haar broer telkens een paar jaar ouder. Spelend op straat, springend op het strand, rennend door de duinen. Thea komt op film, alleen en samen met haar broer, ouders, grootouders, ooms, tantes, neven en nichten, zestig jaar na haar dood weer in beweging. De laatste beelden zijn in kleur. Thea staat in de duinen met een opengeslagen schrift in haar hand, naast haar staat Alma, ze kijken er samen in, pratend en lachend. Terwijl Thea's ogen op het schrift gericht blijven, draait Alma haar hoofd weg en tuurt met haar hand boven haar ogen in de verte. Op dat moment stopt de film. Een toevallig bevroren beeld dat vanuit het heden bekeken vooruit lijkt te wijzen naar de gebeurtenissen die zouden volgen.

Thea's dagboek werd tijdens de oorlog verstopt en na de oorlog verzwegen. Jarenlang deedik hieraan mee, tot ik besloot om het verhaal van het dagboek te achterhalen. Dankzij toevallige voorvallen en ontmoetingen kwamen er steeds meer verhalen tevoorschijn. Verhalen die eerder verzwegen werden, die een ander zouden belasten, die niemand wilde horen. De erfenis van de Shoah blijkt te bestaan uit ontroerende en pijnlijke verhalen, die elkaar tegenspreken en de gevolgen van onmogelijke keuzes laten zien. Het zijn verhalen die verteld moesten worden en steeds weer opnieuwverteld zullen worden.

Helden of schurken?
De invloed van de Koude Oorlog op de erfenis van het Nederlandse communistische verzet.

Elke Weesjes

Wanneer historici de zogenaamde oral history methode toepassen gaat de aandacht doorgaans uit naar respondenten die volwassen waren tijdens de onderzochte periode. Hoewel er veel (auto)biografieën zijn die zich richten op de jeugd of kinderjaren van een persoon, wordt in historisch onderzoek naar collectieve herinneringen het kind-perspectief verwaarloosd. Dit is opmerkelijk want het kind-perspectief kan juist tot nieuwe inzichten leiden, vooral wanneer het gaat om emoties, ideologie en mentaliteit.

Kinderen van communisten aan het woord

Sociale geschiedenissen van de communistische beweging zijn doorgaans gebaseerd op officiële partijliteratuur, kranten en interviews met leden. Een eenzijdig beeld van de communistische mentaliteit is vaak het gevolg. Kinderen van communisten, die niet kozen voor de ideologie maar ermee opgroeiden, zijn vaak minder defensief dan hun ouders. Dankzij hun ervaringen is het nu mogelijk om onze inzichten in de communistische mentaliteit te nuanceren. Daarom staat in deze bijdrage, die gebaseerd is op mondelinge getuigenissen, de belevingswereld van kinderen centraal.[1] Vanuit dit perspectief bespreek ik de politieke en sociale functie van oorlogsherinneringen binnen de communistische beweging. In deze context maak ik een onderscheid tussen persoonlijke en algemene herinneringen aan de oorlog. Er is mijns inziens een duidelijke tweedeling tussen de privésfeer waarin gezwegen werd en de publieke sfeer waarin het verzetsverleden juist werd verheerlijkt. Ouders van respondenten spraken over de oorlog en de rol die de communistische beweging speelde in het verzet, maar over persoonlijke ervaringen werd vaak gezwegen. Kinderen hadden vaak maar een vage notie van wat hun ouders nou precies gedaan hadden tijdens de oorlog.

In de laatste jaren heeft er een duidelijke omslag plaatsgevonden: vele ouders die de oorlog hebben doodgezwegen voelen nu, in hun laatste levensjaren, de behoefte om juist met hun kinderen over hun ervaringen te praten.

Communisten na de oorlog

Na de oorlog werd de communistische beweging alom gewaardeerd om haar aandeel in het nationale verzet. De Communistische Partij Nederland (CPN) profiteerde hiervan; de partij had maar liefst 50.000 leden en behaalde bij de Tweede Kamer verkiezingen van 1946 ruim tien procent van de stemmen. Deze populariteit was van korte duur, onder invloed van de Koude Oorlog werden communisten in razend tempo van verzetshelden gedegradeerd tot de vijfde colonne. Deze omslag was vooral moeilijk te bevatten voor kinderen van communisten.

> *'Ik voelde me ontzettend buitengesloten, dat gevoel zat in mij. Maar het kwam ook wel van buiten, ja, beide neem ik aan. Ik heb ook wel vijandigheid van buitenaf ervaren. Ik ben wel eens huilend binnen komen stormen, omdat ik uitgescholden was voor communist. Dat beroert je flink, dat kwam heel hard aan. Ik ben in 1943 geboren, ik zal zo tussen de 7 en 10 geweest zijn. Dat was ook het enige moment dat ik mij kan herinneren dat mijn moeder heel aardig tegen me deed. Zij nam mij op haar schoot en ze wees naar het dressoir, met een foto van Hannie Schaft. Ze zei zoiets van: "daar moet je trots op zijn, daar hoor je bij".' (Loes N.)*

Loes groeide op in een communistisch gezin in de jaren vijftig. Haar jeugdherinneringen geven de tegenstrijdigheden weer die communistische kinderen bijna dagelijks ervoeren. Hoewel ze enerzijds buitenbeentjes waren in een de maatschappij die communisten verguisden, werden ze anderzijds gevoed met de heroïsche verhalen van communistische verzetslieden die tijdens de Duitse bezetting gesneuveld waren in het gevecht tegen fascisme.

Heldenstatus

Tijdens de Koude Oorlog, een periode waarin communisten gemarginaliseerd en geïsoleerd werden, kreeg het communistische verzetsverleden een bijzondere functie: het elkaar herinneren aan de oorlog werd een overlevingstechniek. De verhalen hadden een verzachtend effect en gaven troost. Kracht werd ontleend aan deze verhalen en de herinneringen aan het heroïsche verleden van de beweging stelden communisten gerust in tijden van twijfel. Verzetslieden zoals Hannie Schaft, Jan Postma en Lou Jansen kregen een heldenstatus, hun daden werden verheerlijkt en hun levens vormden een bron van inspiratie. In haar boek *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* bespreekt Jolande Withuis de gecompliceerde betekenis en functie van egodocumenten van communistische verzetsstrijders. Zij benadrukt dat dit soort documenten, waaronder zij behalve brieven en dagboeken

ook interviews rekent, ideologisch geladen zijn. Gepubliceerde dagboeken van verzetsstrijders, maar ook verhalen gebaseerd op afscheidsbrieven geschreven door verzetslieden in de laatste uren voor hun terechtstelling, kregen tijdens de Koude Oorlog een propagandistische functie. Zij moesten partijleden en hun kinderen ervan overtuigen

dat ook na de oorlog de strijd voortgezet moest worden.[2]

Zwijgen en spreken

Hoewel communisten het oorlogsverleden van de beweging in leven hielden, verdwenen hun eigen oorlogservaringen vaak in de doofpot. Aan de kinderen werd niets verteld. Het merendeel van de respondenten heeft ouders die actief aan het verzet hebben deelgenomen. Zij waren zich ervan bewust dat hun ouders vreselijke dingen hadden meegemaakt, maar ze konden alleen maar raden naar details. Het verhaal van Dunya Breur illustreert de onzekerheden waar kinderen van oorlogsslachtoffers mee kampten. Dunya werd in 1942 geboren en was nog niet eens vijf maanden oud toen zij samen met haar ouders werd gearresteerd door de nazi's. Haar ouders, beiden lid van de CPN, waren actief in het gewapende verzet. Haar vader werd in 1943 geëxecuteerd en haar moeder werd, na zeven maanden in de gevangenis te hebben gezeten, gedeporteerd naar het vrouwenkamp Ravensbrück. Dunya werd niet gedeporteerd; haar grootouders haalden haar op net voor haar eerste verjaardag. Haar moeder overleefde het kamp. Dunya herinnert zich haar jeugd als volgt:

> *'Later stuitte ik altijd op een muur van stilzwijgen, van "je hebt er niets mee te maken", op een afgrond van pijn. Alleen de gevolgen heb ik gemerkt. En af en toe vond ik een een klein stukje van de legpuzzel van mijn verleden, van alles wat voor mij gebeurd was. Die stukjes pasten vaak niet aan elkaar: wat ik gehoord en gelezen had klopte niet met wat ik zag en merkte."*[3]

Het zwijgen van ouders over persoonlijke oorlogservaringen had een bijzonder negatieve invloed op hun kinderen. Doorgaans deelden ouders alleen het hoogstnodige met hun kinderen, zoals het verblijf in een concentratiekamp of de dood van een familielid. Veel ouders zijn gearresteerd of gedeporteerd tijdens de oorlog; bijna iedereen heeft persoonlijke verliezen geleden. Sommige ouders verloren hun partner, anderen hebben elkaar juist in het kamp ontmoet:

> *'Mijn moeder ging in het verzet en bracht onder andere de illegale* Waarheid *rond. Ik weet verder niet precies wat zij gedaan heeft tijdens de oorlog, er werd bij ons thuis niet veel over de oorlog gesproken, dat is altijd een moeilijk onderwerp geweest. Wat ik wel weet is dat mijn beide ouders in het verzet hebben gezeten en dat zij in 1943 werden opgepakt en in een concentratiekamp (Vught) terecht zijn gekomen. Daarvoor kenden ze elkaar vaag, maar ze zijn in het kamp verliefd op elkaar geworden. Mijn vader is van Vught naar Dachau vervoerd en mijn moeder heeft in verschillende Duitse gevangenissen gezeten. Na de oorlog zijn ze elkaar weer tegengekomen.' (Els W.)*

Een aantal ouders vernoemden hun kind naar een gesneuvelde vriend of een gesneuveld familielid. De ouders van Joop waren beiden actief in het verzet. Tijdens de oorlog vormde de vader van Joop, samen met twee andere CPN-leden een driemanschap. Deze drie mannen werden ook wel de motor achter het communistische verzet in Amsterdam-Noord genoemd. Joops moeder bracht de *Waarheid* rond:

> *'Mijn vader en mijn moeder zijn gelukkig nooit opgepakt in de oorlog; de broer van mijn vader had helaas niet zoveel geluk. Hij was betrokken bij de organisatie van de Februari-staking. Hij werd wel opgepakt en in 1942 gefusilleerd. Dit was de mijn vaders oudste broer en mijn vader had hem in de jaren dertig lid gemaakt van de Partij. Mijn vader heeft zich altijd verantwoordelijk gevoeld voor zijn dood. Het was een zware last voor mijn vader geweest. Ik werd een paar maanden na zijn dood geboren en ik ben vernoemd naar mijn oom. Dat was bijzonder omdat mijn ouders hadden afgesproken dat ze geen van de kinderen wilden vernoemen naar familieleden. Maar in zulke omstandigheden kun je ook niet anders'. (Joop I.)*

Zoals Dunya vonden de meeste respondenten het moeilijk om naar het oorlogsverleden van hun ouders te vragen. Sommigen vonden het ongepast, anderen zoals Els wilden geen pijnlijke herinneringen naar boven brengen. Jan had de indruk dat het niet willen praten over oorlogservaringen typisch was voor 'echte verzetsstrijders'.

> *'Mijn vader was tweede lijn bij de Februaristaking in Amsterdam-Noord. Daarnaast heeft hij allerlei andere dingen gedaan, hij praatte daar zelf nooit over. Het beetje wat ik weet, weet ik van ouwe kameraden van hem. Echte verzetsmensen praten daar zelf nooit over.' (Jan L.)*

Jans verhaal is niet uniek, maar illustreert hoe de meeste mensen, zowel communisten als niet-communisten, omgingen met hun persoonlijke oorlogsverleden. Dat het verzetsverleden door veel communisten werd ingezet als propaganda was echter wel bijzonder; niet-communistische verzetsstrijders deden dit niet.

Nu, ruim zestig jaar na de oorlog, voelen steeds meer ouders de behoefte om hun ervaringen te delen. Mario was pas een week op de hoogte van zijn vaders verleden toen ik hem interviewde in 2002. Mario had altijd geweten dat zijn vader, een verzetsman, twee zussen had verloren. Toch had hij nooit durven vragen wat er precies gebeurd was, totdat zijn vader uit zichzelf begon te praten. In Marios woorden:

> *'Ik was vorige week bij mijn vader en hij vertelde mij het volgende verhaal; op zijn verjaardag, toen hij thuis in Hoogeveen was en al actief was in het verzet, werd er een inval gedaan. Een SS'er heeft behoorlijk huisgehouden bij mijn vader thuis. Zijn zuster is uiteindelijk overleden aan de verwondingen die zij tijdens het verhoor heeft opgelopen, zijn andere zuster is psychisch gestoord geworden door het verhoor, de martelingen en de dood van haar zus. Mijn vader was toevallig buiten, samen met mijn opa, toen de moffen eraan kwamen. Ze zijn samen gevlucht.' (Mario B.)*

Op de vraag of Mario lid was geweest van een communistische organisatie, net als zijn ouders ooit lid waren van de CPN, antwoordde hij:

> *'Er was een soort morele druk, je wist in je hart dat het belangrijk was om je te organiseren, om samen met andere mensen te strijden voor de goede zaak.'*

Ook andere respondenten voelden zich (moreel) verplicht om lid te worden van de

partij, deels omdat er zoveel communisten waren gestorven voor het socialisme. Door elkaar te blijven herinneren aan de oorlog en het verzet, bleef het communisme overeind. Kinderen besloten erdoor lid te worden van de partij, terwijl hun ouders gemotiveerd werden lid te blijven.

Lijden in stilte

De communisten die terugkeerden uit de concentratiekampen leden niet alleen fysiek, maar ook mentaal. Ze wisten vaak niet of hun naasten de oorlog hadden overleefd. Het wachten op nieuws, goed of slecht, was ondraaglijk.

> *'Mijn moeders eerste man, Henk Prins, zat in het verzet en is gefusilleerd. Zelf is ze ook opgepakt en heeft ze in het kamp gezeten. Mijn moeder kwam met een enorm verdriet uit de oorlog. Ze wist wel dat haar man was doodgeschoten, maar het uiteindelijke bewijs daarvoor kreeg ze pas in 1947. Ze heeft dus twee jaar geleefd met het idee dat het misschien toch niet zo was.' (Sally K.)*

Communisten leden in stilte. De partij benadrukte het heldhaftige verleden van de beweging, dagboeken van verzetsstrijders werden verspreid onder haar leden waar begrippen als zelfopoffering, emotionele controle, discipline en loyaliteit centraal in stonden. Angst en twijfel kwamen niet ter sprake. Communisten, zo stelt Withuis, zagen zichzelf niet als slachtoffers en hun ideologie hielp hen te overleven, zowel tijdens als na de oorlog. Withuis is er ook van overtuigd dat 'depressie' geen communistische ziekte was en dat *survivors' guilt* onder communisten nauwelijks voorkwam.[4] Uit de verhalen van de respondenten komt een heel ander beeld naar voren. De herinneringen van Joop en Sally zijn geen uitzondering, het merendeel van communistische ouders kampte volgens hun kinderen wel degelijk met verdriet, depressie en *survivors' guilt.* Hoewel ze zich groot hielden voor de buitenwereld en zelfs voor hun kameraden, konden veel communisten hun verleden thuis niet verbloemen. Hun kinderen waren zich daarom sterk bewust van het verdriet dat de oorlog had veroorzaakt.

De mondelinge getuigenissen van kinderen die opgroeiden in communistische gezinnen hebben het bestaande beeld van het communistische verzetsverleden en de manier waarop de beweging als geheel met oorlogstrauma omging genuanceerd. Het feit dat communisten zich in de publieke sfeer anders gedroegen dan privé is een sterke indicatie dat er binnen de geschiedschrijving van de communistische beweging, vooral in het onderzoek naar de communistische mentaliteit, onderscheid gemaakt moet worden tussen de communistische theorie enerzijds en de leefwereld van communisten in de praktijk anderzijds. Hoewel het duidelijk is geworden dat er een significante tegenstelling bestaat tussen de publieke en privésfeer, is deze contradictie vooralsnog onderbelicht in de historiografie van de communistische beweging.

Bibliografie

Dunya Breur, *Een verborgen herinnering* (Amsterdam, Tiebosch Uitgeversmaatschappij BV 1983).
Elke Weesjes, *Children of the Red Flag. Growing up in a communist family during the Cold War. A comparative analysis of the*

British and Dutch communist movement. (Sussex 2010).
Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam De Bezige Bij 2002).

Respondenten:

Interviews 2002

Mario B. (1950): vader (1921) actief in verzet (distributie voedselbonnen, hulp aan onderduikers), verloor twee zussen als gevolg van zijn verzetsactiviteiten, moeder (1921), joods en actief in verzet, verloor twee zussen in de oorlog. Opgegroeid in: Amsterdam-West.
Sally K. (1948): vader (1914) actief in verzet (Februaristaking) opgepakt en gedeporteerd naar concentratiekamp, moeder (1915) actief in verzet, opgepakt en gedeporteerd naar concentratiekamp. Haar eerste man zat ook in het verzet en is gefusilleerd. Opgegroeid in: Amsterdam-Oost.
Jan L. (1937): vader (1906) actief in gewapend verzet (Februaristaking), moeder (1912) werkte voor illegale pers. Opgegroeid in: Amsterdam Staatsliedenbuurt.
Loes N. (1943): ouders niet in het verzet, vader (1905) heeft in Duitsland gewerkt tijdens de oorlog, moeder (1908). Opgegroeid in: Maastricht
Els W. (1946): vader (1911) in Vught en Dachau, moeder (1910) in Vught en verschillende gevangenissen. Opgegroeid in: Amsterdam Staatsliedenbuurt.
Joop I. (1943): vader (1904) leidde verzet in Amsterdam-Noord, moeder (1916), werkte voor de illegale pers. Oom van Joop opgepakt na de Februaristaking en gefusilleerd in 1942. Opgegroeid in: Amsterdam-Noord.

Deze interviews werden afgenomen als onderdeel van een project aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis onder leiding van Margreet Schrevel.

Eindnoten:

1 Deze bijdrage komst deels voort uit mijn promotieonderzoek *Children of the Red Flag, growing up in a communist family during the Cold War. A comparative analysis of the British and Dutch communist movement* (2010). Vijfendertig Nederlandse en Britse kinderen van communisten, geboren tussen 1934-1956, werkten mee aan dit interviewproject. De levensverhalen van Nederlandse respondenten vormen de basis van deze bijdrage.
2 Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam, De Bezige Bij 2002) 166-168
3 Dunya Breur, *Een verborgen herinnering* (Amsterdam, Tiebosch Uitgeversmaatschappij BV 1983) 7.

4 Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam De Bezige Bij 2002), 168.

Herinnering als provocatie.
De autobiografieën van Thomas Bernhard en Christa Wolf

Jerker Spits

'Waar nu het kruis hing, was nog de op het grauwe muuroppervlak opvallend wit gebleven vlek te zien, waarover jarenlang het schilderij van Hitler hing', schrijft Thomas Bernhard in zijn autobiografie. Dit artikel analyseert twee autobiografieën van Duitstalige auteurs waarin de herinnering aan het nationaalsocialistisch verleden een belangrijke rol speelt: Die Ursache van de Oostenrijker Thomas Bernhard en Kindheitsmuster van de Oost-Duitse Christa Wolf. Hoe beschreven Bernhard en Wolf dit verleden? Hoe reageerden lezers daarop? En wat zeggen die reacties over de verhouding tussen tekst en werkelijkheid, en de autobiografie als genre?

De autobiografie als literair genre: van waarheid naar illusie

Voor ik inga op de autobiografieën van Bernhard en Wolf is het goed stil te staan bij de theorie van het genre. Hoe heeft de wetenschap tegen de autobiografie aangekeken?

De eerste wetenschapper die serieus werk maakte van de autobiografie was de Duitser Wilhelm Dilthey. Hij en zijn leerlingen geloofden dat de lezer de afstand tot de autobiograaf door 'Einfühlung' kon overwinnen. Een opvatting die grote overeenkomst vertoont met de populaire opvatting van het genre in onze tijd: je leest de autobiografie van Oprah Winfrey, en je weet wie Oprah is. Ook bij autobiografieën die honderden jaren daarvoor geschreven zijn, geloofde Dilthey dat de lezer in staat was talige, sociale en politieke verschillen te overbruggen door zich te verplaatsen in de autobiograaf. Als voorbeeld voor de wijze waarop de autobiograaf zijn leven zou moeten beschrijven, stond Goethe model. In zijn autobiografie *Dichtung und Wahrheit* had Goethe zijn hele leven overzien: van jonge kiem tot een reusachtige eik in het woud van de Duitse cultuur. Zo moest de autobiografie zijn: een ontwikkelingsroman van het eigen leven met een *happy end*.

Vanaf de jaren zeventig was deze opvatting steeds moeilijker te verdedigen door de invloed van Freud en de moderne sociologie. Was het individu wel zo vrij als Goethe geloofde? Bernd Neumann (*Identität und Rollenzwang*) en Peter Sloterdijk (*Literatur und Organisation von Lebenserfahrung*) stelden dat de persoonlijkheid van de autobiograaf sterk door maatschappelijke verhoudingen bepaald is.

Vanaf de jaren tachtig plaatste het poststructuralisme vraagtekens bij alle gangbare opvattingen over literatuur en werkelijkheid: teksten verwijzen niet naar de werkelijkheid, maar vooral naar zichzelf. Die gedachte had nogal wat gevolgen voor een genre dat als geen ander pretendeert de waarheid te vertellen. De Amerikaanse literatuurwetenschapper Michael Sprinker sprak zelfs van het 'einde van de autobiografie'. Ook volgens Paul de Man (*Autobiography as De-facement*) is de autobiografie geen bron van zelfkennis, maar illustreert de onmogelijkheid ervan. In plaats van op de historische en politieke context van de autobiografie legde hij sterk de nadruk op retorische stijlfiguren. Vaste oriëntatiemogelijkheden buiten de literaire tekst, zoals de persoon van de schrijver en de werkelijkheid waarnaar de tekst verwijst, zijn een illusie.

Thomas Bernhard: herinnering als provocatie

Een voorbeeld van de deconstructie van de autobiografie, zoals Paul de Man die voor ogen stond, geeft Thomas Bernhard. Hij presenteert zijn herinneringen niet als waar, maar schrijft dat het allemaal 'vervalsingen' zijn. Die vervalsingen treden op door het schrijven zelf: je kunt de waarheid niet op papier krijgen, 'omdat de herinnering alles tot een leugen maakt'. Bernhard maakte vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw naam als schrijver van *Anti-Heimatliteratur*: toneelstukken, verhalen en romans over een vijandig, louter door nationaalsocialisten of katholieken bevolkt Oostenrijks landschap. Bernhards figuren zijn even scherp als hilarisch, even bitter als lachwekkend. Bernhard is een meester van de overdrijving ('in Oostenrijk is alles altijd het ergste geweest'), gebruikt theatrale effecten (een blinde Immanuel Kant op een schip vol dwazen, een oorlogsmisdadiger die stiekem Himmlers verjaardag viert) en hanteert een zeer muzikaal en ritmisch proza. Door zijn humor en venijn is hij de lievelingsauteur van veel germanisten en theatermakers. Na zijn dood kunnen ook steeds meer Oostenrijkers om Bernhard lachen.

Dat was toen Bernhard leefde

wel anders, zoals blijkt uit de ontvangst van het eerste deel van zijn vijfdelige autobiografie, *Die Ursache* (1975). Het boek bestaat uit twee hoofdstukken, met als titels Grünkranz en Onkel Franz. Grünkranz is de hardvochtige nationaalsocialist die het voor het zeggen heeft in het internaat waarin Bernhard opgroeit. In 1945 wordt Grünkranz afgelost door de even hardvochtige katholieke geestelijke Onkel

Franz. Wat verandert er in 1945? ‘Waar het schilderij van Hitler aan de muur hing, hing nu een groot kruis, en op de plaats van de piano die, door Grünkranz bespeeld, onze natio-

naalsocialistische liederen zoals *Die Fahne hoch* of *Es zittern die morschen Knochten* had begeleid, stond een harmonium. De hele ruimte was nog niet eens opnieuw geschilderd, daarvoor ontbrak het kennelijk aan geld, want waar het kruis hing, was nog de op het grauwe wandoppervlak opvallend wit gebleven vlek te zien, waarop jarenlang het schilderij van Hitler hing.' Dit is een bepalende scene voor Bernhards beschrijving van het Oostenrijk van zijn jeugd.

1945 is geen cesuur, het is een vloeiende overgang tussen twee regimes die volgens Bernhard verdacht veel op elkaar lijken. Onder de onmenselijke Grünkranz plegen scholieren zelfmoord; na 1945 slaat Onkel Franz de scholieren even onwillekeurig en onbarmhartig. De bevolking van Salzburg 'heeft niets geleerd, in tegendeel. Hier kan zomaar weer het nationaalsocialisme, het katholicisme aflossend, heersen, deze stad voldoet aan alle voorwaarden'. Bernhard hekelt het vergeten na 1945. Salzburg is een stad 'die haar herinnering heeft uitgewist'. Opvallend is dat de autobiograaf in andere passages veel twijfel uit aan de herinnering, maar hier zeer fel is en overtuigd van zijn gelijk. Een ander onderdeel van Bernhards beschrijving vormen de overnachtingen in schuilkelders tegen de geallieerde bommen. Bernhard is, samen met relatief onbekende auteurs als Gert Ledig en Arno Schmidt, een van de weinige auteurs die daar in de Duitstalige literatuur bij stilstaat.

Sommige critici vonden Bernhards beschrijving van het nationaalsocialisme realistisch en geslaagd. Zij vonden hierin inderdaad de 'oorzaak' van de haat tegen zijn vaderland. Maar veel reacties waren negatief. Van een autobiografie hadden de critici meer objectiviteit verwacht. In Salzburg

Thomas Bernhard

werd zelfs een 'Verein zur Rettung des internationalen Ansehens der Festspielstadt Salzburg' opgericht, om de negatieve beeldvorming door Bernhards autobiografie te bestrijden. De *Neue Kronen Zeitung,* de Oostenrijkse *Telegraaf*, schreef: 'De stad, waarop alle Oostenrijkers terecht trots zijn, bestempelt Bernhard als "grootste prostituee ter wereld". (...) Die uitspraak over Salzburg maakt Bernhard in de ogen van de Oostenrijkers afschuwelijk.' Daarnaast hadden veel lezers moeite met het spel dat Bernhard speelt met zijn eigen identiteit. 'Zichzelf laten doorzien wil hij niet', schreef de *Stuttgarter Zeitung.*

Veel van de tegen Bernhards autobiografie (1975-1982) geuite bezwaren komen overeen met een traditioneel begrip van het genre: de autobiografie als een geloofwaardige, zinvol gestructureerde terugblik op het eigen leven. Bernhard benadrukte juist het inwisselbare en fictieve: 'Had ik alles wat ik heb beschreven niet zelf meegemaakt, dan had ik het waarschijnlijk verzonnen'. De autobiografie is voor Bernhard niet meer het paradigma voor een hogere vorm van identiteit en

waarheid, zoals bij Goethe, maar een medium om elke vastomlijnde voorstelling over identiteit te logenstraffen. Dat, gecombineerd met de provocerende

herinnering aan het nationaalsocialisme, maakte Bernhards autobiografie voor veel lezers moeilijk te verteren.

Subjectieve authenticiteit: Christa Wolf

‘Het verleden is niet dood, het is niet eens verleden’ - luidt de eerste zin van *Kindheitsmuster*. Het is een statement. Vanaf de jaren zeventig ontwikkelde de Oost-Duitse schrijfster Christa Wolf haar poëtica van de subjectieve authenticiteit: persoonlijke belevingen worden geobjectiveerd om een blik op de geschiedenis te geven, waarbij de eigen ervaring het vertrekpunt blijft. Ook in *Kindheitsmuster* gaat het om gemeenschappelijke patronen (‘Muster’) van een jeugd in het nationaalsocialisme. Deze autobiografie illustreert Wolfs poëtica van de subjectieve identiteit.

Als je terugblikt op Wolfs schrijverschap, komt als eerste de zogenaamde Duits-Duitse literatuurstrijd in beeld, een discussie over de merites van Oost-Duitse literatuur en de houding van Oost-Duitse schrijvers, die in 1992 vooral in West-Duitse media

Christa Wolf

door West-Duitse commentatoren gevoerd werd. Met haar loyale houding aan de partij, haar vasthouden aan socialistische idealen na de Val van de Muur en haar niet altijd even handige mediaoptreden - ze was duidelijk niet gewend aan de brutaliteit van de vrije pers - was Wolf een makkelijke prooi. Had Wolf in 1963 niet een roman geschreven - *Der geteilte Himmel* - waarin de vrouwelijke hoofdfiguur kiest voor trouw aan de DDR, in plaats van haar geliefde Manfred te volgen die vlucht naar het Westen? Was dat niet onvervalste socialistische kitsch? En riep Wolf haar landgenoten in 1989 niet op in de DDR te blijven omdat nu de kans was gekomen een echte socialistische maatschappij op te bouwen? Hoe naïef kon je zijn?

Ook toen Kindheitsmuster verscheen, waren er veel kritische reacties - in oost en west. Het boek was te ikkerig, te subjectief, het ontbrak Wolf aan het juiste ‘klassenperspectief’ en Wolf was niet ‘sociaal’ genoeg, schreef Annemarie Auer in het Oost-Duitse tijdschrift *Sinn und Form.* Auer had liever meer aandacht voor de heroïsche daden van het communistische verzet gehad, zoals in de DDR-literatuur

lange tijd gebruikelijk was. De uitgave van *Sinn und Form* waarin critici het voor Wolf opnemen en Auer bekritiseren om haar dogmatische opvattingen, is een spannend stukje literatuurgeschiedenis van de DDR. Het toont aan hoe de ruimte voor nieuwe opvattingen, meer subjectiviteit en een andere blik op het nationaalsocialistische verleden, bevochten moest worden.

Ook in de Bondsrepubliek kon Wolf niet rekenen op een enthousiast onthaal. Voor de prominente criticus Marcel Reich-Ranicki was het een steen des aanstoots dat

Wolf weliswaar Amerika en rechtse regimes als die van Pinochet bekritiseerde, maar misstanden in de DDR onvermeld liet. Een enkele criticus vroeg zich af of Wolfs aanpassing aan de DDR niet terug te voeren was op de patronen van aanpassing en leugentjes om eigen bestwil die *Kindheitsmuster* beschrijft.

Dat niet elke criticus in de DDR Wolfs beschrijvingen van de *Kristallnacht*, dorpsgenoten die verdwijnen en toespraken van Goebbels op de radio kon waarderen, heeft een eenvoudige verklaring. *Kindheitsmuster* maakt een provocerend statement. *Kindheitsmuster* zegt: dat nationaalsocialistische verleden, die Tweede Wereldoorlog, dat is ook onze geschiedenis. Het is ook de geschiedenis van de DDR. En dat was niet vanzelfsprekend. Het nationaalsocialistische verleden was immers een ontsporing van een kapitalistische maatschappij. Het was het bruine erfgoed van de kapitalistische Bondsrepubliek - een maatschappij die eigenlijk gewoon fascistisch gebleven was, ook al had ze een parlement en een gekozen volksvertegenwoordiging.

Kindheitmuster trekt ook een parallel

met het heden uit de jaren zeventig. En omdat Wolf daarbij vooral ingaat op de tekortkomingen van Westerse landen, verweten West-Duitse critici haar vooringenomenheid en een te grote loyaliteit aan de DDR - een staat die alleen in naam democratisch was. Zo staat *Kindheitsmuster* herhaaldelijk stil bij de rassenscheiding in het Amerika in de jaren zeventig, vaak na beschrijvingen van nazimisdaden: ‘Dat ooit sprake is geweest van de opstand van de Joodse bevolking in Warschau (...) (En wanneer nu de zwarten in hun ghetto's op een dag toch in opstand komen? vraag je aan een blanke Amerikaan. Vol spijt zegt hij: ze hebben geen kans. Omdat ze zwart zijn. Men herkent hen toch. Elk van hen zou worden neergeknald)’.

Terecht wees een criticus als Reich-Ranicki erop dat Wolf hier kort door de bocht gaat: in Amerika mochten er dan ghetto's zijn, in Nazi-Duitsland waren er niet alleen ghetto's, maar ook gaskamers.

Feit en fictie

De autobiografen Bernhard en Wolf twijfelen aan hun eigen herinneringen. Net als het poststructuralisme benadrukken zij de beperkingen van de schrift. Maar om de receptie en de discussie over herinnering die deze teksten oproepen te begrijpen is het tegelijk nodig de autobiografieën te verbinden met hun historische context, in samenhang met concrete historische gebeurtenissen te brengen en de referentialiteit van het genre onder ogen te zien. Dat de autobiografie door de schrift beperkt wordt,

de grens tussen feit en fictie vloeiend is en zelfbeschrijvingen niet vrij zijn van verzinsels, betekent nog niet dat er geen enkele verbinding mogelijk is met de werkelijkheid buiten de tekst. Het leggen van die verbinding is juist zinvol, wanneer je de context van een autobiografie en haar werking op de lezer wilt begrijpen. Referentialiteit mag een illusie zijn, maar het is een illusie die de verwachting van de lezer nog altijd bepaalt.

Het gecensureerde levensverhaal van Anne Wadman (1919-1997)

Joke Corporaal

De Tweede Wereldoorlog is in meerdere opzichten een vormende periode geweest in het leven van de schrijver Anne Wadman. De oorlog is het onderwerp in veel van zijn romans en wordt daarin beschreven vanuit het perspectief van de antiheld en de lafaard. Maar in zijn autobiografie van 1969 ontbreekt de oorlog. Pas veel later, aan het einde van de jaren tachtig, beschrijft Wadman ook zijn persoonlijke lotgevallen in oorlogstijd. Een vergelijking van Wadmans brieven en dagboeken, zijn autobiografie en zijn romans, documenten die samen verspreid over meer dan vier decennia geschreven werden, laat zien hoe de visie op de Tweede Wereldoorlog in de tweede helft van de twintigste eeuw langzaam veranderde.

1. Feit en fictie

Veelschrijver

Anne Wadman wordt algemeen beschouwd als een van de belangrijkste Friese schrijvers en critici. Maar omdat de ontwikkeling van de Friese literatuur hem teleurstelde liet zijn ‘beroemdheid’ hem koud. Het frustreerde hem dat hij als romanschrijver nooit voet aan de grond had gekregen in literair Nederland. Hij verwierf wel landelijke bekendheid als Vestdijkkenner en als criticus voor de *Leeuwarder Courant*, een krant die destijds nationaal aanzien genoot en waarvoor Wadman van 1957 tot 1971 Nederlands proza besprak. Er was in de jaren tachtig nog even sprake van dat Wadman, inmiddels gepensioneerd, samen met Hans Visser Vestdijks biografie zou schrijven, maar dat plan ging uiteindelijk na een proefhoofdstuk niet door.

Wadman was, net als Vestdijk, een veelschrijver. Hij publiceerde bijna zestig jaar lang en schreef in totaal meer dan twintig romans, waarvan de vierde het meest bekend geworden. Dit boek, *De Smearlappen*, verscheen als één van de eerste Friese paperbacks in 1963 en was bedoeld als een

Anne Waldman rond 1957

parodie op de boerenroman. Het zorgde voor een literaire rel omdat er openlijk over seks werd geschreven, iets wat tot dan toe in de Friese literatuur ongehoord was. Het werd het jaar daarop vertaald in het Nederlands. In datzelfde jaar, 1964, verscheen ook Wadmans eerste oorlogsroman, waar er tussen 1966 en 1992 nog vijf op zouden volgen.

In 1969, nog maar vijftig jaar oud, schreef Wadman zijn memoires. Daarin kwam de oorlog zoals gezegd opvallend genoeg helemaal niet voor. Wel schreef Wadman uitgebreid over zijn jeugd en over zijn voor- en naoorlogse literaire activiteiten. In de jaren tachtig vulde hij deze bundel aan met een aantal autobiografische essays, waarin de oorlog juist uitvoerig aan bod kwam. Zijn laatste roman verscheen in 1994. Wadman overleed drie jaar later, in 1997.

Zeven jaar eerder, in 1990, had hij op een symposium over Friese oorlogsliteratuur benadrukt dat zijn oorlogsromans ‘pure fictie’ waren. Hij kon toen publiekelijk blijkbaar nog steeds niet uitspreken wat hij inmiddels op papier wel toegaf: dat hij beslist geen held was geweest tijdens de oorlog.

2. De oorlog van Anne Wadman

Geen held

De biografische feiten over Wadmans oorlogsjaren zijn snel gegeven. De eerste oorlogsjaren studeerde hij Nederlands in Amsterdam. Daar maakte hij het protest mee tegen de uitsluiting van Joodse professoren, het Jordaanoproer en de Februaristakingen. In juni 1942 schreef hij zich uit als student en verhuisde hij van Amsterdam terug naar Friesland omdat zijn ouders het te gevaarlijk vonden worden in de hoofdstad. In zijn geboortedorp, Langwar (Langweer), bleef Wadman de

gebeurtenissen in Amsterdam wel nauwgezet volgen. Nog eenmaal, in januari 1943, ging hij terug om zijn kandidaatsexamen af te leggen. Wadman was inmiddels van plan zijn studie in Groningen voort te zetten. Hoewel hij door zijn uitgebreide correspondentie wist dat in Amsterdam bijna niemand de loyaliteitsverklaring tekende, besloot hij dat wél te doen. Wie niet tekende, moest onderduiken om niet te werk te worden gesteld. Dat deden verreweg de meeste studenten.

Dat Wadman getekend had en dus niet hoefde onderduiken, was al bekend voordat ik met mijn biografische onderzoek begon. Ik vond het tijdens mijn onderzoek vervolgens bevestigd in een paar dagboekpassages en in een aantal brieven, geschreven tijdens en kort na de oorlog. Bovendien wist ik

dat Anne Wadman na de oorlog zes maanden van de studie uitgesloten was geweest. Maar de officiële bewijsstukken over de loyaliteitsverklaring en de zuivering lagen in het archief van de Rector Magnificus van de Rijksuniversiteit Groningen, waartoe ik jammer genoeg geen toegang kreeg.

Na een tweede afwijzing won ik inlichtingen in bij historicus Klaas van Berkel, schrijver van de Groningse universitaire geschiedenis. Uit zijn aantekeningen bleek dat Wadman de loyaliteitsverklaring niet had getekend op 16 juni 1943, zoals bleek uit sommige egodocumenten en zoals ik voor waar had aangenomen, maar op 10 april.

Want op die dag, de laatste dag waarop er, zoals het er toen uitzag, getekend kon worden, schreef hij een briefje aan de Groningse pedel. Hij liet de pedel weten dat hij als niet-ingeschreven student geen verklaring had gekregen, maar dat hij bereid was deze te ondertekenen en dat hij bovendien gerekend wilde worden tot de studenten die deze verklaring voor of op 10 april hadden getekend. Aan zijn vrienden schreef hij dat hij de verklaring pas na verschillende aanmaningen op 16 juni 1943 terugstuurde, maar het is de vraag of dat klopt. Deze datum komt namelijk niet terug in de archiefstukken en het ligt ook niet erg voor de hand dat de pedel hem in juni nog tot de april-tekenaars zou hebben gerekend.

Wadman volgde geen colleges meer, maar kreeg wel een document dat hem vrijstelde van de Arbeidseinsatz. De laatste oorlogsjaren bracht hij ‘ondergedoken’ door in het ouderlijk huis. Hij had vanaf juni 1943 tot de zomer van 1944 een baantje als bonnenuitdeler op het distributiekantoor. In zijn vrije tijd speelde hij viool, contrabas, klarinet en trompet in een jazzbandje dat zich aansloot bij de Kultuurkamer - overigens zonder op te treden. Verder las en schreef hij enorm veel, werk dat door het publicatieverbod pas na de oorlog kon verschijnen. De laatste oorlogsmaanden werkte Wadman nog korte tijd als ambtenaar op het evacuatiebureau, een opvangpunt voor hongerevacués uit het zuiden van het land. De spannendste gebeurtenissen voor Wadman vonden plaats rondom de bevrijding. Op 16 april was Langweer door zijn geïsoleerde ligging nog niet bevrijd. Wadman, als oud-HBS'er en ‘literair student’ aardig thuis in de Engelse taal, werd gevraagd een geheime opdracht uit te voeren. Met iemand van het verzet stak hij in een bootje het meer over naar Joure, om de Canadezen daar te vertellen waar de laatste Duitsers zich precies ophielden. Maar de missie mislukte, Wadman raakte de verzetsman kwijt in het feestgedruis. Bovendien bleek iemand anders hen al voor te zijn geweest. Langweer werd die avond bevrijd. Wadman keerde de volgende dag terug, en zag daar hoe het ingeslapen dorpje veranderd was in één uitbundig rood-wit-blauw en oranje, een dorp van witbrood, koffie en Canadese sigaretten. Onder groot vermaak van de dorpsbewoners werden de plaatselijke NSB'ers opgehaald en weggevoerd. De zuivering was begonnen.

Fictie

Zo'n twintig jaar later, in 1964, vormde exact deze gebeurtenis de basis voor Wadmans eerste oorlogsroman, *Kûgels foar in labbekak* (*Kogels voor een labbekak*). De (naamloze) hoofdpersoon van dat boek is een jongeman van drieëntwintig, een oud-

HBS'er aan wie de oorlog voorbijgaat. Zijn enige oorlogsdaad is de geslachtsdaad: hij houdt er een verhouding op na met een ‘hongerevacué’, wier man in Duitsland zit. Verder schikt hij zijn tekeningen en schetsen, en droomt van de tekenacademie in Amsterdam.

Als hij wordt gevraagd voor een geheime opdracht (het vergezellen van verzetsman Hein naar een nabijgelegen stadje om daar te tolken voor de Canadezen), komt er eindelijk wat vaart in zijn leven. Tijdens de tocht overdenkt hij zijn leven en zijn houding in de afgelopen oorlog. Het valt niet mee de balans op te maken. En dan mislukt ook nog de opdracht die zijn geweten had moeten sussen - in het feestgedruis raakt hij Hein kwijt. Door een waas van tranen beleeft de hoofdpersoon de bevrijding, berooid en alleen.

In het hiervoor al genoemde oorlogssymposium legde Wadman uit dat hij in zijn romans niet de uiterlijke kant van de oorlog had willen beschrijven, de verzetsdaden en de heroïek, maar de binnenwereld: de vraag wat de oorlog met iemand doet. Ook in zijn volgende oorlogsromans draait het kort samengevat steeds om een moreel dilemma. Vaak moeten Wadmans hoofdpersonen een pijnlijke gebeurtenis opbiechten. In *Bij de duivel te biecht* bijvoorbeeld, zijn tweede oorlogsroman van 1966, bekent de hoofdpersoon aan een oud-NSB'er dat hij de dood van drie Joodse onderduikers had kunnen voorkomen, als hij meer lef had gehad. De flaptekst beschrijft hem als:

> *‘... een figuur die steeds door de mazen van het net wist te glippen: hij heeft het in zijn oorlog handig genoeg aangelegd om naar twee kanten buiten schot te blijven. Maar juist die afzijdigheid wordt voor hem nà de oorlog een - onoplosbaar - probleem.’*

Dagboeken/brieven/autobiografie

Wat heeft het beeld uit de romans te maken met de ‘echte’ oorlog, zoals Wadman daarvan verslag deed in brieven en dagboeken en - veertig jaar later - in zijn autobiografische essays? Om met de dagboeken te beginnen: die hield Wadman bij van 1936 tot 1946, met uitzondering van de periode 1940-1943. Het is jammer dat Wadman later censuur heeft toegepast op zijn dagboek door hele passages weg te knippen. Op sommige pagina's is meer wel dan niet verwijderd.

Anders dan men misschien zou verwachten, zijn de verwijderde passages niet die over de moeilijkheden die de oorlog met zich meebracht. Wadman beschrijft de oorlog juist uitgebreid, als een tijd waarin hij de politieke ontwikkelingen nauwgezet, maar passief volgt. Met punaises op een landkaart bracht hij de vorderingen van de geallieerden in kaart en fantaseerde hij over de tijd die na de oorlog zou aanbreken. Ook passages over het tekenen van de loyaliteitsverklaring heeft hij later laten staan.

In augustus 1944 schreef hij bijvoorbeeld in zijn dagboek:

> *'Hoe dichter het einde van de oorlog in zicht komt, des te meer zorgen maak ik mij over die verrekte studentenverklaring. Niet dat ik getekend heb is het ergste, het was onder de omstandigheden waarschijnlijk het beste wat ik kon doen, maar dat ik het voor iedereen verzwegen heb. Zo meteen komt het uit en sta ik in mijn hemd. Ik ben bang dat mijn kansen dan verkeken zijn.'*

Jammer genoeg valt uit het dagboek niet te herleiden wanneer en waarom Wadman de verklaring precies terugstuurde naar Groningen. Hij hield in die periode namelijk geen dagboek bij. Dat deed hij pas weer vanaf juli 1943. Voor zijn motieven om wel te tekenen, was ik daarom aangewezen op wat hij daarover in brieven losliet. Aan goede vriend Fedde Schurer schreef hij op 25 juni 1943:

> *'Dat ik 10 mei [bedoeld: 10 april 1943, jc] niet getekend heb, bleek achteraf maar een hol gebaar te zijn geweest omdat het voor deze categorie [niet ingeschreven studenten, jc] niet direct noodzakelijk was. Ik hoefde mijzelf dus ook niet aan te geven op 5 mei en evenmin onder te duiken. Midden juni echter kreeg ik van het Departement het nadrukkelijke verzoek te tekenen, wat ik onder druk van de sindsdien veranderde omstandigheden - als demonstratie had een weigering immers geen nut meer, terwijl ik ook gehandeld heb onder de indruk van de dingen, die in Langweer sinds de bekende overval op het Gemeentehuis (mijn vader heeft ook tot de in de kluis opgeslotenen behoord) gebeurden: arrestatie van twee ambtenaren, en van een boer die studenten in huis had, - ook gedaan heb. Het is misschien niet zo mooi, maar toch de meest logische weg, geloof ik. Voor mij betekende dit vodje papier hetzelfde wat voor iemand anders een "Ausweis" betekent: vrijkomen van Duitsland.'*

Niet alleen Schurer was op de hoogte, ook een heel aantal andere vrienden was dat. Maar geen van allen wist dat Wadman de loyaliteitsverklaring feitelijk op 10 april 1943 al getekend had door zijn briefje aan de pedel. Conform zijn verzoek is dat namelijk de datum die uiteindelijk op de verklaring kwam te staan.

Veertig jaar later keek Wadman in een serie autobiografische artikelen terug op de ontwikkelingen in de Friese beweging, de bonte verzameling van voorstanders voor het Fries, kort voor en tijdens de oorlog. Hij besprak ook zijn eigen bescheiden rolletje in dat gezelschap, en - tot op zekere hoogte - zijn leven tijdens de oorlog. Wadman nuanceerde het beeld dat vanaf de jaren zeventig geschetst was in studies over de oorlog in Friesland, zoals Gjalt Zondergelds *De Friese beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Groningen, 1978) of Sjoerd van der Schaafs *Skiednis fan de Fryske biweging* (Leeuwarden, 1977). Het leven was gewoon doorgegaan en dat was volgens Wadman een kant van de oorlog die te vaak vergeten werd. Zo werden er op boerderijen onderduikfeestjes gehouden, was het voetbal ongekend populair, en werden er onder massale belangstelling zelfs Elfstedentochten gereden. Maar opnieuw schreef hij niets over oorlogstijd in Amsterdam en de concrete problemen waarvoor studenten gesteld werden.

3. Antiheld

Wanneer we Wadmans brieven en dagboeken, zijn autobiografie en autiobiografische essays en zijn romans met elkaar vergelijken, dan valt op dat hij vanaf de jaren zestig in zijn romans en vanaf de jaren tachtig in zijn autobiografie een andere kant van de oorlog belichtte. Niet de kant van de mensen die 'goed' of 'fout' waren geweest, maar die van de afwachtende meerderheid. Hij sloot daarin aan bij gelijktijdige ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur. Na de Tweede Wereldoorlog verschenen er korte tijd veel romans over de oorlog, maar die benadrukten vooral de heroïsche rol van het verzet. Daarna bleef het een tijd stil, tot er in de jaren zestig ruimte ontstond voor een kritisch tegengeluid. In die stroming passen ook Wadmans romans, met vanaf de jaren tachtig veel aandacht voor de schuldvraag.

Wadman heeft het uiteindelijk niet aangedurfd publiekelijk te bekennen dat hijzelf uit eigenbelang een beslissing had genomen die hij later betreurde. Het morele conflict dat zich in zijn hoofd moet hebben afgespeeld is niet na te gaan - ondanks de maximale beschikbaarheid van informatie: dagboeken, brieven, romans, autobiografie en archiefmateriaal.

Wadmans vrienden hebben niet geweten dat hij, zijn bekentenis ten spijt, nog steeds maar de halve waarheid vertelde. Door het briefje aan de pedel komt zijn naoorlogs schuldgevoel in een ander licht te staan. Terwijl zijn consequente keuze voor de antiheld zonder twijfel ingegeven was door zijn eigen ervaringen, ontkende hij iedere relatie tussen zijn werk en zichzelf. Op het oorlogssymposium werd hij slechts één keer persoonlijk, namelijk toen een van zijn gespreksgenoten opmerkte dat de oorlog in Friesland een heel ander gezicht had gehad dan in het Westen. 'Maar niet minder ingrijpend', vond Wadman. Het was in lijn met de afsluiting van zijn oorlogsmemoires:

> *'Meer dan eens ben ik bij het opschrijven van het persoonlijke deel van deze herinneringen door schaamte bevangen geweest. "Ik ben geen held geweest deze oorlogsjaren", schreef ik in de zomer van 1945 in een nogal misplaatst-rankuneus gedicht. Nu heeft heldendom nooit op mijn verlanglijstje gestaan, maar met wat minder egocentriciteit, wat meer volwassenheid en wat meer moed had ik heel wat meer kunnen doen voor vervolgde en lijdende mensen. Het zal niet meevallen om de boekhouding sluitend te krijgen.'*

Bronnen

Archief Rijksuniversiteit Groningen, Archief Rector Magnifcus, Toegangsnummers 85, 95, 127 en 381.
Omrop Fryslân, 'Ynspiraasje út argewaasje: Fryske skriuwers oer de twadde Wrâldoarloch, mei Anne Wadman, Steven de Jong, Willem Verf en Tiny Mulder' Presentatie Karen de Jong. Uitgezonden op 15 april 1990. (Geluidsopname in

collectie Letterkundig en Historisch Centrum Tresoar, Leeuwarden, signatuur: AV 05908).
Klaas van Berkel (2005). *Academische illusies: De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950.* Amsterdam: Bert Bakker.
Klaas van Berkel (2005). *Benauwde letteren: De Groningse letterenfaculteit tijdens*

de Tweede Wereldoorlog. (Letterenlezing Rijksuniversiteit Groningen)
Joke Corporaal (2009). *Grimmig eerlijk: Anne Wadman en het probleem van de Friese literatuur* (Dissertatie). Leeuwarden: Afûk.
Chris van der Heijden (2001). *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog.* Amsterdam: Contact.
Madelon de Keizer (2010). Inleiding, In Madelon de Keizer, & Marije Plomp (Eds.), *Een open zenuw: Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (pp. 11-25). Amsterdam: Bert Bakker.
Jan Knegtmans & Klaas van Berkel (2006). Discussie over academische illusies. Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, vol 121, afl. 2, 240-268.
Frank van Vree & Rob van der Laarse (e.a.) (2009). *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context.* Amsterdam: Bert Bakker, pp. 17-40.
Anne S. Wadman (1969). *Mei Abraham fûstkje.* Drachten: Laverman.
Anne S. Wadman (1989; 1990). De roken fan alear (‘de geuren van toen’). *Hjir*, 1989: afl. 6, 2-19; 1990: 10-25, 14-23 en 9-19 (serie autobiografische essays).
Anne S. Wadman (1986-1987). Langwar foar fyftich jier (serie over de geschiedenis van Langweer, gepubliceerd in 24 afleveringen in de *Jouster Courant* van 19.3.1986 tot 6.5.1987). (Manuscript in onbeschreven deel collectie Letterkundig en Historisch Centrum Tresoar, Leeuwarden)
Gjalt Zondergeld (1978). *De Friese Beweging in het tijdvak der beide Wereldoorlogen.* Leeuwarden: De Tille.

De goede collaborateur
De kloof tussen herinnering en collaboratie in Vlaanderen
Aline Sax

De naoorlogse beeldvorming over de collaboratie is steeds gedomineerd geweest door stereotypes als 'de Vlaamse idealist' of 'de katholieke Oostfrontstrijder' die geen ideologische verwantschap hadden met de Duitse bezetter. Deze stereotype beeldvorming houdt echter niet langer stand als ze getoetst wordt aan egodocumenten van tijdens de Tweede Wereldoorlog, zo blijkt uit onderzoek van Aline Sax.

De beeldvorming over de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog is in Vlaanderen en Nederland een heel andere weg gegaan. In Nederland werden collaborateurs buiten de maatschappij geplaatst. Het Nederlandse volk was tijdens de oorlog voornamelijk 'goed' en 'heldhaftig' geweest, met enkele 'foute' uitzonderingen. Na de oorlog werden gewezen collaborateurs monddood gemaakt.[1] In Vlaanderen voerde een vergoelijkende beeldvorming over de collaboratie de boventoon. Gewezen collaborateurs konden zich zonder veel moeite opnieuw in het maatschappelijke én het politieke leven integreren. Dit zorgde ervoor dat de stereotype beeldvorming die zich eerst in de kringen van oudcollaborateurs gevormd had vrij snel door een breder publiek werd overgenomen en zich vasthechtte in het collectieve geheugen over de collaboratie. In dit artikel wil ik aantonen dat die stereotypen niet langer standhouden als men de motieven voor collaboratie die in de beeldvorming naar boven komen, vergelijkt met de motivatie die tijdens de oorlog verwoord werd. Er blijkt een grote kloof tussen de herinnering aan de drijfveren van collaborateurs en de effectieve drijfveren die in de bronnen naar boven komen.

Vergoelijkende consensus in Vlaanderen

De herinnering aan de collaboratie is altijd verbonden geweest met de herinnering aan de naoorlogse bestraffing van deze collaborateurs. De beelden van kaalgeschoren vrouwen, vernielde woningen en collaborateurs in de leeuwenkooien van de Antwerpse dierentuin en

de negatieve beeldvorming rond de zogenaamde ‘septemberweerstanders’ die zich in september 1944, toen de strijd reeds gestreden was, aansloten bij het verzet, vermengden zich met de verontwaardiging over een te zware en onrechtvaardige strafrechtelijke vervolging. Het is tekenend voor de omgang met het fenomeen dat wat in Nederland ‘zuivering’ genoemd wordt, in België ‘repressie’ heet. In Vlaamsgezinde kringen, die voor een groot deel in de collaboratie waren gestapt, ontstond meteen na de oorlog de overtuiging dat de Belgische staat door de repressie met haar politieke vijanden, de Vlaams-nationalisten, wilde afrekenen. Bovendien werd de strafmaat als buitensporig hoog en onrechtvaardig ervaren. Die rancune tegen de Belgische staat en haar optreden tijdens de repressie groeide wel eerst, maar niet *enkel* in collaboratie-middens. Vanaf 1947 kreeg de sympathie en de steun voor gewezen collaborateurs een breed maatschappelijk en politiek draagvlak.[2] Collaborateurs gingen over zichzelf spreken als ‘repressieslachtoffers’, een begripsverschuiving die de naoorlogse beeldvorming goed typeert. Vanuit deze underdogpositie groeide een wijd vertakte subcultuur. De vorming van zo'n subcultuur is niet typisch Vlaams maar het gemak waarmee ze uit haar beslotenheid kon treden was dit wel.[3] Gewezen collaborateurs konden hun denkbeelden en hun gecultiveerd zelfbeeld snel en diep vasthaken in het collectief geheugen. Dit had onder meer te maken met het forum dat ze kregen - of beter gezegd grepen- in ontelbare herinneringsgeschriften, apologetische werken, memoires en zelfs het historisch onderzoek.

Stereotype beeldvorming

Dit zelfbeeld was een duidelijk vergoelijkend beeld waarin weinig plaats was voor diversiteit. Bepaalde elementen werden uitvergroot, andere geminimaliseerd of zelfs verzwegen. Het geheel kreeg, door voortdurende herhalingen en variaties op dezelfde thema's, een coherente, geloofwaardige en aantrekkelijke logica, ook voor niet-collaborateurs.[4] In wat volgt wil ik enkele elementen aanhalen die dit beeld kenmerken, met speciale aandacht voor de motivatie die door collaborateurs na de oorlog naar voor werd geschoven.

De hele collaboratie werd steeds vanuit een Vlaams-nationalistisch oogpunt bekeken. Haar oorzaken gingen bijna dertig jaar terug. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden Vlaamse soldaten, onbegrepen door hun Franstalige officieren, hun leven geofferd voor een Belgische staat die hen geen rechten gunde en hun offer niet erkende. Ook na de oorlog bleef België de Nederlandstaligen discrimineren. Zeker nadat in mei 1940 Vlaams-nationalistische kopstukken waren opgepakt en naar Frankrijk gevoerd, hadden de Vlamingen geen vertrouwen, geen band meer met de Belgische staat. Het was dus de schuld van dat onachtzame België dat Vlamingen hun heil moesten gaan zoeken bij de Duitsers. De stap tot collaboratie werd louter gezet uit bekommernis voor het Vlaamse volk én om erger te voorkomen. Oorlogsburgemeesters en andere VNV-leden die politieke posten hadden ingenomen, hadden immers op die manier een dam gevormd tegen de échte nazi's. Ze hadden een ‘soort weerstand’ gevoerd ‘tegen alle mogelijke imperialismen vanwege de Duitsers ten einde de zelfstandigheid en de eigen aard van het Vlaamse

volk zo goed mogelijk te beveiligen in de konjunktuur van een Duitse zegepraal.'[5]

In herinneringsgeschriften werden kleine conflictjes met de Duitse overheid dan ook zodanig uitvergroot alsof de collaborateur in hoogsteigen persoon het Vlaamse volk voor een verschrikking had behoed. Zij die zich niet terugtrokken uit de collaboratie naarmate de oorlog vorderde, werden geprezen om hun verantwoordelijkheidsgevoel, omdat ze, zoals het een goede kapitein betaamt, het zinkende schip niet hadden verlaten.

Het enige dat deze Vlamingen verweten kon worden, was dat ze misschien te naïef waren om hun belangen door de Duitsers te laten behartigen en dat ze zich, zonder te weten met wie ze zich inlieten, lieten verleiden door de volkse retoriek van de Duitsers. Want dat verzekeren gewezen collaborateurs ons in hun biografieën: van de kampen was toen niets geweten. We wisten toen niet wat we nu weten. Het ware gelaat van de Duitsers had zich tegenover deze rechtschapen collaborateurs niet getoond. 'Wanneer we terugdenken aan die periode zijn we er zelf verwonderd over dat we toen zo weinig over het duitse nationaalsocialisme wisten. Bij ons, en we denken bij 99% van de vlaams-nationalisten, was de evolutie naar een nieuwe orde alleszins niet het gevolg van het lezen en bestuderen van Mein Kampf noch van het partijprogramma van de NSDAP noch van de theorieën van Rosenberg. We hadden die voor mei 1944 nooit gelezen.'[6]

De idealistische Vlaming die door de Duitsers in de luren werd gelegd is een vaak terugkerend cliché. Ook de Oostfronters, aan wie werd beloofd dat ze in Vlaamse eenheden met Vlaamse officieren zouden kunnen dienen, voelden zich door de Duitse legerleiding verraden toen bleek dat ze gewoon in de Duitse oorlogsmachine werden ingezet. Die Oostfronters grepen na de oorlog vaak terug naar een anticommunistisch motief. Dat kon in volle Koude Oorlogstijd natuurlijk op begrip rekenen. Het katholieke Vlaanderen voelde mee met deze jonge katholieken die tegen het goddeloze bolsjewisme waren gaan vechten. Opnieuw een gevestigd cliché.

Nationaalsocialistische motieven of Nieuwe Ordegezindheid werden daarentegen verzwegen. De collaboratie was een emotionele aangelegenheid geweest, waarbij Vlamingen zich engageerden uit liefde en trouw voor hun Volk en was niet geïnspireerd door een - met de Duitsers - gemeenschappelijk ideologisch project.[7] Mocht in publicaties of tijdens speeches toch een nationaalsocialistisch discours gebezigd worden, dan was dit louter oppervlakkig en opportunistisch, om zich van Duitse steun te verzekeren. Het had geen invloed op de Vlaamse zaak die door de collaborateurs behartigd werd.[8]

De goede collaborateur?

Het beeld dat uit egodocumenten van tijdens de oorlog en uit de strafdossiers van de repressie naar voor komt, is heel anders dan het zojuist geschetste beeld dat de collaborateurs na de oorlog van zichzelf ophingen. Vanaf de jaren 1990 heeft het historisch onderzoek deze vergoelijkende beeldvorming grotendeels verbrijzeld, maar dit onderzoek dringt maar traag door tot de publieke opinie. Bovendien richt het wetenschappelijk onderzoek zich vooral op de grote structuren en belangrijke figuren. De motivatie van gewone collaborateurs

bleef in het historisch onderzoek tot nu toe grotendeels buiten beeld. Mijn onderzoek toont aan dat ook zij zich vrijwillig en soms erg verregaand wilden inzetten voor de nationaalsocialistische droom. De collaboratie in Vlaanderen was zeker een ideologische zaak. Uit meer dan tweederde van de onderzochte strafdossiers komen elementen naar voren waaruit op te maken valt dat Nieuwe Ordegezindheid meespeelde in de beslissing om te collaboreren. Bij 40 procent van de onderzochte collaborateurs komen zelfs geen andere motieven voor dan ideologische. We kunnen hieruit dus afleiden dat hun collaboratie gestuurd werd door hun ideologische overtuiging. Als we bekijken hoe de mensen uit die grootste groep hun beweegredenen tijdens de oorlog verwoordden, wordt een duidelijke breuk zichtbaar met de beweegredenen die in herinneringsgeschriften aan bod komen en die de beeldvorming over de collaboratie meer dan vijf decennia lang bepaalden. Ik wil drie elementen kort illustreren.

Geen gemeenschappelijk ideologisch project?

Zoals hierboven vermeld, werd in de naoorlogse beeldvorming de collaboratie eerder als een emotioneel iets voorgesteld; zij was niet geïnspireerd vanuit een ideologisch project. Nationaalsocialistische retoriek was louter om de Duitsers te paaien. Toch zien we in heel veel private egodocumenten wél een ideologisch discours opduiken. Een voorbeeld hiervan is de brief van Albert D. die op kerstavond 1941 van aan het front in Rusland naar zijn zus schrijft:

‘Ik heb geen schrik om te sterven, ik weet dat ik strijd om een zaak die meer waard is dan mijn leven, ik strijd voor uw leven, voor het leven van allen in Vlaanderen, voor die van heden en die nog komen zullen. Och, maar wat zou ik daarover spreken, gij weet toch allen niet wat het bol[s] jewisme is, ge zoudt anders geheel anders tot mij staan. Ge schrijft mij naar huis te komen voorgoed, ja in verlof kan ik misschien wel eens komen maar voorgoed als een boetvaardige zondaar die alles opgeeft, zijn gedachten waarvoor hij strijdt enz. neen dat niet, daarvoor ben ik veel te zeker van mijn zaak. En nog iets, ik blijf tenminste soldaat tot het einde van den oorlog en dan begint de strijd, den kamp om het nat. socialismein Vlaanderen, dan houden wij daar eens groote kuis en maken van het rotte België van vroeger een eens rijke welvarende gouw van het groot-germaansche Rijk.’[9]

De nationaalsocialistische retoriek die sommige collaborateurs in hun egodocumenten overnamen, waren helemaal niet de lege woorden die er achteraf van gemaakt werden. Voor deze mensen had wat ze schreven wel degelijk een betekenis. Zij richtten hun handelen immers naar de ideeën die ze in hun brieven en dagboeken formuleerden. Niet omdat ze de Duitsers wilden behagen, niet omdat ze een *hidden agenda* hadden, maar omdat ze oprecht geloofden in wat ze schreven.

De Vlaamse idealist

Zoals ook uit de brief van Albert blijkt, is het ideologisch project waarvoor hij zich inzet geen louter Vlaamse aangelegenheid. Hij ziet Vlaanderen als een gouw van het Groot-Germaanse Rijk. Bij veruit

de meeste brieven van ideologisch geïnspireerde collaborateurs is het discours een vermenging van nationaalsocialistische en Vlaams-nationalistische elementen. Bij deze laatste wordt bovendien geen onderscheid gemaakt tussen de toch wel botsende ideologieën van de twee grootste spelers in het Vlaamse collaboratieveld: het vnv en de De-Vlag. Hoewel de leidende figuren van deze bewegingen, vooral op geopolitiek vlak, een verschillende visie hadden op de collaboratie, combineren de gewone collaborateurs probleemloos standpunten van beide organisaties. Uit onderstaande brief van Karel H. blijkt dat het clichébeeld van de Oostfronter die vol Vlaams idealisme voor zijn volk ging vechten, maar door de Duitse legerleiding werd verraden en tegen zijn wil werd ingezet in een Duitse formatie niet a priori klopt.

'Beste broer!

Daar wij een nieuwe Sonnewende naderen, wil ik u ook eenige woordjes schrijven! Als wij met Weihnachten bij het Heilige vuur onder SS mannen onze liederen zullen zingen, sprekend over onze machtige Germaansche voorvadren van het Heilige Deutsche Rijk en troue zullen zweren aan Führer en Volk, zal ik weer moeten terugdenken aan Weihnachten 1942 en 43 als wij in de Russische steppen onze eed van trouw zegden terwijl veele van zij die niet meer zijn, ons in gedachten voerden, den hevige heilige strijd tegemoet. Nu dat wij op rust zijn en ons geen gevaar omringt, hebben ook zij weer angetreten om met ons deze Heilige stunden te feieren. Zij ook zullen evenals wij treurig doch stolz aan die Ferne denken aan de geliefde in de Heimat! Staf, ik wensch je als broer dat ook jij gelooft aan ons SS mannen, aan onze Führer, Adolf Hitler en dat ook gij en uwe kameraden van het thuisfront in de toekomst tezamen met zij die niet meer zijn, zult marcheeren in die groote gedachten, het nat. soc. zooals het in Duitschland in leer en gebruik is. Ik ben soldaat, geen geloofsprediker dus schluß daarover en met de parole 44, mit SS zumEndsieg, treedt ich het nieuwe jaar aan.'[10]

Zijn ideologie en zijn engagement zijn duidelijk allesbehalve eenzijdig Vlaams. Deze mengeling van nationaalsocialistische en Vlaams-nationalistische elementen vinden we bij de meeste ideologische collaborateurs, niet louter bij Oostfronters, terug. Naarmate de oorlog vordert, lijkt voor sommigen de loyaliteit tegenover Duitsland zelfs sterker dan de loyaliteit tegenover de Vlaamse collaborerende bewegingen.

De katholieke Oostfronter

In de naoorlogse beeldvorming wordt ook het anticommunisme sterk benadrukt als motief. Dit anticommunisme wordt meteen gelinkt aan de katholieke Kerk. De priester die de jongens van zijn klas of parochie recht naar het Oostfront praat, is een steeds terugkerend beeld.

Als we de repressiedossiers echter van nabij bekijken, zien we dat louter katholiek anticommunisme in geen enkel van de onderzochte dossiers voorkomt. De personen bij wie anticommunistische gevoelens een rol speelden, waren ook Nieuwe Ordegezind. Hun beslissing om 'tegen het bolsjewisme te strijden' kwam niet (enkel) voort uit katholieke overtuiging, maar hing samen met een rechtsautoritair wereldbeeld. Vaak

hadden zij zich ook al op andere manieren ingezet voor de Nieuwe Orde of speelden meerdere (ideologische) motieven een rol in hun beslissing. Ook de geestelijken die in de collaboratie stapten, deden dit eerder uit Nieuwe Ordeoverwegingen dan uit katholieke gevoelens.[11] Het anticommunisme dat zij beleden was daardoor niet per se een uiting van hun katholieke identiteit als wel van hun Nieuwe Ordegezindheid, een nuance die in de naoorlogse beeldvorming verdween. Bovendien valt op hoe weinig verdachten anticommunisme in hun verdediging gebruiken. Slechts in 5 van de 327 onderzochte dossiers (1.5%) brengt de verdachte anticommunistische motieven naar voren in zijn verdediging. Dit wijst er volgens mij op dat anticommunisme wellicht voor veruit de meeste collaborateurs geen doorslaggevend motief is geweest, maar een emotie 'in de marge', die na de oorlog tot onrealistische proporties werd opgeblazen.

Besluit

Op basis van bovenstaande brieven en de andere egodocumenten uit mijn onderzoek, kan ik stellen dat, in tegenstelling tot het beeld dat herinneringsgeschriften van collaborateurs na de oorlog schetsen, nationaalsocialistische motieven voor vele gewone collaborateurs wel degelijk meespeelden in hun beslissing om te collaboreren en dat het discours van de meeste ideologische collaborateurs een vermenging was van Vlaams-nationalistische en nationaalsocialistische elementen.

Eindnoten:

1 Blom, J.C.H., 'Van bron naar beeld?' in: *Spiegel Historiael*, 20, nr 4, maart/april 1994, 106.
2 Beyen, M., 'Zwart wordt van langs om meer de Vlaamgsgezinde massa', in: Gotovich, J. en Kesteloot, C. (ed.), *Het gewicht van het oorlogsverleden*, Gent, Academia Press, 2002, 109.
3 idem, 108.
4 idem, 113
5 Vlaams Oud-Hoogstudentenverbond Antwerpen, *Beschouwingen nopens de reppressie en epuratie*, Antwerpen, Luctor, 1950, 3-4.
6 Van Dingenen, 'Waarom wij collaboreren', in: *Broederband*, nr. 11-12, nov-dec 1970, 44.
7 Beyen, 115
8 De Wever, B., 'Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie', in: *DocendoDiscimus*, Liber Amicorum Romain Van Eenoo, 1999, 608.
9 Auditoraat Generaal, Dossier nr. 1217/45, Prosper D., brief van Albert D. aan zijn zus Marie-Louise D., dd. 24/12/1941.
10 Auditoraat Generaal, Dossier nr. 676/48, Karel H., brief aan zijn broer Staf, dd. 17.12.1943
11 De Wever, B., 'Catholicism and Fascism in Belgium', in: *Totalitarian Movements and Political religions*, vol. 8, nr. 2, juni 2007, 347, 351.

Het verzet volgens toen
Getuigenverklaringen als bron van een veranderende omgang met de Tweede Wereldoorlog

Lennert Savenije

Studies over het Nederlandse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn voor een groot deel gebaseerd op na de oorlog afgelegde getuigenverklaringen. Dankzij deze bronnen is er meer over de Nederlandse illegaliteit bekend. Maar de periode en context waarin de herinneringen werden verteld en de onderzoekers die de interviews afnamen, hebben hun sporen nagelaten.

In de vroege avond van 30 april 1943 werd er bij de Nijmeegse juwelier Fredericks op de deur geklopt. Het was de SD, de Sicherheitsdienst, die samen met de Nijmeegse politie de jonge Toon Fredericks kwam arresteren. Hij was thuis, nam afscheid van zijn familie en werd meegenomen naar het politiebureau. Drie dagen later stond in de krant dat Toon samen met twee andere Nijmegenaren standrechtelijk was geëxecuteerd omdat hij pamfletten had verspreid. Wat er niet in de krant stond was datgene wat er aan zijn executie was voorafgegaan. Wie was deze Nijmeegse student en wat had hem bewogen om in verzet te komen? Toon Fredericks hield geen dagboek bij en er zijn slechts enkele brieven van hem uit de oorlog bewaard gebleven. Wat we over hem en zijn verzetswerk weten, is vooral afkomstig uit getuigenverklaringen van kennissen die de oorlog overleefden. Hetzelfde geldt voor veel van Toons metgezellen. Hun daden bleven dankzij getuigenverklaringen bekend en aan de hand daarvan is het mogelijk om verzetsgroepen en gebeurtenissen te reconstrueren.

Meteen na de bevrijding begonnen historici met het verzamelen en documenteren van herinneringen aan de bezetting. Medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie namen hierin het voortouw, maar ook op plaatselijk niveau deden getuigen hun verhaal. In Nijmegen werden tussen 1946-1949 en 1984-1986 grootschalige interviewprojecten gehouden. Dankzij de gesprekken van toen is belangrijke in-

formatie ontsloten en bewaard gebleven. Zorgvuldigheid is bij het gebruiken van deze bronnen echter geboden. Herinneringen bevatten een persoonlijke visie op het verleden waarin bewust of onbewust verdraaiingen optreden. Dat bij een interview niet één maar twee mensen betrokken zijn maakt het tot een extra problematische bron. Niet alleen de geïnterviewde maar ook de interviewer drukt een stempel op het gesprek en de bron die hier uiteindelijk uit voortkomt.

Uit de interviews die eenenveertig jaar na de bevrijding in Nijmegen werden gehouden, komt naar voren dat de interesse in het verzet in de loop der jaren veranderde. Dat was van invloed op de inhoud van de getuigenverklaringen. In 1946 stonden er andere thema's centraal en werden er andere mensen geïnterviewd dan in 1984. De verschillen illustreren de omgang met het oorlogsverleden en de veranderende kijk op persoonlijke herinneringen als bron. Er werd een beeld van het verzet gecreëerd zoals dat toen gangbaar was. Wie onderzoek gaat doen naar het Nederlandse verzet en daarbij - het kan haast niet anders - gebruik maakt van na de oorlog geboekstaafde herinneringen, moet rekening houden met de veranderingen in de historiografie en herinneringscultuur. Een vergelijking van de twee Nijmeegse projecten kan dat laten zien.

Het verzet volgens 1946

Toon Fredericks overleefde de oorlog niet, maar drie van zijn kameraden wel. Zij deden na de bevrijding verslag van zijn en hun activiteiten waardoor er meer bekend werd over een van de eerste verzetgroepjes van Nijmegen, de

A.L. Toon Fredericks

naar Toon vernoemde Groep Fredericks. In 1946 werden er voor het eerst herinneringen aan het Nijmeegse verzet gedocumenteerd door een speciaal daarvoor opgerichte commissie: de CDV of Commissie tot Documentatie van het Verzet. De commissieleden, die zelf in verschillende verzetsgroepen hadden gezeten, waren niet van plan om een boek of publicatie te schrijven. Het ging hun louter om het documenteren van de gebeurtenissen zodat onderzoek in de toekomst mogelijk werd. Ze hadden zelf het initiatief genomen, maar kregen steun van de gemeente Nijmegen en provincie Gelderland.[1]

In een periode van drie jaar interviewde de commissie een veertigtal oud-verzetsmensen uit de stad en regio. De uitgewerkte getuigenverklaringen laten zien hoe er in 1946 tegen het verzet werd aangekeken. Wat de inhoud en thematiek betreft, zijn de interviews exponenten van het klassieke beeld van het verzet zoals dat na de oorlog werd uitgedragen. Daarin speelden mannen een hoofdrol en was er vooral aandacht voor de ‘georganiseerde’ vormen van gewapend verzet. De omgang met de Jodenvervolging, de rol en bijdrage van vrouwen en de algemene houding

van de bevolking ten opzichte van de bezetting kwamen in de interviews niet aan bod. Evenmin werden er door de commissieleden verzetsmensen met een communistische achtergrond gehoord.

De achtergrond van de interviewers, allen man, katholiek en actief voor de grotere verzetsorganisaties, bepaalde sterk de selectie van getuigen en de te behandelen

thema's. De daden van de verzetsman stonden centraal; niet diens psychologische ontwikkeling. Getuigen vertelden wel over de activiteiten van de groep Fredericks, en heel summier over de doelstelling en achtergrond van deze verzetsgroep, maar over de persoon Toon ging het slechts in beperkte mate. In 1946 werden de mondelinge bronnen nog louter gebruikt als bron om de kennis over niet-gedocumenteerde gebeurtenissen te vergroten. De sfeertekening en impressies die herinneringen daarbij kunnen geven, en die meer persoonlijk van aard zijn, werden niet opgetekend. Dat werd pas veertig jaar later het onderwerp van onderzoek.

Het verzet volgens 1984

In 1984 begon Nijmegenaar Jan Driever aan een interviewproject waarmee hij de ‘lacunes in het bronmateriaal’ over de bezetting van Nijmegen wilde aanvullen. Hij deed zijn onderzoek in een tijd waarin de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog ter discussie stond. Een jaar eerder had historicus Hans Blom in zijn oratie betoogd dat de Nederlandse historici nog altijd in de ban van goed en fout waren als het over de oorlog ging. Door andere thema's en bronnen centraal te stellen wilde de kersverse hoogleraar dit goed-fout-denken doorbreken. Onder meer nieuwe interviews met mensen uit alle milieus konden wat hem betreft bijdragen aan een breder besef van de impact van de oorlog op het dagelijks leven.[2]

In Nijmegen werden deze aanbevelingen in de praktijk gebracht. Driever interviewde getuigen over het verzet en de Jodenvervolging in Nijmegen en hoewel hij hiermee wederom het perspectief van onderdrukking en verzet centraal stelde, leverde het veel nieuwe informatie op. De opzet van het project, dat onder de hoede van de Katholieke Universiteit Nijmegen werd uitgevoerd, verschilde in veel opzichten van dat van de oude Commissie voor de Documentatie van het Verzet. Zoals het een exponent van een nieuwe generatie onderzoekers betaamde, maakte Driever gebruik van het eerdere onderzoek en zette hij zich er tegen af. Het verzetsbegrip dat hij hanteerde was breder geworden: niet alleen de georganiseerde verzetsgroepen maar ook de meer subtielere vormen van verzet en burgerlijke ongehoorzaamheid kregen aandacht. Omdat sabotage en spionage niet langer centraal stonden, traden vrouwen veel meer op de voorgrond. Verzet was niet enkel meer iets waar mannen voor verantwoordelijk waren geweest.

Voor Driever waren de verklaringen bronnen die het persoonlijke perspectief van mensen op de oorlog lieten zien. De emotie die bij sommige thema's naar boven kwam was voor hem net zo veelzeggend als de inhoudelijke informatie. Dat mondelinge bronnen wat dat betreft bijzonder zijn, werd door hem nadrukkelijk naar voren gebracht in de inleiding op zijn project.[3] Door dezelfde mensen opnieuw en andere mensen voor het eerst te interviewen, kwam hij op het spoor van kleine fouten of verkeerde veronderstellingen die klaarblijkelijk in de interviews uit 1946 stonden. Namen klopten niet, bepaalde data waren door elkaar gehaald en een enkele keer werden er zelfs tegenstrijdige verklaringen gegeven over wie er wel en niet aanwezig waren bij een liquidatie. Het kon niet worden gecontroleerd of dit aan de getuigenverklaring of aan verwerking van de toenmalige inter-

viewer lag omdat van de interviews geen aantekeningen bewaard waren gebleven. Evenmin waren de verslagen destijds geautoriseerd. De feitelijke betrouwbaarheid van de bronnen werd hierdoor behoorlijk aangetast en het bewijst eens te meer dat mondelinge bronnen niet zomaar bruikbaar zijn bij historisch onderzoek.

Het streven van Driever naar nieuwe informatie had daarnaast een keerzijde. Naar Toon Fredericks en een aantal andere prominente verzetsmensen werd niet gevraagd. Zij behoorden blijkbaar te zeer tot het oude concept van het verzet, of werden niet bereid gevonden om te getuigen. Dat geen van de toen nog levende kennissen van Fredericks werd geïnterviewd is buitengewoon jammer. De andere aanpak van interviewen en de bredere definitie van verzet hadden veel nieuwe informatie op kunnen leveren en fouten in de vorige verklaringen kunnen achterhalen. Wat Toon Fredericks betreft, bleven de interviews uit 1946 het beeld bepalen.

De verslagen van de interviews van Driever, die tussen 1984 en 1986 plaatsvonden, werden aan het gemeentearchief overgedragen. Er volgde geen verder onderzoek.

Het verzet volgens vandaag

Een laatste metgezel van Toon Fredericks, inmiddels ver in de tachtig, kon in het najaar van 2010 nog vertellen over het verzetgroepje dat zij samen oprichtten. Hij deed dat in het kader van het nieuwe onderzoek van de Radboud Universiteit Nijmegen naar vormen van verzet en collaboratie in de stad. Opnieuw bleek dat nieuwe vragen, en een wederom groter geworden inzicht in de geschiedenis van de periode, tot nieuwe informatie en formuleringen leidden. Vragen die Jan Driever niet had gesteld, maar wel in lijn met zijn stijl van werken lagen, konden nu wel voorgelegd worden. Toon Fredericks kreeg er een duidelijker profiel van. Ambitieus, gevoelig en religieus was hij geweest, met een hang naar romantiek en het bohemienschap. Althans, zo kwam hij uit het gesprek naar voren en zo interpreteerde de interviewer - de auteur van deze tekst - het.

Dat de interviews uit 1946 niet langer als de meest betrouwbare bron beschouwd moeten worden, bleek ook uit het gesprek met de laatste verzetskameraad van Toon Fredericks. Tijdens het gesprek verwees hij bepaalde formuleringen uit de verslagen naar de prullenmand en wond hij zich bijna 65 jaar na dato nog op over de manier waarop er toen met zijn verklaring was omgesprongen. Andermaal benadrukte dit hoe tijdsgebonden mondelinge bronnen zijn en hoe zorgvuldig historici hiermee om moeten gaan bij het doen van onderzoek.

Uit de vergelijking tussen de twee Nijmeegse interviewprojecten uit 1946 en 1984 is gebleken dat de manier waarop persoonlijke herinneringen werden gedocumenteerd van invloed was op de uitkomst. Een zo volledig mogelijk beeld van het verzet uit 1949 was in 1984 een verhaal vol lacunes. Deze verschillen zijn niet alleen te verklaren door het voortschrijdend inzicht binnen het historiografisch debat: ook de bewustere omgang met het gebruik van mondelinge bronnen heeft voor nieuwe opvattingen gezorgd. Voor hedendaagse onderzoekers betekent dit dat er niet alleen kritisch naar de informatie uit de interviews moet worden gekeken maar dat evengoed de manier waarop deze tot stand is gekomen ter discussie dient te staan.

Wie dit een open deur vindt, heeft niet helemaal ongelijk. Geldt dit namelijk niet voor alle historische bronnen, zowel mondeling als geschreven? ‘In de kern van de zaak’, zo merkte Hans Blom op tijdens zijn oratie, zijn interviews zoals alle historische bronnen: pas na zorgvuldige bestudering ‘en met kritische zin’ kunnen ze gebruikt worden.[4] Omdat interviews het resultaat zijn van een dialoog is dat extra belangrijk. In een interview zijn twee mensen aan het woord: de getuige en de interviewer. De achtergrond van de onderzoeker, en zijn tijdgebonden ideeën, moeten even kritisch bekeken worden als de visie van de geïnterviewde.

Dat geldt ook voor de onderzoekers van vandaag. Nu het aantal tijdgenoten dat de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt steeds kleiner wordt, hebben historici steeds minder de mogelijkheid om de dialoog met getuigen van het verleden aan te gaan. Nu leven er nog maar een paar mensen die Toon Fredericks hebben gekend en antwoord kunnen geven op vragen die in het verleden niet zijn gesteld. Daarnaast kan de betrouwbaarheid van bronnen of getuigenverklaringen in de toekomst niet meer door tijdgenoten worden bevestigd. Zolang het kan, moeten historici daarom blijven luisteren en de dialoog nog zoveel mogelijk aangaan. Dat is de achtergrond van deze tijd, die als vanzelfsprekend de bronnen van morgen beïnvloedt.

Literatuur:

Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland. Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 1983).

Cohen, Jaap, *Het bewaren van de oorlog. De roerige beginperiode van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1945-1960* (Amsterdam, 2007).

Leydesdorff, Selma, *De mensen en de woorden. Geschiedenis op basis van verhalen* (Amsterdam, 2004).

Regionaal Archief Nijmegen (RAN), collectie Driever, 1984-1986.

Regionaal Archief Nijmegen (RAN), archief van de Commissie tot Documentatie van het Verzet Nijmegen, 1945-1948.

Rosendaal, Joost, *Nijmegen 1944. Verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen, 2009).

Theloosen, Eric, ‘De april-mei-staking van 1943 in Nijmegen’, in *De Gelderlander* (26 april 1993); ‘Verwarring in de stad’, *De Gelderlander* (29 april 1993); ‘De Duitsers grijpen in’, *De Gelderlander* (30 april 1993); ‘De laatste gang van Fredericks’, *De Gelderlander* (1 mei 1993); ‘Een bloedbad afgewend’, *De Gelderlander* (3 mei 1993); ‘Nieuwe bijzonderheden over april-mei-staking van '43’, *De Gelderlander* (26 mei 1993).

Eindnoten:

1 Regionaal Archief Nijmegen (RAN), archief van de Commissie tot Documentatie van het Verzet Nijmegen, 1945-1948. In 1949 werden de verslagen aan het archief overgedragen.
2 J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland. Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1983) 19-20.
3 Regionaal Archief Nijmegen (RAN), collectie Driever, 1984-1986. Jan Driever werkt tegenwoordig bij de stichting 1940-1945.
4 Blom, *In de ban van goed en fout?* 19.

Geschiedenis wordt met voetnoten geschreven
Over de meerwaarde van het gebruik van biografische elementen in musea

Wannes Devos

Ook in musea heeft de biografie als historische bron zijn plaats. Het gebruik van biografische elementen als collectiestuk, bijvoorbeeld in de vorm van een geschreven dagboek of een mondelinge getuigenis, verrijkt talrijke tentoonstellingen. Zeker een museum of een tentoonstelling gewijd aan de Tweede Wereldoorlog kan hierdoor worden bijgekleurd. Voorzichtigheid is hierbij wel geboden.

Hitler en de Duitsers

Op 15 oktober 2010 opende in het Duits Historisch Museum (dhm) in Berlijn een tijdelijke tentoonstelling *Hitler und die Deutschen: Volksgemeinschaft und Verbrechen.* De expositie bracht de persoon Adolf Hitler in beeld. Daarmee was het dhm het eerste Duitse museum dat het aandurfde om, na ruim vijfenzestig jaar, een tentoonstelling over de Führer zelf te maken. Hoewel de tentoonstelling veel succes kende bij het grote publiek en daardoor enkele maanden werd verlengd, was ze niet helemaal wat ze, vanuit strikt biografisch oogpunt, misschien wel had moeten durven zijn. Ze ging immers niet over de persoon Hitler zelf, maar plaatste de dictator in zijn maatschappelijke context. De persoonlijke eigenschappen van Hitler werden ondergeschikt gemaakt aan de politieke, sociale en economische omstandigheden die hem aan de macht brachten. Persoonlijke collectiestukken, die het Rode Leger in 1945 buitmaakte en in Moskou zijn opgeslagen, waren er dan ook niet te zien. Ook het affiche van de tentoonstelling viel op in die lijn: er was geen beeltenis van Hitler op terug te vinden, enkel woorden. Waarom vermeed het museum zo angstvallig de persoon Adolf Hitler? Medeorganisator Hans-Ulrich Thamer antwoordde: ‘We mogen geen mogelijkheden tot identificatie bieden.’[1] Tussen de bezoeker en Hitler moest dus een kritische afstand zijn. Met de term ‘identificatie’ snijdt Thamer een historisch-museologisch interessant vraagstuk aan,

waarbij de biografie (en de microgeschiedenis) enkele van de voornaamste werkmiddelen zijn.[2] Dat het dhm niet wilde dat de bezoeker zich met Adolf Hitler zou identificeren, is logisch: enerzijds probeerde het museum zich in te dekken tegen kritiek van de linkse zijde, anderzijds trachtte het zich ook te vrijwaren van alle verheerlijking van Adolf Hitler, iets waar extreemrechtse groeperingen maar al te graag op zouden inspelen.

In wat volgt, worden enkele voor- en nadelen van het gebruik van biografische en microhistorische elementen in een permanente tentoonstelling gewijd aan de Tweede Wereldoorlog besproken.

Een museum is geen boek

Allereerst is er een beknopte kanttekening nodig bij de functies en bijhorende beperkingen van een museum. De basisdoelstelling van een professioneel museum gewijd aan de Tweede Wereldoorlog is het bewaren en tentoonstellen van historische collectiestukken gelieerd aan de periode 1933-1945. Dit tentoonstellen kan worden gezien in een zogenaamd amusementskader van de geschiedenis: de tentoonstelling is er om de bezoeker te plezieren, een aangename dag te bezorgen. Het tentoonstellen van collectiestukken kan echter ook dienen om een algemene geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog kenbaar te maken aan een breed publiek. Met dit laatste aspect onderscheidt een museum zich van specifieke literatuur en historische studie: een geschreven biografie van bijvoorbeeld een lid van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog toont enkel de geschiedenis van deze verzetsman. De bredere geschiedenis van deze periode dreigt soms dan ook verloren te gaan. De Tweede Wereldoorlog uitleggen aan de hand van louter persoonlijke indrukken, persoonlijke belevenissen, zonder dit te kaderen in een bredere oorlogsgeschiedenis, is in een permanente tentoonstelling een riskante onderneming.

Het komt er op neer dat musea die de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in een permanente tentoonstelling willen vertellen, moeten komen tot een heldere, begrijpbare en algemene geschiedenis van deze periode. Een museum moet zich beperken tot enkele hoofdstukken; een boek dat handelt over de Tweede Wereldoorlog kan echter wel meer in detail treden.

Biografie en microgeschiedenis in een museum over de Tweede Wereldoorlog

De microhistorische en biografische trend zet zich steeds meer door in musea. Dit heeft te maken met het feit dat musea vaak bereid zijn om micro-onderzoek naar een collectiestuk te financieren, om de eenvoudige reden dat nieuwe informatie het collectiestuk van toegevoegde wetenschappelijke en financiële waarde voorziet.[3] Er zijn echter nog andere voordelen verbonden aan de identificatie van een collectiestuk en zodoende aan het verhaal van de persoon die eraan verbonden is.

Zo biedt het gebruik van biografische en microhistorische elementen op twee vlakken een mogelijkheid tot diversificatie. Er is de visuele diversificatie: door het introduceren van biografische elementen is het mogelijk om een andere opstelling te hanteren en voor afwisseling te zorgen in het museale parcours door bijvoorbeeld een

ander soort belichting te gebruiken of een ander model van vitrine. Op die manier blijft de bezoeker geboeid. Vervolgens is er ook de inhoudelijke diversificatie: deze gaat in tegen het determinisme, tegen een teleologische gedachtegang. Zo kan aan de bezoeker worden getoond dat een oorlog geen gebeurtenis is die vaststaande causale processen en feiten ontwikkelt en dat mensen ook keuzes hadden. Het gebruik van persoonlijke verhalen en indrukken kan verschillende thema's en kwesties uit de Tweede Wereldoorlog rijker en realistischer maken.

Een ander pluspunt is dat een persoonlijk verhaal abstracte fenomenen en begrippen als repressie, rantsoenering, economische collaboratie toegankelijk maakt. Het biedt de bezoeker de mogelijkheid om zich beter in te leven in een situatie en zich een correcter beeld te vormen van wat een bepaald gebeuren nu precies was.

Zo komen we als vanzelf bij een volgend groot voordeel: identificatie. Het wordt de bezoeker mogelijk gemaakt om zich te identificeren met een personage, diens handelingen beter te begrijpen en te beoordelen. Getallen krijgen zo een naam en gezicht.[4] Dit biedt bijvoorbeeld de mogelijkheid om de ontmenselijking van daders van nazipraktijken tegen te gaan: ook ss'ers waren mensen met een eigen gezin, eigen gevoelens en een eigen kijk op de wereld. Waarom iemand tot een misdaad in staat is kan zo inzichtelijk worden gemaakt. Uiteraard, en dit is een eerste gevaar dat op de loer ligt, mag dit niet leiden tot een verontschuldiging. Er kan wel mee worden aangetoond dat het verleden niet altijd zwart-wit, maar eerder gekleurd van tint is. Met identificatie kan ook worden ingespeeld op nieuwkomers in de maatschappij die de tentoonstelling bezoeken. Door bijvoorbeeld het persoonlijk lot van een zigeuner of een koloniale soldaat in beeld te brengen, ontstaat de mogelijkheid tot herkenning.

Nadelen

Er zijn niet alleen voordelen verbonden aan het gebruik van microstoria en biografieën in een permanente tentoonstelling over de Tweede Wereldoorlog. Zo is het niet altijd eenvoudig om collectiestukken met een verhaal over gewone burgers terug te vinden. Deze worden vaak over het hoofd gezien: collectiestukken gelieerd aan grote, bekende of beruchte politieke of militaire personages worden beter geconserveerd. Naast dit nadeel sluimert er ook een zeker gevaar in het aanwenden van kleine, persoonlijke verhalen in een tentoonstelling. Een voor de hand liggende gevaar is dat een teveel aan microstoria het algemenekader van de geschiedenis laat vervagen. Het kan voor de bezoeker verwarrend zijn om een overvloed aan persoonlijke indrukken te krijgen over een bepaald aspect uit de Tweede Wereldoorlog. Zo bestaan er ook geen type- of schoolvoorbeelden van ‘getuigen’: elk relaas is anders, elk karakter verschilt. Door de keuze van een personage in de expositie snijdt de maker van de tentoonstelling hoe dan ook een deel van de bredere realiteit af om één getuige, één verhaal en dus één zienswijze aan het woord te laten. Zo wordt de bezoeker een zeker paradigma opgedrongen. De keuze voor het gebruik van biografische elementen moet daarom weldoordacht zijn.

Het gevaar bestaat er ook in dat de bezoeker zich tot in het extreme gaat identificeren met een bepaald personage. Het gerenommeerde Washington Holocaust Memorial Museum beging tijdens zijn beginjaren (1993) een dergelijke vergissing. Hier kreeg de bezoeker een kaart met de naam en de foto van een slachtoffer van het nazistisch regime en bezocht als een soort dubbelganger de zalen. Sommige bezoekers zagen dit echter in de eerste plaats als een ontspannend spel en vergaten al snel de band met de tragische realiteit. 'Het gevaar van de gemakkelijke identificatie heeft zeker meegespeeld bij het besluit van het museum om voortaan af te zien van die werkwijze om de ramp die het Joodse volk had getroffen in beeld te brengen,' stelde historicus Alain Finkielkraut over de beslissing van het museum om van deze invalshoek af te stappen.[5]

De sociale functie van geschiedenis

Het verleden is, in de woorden van de geschiedenisfilosoof Hayden White, inderdaad een *place of fantasy*,[6] die ons manieren van leven laat ervaren die verschillen van ons eigen, hedendaagse bestaan. Geschiedenis maakt zo een belangrijk deel uit van ons heden omdat het ons denkkader voor een groot deel vormt. Het zorgt ook voor het promoten en onderhouden van identiteiten. Geschiedenis heeft zo bezien een sociale functie door de oriëntatie van ons bestaan in het heden. Musea, maar ook andere actoren uit de populaire cultuur, proberen in te spelen op deze sociale functie van de geschiedenis: ze trachten een historische sfeer te scheppen en het verleden tastbaar en kenbaar te maken.[7] Zodoende kan het gebruik van kleine, microhistorische verhalen zeker bijdragen tot een persoonlijke museumbeleving van de bezoeker, maar dit kan nooit voldoende zijn om het verleden, *wie es eigentlich gewesen ist*, te beleven.

Gekleurd verleden

Zijn microstoria of biografieën te verzoenen met de algemene, bredere contemporanistiek in een museum over de Tweede Wereldoorlog? Hier bestaat geen eenduidig antwoord op. Het moge duidelijk zijn dat de keuze voor het belichten van bepaalde personen te verantwoorden moet zijn binnen het museale geheel en binnen de geschiedwetenschap. Het is daarom van belang niet al té gekleurde getuigenissen of levensverhalen van mensen aan te halen. Toch moet de subjectiviteit van het verhaal het grote publiek aanspreken.[8] Persoonlijke, subjectieve geschiedenissen bieden een museum vele mogelijkheden wanneer ze een band hebben met collectiestukken. Ze kunnen conversatie uitlokken en de bezoekers aan het denken zetten. Zo worden de collectiestukken sociale objecten.[9]

Binnen de grote geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog zijn de kleine geschiedenissen van gewone mensen, uitgedrukt in een biografie of microgeschiedenis, misschien slechts voetnoten, maar geschiedenis wordt nu eenmaal nooit zonder voetnoten geschreven.

Eindnoten:

1 A.T.M., *Duitsers zijn nog niet van Hitler af. Eerste expositie over Führer sinds Tweede Wereldoorlog*, in *De Standaard* (15 oktober 2010)
2 In dit schrijven worden de concepten biografie en microgeschiedenis door elkaar gebruikt. Wegens de beperking in ruimte worden beide begrippen niet gedefinieerd. Een interessante definitie van beide begrippen (en het onderscheid tussen beide), is terug te vinden in J. Lepore, 'Historians who love too much: reflections on microhistory and biography', in *The Journal of American History* 1 (2001), pp. 130-133.
3 S.J. Redman, 'Microhistory in the museum', in *Journal of Microhistory* 1 (2006), s.p.
4 A. Finkielkraut, *Een stem aan de overkant* (Amsterdam en Antwerpen, 2001), p. 21.
5 A. Finkielkraut, op. cit., p. 21.
6 H. White, 'Postmodernism and Historiography', openingstoespraak op het symposium 'After Metahistory: Lecture on Postmodernism', Kyoto - Ritsumeikan University, 2009, s.p., op http://www.ritsumei.ac.jp, geraadpleegd op 30 september 2010.
7 A Megill, 'Some aspects of the Ethics of History-Writing: Reflections on Edith Wyschogrod's "An Ethics of Remembering"' in D. Carr, T.R. Flynn, R.A. Makkreel (eds.), *The Ethics of History* (Evanston 2004), p. 46.
8 G. Van den Berghe, 'Iedereen historicus', in *Standaard der Letteren* (27 januari 2006), s.p.
9 N. Simon, *The Participatory Museum*, op http://www.participatorymuseum.org, geraadpleegd op 1 juni 2010.

‘De enige informatiebron is onze herinnering’: *Geschiedschrijving over Ravensbrück door overlevenden en anderen.*

Susan Hogervorst

Herinnering en geschiedwetenschap zijn twee verschillende vormen van omgang met het verleden, die elkaar soms overlappen en beïnvloeden. De grondleggers van het begrip collectieve herinnering hebben beide echter als tegenpolen geconceptualiseerd.[1] *Hoewel de laatste jaren pogingen zijn gedaan om deze vermeende tegenstelling te nuanceren, is bijvoorbeeld in het populaire werk van de Duitse Aleida Assmann nog veel van deze oude dichotomie te bespeuren.*[2] *In plaats van de verschillen te benadrukken tussen herinnering en geschiedwetenschap is het interessanter en relevanter om de gebieden in kaart te brengen waar beide elkaar raken en beïnvloeden. In dit artikel zal ik dat doen met betrekking tot de omgang met de geschiedenis van concentratiekamp Ravensbrück.*

Ravensbrück was een concentratiekamp voor politieke gevangenen in de buurt van Berlijn, in de latere DDR, waar hoofdzakelijk - maar niet uitsluitend - vrouwen gevangen hebben gezeten. In mijn proefschrift *Onwrikbare herinnering* heb ik verenigingen van Ravensbrückoverlevenden uit verschillende landen onderzocht.[3] Daarbij ging het me onder meer om hun rol in de beeldvorming over Ravensbrück. Ik noem dat de productie van collectieve herinneringen aan Ravensbrück, waarbij collectieve herinneringen worden opgevat als gedeelde verhalen, beelden en ideeën over het verleden van een gemeenschap. Overlevenden die hun herinneringen bijvoorbeeld via memoires publiek maakten, droegen daarmee bij aan de vorming van collectieve herinneringen - zij zijn als het ware ‘herinneringsproducenten’.

Op hun beurt kunnen de toehoorders en toeschouwers van deze overlevenden als

'herinneringsconsumenten' worden opgevat.[4] Zij kunnen herinneringen ondersteunen, bestrijden of inzetten voor eigen politieke of sociale doeleinden, en hebben daarmee een actieve rol in de articulatie en circulatie van herinneringen. Het is de wisselwerking tussen deze herinneringsconsumenten en de herinneringsproducenten die maakt welke individuele herinneringen uiteindelijk tot collectieve herinneringen kunnen uitgroeien en een stempel kunnen drukken op de beeldvorming over het verleden.

Omdat met de productie en consumptie of toe-eigening van collectieve herinneringen bepaalde belangen zijn gemoeid, zoals de vorming en continuering van identiteiten, en omdat deze belangen en de onderlinge verhouding tussen producenten en consumenten steeds veranderen, veranderen ook hun voorstellingen van een als gezamenlijk beschouwd verleden. Een voordeel van deze conceptualisering van de werking van herinnering is dat daarmee deze dynamiek zichtbaar en onderzoekbaar wordt. Ook maakt deze benadering de relatie tussen herinnering en geschiedwetenschap inzichtelijk. Ik zal laten zien dat historici als belangrijke consumenten van Ravensbrück-herinneringen hebben gefungeerd.

Overlevenden als geschiedschrijvers

In 1956 werd in Oost-Berlijn een Internationaal Ravensbrück Comité opgericht dat in totaal twintig landelijke Ravensbrückcomités voor korte of langere tijd verenigde.[5] De coördinatie van de geschiedschrijving over het kamp was zowel voor deze landelijke comités als voor het internationale comité een van de belangrijkste doelstellingen. Met dat doel werd in 1966 binnen het internationale comité een geschiedenis-commissie opgericht, onder leiding van de Poolse Wanda Kiedrzynska. Zij was historica en had zelf in Ravensbrück gevangengezeten. Tijdens de oprichtingsvergadering sprak zij de leden toe over het doel dat deze commissie volgens haar voor ogen stond. De titel van dit artikel is afkomstig uit deze toespraak. Het volledige citaat luidt als volgt: 'De enige informatiebron is onze herinnering! Toekomstige historici die de concentratiekampen bestuderen, kunnen deze kwestie slechts beschrijven op basis van wat wij communiceren.'[6] Uit deze opmerking blijkt niet alleen dat Kiedrzynska de authentieke herinneringen van overlevenden als historische bron boven wetenschappelijk onderzoek stelde. Ook geeft ze hier blijk van een groot besef van de invloed die overlevenden konden hebben op de beeldvorming over Ravensbrück, niet in de laatste plaats in het wetenschappelijk onderzoek.

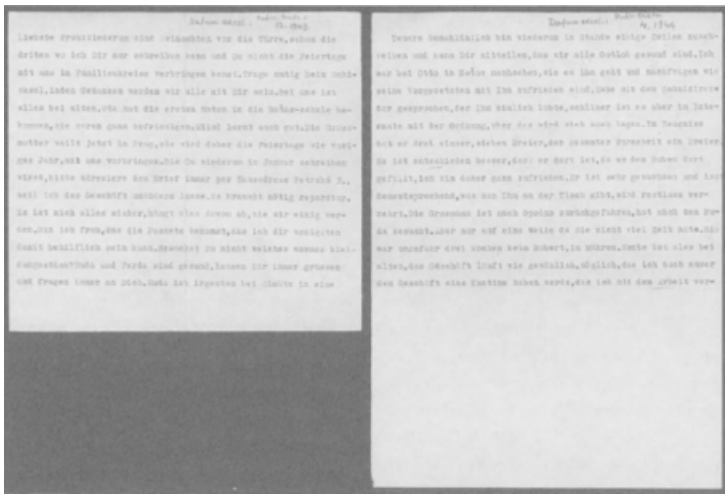
De geschiedschrijving over Ravensbrück was lange tijd het exclusieve terrein van overlevenden. Zo brachten overlevenden-comités brochures uit over het kamp en bundels met korte levensverhalen van Ravensbrücksters. Ook verschenen al direct in 1945 enkele memoires over het kamp. In totaal zijn sinds 1945 ruim vierhonderd memoires over Ravensbrück verschenen; in de vijf landen die ik heb onderzocht - België, Oost- en West-Duitsland, Oostenrijk en Nederland, gaat het om 69 memoires, waarvan veruit de meeste zijn geschreven door vrouwelijke voormalig politieke gevangenen.[7] Zij vormden de grootste categorie in het kamp en hadden tevens de overhand in de overlevendencomités. Andere

groepen gevangenen zoals Joden, Roma of Sinti of als ‘asociaal’ gecategoriseerde vrouwen maakten hun herinneringen aan Ravensbrück nauwelijks publiek. Wel hebben enkele mannen hun herinneringen aan Ravensbrück gepubliceerd. Hun memoires verschenen in kleine oplagen onder titels die meestal niet expliciet naar Ravensbrück verwezen.[8]

In 1946 bereikte het aantal memoires en andere publicaties over Ravensbrück een voorlopig hoogtepunt. Dat jaar verscheen tevens de eerste wetenschappelijke studie over Ravensbrück van de hand van de Franse etnologe Germaine Tillion die zelf in Ravensbrück gevangen had gezeten.[9] Na een periode van stilte verschenen in de jaren zestig vooral wetenschappelijke studies over Ravensbrück, waarvan enkele ook weer afkomstig waren van overlevenden.[10] Alleen al het feit dat overlevenden als historicus over het kamp schreven, maakt de strikte scheiding tussen herinnering en geschiedwetenschap niet houdbaar.

Publicatiegolf

Ook historici die niet in Ravensbrück gevangen hadden gezeten, begonnen zich in de jaren zestig voor het kamp te interesseren. In de DDR kwam het in die jaren tot een kleine opleving in de (vak)publicaties over Ravensbrück, mede vanwege de teruggave van archieven die eerder door de Sovjet-Unie in beslag genomen waren.[11] Het boek *Frauen-KZ Ravensbrück* van historica Gerda Zörner uit 1971 gold in de DDR als wetenschappelijke standaardwerk over de geschiedenis van Ravensbrück.[12] Ten westen van het IJzeren Gordijn was een artikel over Ravensbrück in het eerste West-Duitse overzichtswerk over de kampen uit

Twee brieven van een man aan zijn in Ravenbrück geïnterneerde vrouw, 1943 en 1944, te koop op e-Bay.

1970 lange tijd de enige wetenschappelijke studie over het kamp, samen met de publicatie van Tillion uit 1946.[13] Hoewel het aantal publicaties over Ravensbrück door niet-overlevenden dus tamelijk gering was, verloren overlevenden in deze periode het alleenrecht op de overlevering van historische informatie over het kamp. Het was tegen deze achtergrond dat in het Internationale Ravensbrückcomité de al genoemde geschiedeniscommissie werd opgericht.

De politieke omwentelingen in 1989 en 1990 vormden een omslagpunt in de geschiedschrijving over Ravensbrück. Niet alleen nam het aantal memoires explosief toe, ook bestaat er sindsdien structurele wetenschappelijke aandacht voor het kamp. Dit laatste hangt samen met het feit dat veel belangrijke archieven pas na de val van de Muur beschikbaar kwamen. Bovendien werd het herinneringscentrum bij het voormalige kamp in 1993 met een documentatiecentrum en een wetenschappelijke afdeling uitgebreid. Het terrein zelf, dat sinds 1945 gebruikt werd als militaire kazerne van het Sovjetleger, werd in 1994 vrijgegeven. De daaropvolgende uitbreiding en herinrichting van het herinneringscentrum hebben het historisch onderzoek naar het kamp aanzienlijk gestimuleerd. Sinds midden jaren negentig is er dan ook een ware onderzoeksgolf met betrekking tot Ravensbrück waar te nemen.[14] Andere factoren die het wetenschappelijk onderzoek naar Ravensbrück hebben gestimuleerd, vormen tevens een verklaring voor de sterke toename van het aantal memoires in deze periode: het vijftigjarig jubileum van het einde van de oorlog in 1995 en het schaarser worden van het aantal overlevenden. Het jubileum vormde de aanleiding voor tal van wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke publicaties over de concentratiekampen. Het kleiner worden van het aantal overlevenden vergrootte de interesse in kampmemoires vermoedelijk nog meer en verleende bovendien urgentie aan wetenschappelijk onderzoek op basis van interviews met overlevenden. Ook nam de behoefte toe bij overlevenden om hun eigen herinneringen voor de toekomst vast te leggen.[15]

Ideologische motieven

Naast de conjuncturele overeenkomst tussen de geschiedschrijving gebaseerd op herinnering en op wetenschappelijk onderzoek is er nog een opvallende inhoudelijke overeenkomst: in beide genres staan verzetsvrouwen centraal. Dit terwijl er zoals gezegd ook mannen in Ravensbrück gevangen hebben gezeten, evenals vrouwen die vanwege hun ras of leefwijze waren vervolgd. Zij waren echter niet of nauwelijks onderwerp van herinnering, noch van het wetenschappelijk onderzoek. Dat kan worden verklaard door het feit dat beide genres van geschiedschrijving ideologisch waren gemotiveerd.

Aan de wetenschappelijke geschiedschrijving over Ravensbrück lag een feministisch motief ten grondslag. Het onderzoek naar het kamp werd grotendeels vanuit vrouwengeschiedenis of genderstudies verricht, een vakgebied dat in de jaren negentig sterk werd ontwikkeld en geïnstitutionaliseerd. Onderzoekers bestudeerden het eigene van een vrouwenkamp en de specifieke situatie van vrouwen in de kampen en het verzet, waaraan voordien nauwelijks aandacht was besteed. Een effect van deze feministisch

gemotiveerde geschiedschrijving was dat er vrijwel uitsluitend aandacht was voor de verzetsvrouwen in Ravensbrück, waarmee vrouwen zich konden identificeren. Gevangenen die omwille van ras of leefwijze waren vervolgd, evenals de mannelijke gevangenen, werden tot voor kort niet of nauwelijks tot onderwerp van onderzoek gemaakt.

De geschiedschrijving door de overlevenden vond bovendien voor een belangrijk deel binnen een communistische context plaats. De bij het Internationale Ravensbrückcomité aangesloten landelijke comités hadden alle een communistische signatuur. In hun memoires en andere herinnerings-initiatieven wilden deze overlevenden niet alleen de gebeurtenissen beschrijven, maar deze tevens verbinden met politieke doeleinden. Deze politieke inkadering van het verleden leidde tot een bepaalde verhaalstructuur over het kamp waarin maar voor een beperkt aantal groepen, ervaringen en perspectieven plaats was.[16] De verbinding tussen vrouwen, verzet en Ravensbrück vormde een belangrijk onderdeel van deze verhaalstructuur, zoals ook blijkt uit de eerder geciteerde toespraak.

Kiedrzynska benadrukte daarin dat het accent in de geschiedschrijving over Ravensbrück niet op het lijden en de verschrikkingen moest liggen, maar dat er meer aandacht moest komen voor het verzet in het kamp. Een probleem voor de vrouwen van Ravensbrück was echter dat er nauwelijks verzet in het kamp had plaats gevonden, althans niet in de traditionele betekenis daarvan. ‘Daarin gaat het om het verzamelen van wapens, gewapende groepen voorbereiden op de dag van de bevrijding, in enkele gevallen gewapende strijd,’ aldus Kiedrzynska. Volgens haar diende echter ‘alles wat de bescherming diende van de gevangenen, hen liet overleven en hen de menselijke waardigheid liet behouden’ onder de notie van verzet te vallen.[17] Het collectieve vrouwenverzet stond centraal, waaraan individuele ervaringen van lijden, angst en onderdrukking ondergeschikt werden gemaakt.

Binnen de communistische context wilden deze vrouwen van Ravensbrück een eigen geluid laten horen. Ze wilden meedoen met de mannelijke verzetsstrijders en vroegen erkenning voor hun ervaringen van gevangenschap en/of verzet.[18] Ze claimden de herinnering aan Ravensbrück om niet alleen de samenleving, maar ook de eigen communistische kring eraan te herinneren dat er ook vrouwen verzet hadden gepleegd en daarvoor een prijs hadden betaald. Ravensbrück werd op die manier dus een casus om het beeld over verzet van vrouwen bij te stellen.

Juist deze reden wekte de interesse van feministische historici. Ook buiten wetenschappelijke kring vonden de vrouwen van Ravensbrück vooral gehoor bij feministische groepen, als ze tenminste uit het communistische kader wisten te breken waarin ze doorgaans opereerden. Vrouwenvredesdemonstraties begonnen bij Ravensbrückmonumenten, Ravensbrückmemoires verschenen bij feministische uitgeverijen, overlevenden werden in vrouwenhuizen uitgenodigd om te komen spreken en vrouwengroepen organiseerden herdenkingen in het voormalige kamp.[19]

De wetenschappelijke nadruk op de verzetsvrouwen van Ravensbrück kan dus niet alleen vanuit het feministische kader worden verklaard waarbinnen het onderzoek

werd verricht, maar is ook een gevolg van de receptie van de geschiedschrijving over het kamp door overlevenden. Zowel vanuit de communistisch gemotiveerde productie van herinneringen door de Ravensbrückcomités als vanuit de feministisch gemotiveerde consumptie daarvan door historici en anderen werd dus het beeld gecreëerd en in stand gehouden van Ravensbrück als kamp voor verzetsvrouwen. De feministische historicae kunnen als consumenten worden beschouwd van de sterk door het communisme beïnvloedde collectieve herinneringen aan Ravensbrück. Zij droegen vervolgens vanuit hun eigen overtuiging en discipline bij aan de geschiedschrijving over het kamp.

Besluit

De conceptualisering van collectieve herinnering als uitkomst van een wisselwerking tussen herinneringsproducenten en -consumenten maakt het mogelijk om langs en door de geschiedwetenschap heen te kijken als normerende en vermeend centrale manier van omgaan met het verleden. Daarmee is echter niet gezegd dat geschiedwetenschap een vorm van collectieve herinnering of van herinneringscultuur zou zijn, of daarmee zou samenvallen, zoals sommige theoretici stellen.[20] Aan geschiedwetenschap en herinneringsculturen liggen verschillende motieven ten grondslag. Beide hebben hun eigen standaarden en hun eigen claims van waarheid, betrouwbaarheid en authenticiteit. Beide zijn bovendien gebaseerd op een samenspel van emotie, analyse, ethiek en politiek, waarbij het relatieve gewicht van elk van deze ingrediënten steeds verschilt.[21] Deze verschillen maken dat individuen en groepen nu eens op basis van historische studies, dan weer met behulp van individuele of collectieve herinneringen kennis nemen van het verleden en daaraan betekenis geven. Van belang zijn dus de wederzijdse beïnvloeding en de complementaire functie van geschiedwetenschap en herinnering, zoals ik in deze bijdrage heb willen laten zien.

Eindnoten:

1 Maurice Halbwachs, *La mémoire collective* (Parijs, Gallimard 1950); Idem, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Parijs, Gallimard 1925); Pierre Nora, *Les lieux de memoire* (3 dl.) (Parijs, Gallimard 1984-1992); Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München, Beck 1992).

2 Zie onder meer Aleida Assmann, *Die lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München, Beck 2006). De aloude tegenstelling wordt vooral voortgezet in de Duitse theorievorming over herinnering, maar dan in nieuwe termen: historische cultuur versus herinneringscultuur, zie Marko Demantowsky, 'Geschichtskultur und Erinnerungskultur - zwei Konzeptionen des einen Gegenstandes', *Geschichte, Politik und ihre Didaktik* 33 (2005) 11-20 en Christoph Cornelissen, 'Zur Erforschung von Erinnerungskulturen in West- und Osteuropa. Methoden und Fragestellungen' in idem et al eds., *Diktatur, Krieg, Verteibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945* (Essen, Klartext 2005) 25-44. Ook erfgoed wordt vaak tegenover geschiedenis geplaatst.

3 Susan Hogervorst, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* (Hilversum, Verloren 2010).
4 Zie ook Wulf Kansteiner, 'Finding meaning in memory. A methodological critique of collective memory studies', *History and Theory* 41 (mei 2002) 179-197; Maria Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen. "Volendams meisje" als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor geschiedenis* 117 (2004) 207-229.
5 Dat waren Albanië, België, Bondsrepubliek Duitsland, DDR, Denemarken, Frankrijk, Hongarije, Italië, Joegoslavië, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Polen, Roemenië, Sovjet-Unie, Spanje, Tsjecho-Slowakije (18). Na de Duitse eenwording en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië kwam het aantal landen met Slovenië, Oekraïne en Wit-Rusland op twintig.
6 Studiecentrum Oorlog en Maatschappij (soma) Brussel, aa 1163/65. Toespraak Kiedrzynska voor historische commissie IRC, zonder datum. '*La seule source d'informations est notre mémoire!* Les historiens futurs que traiteront des camps de concentration, pourront présenter ce problème seulement sur la base de nos communications.'
7 Dit aantal is gebaseerd op gegevens van het niod in Amsterdam; het Studiecentrum Oorlog en Maatschappij in Brussel en het archief in herinneringscentrum Ravensbrück, en op Anke Krüger, *Bibliographie zur Geschichte des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück 1945-2003* (Norderstedt, Selbstverlag 2004). Zie mijn dissertatie voor een overzicht van memoires en levensbeschrijvingen van Ravensbrück-overlevenden uit Nederland, België, Oostenrijk en Duitsland in de periode 1945-2010. Zie ook Insa Eschebach et al eds., *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nazionalsozialostischen Genozids* (Frankfurt a.M., Campus 2002).
8 Volgens Berhard Strebel hadden deze mannen met de publicatie van hun herinneringen herinneringspolitiek als doel. Zij probeerden hiermee bewust het beeld bij te stellen dat er alleen vrouwen in Ravensbrück gevangen zouden hebben gezeten, zie idem, 'Das Männerlager im kz Ravensbrück 1941-1945', *Dachauer Hefte* 14 (Dachau 1998) 141-174. Zie mijn dissertatie voor een overzicht van deze mannenmemoires.
9 Germaine Tillion, *Ravensbrück* (Parijs 1946).
10 Dagmar Hajkova, *Ravensbrück* (Praag 1960). Duitse vertaling in Archief Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück, nog zonder signatuur (sept. 2009); Wanda Kiedrzynska, *Ravensbrück* (Warschau 1961).
11 Zie Anke Krüger, *Bibliograhpie*, 16.
12 Gusta Zörner, *Frauen-* kz *Ravensbrück* (Oost-Berlijn, Roderberg 1971). Communistische verzetsvrouwen vormen het middelpunt van deze studie, die grotendeels gebaseerd is op het werk van Ravensbrück-overlevende Erika Buchmann, zie idem, *Die Frauen von Ravensbrück* (Oost-Berlijn, Komitee der antifaschistischen Widerstandskämpfer der DDR 1959).
13 Ino Arndt, 'Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück. Studien zur Geschichte der Konzentrationslager,' *Sammelband des Instituts für Zeitgeschichte* (Stuttgart 1970) 93-120. Tweede herziene druk in: *Dachauer Hefte* 3 (1987) 125-157.
14 In 1996 vond de eerste internationale wetenschappelijke conferentie in het herinneringscentrum Ravensbrück plaats: *Forschungsschwerpunkt Ravensbrück.* Een jaar later volgde een internationaal colloquium aan de Freie Universität Berlijn over vrouwenkamp Ravensbrück, en in 1999 een internationale conferentie over sekse en herinnering. Enkele publicaties die daaruit zijn voortgekomen zijn Claus Füllberg-Stollberg et al eds., *Frauen in Konzentrationslagern, Bergen Belsen und Ravensbrück* (Bremen, Edition Temmen 1994); Sigrid Jacobeit et al, *Forschungsschwerpunkt Ravensbrück* (Berlijn, Metropol 1997); Christa Schikorra, *Kontinuitäten der Ausgrenzung* (Berlijn, Metropol 1995). In het Engels: Jack Morrison, *Ravensbrück. Everyday life in a women's concentration camp*, 1939-45 (Princeton, Marcus Wiener 2000). In Duitsland, Frankrijk en Polen werden de meeste studies gepubliceerd, zie Anke Krüger, *Bibliograhpie*, 16.
15 Zie ook Esther Captain, Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995 (Kampen, Kok 2002); Bettine Siertsema, Uit de diepten. Egodocumenten over de naziconcentratiekampen (Culemburg, Centraal boekhuis 2007).
16 Zie ook James Wertsch, 'Specific narratives and schematic narrative templates' in Peter Seixas ed., *Theorizing historical consciousness* (University of Toronto Press 2004) 49-62.
17 Toespraak Kiedrzynska soma aa 1163/65.

18 Zie voor een uitgebreide analyse van gender in een communistische context het proefschrift van Jolande Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Meppel en Amsterdam, Boom 1990).
19 Susan Hogervorst, *Onwrikbare herinnering.*
20 Zie bijvoorbeeld Christoph Cornelissen, 'Was heisst Erinnerungskultur', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 54 (2003) 548-563, in het bijzonder 555. Over herinneringscultuur in relatie tot (eigentijdse) geschiedenis zie H.G. Hockerts, 'Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft' in Konrad Jarausch et al. eds., *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt* (Frankfurt a.M., Campus 2002) 39-74.
21 Zie Ed Jonker, *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap* (Universiteit Utrecht, 2008).

Gender-thematiek in Nederlandse kampmemoires

Bettine Siertsema

Waren vrouwen in de concentratiekampen fysiek en vooral seksueel kwetsbaarder dan mannen? Waren hun overlevingskansen niettemin groter omdat zij over grotere huishoudelijke vaardigheden beschikten en beter in staat waren tot vriendschappen waarin onderlinge hulp en steun werd verleend? Er kunnen vraagtekens gezet worden bij het algemeen geaccepteerde beeld dat door vrouwelijke historici geschetst wordt.

Begin jaren tachtig vestigde Joan Ringelheim er de aandacht op dat in het Holocaust-onderzoek de lotgevallen van vrouwen over het algemeen onzichtbaar bleven, en zeker niet als apart thema werden onderzocht.[1] Sindsdien is er veel gebeurd om die lacune te vullen. Ten aanzien van de vrouwelijke gevangenen in concentratiekampen leidde het onderzoek op basis van dagboeken, memoires en interviews tot een soort communis opinio dat vrouwen als subject en als bron grotendeels afwezig zijn in de geschiedschrijving. Voorts dat het lijden van die vrouwen weliswaar allereerst en allermeest bepaald werd door hun Joods-zijn, en ze daarin niet verschilden van hun mannelijke lotgenoten, maar dat hun fysieke kwetsbaarheid groter was, omdat zij het risico van verkrachting liepen, en in de vernietigingskampen onmiddellijk ter dood gebracht werden als ze moeder waren (terwijl mannen in diezelfde levensfase juist nog geschikt bevonden werden voor arbeid). Aan de andere kant lijken hun sterftecijfers echter structureel lager te zijn. Dat hun overlevingskansen groter waren dan die van mannen wordt toegeschreven aan het feit ze een beter aanpassingsvermogen hadden, over betere praktische (namelijk huishoudelijke) vaardigheden beschikten die van pas kwamen in het kamp, en - verreweg het belangrijkste - omdat ze beter in staat waren tot ‘bonding’, het aangaan van relaties, het vormen van groepen als surrogaat families, die onderlinge hulp en steun, zowel materieel als moreel, betekenden.

Hoewel van verschillende kanten kritiek kwam op deze beeldvorming, zowel vanuit de geschiedwetenschap (Raul Hilberg, Gabriele Pfingsten) als op morele gronden (Lawrence Langer) als vanuit psycholo-

gisch en narratief perspectief (Pascale Bos), is dat beeld tot op heden toch dominant gebleven.[2]

Op het eerste gezicht lijken de Nederlandse egodocumenten over het kamp dat beeld te bevestigen. Ik denk aan de net getrouwde Nora Keizer, die zwanger uit Westerbork vertrok en in de experimentenbarak van Auschwitz onder druk van kampvriendinnen maar met grote aarzeling en eigenlijk volkomen tegen haar zin door een vrouwelijke arts abortus liet plegen om niet in de gaskamer terecht te komen. Over verkrachtingen lees je zelden. Fia Polak heeft slechts één geval beschreven waar ze getuige van was, maar die ze als hoogst zeldzame uitzondering beschrijft (*Oorlogsverslag van een zestienjarig joods meisje* p. 70-71). De mooie Renata Laqueur voelde in Bergen-Belsen op een gegeven moment de dreiging van een Kapo die het met haar aan wilde leggen, maar ze weigerde hem vierkant zonder dat er sancties volgden. Een andere keer belooft ze haar gunsten aan een kapo om haar man uit een zwaar arbeidscommando weg te krijgen, en wordt gered door luchtalarm op het moment dat ze haar belofte gestand had moeten doen.

Ook het gevoel van vernedering en de schaamte bij het zich moeten ontkleden voor het oog van mannelijke SS'ers komt in het Nederlandse corpus voor, het meest nadrukkelijk bij de niet-joodse Corrie ten Boom. Voor haar en haar zus Betsie, beiden in de veertig, was de schaamte zo groot dat ze vurig baden dat die hun bespaard zou worden, en toen de waterleiding van de douches haperde, net toen zij aan de beurt waren om zich uit te kleden, was zij ervan overtuigd dat God hoogstpersoonlijk had ingegrepen om hen voor die schaamtevolle behandeling te behoeden. Zo belangrijk was het kennelijk voor haar, omdat de schaamte zo intens geweest zou zijn. Fia Polak, dan veertien, vertelt hoe zij vooral gedesillusioneerd is dat al die naakte vrouwenlijven zo lelijk zijn. (Josephine Baker was daarvóór de enige vrouw die zij op een foto gedeeltelijk naakt gezien had.)

Dat de taak van vrouwen in het kamp zwaar was door de zorg voor man en kinderen, bovenop de gewone arbeid, blijkt wel uit het dagboek van Renata Laqueur, die bijvoorbeeld vertelt hoe ze eten spaarde en ruilde om haar man te helpen, en hoe ze zijn door haar gewassen overall te drogen hing boven haar bed, waardoor ze dan zelf onder een natte deken moest slapen. Ook de vorming van surrogaat families, groepen van onderlinge hulp en steun, is duidelijk terug te vinden in memoires van vrouwelijke overlevenden, met name van de verzetsvrouwen Anne Berendsen en Tineke Wibaut-Guillonard, die beiden over Ravensbrück schreven, maar ook bij de joodse Mirjam Blits, Hanna Hammelbergde Beer en Paula Gruber, Carla van Lier en Nora Keizer. Behalve bij Hammelberg ging het steeds om landgenoten en soms om groepen van zo'n drie personen (Berendsen), vaker om een veel grotere groep. Tineke Wibaut en Hanna Hammelberg structureren hun hele tekst ernaar, met hoofdstukjes die naar leden van die groep genoemd zijn, wat een indicatie is voor de betekenis die de vriendinnengroep in hun herinnering had.

Kortom, in de Nederlandse teksten kan bevestiging worden gevonden van het beeld dat in de internationale studies dominant

is. Maar wie anders kijkt, vindt toch ook heel wat gegevens die dat beeld duidelijk anders inkleuren.

Eerst over de seksuele kwetsbaarheid en de grotere vernedering van het naakt moeten staan. Carla van Lier vertelt bijvoorbeeld hoe zij met haar man en twee mannelijke familieleden op transport ging van kamp Vught naar Westerbork. Het was voor hen een groot voorrecht samen te zijn. Ze vertelt over het gesprek tijdens de treinreis: 'Ik plaagde de drie mannen, dat ik voor vréémde mannen tijdens het zogenaamde ontluizen poedelnaakt had gestaan - oi, wat een lef, we hadden geen luis.' (Van Lier, p. 39) En Tineke Wibaut vertelt hoe haar groep in het voorjaar van 1945 na allerlei omzwervingen op een gegeven dag in Fallersleben kwam. Daar kunnen ze voor het eerst in een half jaar douchen. 'Een sprookje, ook voor opa, een oude baas die bewakingsdienst had en die zijn oogjes verlustigde aan onze broodmagere lijven.' Haar groepsgenoot Atie Siegenbeek van Heukelom maakte daar nog een geestige tekening van. Uit de formulering en tekening blijkt eerder superieure ironie dan een traumatische vernedering.

In gemengde kampen was er betrekkelijk vaak sprake van seksueel contact tussen vrouwelijke gevangenen en mannelijke kapo's, en in Westerbork ook vaak tussen gevangenen onderling. Het is opvallend dat mannen daar vaker over schrijven dan vrouwen, en meestal in sterk afkeurende zin. Philips Mechanicus schrijft bijvoorbeeld over Westerbork: 'Men moet oppassen niet besmet te raken door het openbare sexuele contact, dat in alle hoekjes en steegjes plaats heeft. De mens is hier verlaagd tot een stuk vee' (Mechanicus p. 159). David Koker noemt het vrouwenkamp in Vught 'een volmaakt krols paradijs' (Koker p. 190) en vertelt: 'In het FKL rollen 's nachts de meiden en vrouwen met de SS over de grond.' (Koker p. 209). In zijn perceptie gaat het niet om gedwongen seks, integendeel (vgl. het woord 'krols'; zie ook Koker p. 72 en 189-190). Abel Herzberg spreekt in *Amor Fati* afkeurend over 'de verhouding tussen mannen die niet veel minder waren dan moordenaars, en vrouwen die zich prostitueerden met haar bitterste vervolgers', maar constateert tegelijk dat juist die seksuele betrekkingen een veel milder gedrag bij de (niet-joodse) Kapo's in Bergen-Belsen teweeg brachten.

Vrouwen vertellen soms ook dat zij voordeel hadden van hun sekse en hun sexappeal of zelfs dat zij die bewust aanwendden om iets te bereiken. Het gold voor de eerder genoemde Renata Laqueur, maar bijvoorbeeld ook voor Mirjam Blits, op wie in Travniki een arts van de Wehrmacht verliefd wordt - hij vraagt haar zelfs ten huwelijk - en die later in het kamp bij Lublin zelf dolverliefd raakt op een communistische, Duitse kapo, die haar door een dodenmars heen helpt (uiteindelijk raakten ze in Auschwitz voorgoed gescheiden). Een huwelijk in Westerbork met een 'alte Kampinsasse' met een profijtelijke functie betekende (tijdelijk) vrijstelling van transport, zoals bij Nora Keizer en Lea Ben Chanan (Fuchs)-van Leeven.[3]

Aan de andere kant wordt over de ongemengde mannenkampen opvallend vaak verteld over heel of half gedwongen homoseksuele relaties tussen kapo's en hun meestal jonge protégés, ik ben daar in elf memoires passages over tegengekomen, het meest uitgebreid bij Taecke Botke en Joop

Uit de collectie van het Rijksmuseum

Citroen, vaak met begrip voor de keuze van de jongen. Vier auteurs vertellen dat zijzelf het beoogde liefje van een kapo werden, maar dat ze zonder verdere repercussies niet aan die eisen tegemoet kwamen. In de memoires is dus veel vaker sprake van (dreigend) afgedwongen homoseksueel contact van kapo's met jongens dan van verkrachting van vrouwelijke gevangenen, wat een aanwijzing zou kunnen zijn dat jongens en jonge mannen minstens evenveel gevaar liepen op ongewenst seksueel contact als vrouwen, en mogelijk zelfs meer.

Als overlevingsbevorderende factor bij vrouwen worden hun huishoudelijke vaardigheden gezien, die zoveel groter waren dan die van mannelijke gevangenen. Voor mannen kan daartegenover gewezen worden op technische of artistieke vaardigheden, die hun betere baantjes en daarmee betere overlevingskansen bezorgden. Ook voor medische kennis gold dat sterk, en ook daar beschikten mannen in die tijd vaker over dan vrouwen. Hanna Hammelberg-de Beer is de enige vrouwelijke auteur die geneeskunde had gestudeerd. Wanneer het gaat om de uitwerking van de verschillende praktische vaardigheden op de overlevingskansen, lijkt het me onwaarschijnlijk dat aan de huishoudelijke zo'n doorslaggevende positief effect toegeschre-

ven moet worden als in de internationale historiografie gebeurt.

Wat de surrogaat families betreft, blijken vrouwen inderdaad meer geneigd het bestaan ervan en hun belang te benadrukken, maar ook in de mannelijke memoires komen ze zeer regelmatig voor, al gaat het daar meest om kleinere groepen van twee of drie. Maar ook die worden als levenreddend beschreven, al was het alleen al omdat ze hielpen geestelijk staande te blijven. Een prachtig voorbeeld geeft Floris Bakels, en en passant is dat ook een voorbeeld dat mannen soms ook over huishoudelijke vaardigheden en inzichten beschikten. Hij vertelt hoe in Natzweiler, waar hij altijd last had van bijna bevroren handen en voeten, zijn vriend Sam Hingst hem zelfgenaaide polsmofjes gaf. Deze mofjes zag je niet onder zijn mouwen, en ze hielpen beter dan handschoenen, die trouwens streng verboden waren.

> *Toen ik eens op een avond in een grote depressie op mijn brits lag, kwam Con*, der Maler, *mij een pan macaroni brengen. Toen hij zag dat ik heel erg bedroefd was, klom hij op de brits naast de mijne. (...) Hij keerde zich op zijn zij, naar mij toe, en begon mij te strelen over mijn stoppelhoofd. Dat hielp, en deze gebeurtenis van vierendertig jaar geleden voel ik vandaag nog aan den lijve. (Bakels, 193)*

Het is opvallend dat Bakels, die me toch een typische macho man lijkt,[4] de zorgzaamheid en de fysieke troost in de kamp-vriendschappen als ‘van vrouwelijk elementen’ aanmerkt, zelfs ‘een groot element van Eros’, terwijl hij tegelijk elke suggestie van homoseksualiteit verre van zich werpt.

De Nederlandse teksten wijken dus enigszins af van het gangbare beeld dat de internationale, feministisch georiënteerde Holocaust-wetenschappers geven. Deels kan dat verklaard worden uit het feit dat het beeld mede gebaseerd is op Midden- en Oost-Europese getuigenissen. Mogelijk zijn die bronnen gestempeld door gedeeltelijk andere lotgevallen; in de getto's kon bijvoorbeeld makkelijker seksueel geweld plaatsvinden. Ook een andere, ‘kuisere’ omgang met seksualiteit dan in Nederland gewoon was, kan de ervaringen kleuren. De belangrijkste oorzaak is volgens mij echter methodologisch van aard. Het gangbare onderzoek neemt niet in aanmerking dat de socialisatie van vrouwen als vrouw niet alleen in hun gedrag en vaardigheden tot uitdrukking komt, maar ook in de wijze waarop ze verslag doen van hun lotgevallen. En hetzelfde geldt voor mannen. Die zijn geneigd in hun memoires de nadruk te leggen op hun slimheid, vindingrijkheid en durf op het juiste moment, waarmee ze - in de eerste plaats voor zichzelf - het beeld bevestigen van de mens/man als autonoom individu.

Deze overwegingen worden in de secundaire literatuur slechts zelden in de overwegingen betrokken. Wel stelt Zoe Waxman (2003) dat het vertellen, het getuigen, deel uitmaakt van een proces van herovering van de eigen identiteit, ook de sekse-identiteit. Maar alleen Pascale Bos heeft oog voor het effect van dit mechanisme van herovering (misschien zelfs herbouw) van de identiteit. Zij oefent dan ook kritiek uit op wat zij noemt ‘reflectionisme’, waarin de getuigenis wordt gezien als een objectieve weergave van een gebeurtenis.

Een aanwijzing dat dit mechanisme van

herovering van de eigen identiteit werkzaam is, is te vinden in de memoires van Elie Cohen. De gepubliceerde versie, *Beelden uit de nacht* (1992) is voor een deel letterlijk overgenomen van de stenografisch uitgewerkte interviews die medewerkers van het RIOD met hem hadden in de jaren 1947-1948.[5] In die gesprekken vertelde hij uitvoerig over de warme kameraadschap tussen een groep van vier, met name genoemde, vrienden, die elkaar hielpen waar zij konden, een kameraadschap die zo innig was, dat hij die vergelijkt met liefde. Van deze vriendengroep is in *Beelden uit de nacht* weinig meer terug te vinden, slechts één van de andere drie figureert daar nog in.

Helaas is er maar zelden de mogelijkheid zulk diachroon onderzoek te doen. Maar ook zonder de hulp van eerdere versies moet de onderzoeker, voordat er algemene conclusies getrokken worden over de lotgevallen van vrouwen vergeleken bij die van mannen, deze dimensie in aanmerking nemen: niet alleen de persoon die beleeft, ook dezelfde persoon die vertelt/beschrijft is als man of vrouw gesocialiseerd.

Literatuur

Judith Tydor Baumel (1998). *Double jeopardy: Gender and the Holocaust* (London, Portland: Vallentine Mitchell)

Pacale R. Bos (2003). Women and the Holocaust: Analyzing gender difference. In Elizabeth Roberts Baer & Myrna Goldenberg (Eds.), *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust* (pp. 23-50). (Detroit: Wayne State University Press,

Esther Hertzog (2008). *Life, death and sacrifice: Women and family in the Holocaust.* Jerusalem: Gefen Publishing House.

Raul Hilberg (1992). *Perpetrators, victims, bystanders: The Jewish catastrophe 1933-1945.* New York: Harper Collins.

Lawrence Langer (1998). Gendered suffering? Women in Holocaust Testimonies. In Dalia Ofer & Lenore Weitzman (Eds.), *Women in the Holocaust.* New Haven, London: Yale University Press.

Willy Lindwer (1990). *Kamp van hoop en wanhoop.* Amsterdam: Balans.

Gabriele Pfingsten & Claus Füllberg-Stolberg (1998). Frauen in Konzentrationslagern - geschlechtsspezifischen Bedingungen des Überlebens. In Ulrich Herbert, Gudrun Schwarz & Michael Wildt (Hg.), *Die nationalsozialistische Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur* (Band 2, pp. 911-938). Göttingen: Wallstein.

Nechama Tec (2003). *Resilience and courage: Women, men and the Holocaust.* New Haven, London,: Yale University Press.

Zoë Waxman (2003). Unheard Testimony, Untold Stories: the representation of women's holocaust experiences. *Women's History Review* 1 (4), 661-678.

Dagboeken en memoires:

Floris Bakels (1989). *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen.* Kampen: Kok (13e aangevulde druk).
Taecke Botke (1978). *Het revier: Concentratiekampherinnering.* Baarn: Erven Thomas Rap)..
Anne Berendsen (1946). *Vrouwenkamp Ravensbrück.* Utrecht: De Haan.
Mirjam Blits, (1961). *Auschwitz 13917: Hoe ik de Duitse concentratiekampen overleef-*

de. Amsterdam, Brussel: Elsevier.
Corrie ten Boom (1946). *Gevangene en toch...: Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück.* Amsterdam: Ten Have.
Joop Citroen & Sophie Citroen (1988). *Duet pathétique: Belevenissen van een joods gezin in oorlogstijd 1940-1945.* Utrecht, Antwerpen: Veen.
Elie Cohen (1992). *Beelden uit de nacht: Kampherinneringen.* Baarn: De Prom.
Jacob van Gelder (Ben Dror) (1995). *Naar de hel... en terug: Het beest in de mens.* Den Haag: De Nieuwe Haagsche.
Paula Gruber (2001). *Pijn die blijft: Herinneringen aan mijn leven in Polen.* Amsterdam,: Balans.
Hanna Hammelberg-de Beer (2005). *Ontmoetingen in de hel: Auschwitz - Gross Rosen.* Laren: Verbum.
Abel J. Herzberg (1946). *Amor fati: Zeven opstellen over Bergen-Belsen.* Amsterdam: Querido.
Nora Keizer (1999). *Danse macabre.* 's-Gravenhage: Twinklestar.
David Koker (1977). *Dagboek geschreven in Vught.* Amsterdam: Van Oorschot.
Maurits Koopman (1979). *Gezagvoerder, levend tussen Auschwitz en de zee.* Naarden: Strengholt.
Renata Laqueur (1965). *Dagboek uit Bergen-Belsen.* Amsterdam: Querido.
Carla van Lier (1978). *Schroeiplekken: Ervaringen uit Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malchow.* Amsterdam: Sara.
Philip Mechanicus (1964). *In Dépôt: Dagboek uit Westerbork.* Amsterdam: Polak & Van Gennep.
Fia Polak (1995). *Oorlogsverslag van een zestienjarig joods meisje.* Amsterdam: Kolenoe.
Tineke Wibaut-Guilonard (1983). *Zo ben je daar: Kampervaringen.* Amsterdam: Ploegsma.

Eindnoten:

1 Joan Ringelheim organiseerde samen met Esther Katz in 1983 in New York de 'Conference on Women Surviving the Holocaust'.
2 Zie bijvoorbeeld Nechama Tec (2003) en Esther Hertzog (2008).
3 Zie het interview met haar in Willy Lindwer (1990).
4 In zijn dagboek, waarvan fragmenten zijn opgenomen in zijn memoires, schrijft hij bijvoorbeeld in december 1944 in Ausssenkommando Vaihingen-Enz: 'Stel je eens voor dat je weer een *man* bent. Dat je iets bent voor een vrouw. Dat je veroveren, bevredigen kunt, dat ze naar je kijken en je begeerlijk vinden! Stel je voor dat je hart sneller klopt, dat je donker rijk bloed hebt en een zwaar sterk lichaam!' (Bakels, 227). Ook wanneer hij vrouwen beschrijft die hij zeer kort na de bevrijding ontmoet, valt zijn erotische manier van kijken op: '(...) een bekoorlijke negerin in een hardblauw truitje, gespannen over haar volle boezem, sigaret tussen de paarse lippen.' (281), 'Een lief zustertje met mollige blote benen...' (p. 289), 'Ik werd toegedekt door een verpleegster-winkelmeisje met ronde blote armen.' (p. 290), 'Zuster Jansen, allerliefst, met zeer korte rokken,...' (p. 292). Behalve dat het om een andere tijd gaat dan tegenwoordig, moet men hierbij ook in aanmerking nemen dat hij al die jaren van zijn gevangenschap geen vrouwen

heeft gezien, op de vier gevangenen genomen spionnen na die hij in Natzweiler zag, op weg naar hun executie.

5 Dossier 250d, (Kampen en gevangenissen buiten Nederland), nr. 475.

Zo iets kun je toch niet verzinnen...
Oorlogsherinneringen: getuigenis en bron[1]
Marjan Schwegman

Hoe verder 'de oorlog' in het verleden wegzakt, hoe groter de stroom van oorlogsherinneringen lijkt te worden. In die herinneringen, tegenwoordig 'getuigenverhalen' genoemd, doet het er steeds minder toe of ze historisch betrouwbare informatie bevatten. Het zijn verhalen die hun waarde ontlenen aan het persoonlijke karakter van de herinneringen, niet aan de historische gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoe heeft het zover kunnen komen en hoe verhouden wetenschappers met interesse voor biografieën en autobiografieën zich vandaag de dag tot deze dictatuur van het persoonlijke?

Op 17 november 2010 haalde Prins Bernhard weer eens het NOS-Journaal. Gemeld werd dat er een nieuwe aflevering van het stripverhaal *Agent Orange* was verschenen waarin gebruik werd gemaakt van onbekende historische feiten: toen Bernhard (Agent Orange in het stripverhaal) tijdens de oorlog in Londen verbleef, zou er een aanslag op hem zijn gepleegd. De Prins zou het er maar ternauwernood levend van hebben afgebracht.[2] De historische bron voor dit verhaal was een getuigenis die op een website van de BBC staat.[3] De bron werd in het journaal als feitelijk juist gepresenteerd. Zo kreeg de toch al kleurrijke levensgeschiedenis van Prins Bernhard er weer een spectaculair wapenfeit bij. Dit voorval laat zien dat de vraag of persoonlijke herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog 'waar' zijn als het gaat om de feitelijke informatie, steeds minder wordt gesteld. Het NOS-Journaal en - in zijn kielzog - andere media zoals *NRC Handelsblad*,[4] presenteerden een episode uit een stripverhaal als historisch feit, zonder dat zij nagingen of dit verhaal berust op een betrouwbare bron. Een korte verkenning op de website waarop de herinnering aan de aanslag op Prins Bernhard prijkt, zou duidelijk hebben gemaakt dat de BBC geen verantwoordelijkheid neemt voor de historische betrouwbaarheid van de door haar gepubliceerde herinneringen. Gezien de vaagheid van het verhaal over de aanslag is het zeer onwaarschijnlijk dat het hier om een waar gebeurd incident

gaat. Het verbaast dan ook niet dat er geen andere bronnen zijn - een politieverslag bijvoorbeeld - die het gebeurde bevestigen.

Persoonlijke getuigenissen zijn van meet af aan belangrijk geweest voor de herinneringscultuur die zich in Nederland na afloop van de Duitse bezetting ontwikkelde. Toch is er een levensgroot verschil tussen de status die deze getuigenissen aanvankelijk hadden en de betekenis die er tegenwoordig aan wordt gehecht. Terwijl de getuigenverhalen lange tijd deel waren van een groter verhaal over 'de oorlog', hebben ze zich nu ontwikkeld tot een op zichzelf staand genre. Een genre bovendien waarbij vragen naar de historische betrouwbaarheid er steeds minder toe lijken te doen. Hoe heeft het zover kunnen komen?

Er werd wat af geïnterviewd...

Toen Nederland bevrijd was, werd direct begonnen met het verzamelen van persoonlijke getuigenissen. Al op 28 maart 1944 had Gerrit Bolkestein, Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in de Nederlandse regering in ballingschap, vanuit Londen via Radio Oranje meegedeeld dat de Regering het besluit had genomen om zo veel mogelijk geschiedkundig materiaal over de 'strijd en lijden van ons volk sinds den 10en Mei 1940' te verzamelen, te bewerken en uit te geven. Hij deed een oproep aan iedereen in Nederland om 'dit historisch onderzoek te maken tot een groot, waarlijk nationaal werk' door zo veel mogelijk bronnen te verzamelen.

> *'Geschiedenis', zo zei hij, 'kan niet alleen geschreven worden op grond van officiëele bescheiden en archiefstukken. Wil het nageslacht ten volle beseffen wat wij als volk in deze jaren hebben doorstaan en zijn te boven gekomen, dan hebben wij juist de eenvoudige stukken noodig - een dagboek, brieven van een arbeider uit Duitschland, een reeks toespraken van een predikant of priester. Eerst als wij er in slagen dit eenvoudige, dagelijksche materiaal in overstelpende hoeveelheid bijeen te brengen, eerst dan zal het tafereel van dezen vrijheidsstrijd geschilderd kunnen worden in volle diepte en glans.*'[5]

Bolkesteins terechte vaststelling dat geschiedenis niet alleen geschreven kan worden op grond van officiële bescheiden en archiefstukken leidde ertoe dat medewerkers van het op 7 mei 1945 opgerichte Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie, de voorganger van het huidige NIOD, veel egodocumenten verzamelden. Daarbij ging het niet alleen om dagboeken, maar ook om verslagen van vraaggesprekken met betrokkenen. Er werd wat af geïnterviewd door de medewerkers van Oorlogsdocumentatie, al hadden zij het niet over interviews, maar over 'verhoren'. Deze, in die tijd nog zeer onconventionele, bronnen werden door hen gebruikt als basis voor de eerste historische studies die rond 1950 begonnen te verschijnen.

In deze fase hadden egodocumenten geen op zichzelf staande waarde en gezag; het waren brokstukken die dienden om een grotere geschiedenis te kunnen schrijven. Na een korte hausse aan apart gepubliceerde persoonlijke oorlogsherinneringen, verborgen egodocumenten zich over het algemeen in voetnoten of lijsten van

geraadpleegd materiaal. Dat mondelinge bronnen belangrijke bouwstenen leverden voor het bekende geschiedwerk van L. de Jong en voor publicaties van andere

medewerkers van Oorlogsdocumentatie is weinig bekend, omdat de auteurs hier geen aandacht op vestigden. Een uitzondering was Ben Sijes. In zijn studies over de Razzia van Rotterdam (uit 1951) en over De Februaristaking (1954) verantwoordt hij het gebruik van mondelinge bronnen expliciet.[6] Hij maakt daarbij enige kritische opmerkingen over de werking van het geheugen die nog steeds de moeite van het lezen waard zijn. Tot in de jaren 1980 ontleenden autobiografische bronnen hun waarde en gezag aan hun status als radertje in een groter geheel. Dat is bijvoorbeeld te zien aan de in dit nummer van het *Biografie Bulletin* gepubliceerde bijdrage van Susan Hogervorst. Zij beschrijft de bijna dwangmatige manier waarop leiders in gemeenschappen die door een ideologie bij elkaar werden gehouden, zoals de communistische, controle probeerden uit te oefenen over oorlogsherinneringen.[7] Dit is een extreem voorbeeld van een algemener verschijnsel uit die tijd: in naam van het onpersoonlijke gezag van de wetenschap hielden deskundigen controle over de persoonlijke herinneringen van individuen. In de legendarische TV-serie De Bezetting (uitgezonden tussen 1960 en 1965 en herhaald tussen 1966 en 1968) vertellen deze deskundigen - en vooral de steeds met zijn doctorstitel geafficheerde auteur, samensteller en presentator Dr. L. de Jong - het grote verhaal. Er verschenen wel ooggetuigen op het scherm, maar die lazen samen met De Jong voorbereide verklaringen voor. Hun getuigenissen ondersteunden de door de deskundigen uitgezette lijn van de serie. Een ander voorbeeld is Pressers uit 1965 daterende tweedelige studie *Ondergang*.[8] Hierin wordt ruim gebruik gemaakt van egodocumenten. Anders dan tegenwoordig het geval is, werd zijn persoonlijke betrokkenheid bij die geschiedenis echter niet gezien als een voordeel, maar als een reden om hem te bekritiseren. Het gezag van zijn studie was niet gebaseerd op zijn eigen ervaringen, maar op zijn 'onpersoonlijke' status als wetenschapper, als hoogleraar.

In deze periode zijn er echter ook al voorboden van een verandering in de status van de getuigenverhalen. Jolande Withuis heeft hier in diverse studies op gewezen: vanaf de jaren 1970 ontwikkelde zich door democratisering en therapeutisering van de samenleving een zogenaamde traumacultuur.[9] Daarin komt steeds meer nadruk te liggen op de *perceptie* van het verleden door de betrokkenen en steeds minder op de gebeurtenissen in dat verleden. Withuis wijst bijvoorbeeld op de verschijning in 1981 van het succesvolle boek *Zo ben je daar* van Tineke Wibaut. Het is een verslag van Wibauts tocht langs Vught, Ravensbrück en andere kampen, met een serie portretjes van onbekende medegevangenen. Wibaut was geen historica, maar ontleende, anders dan Presser, gezag aan wat zij zelf had meegemaakt[10]

In de jaren 1970 kwam ook de 'oral history' op. De rol die *oral history* heeft gespeeld in de opwaardering van het gezag van het getuigenverhaal is complex. Het belang van de persoonlijke ervaring van 'gewone' mensen werd door *oral historians* sterk benadrukt. In die zin past de opkomst van *oral history* in de door Withuis gesignaleerde democratiseringsbeweging. De vraag naar de historische betrouwbaarheid van de mondelinge bronnen was en is echter belangrijk voor *oral historians.* Bovendien combineren zij mondelinge met schriftelijke en andersoortige bronnen, en wenden zij dit bonte palet van bronnen aan voor het vertellen van een ge-

schiedenis die de persoonlijke geschiedenissen met elkaar verbindt. Daarnaast waren er ook *oral historians* die steeds geïnteresseerder raakten in de manier waarop hun zegsmannen en -vrouwen het verleden *beleefden.* In studies als die van Luisa Passerini over de manier waarop Italianen zich Mussolini herinneren, werd die perceptie echter wel ingepast in een grotere geschiedenis[11] Toch heeft deze stroming er ongetwijfeld toe bijgedragen dat getuigenverhalen een op zichzelf staande waarde kregen.

Die laatste trend is ook zichtbaar in het programma *Erfgoed van de Oorlog* dat in 2007 onder auspiciën van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) werd gelanceerd. Vele miljoenen werden ingezet om allerlei soorten aan de Tweede Wereldoorlog gerelateerde bronnen te digitaliseren. Via een veelheid van websites werd dit materiaal online raadpleegbaar. Dit programma heeft de nadruk op de persoonlijke beleving van 'de Oorlog' versterkt door prioriteit te geven aan de ontsluiting van egodocumenten. De keuze om een serie interviews te houden met mensen die 'het zelf hebben meegemaakt' heeft er bovendien toe bijgedragen dat de zogenaamde 'getuigenverhalen' een op zichzelf staand genre zijn geworden. De interviews vormen een losse verzameling egodocumenten, die niet met elkaar verbonden worden door een overkoepelende historische vraagstelling. De verhalen zijn door DANS, een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, gepubliceerd op de site 'Getuigenverhalen'. Op die site wordt uitdrukkelijk vermeld dat de historische betrouwbaarheid van de herinneringen door DANS niet is gecontroleerd. Dat moet de gebruiker zelf doen. Dit is op zichzelf juist, maar gezien de manier waarop de NOS omging met de informatie op een vergelijkbare site van de BBC, is het de vraag of de gebruikers zullen beseffen dat het hier om niet gecontroleerde bronnen gaat.[12]

De biografie en de dictatuur van het persoonlijke

Het is echter de vraag of het de gebruiker van websites met getuigenverhalen veel kan schelen of de verhalen 'waar' zijn. Ik zie een toenemende spanning tussen het type kennis over de Tweede Wereldoorlog zoals die geproduceerd wordt in de getuigenverhalen, en de kennis die wetenschappers voortbrengen. De getuigenverhalen maken deel uit van de populaire cultuur, bereiken via internet een breed publiek en weerspiegelen het steeds zwaardere accent dat op de persoonlijke beleving wordt gelegd.

Bas Heijne brengt deze tendens in zijn *NRC*-columns welsprekend onder woorden. Hij stelt dat met 'de diepte ingaan' tegenwoordig wordt bedoeld dat je

> *'van iets abstracts - de wereldeconomie bijvoorbeeld - iets persoonlijks maakt. Het algemene wordt ondergeschikt gemaakt aan het particuliere, het streven naar objectiviteit vervangen door het onbeschaamd subjectieve. (....) We zien onszelf niet langer in relatie tot de wereld om ons heen, we zien de wereld als een verlengstuk van onszelf. Te lang werd van ons geëist voorbij de horizon van onze particuliere beslommeringen te kijken, onze eigen sores weg te wuiven in het aangezicht van de ellende op de wereld,*

onze persoonlijke mening ondergeschikt te maken aan verheven abstracties als gelijkheid en rechtvaardigheid. Voorbij.'[13]

Niet alleen zijn analyse spreekt mij aan, ook zijn oproep om onder ogen te zien dat deze verschuiving in de cultuur voor ons *allemaal* geldt. ‘Bij ons allemaal is de nadruk meer en meer komen te liggen bij onze eigen persoonlijkheid en de manier waarop we die presenteren - of ensceneren - in de maatschappij.’ De tegenwoordig alom geventileerde behoefte aan eigenheid zou niet zomaar verworpen moeten worden, of in versleten verlichtingstermen benaderd. We zouden ons er serieus in moeten verdiepen, zo is bij Heijne te lezen.[14]

Het op 25 november 2010 gehouden symposium ‘Auto/Biografieën en de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog’ bood een goede gelegenheid voor zo'n verdieping. Ook daar werd geconstateerd dat het moeilijk is geworden om op een aansprekende manier verbindingen te leggen met de wereld om ons heen, tussen het persoonlijke en het collectieve. Met de crisis in de ‘oude’ ideologieën zijn oude manieren om dergelijke verbindingen te leggen in diskrediet geraakt, omdat die worden geassocieerd met dwang en beknotting van persoonlijke vrijheid. Hoe positioneren in biografieën en autobiografieën geïnteresseerde wetenschappers zich in deze culturele constellatie? Een welke vragen stellen zij zich daarbij?

Een van die vragen is of de biografie het genre bij uitstek is waarin het persoonlijke en de wereld daaromheen met elkaar worden verbonden. Of is het grote succes dat het genre van de biografie sinds de jaren 1990 in Nederland beleeft, op zichzelf een duidelijk symptoom van de huidige cultuurcrisis en is het om die reden gewenst om juist minder biografieën te schrijven? Hoe voorkomt een biograaf dat de wereld waarvan de hoofdpersoon deel uitmaakt wordt gereduceerd tot verlengstuk van het leven van de gebiografeerde?

Een van de antwoorden zou kunnen zijn om buiten het enge nationale kader te treden dat zo lang de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de daarbij horende herinneringsculturen heeft bepaald. Het klinkt als een open deur, maar de Tweede Wereldoorlog was een wereldwijd conflict, waarbij miljoenen mensen gedwongen werden hun land van herkomst te verlaten, voor korte tijd of voor altijd. Nieuwe projecten, zoals het onlangs door het NIOD gelanceerde Europese project EHRI (European Holocaust Research Infrastructure), maken het mogelijk om onderzoek te doen naar tot nu toe verspreid liggende bronnen. Zo kunnen de lotgevallen van individuen, in dit geval mensen die vervolgd werden in het kader van de Holocaust, gevolgd worden over de grenzen van de natie heen.

Een andere vraag is of biografieën bij uitstek geschikt zijn om als brug te dienen tussen de cultuur van de wetenschappers en de populaire cultuur waarin het persoonlijke de maatstaf is geworden voor alles. Het succes in brede kring van wetenschappelijk verantwoorde biografieën als die van Jolande Withuis over de verzetsstrijder Pim Boellaard wijzen in deze richting.[15] Volgens Christian von Zimmermann kan juist de biografie de complexiteit van het dagelijks leven en de subjectieve beleving laten zien. De biografie heeft volgens hem bovendien een ethische functie, omdat zij niet waardevrij en zonder moraal kan zijn.[16] Dit raakt aan een discussiepunt dat tot op de dag van vandaag speelt als het om geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog gaat: kan die waardevrij en zonder moraal zijn? In mijn ogen schept de biografie de mogelijkheid

van een waardebetrokken geschiedschrijving die zich niet verliest in simplistische, ideologische boodschappen. Ook kan een biografie inzichtelijke maken hoe iemand zich ontwikkelt tot een ‘held’ of een ‘schurk’ en hoe de betrokkene zelf actor is in dat identiteitsvormende proces dat tot op de dag van vandaag doorgaat.[17]

Een laatste vraag is hoe wetenschappers kunnen omgaan met de vloed aan nieuwe autobiografische bronnen die zich via het internet over ons heen stort. In de papers op het symposium ‘Auto/Biografieën en de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog’ werd dit probleem door verschillende sprekers aan de orde gesteld. Daaruit bleek onder meer dat een interdisciplinaire benadering uitkomst kan brengen. Literatuurwetenschappers kunnen historici inzicht bieden in de referentialiteit van autobiografische bronnen. Zij voelen zich goed thuis in het analyseren van het spel van onthulling en misleiding dat auteurs van autobiografische bronnen vaak spelen. Wat hen met de historici verbindt, is dat ook zij wijzen op de noodzaak om van andere bronnen (interteksten) gebruik te maken bij de interpretatie van autobiografieën. Historici zijn degenen die, behalve voor een bronnenkritisch apparaat, kunnen zorgen voor een goede inbedding van autobiografische bronnen in een bredere, historische context, zodat die bronnen deel worden van grotere geschiedenissen en niet langer ‘verweesd’ zijn.

Tot slot

De literatuur kan in discussies over de waarde van de biografie en de autobiografie een bron van inspiratie zijn. Ik denk bijvoorbeeld aan het uit 1921 daterende toneelstuk van Luigi Pirandello, *Sei personaggi in cerca d'autore.*[18] Zes personages die door hun auteur in de steek zijn gelaten dringen zich aan een regisseur op, omdat zij willen dat hun drama vorm krijgt. De regisseur voelt er wel voor van hun leven een stuk te maken, waarop zich een spel ontwikkelt tussen werkelijkheid (de personages) en fictie (de auteurs die in een stuk hun leven spelen). De hieruit voortvloeiende verwarring wordt niet opgelost. Dat geldt ook voor levens waarin de hoofdpersonen van de verbeelding van hun eigen leven een levensproject gemaakt hebben. Als dat levensproject object van onderzoek wordt, zijn nieuwe antwoorden op de vraag naar de historische betrouwbaarheid van autobiografische bronnen mogelijk. Zo zou de vraag of er nu wel of niet een (verijdelde) aanslag op het leven van Prins Bernhard heeft plaatsgevonden, beantwoord kunnen worden met: waarschijnlijk niet. Maar zo'n onwaarschijnlijk detail als opgevoerd in *Agent Orange* past wel goed in een leven als dat van Bernhard. Een leven waarin feit en fictie een dikwijls onontwarbaar geheel zijn en waarin Bernhard de regisseur is die aan de touwtjes trekt en die steeds opnieuw aan zijn biografen ontsnapt.

Eindnoten:

1 Bewerkte versie van de keynote-lezing gehouden tijdens het symposium ‘Auto/Biografieën en de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog’, NIOD en IABA, Amsterdam, 25 november 2010.
2 De uitzending van het NOS Journaal is beschikbaar op: http://player.omroep.nl/?aflID=1171806. Het stripverhaal waar het om gaat is: Erik Varekamp, Mick Peet en Coen Hilbrink, *De oorlogsjaren van Prins Bernhard*, deel 2: *De stadhoudersbrief.* Agent Orange: 4 (Amsterdam, Van Praag 2010).
3 Gabriel Lancaster, ‘Reminiscences of a Wartime Civilian’ (December 2005) gepubliceerd op de website *WW2 People's War. An archive of World War Two memories - written by the public, gathered by the BBC.* Beschikbaar op: http://www.bbc.co.uk/ww2peopleswar/stories/34/a7637934.shtml.
4 Bart Funnekotter, ‘Prins Berhard ontsnapte aan aanslag’, in *NRC Handelsblad* (18 november 2010).
5 Radio Oranje, 28 maart 1944. Transcript aanwezig op het NIOD.
6 B.A. Sijes, *De razzia van Rotterdam 10-11 november 1944* ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1951); Idem, *De Februari-staking* ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1954). Zie voor een analyse van Sijes' brongebruik: J. Talsma, ‘In het voetspoor van Ben Sijes. Onder- en overschatting van de waarde van interviews als bron voor de bezettingsgeschiedenis, in het bijzonder die op lokaal en regionaal niveau’, in: A.P. van Vliet en E.J.W.M. van der Dennen (eds.), *Bronnen en geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog* ('s-Hertogenbosch, Rijksarchief in Noord-Brabant 1995) 71-87.
7 Zie hiervoor ook Jolande Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd.* (Amsterdam, De Bezige Bij 2005).
8 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdeling van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (2 dln; 's-Gravenhage,Staatsuitgeverij 1965).
9 Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur.* (Amsterdam, Bezige Bij 2002); Idem, ‘Zeitzeugen des Zweiten Weltkriegs in den Niederlanden. Von den politischen Auseinandersetzungen des Kalte Krieges zu einer psychiatrischen Wahrnehmung von kriegopfern’, in: N. Frei, M. Sabrow (Hg.), *Die Geburt des Zeitzeugen nach 1945* (Göttingen, te verschijnen in 2011)
10 Tineke Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar. Kampervaringen.* (Amsterdam, Ploegsma 1981).
11 Luisa Passerini, *Mussolini immaginario. Storia di una biografia, 1915-1939* (Rome en Bari, Laterza, 1991).
12 Sinds September 2010 is het NIOD beheerder van het in het kader van het programma *Erfgoed van de Oorlog* ontsloten materiaal. Het NIOD zal zich dus over het probleem van de (gebrekkige) historische betrouwbaarheid van de getuigenverhalen moeten buigen.
13 Bas Heijne, ‘Het gaat niet om het onthoofden van moslims’, in *NRC Handelsblad* (4 september 2010).
14 Bas Heijne, ‘Hoe ik een populist ben geworden’, in *NRC Handelsblad* (2 oktober 2010).
15 Jolande Withuis, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld* (Amsterdam, De Bezige Bij 2008).
16 Christian von Zimmermann, zonder bronverwijzing geciteerd door Monica Soeting in haar ‘De biograaf die niet ver genoeg ging. Ethische grenzen van de levensbeschrijving’, in *Biografie Bulletin* 20 (2010) 18-19.
17 Zie bijvoorbeeld: Aline Sax, ‘De goede collaborateur. De kloof tussen herinnering en collaboratie’, lezing tijdens symposium ‘Auto/Biografieën en de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog’; Een ander voorbeeld is Erik Halzehoff Roelfzema die zelf zijn autobiografie herschrijft waardoor een ander zelfbeeld ontstaat; vergelijk daarvoor: Erik Hazelhoff Roelfzema, *Soldaat van Oranje '40-'45* (Den Haag, Forum boekerij 1971) en Idem, *Het leven van de soldaat van Oranje* (Utrecht, Spectrum 2005).
18 Het toneelstuk van Pirandello werd voor het eerst opgevoerd in 1925 in het Teatro Valle in Rome. Er zijn veel edities van verschenen. De laatste Nederlandse vertaling/bewerking is: Luigi Pirandello, *Zes personages op zoek.* Vertaald en bewerkt door Ingrid Deddes, Gerardjan Reijnders e.a. (Amsterdam: Toneelgroep Amsterdam 1998).

Nederlandse vrijwilligers in de Waffen-SS en de collectieve herinnering in Nederland.

Evertjan van Roekel

Gedurende de Tweede Wereldoorlog namen circa 25.000 Nederlanders vrijwillig dienst binnen de gelederen van de Waffen-SS. Hiermee leverde Nederland niet slechts relatief, maar ook absoluut, het grootste aantal vrijwilligers in de Waffen-SS van alle door nazi-Duitsland bezette gebieden. Tijdens de oorlog ontwikkelde de Waffen-SS zich tot een militaire eliteorganisatie die op de slagvelden van Europa een beruchte reputatie opbouwde. Het grootste gedeelte van de Nederlanders in de Waffen-SS streed aan het Oostfront, maar ook binnen de Nederlandse landsgrenzen waren eenheden bestaande uit Nederlanders actief. Direct na de oorlog werden alle vrijwilligers veelal onverkort veroordeeld als puur slechte personen en landverraders van de ergste soort. De publieke opinie en het beeld dat ontstond omtrent Nederlandse vrijwilligers in de Waffen-SS in de verschenen literatuur, was echter in de decennia na de oorlog tot op heden, aan verandering onderhevig. Stemmen visie en werkelijkheid met elkaar overeen?

Wiking

Al snel na de bezetting van Nederland in mei 1940, zag de Duitse bezetter het nut in van Nederlanders als potentiële rekruten voor de Waffen-SS. De Nederlanders als Germaans broedervolk zij het van een lager allooi dan de Duitsers zelf, waren geschikt om het Duitse militaire apparaat te versterken. Opname in de Waffen-SS was mogelijk daar zij niet de restrictie had dat alleen Duitsers konden worden opgenomen, welke restrictie wel gold in het Duitse reguliere leger, de Wehrmacht. In de *Standarte* (ofwel het regiment) Westland traden de eerste Nederlanders in dienst van de Waffen-SS. Westland werd na een militaire opleiding, geplaatst binnen de divisie Wiking, bestaande uit Nederlanders, Denen, Noren

en Duitsers, die het nieuwe Germanendom moesten uitbeelden. De divisie was vanaf eind juni 1941, van meet af aan betrokken bij de veldtocht tegen de Sovjet-Unie. Tijdens deze veldtocht waarin zij bijna onafgebroken aan de zuidzijde van het Oostfront werd ingezet, ontwikkelde Wiking zich tot absolute elitedivisie en wellicht de militair best presterende divisie waarin niet-Duitse vrijwilligers dienden.

Het Vrijwilligerslegioen Nederland

Het grootste gedeelte van de Nederlandse vrijwilligers deed echter dienst in het Vrijwilligerslegioen Nederland, dat vlak na de invasie van de Sovjet-Unie werd opgericht. Het Vrijwilligerslegioen zou in eerste instantie een Nederlands karakter hebben en in samenwerking met de Waffen-SS, op kruistocht gaan tegen het communisme. In werkelijkheid was het Legioen echter al van begin af aan uitbesteed aan de Waffen-SS. Binnen dit kader, behoudens een kortstondige verplaatsing naar Kroatië in 1944, deed het vanaf begin 1942 dienst aan de noordzijde van het Oostfront, waar het zijn uiteindelijke nederlaag vond in de strijd rondom Berlijn in de laatste dagen van het Derde Rijk.

De Landstorm Nederland

Het derde Waffen-SS onderdeel waarin Nederlanders actief waren, was de Landwacht Nederland, later omgedoopt tot Landstorm Nederland. Volgens de oprichtingsverordening van maart 1943 was deze eenheid: ‘een territoriale organisatie voor de landsverdediging, welke bestemd is voor de afweer van buitenlandse of binnenlandse vijanden binnen Nederland.’ Door deze ruime formulering kon zij tevens worden ingezet bij de bestrijding van binnenlands verzet. De Landstorm beschikte over gebrekkige bewapening en in militair opzicht speelde zij vrijwel geen rol van betekenis. De inzet van de Landstorm tijdens Operatie Market Garden in september 1944 en latere inzet langs de Rijnoevers teneinde de geallieerde opmars te stuiten, waren weinig succesvol. Daarnaast werden eenheden van de Landstorm ingezet bij de bewaking van concentratiekampen, de bestrijding van verzet en het opsporen van onderduikers, waarbij veelal onschuldige burgers het slachtoffer werden. Deze activiteiten maakten dat de Landstorm voornamelijk succesvol was in het terroriseren van de eigen Nederlandse bevolking.

Motivatie

Nederlanders besloten vanuit een variëteit aan beweegredenen toe te treden tot de Waffen-SS. Het is een misverstand dat alleen overtuigde nationaalsocialisten of NSB'ers dienst namen. Verschillende historici zijn het er over eens dat deze groep slechts een minderheid vormde. Een grote groep bestond uit avonturiers die iets van de wereld wilden zien en weinig benul van, of affiniteit met de nazi-ideologie hadden.

Na de invasie van de Sovjet-Unie waren er diegenen die wilden vechten tegen het gevaar van het communisme, los van de visie van de nazi's daarop. Verder waren er velen die werden aangetrokken tot de Waffen-SS, waarbij geen enkele vorm van ideële motivatie bestond. Zo konden zij de dagelijkse sleur doorbreken, een protestactie ondernemen tegen hun anti-Duitse

ouders of ontsnappen aan justitiële vervolging (de Waffen-SS ronselde later zelfs vrijwilligers in gevangenissen). Naarmate voedsel steeds schaarser werd, betekende de Waffen-SS een zekere bron van voedsel en inkomsten voor zichzelf of familieleden.[1] Wat de vrijwilligers echter gemeen hadden, was dat zij bij dienstneming niet hadden kunnen overzien wat de gevolgen van deze keuze zouden zijn. Het was op voorhand niet duidelijk hoe de situatie zich zou ontwikkelen, of het ging aan de vrijwilligers voorbij hoe deze op het moment van dienstneming was. Voor velen was de politieke situatie ook niet relevant; zij hadden eigen beweegredenen. Het naziregime nam vanuit ideële motieven echter steeds meer extreme en wrede maatregelen tegen de bevolkingsgroepen die als ongewenst beschouwd werden, met als uiteindelijk sluitstuk de beruchte vernietigingskampen. Wel of niet gewenst, al dan niet direct betrokken, zouden de Nederlandse vrijwilligers hier onverbrekelijk mee zijn verbonden.

Interneringskampen

De vrijwilligers die na de oorlog in Nederland terugkeerden, werden gezien als de ultieme landverraders en werden beschimpt en gehoond door de Nederlandse bevolking. Daadwerkelijke openbare terechtstellingen en lynchpartijen bleven echter veelal uit en een bloedbad bleef beperkt, in vergelijking met andere voormalig bezette gebieden in Europa.[2] De vrijwilligers kwamen terecht in tientallen interneringskampen die door heel Nederland waren opgericht voor (vermeende) collaborateurs met het naziregime. In deze kampen leefden zij zeker in de eerste maanden na de bevrijding,

Nederlandse Waffen-SSers in Harskamp

onder erbarmelijke omstandigheden. Er was een gebrek aan voedsel en andere primaire voorzieningen. Wraakgevoelens leefden sterk onder de bewakers en het afreageren hiervan op de geïnterneerden was onvermijdelijk. Ook daadwerkelijke executies kwamen sporadisch voor.[3] Eind jaren veertig zouden de SS'ers die niet waren veroordeeld tot verdere gevangenisstraf in vrijheid worden gesteld, waarbij de Nederlandse nationaliteit hen echter veelal werd afgenomen en zij derhalve stateloos werden.

Zwart-wit denken

In de jaren na de oorlog was er vrijwel geen ruimte voor een genuanceerde benadering omtrent de positie van Nederlanders die hadden gediend in de Waffen-SS. Zij waren

allen landverraders en handlangers van het regime dat Nederland vijf jaar lang had onderdrukt en mishandeld. Er werd gegeneraliseerd, men was goed of fout geweest, zwart of wit, hierin bestond geen tussenweg. Men was niet geïnteresseerd in de beweegredenen van de Nederlandse onmensen die de gelederen van de Waffen-SS hadden gevuld. Het beeld was duidelijk, men ging aan het werk met de wederopbouw van Nederland, en de Twee-

de Wereldoorlog raakte als zodanig op de achtergrond. Met de 21-delige tv-serie *De Bezetting* (1960-1965) van Lou de Jong, kwam de oorlog weer meer in de belangstelling. Via het nieuwe medium televisie, werd een grote groep mensen bereikt. De serie vertegenwoordigde echter de generaliserende gedachte en moraliserende toon van het zwart-wit denken met weinig nuance. Het is opmerkelijk dat al in 1967, in het werk van Armando en Sleutelaar, *De SS'ers* (Amsterdam, De Bezige Bij 1967), voormalig vrijwilligers middels interviews zelf aan het woord werden gelaten over hun ervaringen. Het betrof hier een pionierswerk en een benadering die ongekend was voor deze tijd. De sentimenten van de Tweede Wereldoorlog waren echter nog niet voldoende bekoeld en het boek werd door velen betiteld als zijnde verschrikkelijk dan wel misdadig en het zou zelfs een aanzet tot antisemitisch geweld zijn. De aanpak strookte niet met het beeld dat men wenste te zien. Het werk van Armando en Sleutelaar kon nog geen kentering teweeg brengen in het zwart-wit denken. Voornamelijk de eerste delen van de uitgebreide gezaghebbende werken van De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage, Staatsuitgeverij/SDU 1969-1988), illustreren de geaccepteerde moraliserende benadering die ook in de literatuur de boventoon voerde. Het omvangrijke standaardwerk van In 't Veld, *De SS en Nederland: Documenten uit SS-archieven 1935-1945* ('s-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1976), geeft een meer objectief beeld, maar tracht niet een genuanceerd beeld te schetsen omtrent de belevingswereld van de vrijwilligers.

Genuanceerde benadering

Het heersende zwart-witte beeld werd door Hans Blom aan de kaak gesteld in zijn oratie *In de ban van goed en fout* (1983). Volgens Blom moest de oorlog onpartijdig worden geanalyseerd. Hedendaagse normen moesten niet worden geprojecteerd op het verleden. Vooral inzicht in de situatie was in zijn visie van belang voor een objectief en genuanceerd beeld. Vanaf die tijd won deze insteek aan populariteit en sloeg de moraliserende toon meer om naar interesse in het daadwerkelijke verhaal van de Nederlandse SS'ers, zonder hen hierbij direct te veroordelen. Het verschijnen van het boek van Chris van der Heijden, *Grijs verleden* (Amsterdam, Contact 2001), deed echter veel stof opwaaien. Zoals de titel stelt, legt Van der Heijden de nadruk op het grijze gebied waarin ook collaborateurs zich begaven. Zij waren niet puur slecht zoals men in de voorgaande jaren graag had geloofd, maar er kleefde een menselijk verhaal aan de keuzes die zij maakten. Hetzelfde gold overigens voor de personen aan de andere kant van het spectrum die ook niet altijd geheel goed waren geweest. Daarnaast bestond er de grootste groep Nederlanders die de oorlogsjaren slechts probeerde te overleven en zich niet voor een van beide kanten had ingespannen. Van der Heijden benadrukt dat het ideaalbeeld dat alle Nederlanders die niet hadden gecollaboreerd, goede vaderlanders waren die zich in hadden gezet tegen de Duitse bezetter, slechts een illusie is. In feite bestond de groep die zich daadwerkelijk tegen de Duitsers had verzet uit een heel klein percentage van de Nederlandse bevolking. Zoals viel te verwachten deed *Grijs verleden* een grote discussie oplaaien en velen waren het niet

met deze zienswijze eens. Men vond dat Van der Heijden de positie van collaborateurs goedpraatte, de oorlog bagatelliseerde en historici ervan beschuldigde het verhaal erger te maken dan het was (met name het werk van De Jong moest het ontgelden als een relaas van helden en boeven). Voornamelijk de zinsnede 'Eerst was er de oorlog, daarna het verhaal van die oorlog. De oorlog was erg maar het verhaal maakte de oorlog nog erger', stuitte critici tegen de borst.[4] De discussie omtrent *Grijs verleden* is tot op heden nog steeds niet bekoeld. In een artikel van januari 2010 in de *Groene Amsterdammer* beschuldigde Evelien Gans Van der Heijden van 'nivellering van de Holocaust', en noemde zij hem een 'levende paradox'.[5] Ondanks alle kritiek en een strijd van visies waarin nooit één waarheid bestaat, maakt *Grijs verleden* duidelijk dat het jaren na dato niet meer mogelijk is om het zwart-wit denken onverkort te handhaven. Genuanceerd denken met inzicht in de situatie is ondertussen meer geaccepteerd, alhoewel discussie altijd zal blijven bestaan omtrent deze lastige materie. In de jaren na het verschijnen van *Grijs verleden*, zou in verschillende media steeds meer materiaal verschijnen waarin de SS'ers zelf aan het woord kwamen. Een sprekend voorbeeld vormt het relaas van Henk Kistemaker, *Wiking* (Hilversum, Just Publishers 2008) waarin deze Oostfrontvrijwilliger zijn eigen ervaringen in de divisie Wiking beschrijft.

Oorlogsmisdaden

De SS en ook haar militaire variant de Waffen-SS, vormen het boegbeeld van de misdaden van het naziregime. Het is echter de vraag in hoeverre haar Nederlandse leden hierbij betrokken waren. Wat betreft de leden van de Landstorm zijn hun misdaden in Nederland onmiskenbaar. In recente jaren werd geprobeerd om bejaarde Landstormers die aan hun straf ontkomen waren, alsnog te berechten. Bekende namen die in nieuwsberichten naar voren kwamen zijn: Herbertus Bikker, Dirk Hoogendam, Klaas Carel Faber en Heinrich Boere. Wat betreft de vrijwilligers die aan het Oostfront dienden is de situatie minder duidelijk. Het lijkt onvermijdelijk dat ook de Nederlandse vrijwilligers betrokken zijn geweest bij de executie van Russische krijgsgevangenen daar dit een bijna dagelijkse praktijk was in de vernietigingsoorlog aan het Oostfront. Betrokkenheid bij genocide op de Joodse burgerbevolking lijkt echter minder evident. Na de oorlog stelden de vrijwilligers dat dit praktijken waren die aan hun blikveld voorbij gingen en dat zij slechts gewone frontsoldaten waren die zich bezighielden met strikt militaire handelingen. Zo wordt in het boek van Kistemaker duidelijk gesteld dat Jodenvervolging, vernietigingskampen en executies zich afspeelden buiten het gezichtsveld van de frontsoldaten en dat zij zich hier totaal niet mee bezig hielden. In de NPS-serie *De Oorlog* in de aflevering van 8 november 2009, kwam voormalig vrijwilliger Jan Folmer aan het woord, die eveneens stelde geen oorlogsmisdaden te hebben gepleegd en hiervan zelfs niet te hebben gehoord tot na de Duitse capitulatie. Wanneer men dagboeken onderzoekt van Nederlandse vrijwilligers in de Waffen-SS, blijkt dat er zeker aanwijzingen zijn te vinden van betrokkenheid bij genocide, met name wat betreft de divisie Wiking in de eerste maanden van de veldtocht tegen de Sovjet-Unie

(zie ook mijn artikel in *Historisch Nieuwsblad*, 'Nederlandse SS'ers en de Holocaust' (2010) 2). Er kan hiermee zeker niet worden gezegd dat iedere Nederlandse vrijwilliger betrokken is geraakt bij genocidale praktijken, het kan hier slechts gaan om incidenten, maar het is zeer onwaarschijnlijk dat zij hier daadwerkelijk niets van hadden gehoord nadat zij enige tijd aan het front hadden doorgebracht. Deze materie blijft echter omstreden en onderwerp van discussie.

Collectieve herinnering

De collectieve herinnering omtrent Nederlandse SS'ers wordt getekend door de ontwikkelingen in de literatuur en andere media. Het is duidelijk dat het zwart-wit denken meer plaats heeft gemaakt voor een genuanceerde benadering waarin men geinteresseerd is in de situatie van de vrijwilligers, en deze probeert te begrijpen zonder direct te veroordelen of moraliseren. Deze ontwikkeling is constructief daar het helpt een realistisch beeld te schetsen en daarmee een historisch meer correct beeld te scheppen. Hierbij moeten de daden en de positie van de vrijwilligers echter niet worden gerechtvaardigd. Uiteindelijk maakten zij namelijk onderdeel uit van een onmiskenbaar misdadig regime. Los van een veroordelende schuldvraag, moet een tussenweg worden gevonden waarin de situatie van deze personen wordt gezien als een van gewone mensen in buitengewone omstandigheden, die initiële keuzes maakten uit veelal nietkwaadaardige motieven. Deze materie zal echter altijd aan een enigszins subjectieve benadering onderhevig blijven. Dit is onvermijdelijk; geschiedenis is geen exacte wetenschap. Visie en werkelijkheid zullen nooit geheel hetzelfde zijn, maar kunnen wel steeds dichter bij elkaar komen, zeker als men openstaat voor nuance. Het gaat echter om veel individuele gevallen binnen een algemeen kader. Het kader van de Tweede Wereldoorlog kan objectief worden geschetst; de verhalen van mensen die daarbinnen functioneerden kan niet in algemene termen worden weergegeven. Derhalve kan ook geen allesomvattend oordeel worden gevormd betreffende Nederlandse vrijwilligers in de Waffen-SS. Het is daarbij problematisch te achterhalen wat de vrijwilligers werkelijk bewogen heeft. Dagboeken en brieven uit de periode van de Tweede Wereldoorlog zijn redelijk betrouwbaar als de documenten authentiek zijn; zij beschrijven namelijk gedachtegangen zoals die op dat moment leefden. Verklaringen van na de oorlog zijn veelal getekend door een schuldvraag en daarmee minder of niet oprecht. Ook de oorlog blijft daarmee simpelweg een verhaal van mensen.

Het is echter een interessante vraag waarom men na de oorlog heeft geprobeerd de Nederlandse SS'ers te demoniseren en waarom een meer genuanceerde benadering ook nu nog verontwaardigde reacties oproept. Het onderwerp blijft daarmee grotendeels in de taboesfeer. Men heeft nog steeds de neiging om genuanceerde pogingen tot inzicht neer te sabelen. Een antwoord is te vinden in de positie van de Nederlanders in het oorlogsverhaal. Nederland was geen land van uitsluitend verzetshelden. Het tegenovergestelde kan eerder geconcludeerd worden. Nederland leverde, zoals gezegd, zowel relatief als absoluut het grootste aantal rekruten voor de Waffen-SS van alle bezette gebieden. Van de bezette

landen in West-Europa, deporteerde Nederland het grootste percentage van zijn Joodse bevolking. Tegen de 75% van de Joodse Nederlanders werd gedeporteerd, in verhouding tot België 45% en Frankrijk omstreeks 25%. Het hoge percentage in Nederland kon niet bereikt worden zonder medewerking van de Nederlandse bevolking. Deze feiten worden in het belang van het Nederlandse zelfbeeld, graag vergeten. Een objectieve, genuanceerde benadering roept in deze daarom wellicht teveel confronterende vragen op.

Eindnoten:

1 Motivaties van vrijwilligers worden in verschillende werken vermeld, zie bijvoorbeeld: N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland: Documenten uit SS-archieven 1935-1945, Deel I*, ('s-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1976), G. Verrips, *Mannen die niet deugden. Een oorlogsverleden*, (Amsterdam, Balans 1998), Armando en H. Sleutelaar, *De SS'ers* (Amsterdam, De Bezige Bij 1967), S. van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland*, (-s-Gravenhage, Kruseman 1975).
2 P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders*, (Amsterdam, Olympus 2002).
3 K. Groen, *Fout en niet goed*, (Hilversum, Just Publishers 2009).
4 Arjen Fortuin, 'Een ander moreel oordeel propageren', op *www.nrcboeken.nl*, 12 juli 2010.
5 Evelien Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader', in *De Groene Amsterdammer* (2010) 4.

Narratieve methoden in biografisch onderzoek: *Anne Mankes-Zernike tussen autobiografie en biografie*[1]

Froukje Pitstra

> *'Then again, since we live in an age where a thousand cameras are pointed by newspapers, letters and diaries, at every character from every angle, he must be prepared to admit contradictory versions of the same face.'*
> (Virginia Woolf)[2]

De uitdaging van de biograaf

Als beginnend biograaf ben ik het theoretisch volledig eens met de hierboven geciteerde Virginia Woolf. Ook ik wil graag die biografie schrijven waarin ik op een samenhangend wijze zo veel mogelijk verschillende kanten van mijn hoofdpersoon beschrijf. Sinds twee jaar werk ik aan een biografie over de vrouw die precies honderd jaar geleden de eerste predikante van Nederland werd: Anne Mankes-Zernike, bij velen ook bekend als de vrouw van kunstschilder Jan Mankes.[3]

In het proces van onderzoek, analyse en schrijven heb ik me echter gerealiseerd dat, hoewel ik poog zoveel mogelijk 'contradictory versions of the same face' van Anne Mankes-Zernike, over het voetlicht te brengen, mijn biografie nooit alle variaties op haar 'zelf' kan beschrijven en dat mijn versie van haar levensverhaal 'slechts' mijn beperkte interpretatie van haar leven zal zijn. Toekomstige biografen gaan waarschijnlijk een ander, maar niet minder waar verhaal vertellen en aspecten naar voren brengen die ik (on)bewust heb genegeerd of simpelweg over het hoofd heb gezien. Die gedachte herbergt een grote uitdaging: hoe kan ik een biografie schrijven die in zijn onvolledigheid toch betrouwbaar is? Hoewel ik Woolf erg bewonder om haar heldere inzichten over de biografie en de aard van het zelf en de verschillende invalshoeken die een biograaf kan kiezen om zijn subject te bestuderen, stuurt zij mij met haar uitspraak over de biografie eigenlijk met een kluitje het riet in. Zij biedt mij immers wel haar theorie, maar vervolgens geen uitgewerkte methode om de biografische taak te volbrengen.

Veelvuldig is natuurlijk al geopperd dat die methode überhaupt niet bestaat. De Groninger cultuurhistoricus Klaas van Berkel verwoordde het in het voorwoord van zijn

biografie van de wiskundige en wetenschapshistoricus E.J. Dijksterhuis overduidelijk: ‘Er wordt wel eens gevraagd wat toch de methode van de biografie is, maar dat is een volstrekt misplaatste vraag. De biografie *heeft* geen methode, maar *is* een methode.’[4] Een methode waarin aspecten afkomstig uit andere disciplines, zoals uit de literatuur- of historische wetenschap, de antropologie, de sociologie of, zoals ik in dit artikel zal betogen, uit de narratieve psychologie, gebruikt kunnen worden om nieuw licht te werpen op bepaalde thema's. In mijn biografische onderzoek naar Anne Mankes-Zernike maak ik gebruik van twee narratieve benaderingen: de levensverhalen-methode van Dan P. McAdams[5] en de methode van het dialogisch zelf, van Hubert J.M. Hermans[6] die ik, hoewel afkomstig uit de narratieve psychologie, niet inzet om mijn hoofdpersoon te psychologiseren, maar om haar beter te contextualiseren. Beide methoden zijn niet zaligmakend voor een biograaf en het is dan ook niet mijn bedoeling om voor te stellen deze narratieve methoden in zijn geheel te omarmen. Wel wil ik ze introduceren als mogelijke instrumenten voor biografisch onderzoek, hulpmiddelen bij het inzichtelijk maken van historisch-biografisch onderzoeksmateriaal en het verbinden van primaire bronnen (autobiografisch materiaal) met secundaire bronnen in de context.

McAdams en Hermans

De narratieve methode van Dan P. McAdams acht ik vooral geschikt voor het analyseren van de zogenoemde egodocumenten. McAdams gaat er vanuit dat elk levensverhaal, dus ook een geschreven autobiografie, bestaat uit losse maar samenhangende episodes die zijn samengesteld uit een aantal basiselementen. Elke episode in het levensverhaal herbergt een eigen verhaal, maar een aantal basiselementen vormen, nadat ze zijn geïntroduceerd in de zogenaamde ‘nuclear episode’ (de belangrijkste sleutelgebeurtenis, vroeg in het verhaal), een terugkerend thema. Deze rode draad, het dominante thema van het verhaal, wordt volgens McAdams bewust door de auteur naar voren geschoven, om op die manier het levensverhaal van eenheid en betekenis te voorzien.[7] Het achterhalen van dit thema is voor de biograaf van belang omdat het sterke aanwijzingen geeft over hoe de auteur over zichzelf dacht of hoe de auteur zou willen dat er over hem of haar wordt gedacht. De egodocumenten van de hoofdpersoon kunnen worden getoetst aan de secundaire bronnen in zijn of haar context om zo de verbinding te leggen tussen het beeld dat wordt geschetst door het subject zelf en de historische feiten die oprijzen uit de secundaire bronnen. De theorie van het dialogisch zelf, van Hubert J.M. Hermans, kan vervolgens gebruikt worden om die verbinding met die secundaire bronnen en de context van het verhaal te leggen, waardoor een breder biografisch perspectief ontstaat. In de theorie van Hermans wordt het ‘zelf’ niet opgevat als centralistisch, maar als een dynamisch systeem. Hermans gaat uit van een veelheid aan ik-posities die in de persoon, maar ook daarbuiten zijn te vinden. Tussen deze verschillende posities ontstaat een ruimte waarin een (dynamische) structuur van ondermeer botsingen, conflicten, overeenstemming en vragen kan ontstaan.[8] Het in kaart brengen en onderzoeken van

deze verschillende posities creëert volgens Hermans alternatieve perspectieven op het 'zelf'.[9]

De autobiografische sleutelgebeurtenis

Aan de hand van een aantal citaten uit de 'nuclear episode' in Mankes-Zernikes leven, een persoonlijke crisis, zal ik uitleggen hoe beide methoden van waarde kunnen zijn in een biografisch onderzoek. De citaten zijn afkomstig uit haar autobiografie *Een Vrouw in het Wondere Ambt. Herinneringen van een predikante.* De crisis die zij hierin beschrijft vond plaats in de snikhete zomer van 1911. Ze was toen 24 jaar, net afgestudeerd en aan het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam - als eerste vrouw in Nederland - bevorderd tot proponente. Die hele zomer preekt Anne Zernike in Doopsgezinde gemeentes in Nederland, voor haar een bijzondere maar ook uitputtende periode. Overal waar zij kwam liep een menigte uit, om met eigen ogen te aanschouwen dat er een vrouw op de preekstoel stond. In de stampvolle, snikhete kerkjes vielen mensen flauw en soms moest er zelfs politie aan te pas komen om alles in goede banen te leiden. In haar autobiografie herinnert de auteur zich echter ook hoe er die zomer nog iets was dat haar volop bezig hield en verwarde. Ze schrijft:

'Ik was blij aan het einde van mijn reeks preekbeurten te zijn gekomen, want het was alles bij elkaar een vermoeiende zomer geweest. En dat niet alleen door de afmattende hitte en de vele inspannende reizen aan het noorden. Er was nog iets anders, dat me bezig hield en hevig emotioneerde: mijn vriendschap met Hélène Swarth. (...) De eenzame vrouw, die wat leeftijd betrof mijn moeder kon zijn, had me al spoedig zo in haar ban, dat ik me als het ware met haar vereenzelvigde en haar emoties doorvoelde, als ware het de mijne. (...) Ze wierp zich als een prooi op me en zag niet, hoe ze me uitputte en verwarde. Ik merkte het zelf nauwelijks, bekoord en gevleid als ik was, dwaas genoeg, was, dat zij, de grote dichteres mij al haar ontboezemingen toevertrouwde. (...) Bijna was mijn toekomst die ik zo vlijtig had opgebouwd, er aan ten onder gegaan. Korte tijd na mijn preekbeurt in De Knijpe kreeg ik een inzinking. Al mijn zelfvertrouwen ontglipte me. Ik hield me voor, dat ik geen predikante kon worden, want dat mijn geloof niet sterk genoeg was. (...) Enkele weken leefde ik als in een geestelijk luchtledig, alles was onwezenlijk in me en om me. Totdat op een morgen bij het ontwaken mijn bezwaren verdwenen waren, opgelost tot niets.'[10]

Wanneer we een levensverhaal lezen mogen we volgens McAdams aannemen dat het werkelijk aantal gebeurtenissen in een leven de beschreven gebeurtenissen in haar autobiografie vele malen overtreft. De auteur heeft haar verhalen geselecteerd alvorens ze met haar (beoogde) publiek te delen. Het is daarom van belang dat we ons bij de analyse van een levensverhaal ons niet primair richten op de inhoud van dat verhaal, maar op de vorm. Deze is onlosmakelijk verbonden met het vertelde verhaal.[11] Wanneer een levensverhaal is gepubliceerd als een autobiografie heeft de auteur gekozen voor een vorm (een boek) waarin in afgebakende hoofdstukken wordt teruggeblikt op het eigen leven. Bovendien heeft ze 'echte' historische gebeurtenissen verweven

met haar eigen ideologische opvattingen en gekleurde herinneringen en zo aan haar lezerspubliek een gestileerde werkelijkheid of in McAdams' woorden ‘imago's’ van zichzelf gepresenteerd. Welke personages en anekdotes in het levensverhaal terecht zijn gekomen, hangt sterk samen met de context waarin het verhaal wordt verteld. Niet alleen hoe de hoofdpersoon zich op dat moment voelde, beïnvloedt het vertelde levensverhaal, maar ook de opvattingen van de auteur op het moment van schrijven en het beoogde publiek.[12] McAdams analyseert hoe de auteur het verhaal heeft opgebouwd, aan de hand van vragen als: hoe is het verhaal vormgeven, hoe is de hoofdstukindeling, in welk genre is het verhaal geschreven, hoe is de toon? Daarnaast bestudeert hij hoe er wordt gereflecteerd op het eigen leven. Hij doet dit ondermeer door op zoek te gaan naar de door de auteur gecreëerde ‘imago's’ en de geïntroduceerde ideologische setting. Hiermee lokaliseert McAdams de belangrijkste thema's van het verhaal en daarmee dat wat hij de ‘personal myth’ noemt.[13] Deze mythe is van belang voor een biograaf, want ze herbergt waardevolle informatie over zowel de belevingswereld van de hoofdpersoon als de auteur. Deze informatie kan in een later stadium worden vergeleken met andere, niet door de hoofdpersoon vervaardigde bronnen.

In het zojuist geciteerde fragment over de inzinking in de zomer van 1911 introduceerde Mankes-Zernike twee interessante en op dat moment nog tegenstrijdige ‘imago's’: de jonge en zeer ambitieuze, maar nog onevenwichtige theologe en predikant-in-spé en daarnaast de dichteres Hélène Swarth, die kunstenaars en de kunst vertegenwoordigde, Mankes-Zernikes grootste passies. Samen vormen ze, in McAdams woorden, haar ‘ideological setting’ en bepalen ze haar ‘personal myth’.[14] De op dat moment nog tegenstrijdige werelden van aan de ene kant de kerk, het predikantschap en de theologie en aan de andere kant de vrije levensstijl van kunstenaars en kunst verwarden de toen 24-jarige Mankes-Zernike hevig. Een moeizame existentiële en religieuze crisis was het gevolg. Maar in het ‘geestelijk luchtledig’ van die inzinking wist ze zichzelf wonderbaarlijk te herpakken en die tegenstrijdigheden in zichzelf te verbinden. Na enkele weken van hevige twijfel waren haar bezwaren ineens ‘opgelost tot niets’ en verrees als een feniks uit de as de in de rest van de autobiografie centraal staande kunstminnende theologe-predikante Mankes-Zernike. Door de opvoering van kunstenaars en kunst op dit moment in het levensverhaal van de jonge theologe, heeft de auteur een omgeving gecreëerd waarbinnen deze toch een belangrijke rol kunnen spelen in een verhaal dat eigenlijk gaat over de carrière van de eerste predikante van Nederland.

In de daaropvolgende hoofdstukken in de autobiografie vinden we beide motieven voortdurend samen terug. Bijvoorbeeld in het deel waarin Anne Zernike verliefd werd op en trouwde met de zich in religie verdiepende kunstenaar Jan Mankes, of waar ze schreef over de stellingen van haar proefschrift, waarin ze vlammend betoogde dat de vrijzinnige religie geen kunst van betekenis had voorgebracht en later, toen ze onderdak gaf aan de juist uit de gevangenis ontslagen protestantse dichter Willem de Merode, maar uiteindelijk vooral in haar dagelijkse praktijk als voorganger in Rotterdam Tuindorp, waar ze haar kerkgangers

meenam naar musea en concerten, in haar kerk een podium voor de net opgerichte toneelvereniging realiseerde en voordurend probeerde haar theologische visie, gebaseerd op de waarden en opvattingen uit de kunst, met haar gemeenteleden te delen. De analyse die ik gemaakt heb aan de hand van de theorie van McAdams (een analyse die overigens uitgebreider is dan de hier gepresenteerde versie), gaf me een goed idee van de manier waarop de auteur haar levensverhaal heeft geconstrueerd en welke idealen en thema's zijzelf zo belangrijk achtte dat ze de rode draad, de persoonlijke mythe, in haar boek zijn gaan vormen. Dat de grens tussen feit en fictie ook in deze autobiografie vloeiend blijkt te zijn en dat deze zelfbeschrijving daardoor niet vrij is van verzinsels, betekent niet dat de biograaf deze autobiografie (of andere egodocumenten van haar hand) zou moeten negeren. Juist door een narratieve analyse ervan kan inzichtelijk worden gemaakt welke thema's van belang of zelfs van ‘levensbelang’ waren voor de auteur Anne Mankes-Zernike. Thema's die niet alleen in zichzelf, maar juist door ze te verbinden en te vergelijken met de secundaire bronnen een interessante en verhelderende visie op de hoofdpersoon kunnen geven.

Van autobiografisch naar biografisch perspectief

Om het eenzijdige autobiografische perspectief van de auteur op te kunnen nemen in het bredere biografische spectrum van - tegenstijdige - perspectieven op de hoofdpersoon, maak ik gebruik van een andere methode uit de narratieve psychologie, de op Mikhail Bakhtins theorie van het polyfone

Olieverfschilderij van Anne Mankes-Zernik door Jan Mankes (1916, 25, 5 × 20 cm)

zelf geënte theorie van dialogisch zelf van Hubert J.M. Hermans.[15] Hermans levert kritiek op de veronderstelling dat het zelf is georganiseerd zou zijn rond een centrum of kern.[16] In plaats van als een gecentraliseerde auteur, beschrijft hij het zelf als een dynamische veelheid van relatief autonome ‘ik-posities’ of ‘stemmen’. Hij stelt: ‘the voices function like interacting characters in a story, involved in a process of question and answer, agreement and disagreement. Each of these characters has a story to tell about his or her own experiences from his or her own stance (...).[17] Wanneer we met behulp van Hermans’ theorie kijken naar de vele posities die een rol spelen in het verhaal van Mankes-Zernike in deze crisis-episode en verder kijken dan de gecreëerde ‘imago's’ die de auteur vanuit dat wat McAdams haar ‘personal myth’ noemt, heeft opgevoerd in haar autobiografie, dan komen een aantal belangrijke posities aan de

oppervlakte. Om deze te begrijpen moeten we de verschillende posities die aanwezig zijn in haar levensverhaal herkennen. Hermans stelt dat imago's zijn samenge-

steld uit een scala van verschillende, persoonlijk ik-posities, bijvoorbeeld ‘ik als een dochter’, ‘ik als vrijzinnige theoloog’, ‘ik als ambitieus’, maar ook posities als ‘ik-als kunstliefhebber’, ‘ik als gelovend in mezelf’ en ‘ik als zeer vrijzinnig’.

Daarnaast is ook ‘de ander’ volgens Hermans vertegenwoordigd in Mankes-Zernike zelf, bijvoorbeeld: ‘mijn ouders’, ‘mijn lerares’, ‘mijn predikant’, ‘mijn kunstenaarsvrienden’, enzovoort. Naast deze twee soorten posities zijn er culturele en collectieve posities.

> *‘These collective or cultural positions are the result of historical processes and help determine the content and organization of the self’, aldus Hermans ‘An individual speaker's utterance is not simply coming from an isolated, decontextualized voice speaking in a neutral space (Bakhtin, 1986). Rather, individual voices are deeply penetrated by the culture of institutions, groups, and communities in which they participate, including their power differences.*’[18]

Voorbeelden van collectieve of culturele posities in het leven van Mankes-Zernike zijn ‘De Vrije Gemeente van Amsterdam’, ‘de Doopsgezinde Broederschap of ‘het Doopsgezinde Seminarie’. Maar ook ‘het artistieke leven’, ‘de academische cultuur’, ‘de niet-dogmatische vrijzinnige theologie’ en ‘het feminisme’ moeten vanuit het perspectief van Hermans worden beschouwd als posities in haar verhaal. Door die persoonlijke en collectieve posities als het ware te plaatsen in het veld van de hoofdpersoon worden de ‘dialogical relations’ tussen deze posities in het verhaal van Anne Mankes-Zernike goed zichtbaar. ‘(...)Not only the potentials and multifacetedness, but also the richness of a particular theme can be brought to expressions’, aldus Hermans.[19]

Tussen primaire en secundaire bronnen

Om de werkelijke invloed van de collectieve en culturele posities in het leven van de hoofdpersoon te begrijpen, moeten we niet alleen kijken naar het verhaal van de auteur, maar moeten we de in haar autobiografie gepresenteerde posities verbinden met de historische context, door deze te vergelijken met gegevens uit de secundaire bronnen. Een in dit verband goed voorbeeld is de positie van de Vrije Gemeente van Amsterdam en de rol die deze gemeenschap speelde in Mankes-Zernikes leven en werk.

Secundaire bronnen zoals de brochures en boeken uitgegeven door de Vrije Gemeente Amsterdam maken inzichtelijk hoe liberaal, niet-dogmatisch en feministisch deze groep was.[20] De leider en predikant van de gemeente, P.H. Hugenholtz, noemde zichzelf een feminist en de onderwerpen van de preken gehouden tijdens hun bijeenkomsten varieerden van op bijbelse teksten geïnspireerde lezingen tot verhandelingen over het boeddhisme, het taoïsme, de islam, de kunsten of antieke filosofische teksten.

De auteur schrijft in haar autobiografie erg summier over deze Vrije Gemeente. Ze meldt dat haar ouders er lid van waren en ze geeft een beschrijving van haar overgang van de Vrije Gemeente naar de Doopsgezinde Broederschap:

> *'In de eerste jaren van mijn studententijd was ik nog steeds de Vrije Gemeente trouw*

> *gebleven en geen lid van een kerkgenootschap geworden. Nu waren in Amsterdam alleen de seminaries gevestigd van de Doopsgezinden en de Lutheranen. De Doopsgezinde sociëteit had het toen juist in principe mogelijk gemaakt, dat een vrouw proponente zou kunnen worden. Ik meldde mij niet, daar ik immers niet Doopsgezind was. Maar het leek wel alsof alles me naar de Menisten Broederschap toedreef. (...) Hoe het zij, ik werd op mijn tweeëntwintigste door ds. Kuiper gedoopt tot lid van de Doopsgezinde Broederschap, waarna ik me liet inschrijven als studente aan het seminarie.'*[21]

Wanneer we ons baseren op dit fragment moeten we concluderen dat de auteur in haar vroegere jaren verbonden was aan deze Vrije Gemeente, maar dat zij daar niet veel waarde aan toekende. Hermans stelt echter dat 'in the polyphonic construction, a particular theme (...) has no fixed, self-contained, unchangeable, continuous meaning.'[22] De auteur benoemde de positie, hoe marginaal ook, wel en dus is het van belang om te onderzoeken welke betekenis van de Vrije Gemeente voor haar had.

De archiefstukken van de Vrije Gemeente, laten zien dat Anne Zernike en haar broers en zussen in hun puberteit leerlingen waren op de religieuze school van deze Vrije Gemeente. Krantenartikelen en periodieken uit die periode leren dat hun lerares van destijds, Jacoba Mossel, een prominent lid binnen de vrijzinnige beweging was en, hoewel ze zelf niet officieel predikante mocht worden, al rond 1900 in kerkdiensten voor ging. Jacoba Mossel mengde zich via artikelen en lezingen in de roerige discussie over de toelating van vrouwen tot het predikantsambt.[23] Een interview met de zus van Anne Zernike onthult bovendien dat zij zo enthousiast was over het onderwijs en de onderwijzeres van deze school, dat ze al vroeg wist dat ze theologie wilde gaan studeren en predikante wilde worden. Dat Anne Zernike om officieel predikante te kunnen worden de overstap moest maken van de zeer vrijzinnige Vrije Gemeente naar de conservatief-vrijzinnige Doopsgezinde Broederschap zal, als we afgaan op bovenstaande bronnen, iets moeilijker zijn geweest dan de auteur ons wil doen laten geloven in haar autobiografie. Dat blijkt wel als we met in ons achterhoofd deze gegevens uit de secundaire bronnen, de passage over Anne Zernikes eerste ervaringen als doopsgezind predikante lezen:

> *'In het laatste studiejaar had ik een enkele keer des zondagsmorgen in Doopsgezinde gemeenten in de buurt van Amsterdam de predikant vervangen. Uit het vaak overmatig drukke kerkbezoek bleek wel dat velen een vrouw op de preekstoel een soort bezienswaardigheid vonden, wat ook sprak uit de nieuwsgierige blikken, die op me werden geworpen. (...) Meederde malen kreeg ik na zo'n preek een brief, altijd anoniem, die me verwijtend wees op I Corinthen 14: 34. Ik behoefde de tekst niet meer op te zoeken om te weten wat daar stond: "Dat uw vrouwen in de gemeente zwijgen; want het is haar niet toegestaan te spreken, maar bevolen onderworpen te zijn, gelijk ook de wet zegt. (...) Het preken was een werkzaamheid, die zo goed mogelijk moest worden volbracht, waar ik al mijn best op deed, en toch voor een groot deel nog buiten stond."*[24]

Anne Zernike werd omdat zij een vrouw was in de Doopsgezinde Broederschap begroet met veel nieuwsgierigheid, maar ook met kritiek en afwijzing. Iets wat ze vanuit haar ervaringen in de Vrije Gemeente niet gewend was.

De toetsing van ogenschijnlijk niet erg relevante opmerkingen uit de autobiografie van Mankes-Zernike aan secundaire bronnen levert mij het polyfone beeld op waar Hermans op wijst - de minimaal beschreven herinnering aan de Vrije Gemeente komt in een ander daglicht te staan en levert een interessante invalshoek op. Waar de auteur het in eerste instantie doet voorkomen alsof zij zonder enige aarzeling de deur van de Vrije Gemeente achter zich dicht trok om zich (via de doop) aan te sluiten bij de Doopsgezinde Broederschap, blijkt dat, als we de verschillende posities die een rol spelen in deze episode goed onderzoeken, dat besluit veel moeilijkheden en verwarring met zich meebracht. In Hermans' woorden kunnen we stellen dat de positie ‘ik als ambitieus’ hier in conflict raakt met onder meer de verwaarloosde en gemarginaliseerde collectieve posities ‘ik als lid van Vrije Gemeente’ en ‘ik als zeer vrijzinnig’. Richtingsverschillen en afwijkende opvatting zijn door de hoofdpersoon opzij gezet om zo snel mogelijk haar doel (het predikantschap in de Doopsgezinde Broederschap) te bereiken. Maar, stelt Hermans, de invloed van dergelijke ‘power differences between the collective voices in a particular community appear as power differences or power struggles between positions in the self’.[25] De richtingsverschillen die vanuit de collectieve en culturele posities een rol spelen zijn zo sterk aanwezig in de hoofdpersoon, dat deze het negeren van die posities nooit lang volhoudt. En dat lezen we terug in de autobiografie: bijna was Anne Zernike niet onze eerste predikante van Nederland geworden. Ze ervoer zo'n diepe existentiële crisis dat zij overwoog haar predikantschap op te geven. Echter, ze zag ze een uitweg. Ze accepteerde het beroep van de Doopsgezinde Gemeente uit het Friese Boven Knijpe, maar besloot ook (zoals blijkt uit de rest van haar autobiografie) haar opvattingen en idealen niet opzij te zetten, maar te combineren: een zeer vrijzinnig en kunstminnend theologepredikante was geboren.

Het zal niet verwonderen dat Mankes-Zernike niet lang predikante bij de Doopsgezinde Broederschap bleef. Na vier jaar legde zij haar ambt neer, toen ze in het huwelijk trad met de kunstschilder Jan Mankes. Na diens dood in 1920 werd zij opnieuw voorgangster, maar nooit meer bij de Doopsgezinde Broederschap. Bij de zeer vrijzinnige afdeling van de Nederlandse Protestantenbond in Rotterdam was zij veel beter op haar plek en bouwde ze binnen enkele jaren een krachtige en bloeiende gemeente op.

Tot slot

De biografie leent zich er bij uitstek voor om theorieën van multidisciplinaire aard op het empirische feitenmateriaal toe te passen en verbanden te construeren met inzichtelijke en zelf verklarende kracht, stelde Leon Hanssen, cultuurhistoricus en biograaf van onder andere Piet Mondriaan, in zijn betoog over wetenschap en biografie.[26] Precies dat heb ik in dit artikel willen doen. Middels een korte introductie en enkele voorbeelden heb ik willen laten zien hoe twee methoden, afkomstig uit een dis-

cipline die misschien niet geheel vanzelfsprekend is voor een biograaf, mij hebben geholpen en helpen om de autobiografie van Anne Mankes-Zernike te analyseren en te verbinden met de secundaire bronnen. Hoewel de beschreven theorieën mij geen ultieme aanpak bieden, durf ik te stellen dat zij een biografisch hulpmiddel zijn om de 'onbetrouwbare' autobiografische teksten te interpreteren en te verstaan binnen de context. De beschrijving die ik hier van beide methoden gaf is alles behalve compleet. Zij kan dan ook het beste worden beschouwd als een introductie en een aanzet tot het verder onderzoeken van de mogelijkheden die methoden uit de narratieve psychologie biografen kunnen bieden.

Jan Fontijn, de biograaf van Frederik van Eeden, schreef ooit dat 'de biograaf een subtiele strategie [moet] volgen en aanvallen op onverwachte plaatsen, een plotseling verhelderend zoeklicht richten naar duistere schuilhoeken, tot dan niet onderzocht.'[27] Dat geldt wat mij betreft niet alleen voor het te beschrijven leven zelf, maar ook voor het exploreren en uitproberen van multidisciplinaire theorieën en methoden die kunnen bijdragen aan ons biografische onderzoek.

Eindnoten:

1 Deze tekst is een ingekorte bewerking van een Engelstalige paper dat ik op 17 november 2010 presenteerde tijdens de conferentie *Religious Voices in Self Narratives* (Rijksuniversiteit Groningen). De bundel van dit congres verschijnt in de loop van 2011.

2 Woolf, 'The Art of Biography' (1939) in *The Death of the Moth, and Other Essays* (San Diego, 1942) 195.

3 Anne Mankes-Zernike (1887-1972) is de oudste zus van natuurkundige en Nobelprijswinnaar Frits Zernike en schrijfster Elisabeth Zernike. Als kind bezocht ze de Vrije Gemeente van Amsterdam, maar in 1909 trad ze toe tot de Doopsgezinde Broederschap, het enige kerkgenootschap die het predikantsambt had geopend voor vrouwen. In 1911 werd zij de eerste predikante van Nederland in Bovenknijpe (Fr.) In 1915 trouwde zij met de kunstenaar Jan Mankes. Zij verhuisden naar Den Haag en later naar Eerbeek. Daar werd zoon Beint geboren (1918) en in datzelfde jaar promoveerde Mankes-Zernike aan de Universiteit van Amsterdam op een theologisch proefschrift. Twee jaar later bezweek Jan Mankes aan tbc. Mankes-Zernike werd voorganger bij de Nederlandse Protestantenbond in Rotterdam Tuindorp. Daar bleef zij werkzaam tot haar emeritaat in 1948. Ook in de jaren daarna bleef ze volop deelnemen aan het maatschappelijke debat. De thema's waarover zij schreef lagen meestal op het snijvlak van kunst en religie of antimilitarisme en verdraagzaamheid. Zij was haar hele volwassen leven overtuigd pacifist, geheelonthouder en vegetariër.

4 Klaas van Berkel, *E.J. Dijksterhuis. Een biografie* (Amsterdam 1996) 9. Citaat overgenomen uit Hans Renders, 'De biografische methode. Waarom de biografie geen roman is', in *Zacht Lawijd - Literair Historisch tijdschrift* 6 (2007) 21.

5 Dan P. McAdams, *The Stories We Live By. Personal Myth and the Making of the Self* (New York, 1993), Dan P. McAdams, 'The Problem of Narrative Coherence', in *Journal of Constructivist Psychology* 19 (2006) en Dan P. McAdams, 'Biography, Narrative, and Lives: An Introduction', in *Journal of Personality* 56, 1 Chicago (1988).

6 Hubert, J.M Hermans, 'Het meerstemmig zelf. De verklanking van de psyche' in Hubert J.M. Hermans (red.) *Echo's van Ego's. Over het meerstemmig zelf* (Baarn, 1995), Hubert J.M. Hermans, 'The Dialogical Self: Towards a Theory of Personal and Cultural Positioning', *Culture Psychology* 7, (2001), Hubert J.M. Hermans, *Het verschil tussen de persoon en zichzelf. De 'dialogical self' als mini-samenleving.* Afscheidscollege, Radboud Universiteit Nijmegen, 29

november 2002. Geraadpleegd op 17 maart 2011 via: http://repository.ubn.ru.nl/bitstream/2066/62310/1/62310.pdf en Hubert J.M. Hermans, 'How to Perform Research on the Basis of Dialogical Self Theory? Introduction to the Special Issue', in *Journal of Constructivist Psychology*, 21, 3 (2008).

7 McAdams, *The Stories We Live By*, 67-90 en 259.
8 Hubert J.M. Hermans, *Het verschil tussen de persoon en zichzelf*, 24.
9 Hermans, 'The Dialogical Self', 250.
10 Anne Mankes-Zernike, *Een Vrouw in het Wondere Ambt. Herinneringen van een predikante* (Amsterdam, 1956) 36-39.
11 McAdams, *The Stories We Live By*, 47-53.
12 McAdams, 'The Problem of Narrative Coherence', 111.
13 McAdams, *The Stories We Live By, 91-113.* Over biografie en mythe ook: McAdams, 'Biography, Narrative, and Lives: An Introduction', 2.
14 McAdams, *The Stories We Live By*, 67-90.
15 Hubert, J. M Hermans, 'Het meerstemmig zelf', 18-48. Zie ook: M.M. Bakhtin, *Speech Genres and Other Late Essays.* Vertaald door Vern W. McGee (Austin, 1986).
16 Hubert J.M. Hermans, 'How to Perform Research', 186.
17 Hubert J.M. Hermans, 'The Dialogical Self', 243.
18 Hermans, 'How to Perform Research', 192. Zie ook: T.H. Zock, 'The existential sense of self in a culture of multiplicity. Hubert J. Hermans' Theory of the Dialogical Self', in J. Wentzel van Huyssteen en Erik P. Wiebe (red.), *In Search of Self. Interdisciplinary Perspectives on Personhood* (Grand Rapids, 2010) 7.
19 Hermans, 'The Dialogical Self', 246.
20 P.H. Hugenholtz jr., *Indrukken en herinneringen* (Amsterdam, 1904) 155-199. Zie ook: 'Wat wil de Vrije Gemeente', *Propagandabrochure van de Vrije Gemeente Amsterdam* (Amsterdam, 1892).
21 Mankes-Zernike, *Een Vrouw in het Wondere Ambt*, 18-20.
22 Hermans, 'The Dialogical Self', 243 en 246.
23 Jacoba F.D. Mossel, 'Godsdienstonderwijs en godsdienstprediking door de vrouw', in *Verslagen der congressen gehouden bij gelegenheid van de nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid. I Vakopleidingen voor vrouwen, 11-14 juli 1898* (Amsterdam, 1898).
24 Mankes-Zernike, *Een Vrouw in het Wondere Ambt*, 30-32.
25 Hermans, 'How to Perform Research', 192.
26 Leon Hanssen, 'Een regenboog van graniet. Waarom de biografie niet buiten de wetenschap kan', in A. Fortuin en J. Linders (red.) *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland* (Amsterdam, 2007) 106-108.
27 Jan Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie* (Utrecht, 1992) 39.

En nog altijd weten we niet wat de biografie is

Monica Soeting, scheidend hoofdredacteur van Biografie Bulletin *en Jaap Bos, de nieuwe hoofdredacteur, ontmoetten elkaar en spraken over het blad en hun ideeën over het genre van de biografie. Wat waren hoogtepunten in de afgelopen tien jaar? Welke ontwikkelingen liggen in het verschiet? Welke vragen zijn belangrijk in dit vak? En is dit wel een vak?*

MS: Hoe ik terugkijk op tien jaar *Biografie Bulletin*? Toen ik redacteur werd, gingen de meeste discussies over de techniek van het schrijven van biografieën. Vaak ook over praktisch-theoretische zaken, zoals de vraag of je mag psychologiseren of niet. Niet al die discussies waren altijd even interessant. Zo vind ik de vraag of je als biograaf mag psychologiseren niet echt zinvol. Wat mij betreft mag alles. Maar als je je tot de psychoanalyse wendt, zou je je op zijn minst zou moeten afvragen waar je mee bezig bent. Ik merk dat daar soms te gemakkelijk aan voorbij wordt gegaan. In de *Traumdeutung* zegt Freud: *Je bent je naam.* Bovendien speelt het lichaam in zijn theorieën een grote rol. Daarmee loopt hij vooruit op het denken van literatuurweteschappers als Paul John Eakin, maar dat wordt maar door weinigen opgemerkt. Mensen missen veel van wat Freud interessant maakt en vergeten wat de psychoanalyse eigenlijk is: een neurosenleer. Freud wordt dus vaak op een beperkte manier gebruikt, en soms zelfs een verkeerde: veel biografen suggereren op grond van de psycho-analyse oorzaakgevolg relaties, die vaak veel te simplistisch zijn. Dat reducerende denken heeft de biografie geen goed gedaan. Bovendien ben ik het helemaal eens met Douwe Draaisma, die in een interview met Biografie Bulletin zei dat biografen niet als psychologen te werk hoeven te gaan, al was het alleen maar omdat wat psychologen daarover te berde kunnen brengen, niet veel toevoegt aan een normale menselijke interactie.

JB: De aantrekkingskracht van het Freudiaanse denken op biografen heeft ook iets ironisch: al dat psychologiseren, in de zin van ‘de psychoanalyse bedrijven op een ander’, dat is per definitie strijdig met de psychoanalyse. Dat geldt zelfs voor Freud zelf, die zich tegen beter weten in aan dat genre heeft bezondigd. De bedroevend slechte biografische studie van de Amerikaanse president Woodrow Wilson is uit de *Standard Edition* gehouden: de editors konden niet

geloven dat hij daaraan had meegewerkt. Ten onrecht, zo is gebleken. Hij was er wel degelijk medeauteur van.

Freuds case-studies, daarentegen, zijn veel interessanter - maar die worden niet gezien als biografieën maar als een soort medische detectives. Wat jammer! Als het omgekeerde het geval zou zijn geweest zou de biografie veel meer aan Freud hebben gehad dan nu. Nu zit de biografie opgescheept met een hoeveelheid hele matige stijlfiguren, in plaats van al die prachtige fabulaties waarmee Dora en de Rattenman te lijf zijn gegaan. Dáár zou een biograaf nog eens wat aan hebben!

MS: Objectiviteit in de biografie, nog zo'n thema dat voor veel biografen een belangrijke rol speelt. Sommige mensen stellen bijna natuurwetenschappelijke eisen aan de biografie, maar een biografie is nou juist allesbehalve een natuurwetenschappelijk onderzoek. Het verlangen naar 'harde, objectieve bewijzen' is sowieso achterhaald - het is een negentiende-eeuws verlangen om voor wetenschappelijk te worden aangezien. Natuurlijk spelen feiten een grote rol in een biografie, maar feiten zijn niet neutraal. Het is vanzelfsprekend dat je als biograaf je data controleert, maar het punt is dat veel discussies daarop gefixeerd raken, en afleiden van de vraag wat voor soort verhalen de gebiografeerde én de biograaf over het leven van de gebiografeerde willen vertellen. Dergelijke discussies lijken in dienst te staan van de legitimering van het biografische genre zelf, van een verlangen naar academische status. Vergelijk het met iemand die gelovig wordt. Die sluit zich niet aan bij de Doopgezinde Kerk, of bij liberale Hervormden, maar wordt zwaar Rooms Katholiek - dat is een tastbaar geloof. Zo is het met veel biografen: die willen een wetenschappelijke biografie schrijven en denken dat die gestoeld moet zijn op negentiende-eeuwse natuurwetenschappelijke eisen.

Veel biografen lijken er bovendien van te schrikken dat 'hun onderwerpen' zich gebeurtenissen of data steeds weer anders herinneren. Maar het is heel normaal dat we ons in de loop van ons leven dingen bepaalde gebeurtenissen anders herinneren. Herinneringen worden in het heden gemaakt, en passen zich aan de context aan, zegt Eakin. En Douwe Draaisma formuleerde het in het interview met *Biografie Bulletin* zo: 'Het geheugen bedient zich van finalisme en determinisme. Historici moeten dergelijke finalistische interpretaties afleren. Biografen moeten zich niet bekommeren om de betrouwbaarheid van het geheugen, maar moeten zich afvragen waarom mensen hun herinneringen aanpassen.'

JB: Inderdaad: feiten zijn onbetrouwbaar. Het zijn een soort dubbelspionnen. Aan de ene kant fungeren ze als informant voor de biograaf en leggen ze de bewegingen van hoofdpersoon vast, maar aan de andere kant fungeren ze als masker, vertroebelen ze alles wat de hoofdpersoon heeft gedacht, gehoopt, gewild, kortom staan ze in dienst van iets dat we helemaal niet kennen.

Ik las eens een autobiografisch verhaal van een man die in Amerika in de jaren zestig een lezing zou geven - dat was toen nog bijzonder. Hij staat voor het spreekgestoelte, zijn papieren in de aanslag, hij wil beginnen - de deur zwaait open: 'Kennedy has been shot!'.

Dat verhaal vertelde ik aan een collega, die zei zonder aarzelen: Te mooi om waar te zijn. Dat zou best eens kunnen kloppen. Uit de psychologie weten we dat ‘flash bulb memories’ (herinneringen die aan dramatische gebeurtenissen zijn gekoppeld, zoals de moord op Kennedy) vaak niet blijken te kloppen; ze zijn verdicht, vervalst, verfraaid, verzonnen. De anekdote is dus vermoedelijk niet waar maar is dat niet óók een ‘feit’?

Ik bedoel maar: biografen hebben ook een taak, ze moeten op z'n minst met die feiten een gesprek aangaan. Daarna kun je ze alsnog standrechtelijk executeren.

MS: Er wordt vaak veel te sjiek over biografieën gedaan. Biografieën lezen en schrijven doen we toch grotendeels gewoon uit nieuwsgierigheid? Waarom zouden we afgeven op zogenaamde triviale biografieën, zoals die van popsterren? De biografie van Justin Bieber vervult in wezen dezelfde functie als de biografie van Beckett - voor de lezer is het een spiegel, een reflectiemiddel, een manier om zijn of haar leven met dat van anderen te vergelijken.

JB: Ik zie de biografie vooral als een metafoor, als een manier om iets te vertellen over de wereld aan de hand van een figuur. Het leven van een mens is het instrument waarmee je iets kan duidelijk maken wat je op een andere manier misschien niet of niet goed kan laten zien.

Als biograaf stel ik het leven van een enkel individu voorop als instrument om de geschiedenis te meten. Het leven alleen, dat zelf geschiedenis is geworden en waarmee geschiedenis wordt gemaakt, ongrijpbaar, ondefinieerbaar, onbepaald en toch onmiskenbaar ‘leven’, vormt het materiaal waarmee je als biograaf werkt - al het andere, al die bronnen, al die herinneringen, al het materiaal waarmee een biografie wordt opgebouwd, het is allemaal van secundair belang, zelfs al is het het enige waarop de biograaf terug kan vallen. Het *de ander* waarmee het gevecht wordt aangegaan - maar vergis je niet: lezer en schrijver in gelijke mate.

MS: Virginia Woolf zei: een leven valt niet samen te vatten in een biografie. Daar ben ik het helemaal mee eens: je kunt onmogelijk alle geleefde seconden, alle gedachtespinsels en alle waarnemingen te boek stellen. Maar je kunt er wel een verhaal over vertellen, zoals we dat ook voortdurend zelf doen.

JB: Verhalen zijn geladen met het leven, maar het omgekeerde is ook waar: het verhaal biedt gezichtspunten en openingen om te handelen in een verder lege ruimte. Je moet je dat verhaal eigen maken, en hoeveel moeite kost dat niet? Hoeveel moeite kost het niet om grip te krijgen, zelfs op je eigen geschiedenis? Is in vergelijking met de autobiograaf, de taak van de biograaf niet veel eenvoudiger?

De biograaf is in het verhaal van de ander binnengedrongen en al kan hij de richting ervan niet bepalen, zijn aanwezigheid kan hij niet verbergen, al was het alleen maar, zoals Sam Dresden ooit schreef, doordat hij het verhaal interpreteert. Hij deint op de golven van de geschiedenis van een ander mee, hij is ingescheept als verstekeling, maar heeft het voordeel (of misschien is het een nadeel?) dat hij weet waar de reis eindigt.

MS: De biografie veronderstelt in feite een interdisciplinaire werkwijze, alleen zie ik dat nog niet zo in het veld, op dit moment. Geschiedenis en literatuurwetenschap lijken vaak van elkaars bestaan niet te af te weten.

JB: Verhaalde herinneringen zijn als Tolstoiaanse families: de banale lossen op, de ongewone dringen zich aan ons op. Maar we herinneren ons niet het ongewone, we herinneren ons wat anderen als ongewoon beschouwen.

MS: Twee jaar gelden heb ik voor *Biografie Bulletin* Maaike Meijer geïnterviewd, hoogleraar aan het Centrum voor Gender en Diversiteit van de Universiteit van Maastricht. In dat interview stelt zij dat het tijd is voor een nieuw paradigma in de biografie. Dat interview maakte een hoop los, en ik beschouw het als een van de hoogtepunten van mijn hoofdredacteurschap. De redactie heeft met *Biografie Bulletin* discussies willen uitlokken, manieren willen zoeken om na te denken over de functie van de biografie, een beetje weg van discussies als: ‘klopt het allemaal wel?, of: 'is de biografie een literair of een historisch genre?’ We hebben bovendien ‘het biografische’ uit het geijkte patroon willen halen en meer aandacht willen besteden aan andere vormen van levensverhalen, zoals dagboeken, brieven en blogs.

JB: Wat ik zou willen is dat de biografie meer als een instrument gaat fungeren en niet als een eindproduct van een denkexercitie wordt opgevat maar als een onderdeel daarin. De biografie heeft, als het goed is, iets te zeggen over de wereld van nu. Denk aan de biografie van Fortuyn door Dick Pels - zoeits moet je voor ogen staan als je een ‘politieke biografie’ schrijft, dat het over een politicus gaat is dan in feite bijzaak.

De beste biografie, denk ik wel eens, is een biografie die voor alles probeert géén biografie te zijn - ongeveer zoals de autobiografie van Bourdieu: ‘Dit is geen autobiografie’ staat er voorin. Dat is het wel, maar tegelijk niet, of liever gezegd, het is ook een commentaar erop.

MS: Richard Holmes, een van de beroemde Britse biografen, heeft een romantische opvatting over biografieën. Hij vindt het mooiste aan het schrijven en lezen van een biografie dat je je verdiept in een andere, voorbije wereld. Dat vind ik ook heel aangenaam, maar ik vind het ook belangrijk dat biografieën vooroordelen en clichés omvergooien. Veel te vaak conformeren biografen zich aan bestaande misvattingen, zoals het idee dat vrouwen ‘vroeger’ niet werkten of geen opleiding kregen.

JB: Wat ik ook zie is dat biografen zich conformeren aan ‘grote geschiedenissen’ en daarin weinig ruimte laten voor afwijkende perspectieven. Ik heb dat in mijn boek over de querulanteske arts Van Dieren geprobeerd te doen door antwoord te zoeken op de vraag hoe je tegelijk kunt mislukken én succesvol kunt zijn. Een heerlijke paradox. Om dat te begrijpen heb ik gekozen voor de idee van een ‘cultureel nabeeld.’ Een nabeeld is de voorstelling die je ziet wanneer je intensief naar iets hebt gekeken en dan de ogen sluit: op het netvlies licht een negatieve afspiegeling van het origineel op, bijna als grap.

Je kunt dat op de geschiedenis toepassen. Denk aan de beroemde formulering van Marx, dat de geschiedenis zich herhaalt, de tweede keer als ‘farce’, wanneer in tijden van revolutionaire crisis angstig de geest van het verleden wordt opgeroepen ‘om in deze oude eerwaardige vermomming en in deze geleende taal het nieuwe bedrijf van de wereldgeschiedenis op te voeren’.

Van Dieren was een buitenstaander die het nieuwe niet afwees bij wijze van parodie, maar als een manier om er grip op te krijgen. Ik vond dat een uitstekende metafoor voor de politieke situatie waarin we ons bevonden toen ik dat boek schreef. Het tegenovergestelde vind ik in de biografie van Langeveld, de Utrechtse pedagoog, die in oktober uitkomt. Dat was een man die enorm op de voorgrond trad en een poosje geweldig succesvol was maar als persoon nadrukkelijk uit zijn eigen werk is gebleven, zozeer zelfs dat het er onder heeft geleden. Hij dacht dat zijn werk op zichzelf kon staan, dat hij als auteur zich daaruit terug kon trekken. Maar dat bleek een vergissing en ik denk dat de reden waarom verschillende biografische projecten over Langeveld eerder zijn mislukt precies schuilt in dat vreemde verlangen van hem om ‘objectief’ te zijn: hij werd onaanraakbaar.

MS: Mijn biografie, waar ik nu eindelijk wat meer tijd voor kan vrijmaken, gaat over Cissy van Marxveldt, de ‘meisjesboekenschrijfster’. Van Marxveldt vertelt telkens weer andere verhalen over haar achtergrond en maakt alles mooier dan het waarschijnlijk allemaal was. De grote vraag is waarom ze dat doet. Een antwoord op die vraag vond ik in *4.50 from Paddington*, een verhaal van Agatha Christie. Een van de personages uit dat boek is een jonge vrouw die cum laude is afgestudeerd in de wiskunde in Oxford, het hoogste van het hoogste dus. Iedereen verwacht van haar dat ze een wetenschappelijke loopbaan volgt. Maar wat doet ze? Ze wordt huishoudster, weliswaar een huishoudster van topkwaliteit, die zich uitstekend laat betalen, maar toch. Christie legitimeert die op zich triviale bezigheid - of beter, een bezigheid die als triviaal wordt beschouwd - door haar personage een wetenschappelijke achtergrond te geven; op die manier wordt het triviale tot een machtsmiddel verheven. Cissy van Marxveldt deed iets dergelijks. Als schrijfster van meisjesboeken werd ze door literatuurcritici niet serieus genomen - meisjesboeken schrijven is immers het laagste van het laagste. Dus vertelde ze over haar leven op zo'n manier dat het leek alsof ze een intellectuele achtergrond had, wat niet overeenkomt met de documenten die zijn overgeleverd. Ze wekte daarmee de indruk dat het schrijven van meisjesboeken een genoegen, of zelfs iets als een hobby was, dat zij zich, als ontwikkelde vrouw met een indrukwekkende achtergrond kon veroorloven.

JB: Monica, je hebt de redactie verlaten - je kan terugkijken op een geslaagd verleden en voor wat betreft de toekomst hopen we toch nog af en toe van je te mogen horen!

MS: Ik op mijn beurt ben benieuwd om te zien hoe het blad zich verder zal ontwikkelen!

JB: Daar zeg je wat. Voor *Biografie Bulle-*

tin een koers uitzetten, als een kapitein op een schip met verrekijker en sextant op de voorplecht vooruit wijzen: dat is niks voor mij. Ik ben in de grond van de zaak een anarchist - ik geloof niet in planning, niet in vooruitkijken, ik geloof zelfs niet in vooruitgang.

Maar waar ik wel in geloof is de creativiteit van de mens, in het vermogen om nieuwe dingen te verzinnen. Daarvoor ruimte scheppen zie ik als mijn taak hier. Als ik iets hoop te bereiken met dit blad is het dat: een podium creëren waar je net wat andere dingen kan doen dan elders. Waar je stukken kunt schrijven die stimulerend zijn, misschien een beetje apart, maar toch academisch. Want voorwaarde is wel dat het goed geschreven is. Er moet een kop en staart aan zitten, goed onderbouwd zijn, logisch, en ja, alsjeblieft ook vernieuwend. Als dat lukt heeft *Biografie Bulletin* een toekomst.

Medewerkers aan dit nummer

BENIEN VAN BERKEL is historica en theatermarketeer. Ze is als promovenda verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en geassocieerd onderzoekster aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, waar ze werkt aan een biografie over Goedewagen. Over deze figuur publiceerde ze eerder 'Tobia Goedewaagen, een leven als Faust', in het *Vierde Jaarboek* van het toenmalige RIOD (1983).
Contact: B.van.Berkel@niod.knaw.nl

JAAP BOS werkt aan de faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht. Hij schrijft over de geschiedenis van zijn vak. Recente publicaties zijn o.a. *The Self-Marginalization of Wilhelm Stekel* (2007, samen met Leendert Groenendijk), en *Evart van Dieren een kroniek van het falen* (2009). In oktober van dit jaar verschijnt bij Boom zijn biografie van de pedagoog M.J. Langeveld.
Contact: J.C.Bos@uu.nl

DENISE CITROEN is onafhankelijk onderzoeker, gespecialiseerd in het verzamelen, toegankelijk maken en onderzoeken van levensverhalen, in het bijzonder van overlevenden van de Shoah. Van 1995 tot 2007 was zij coördinator/consultant in Nederland voor het Shoah Foundation Institute. Zij publiceerde onder meer: *Eén verhaal uit duizenden - kleinkinderen over de erfenis van de Shoah* (2009)
Contact: denisecitroen@planet.nl

JOKE CORPORAAL woont en werkt in Groningen als freelance tekstschrijver en onderzoeker aan de Rijksuniversiteit Groningen. In december 2009 verscheen haar biografische proefschrift: *Grimmig eerlijk. Anne Wadman en het probleem van de Friese literatuur.*
Contact: jjcorporaal@hotmail.com

WANNES DEVOS is master in de Geschiedenis en de Bedrijfseconomie. Hij is wetenschappelijk medewerker in het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis in Brussel, waar hij verantwoordelijk is voor de permanente tentoonstelling over de Tweede Wereldoorlog. Hij publiceerde meerdere artikels en gaf lezingen aan onder andere de Universiteit Gent en het Fort van Breendonk.
Contact: wannes.devos@klm-mra.be

SUSAN HOGERVORST is historica. Zij promoveerde in 2010 op een onderzoek naar herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010. Ze is thans als docent verbonden aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam en verricht daarnaast onderzoek voor de Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück in Duitsland. Contact: hogervorst@eshcc.eur.nl

FROUKJE PITSTRA is promovendus aan de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen en werkt daar aan een proefschrift (een biografie) over dr. A. Mankes-Zernike. Contact: f.pitstra@rug.nl

EVERTJAN VAN ROEKEL studeerde Nederlands Recht aan de Universiteit Utrecht en Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Artikelen van zijn hand verschenen in de tijdschriften *Historisch Nieuwsblad en Wereld in Oorlog.* Momenteel werkt Van Roekel aan een boek over Nederlandse vrijwilligers in de Waffen-SS, dat in oktober 2011 zal verschijnen bij uitgeverij Unieboek Het Spectrum.
Contact: e.vanroekel@gmail.com

LENNERT SAVENIJE studeerde tussen 2003 en 2009 geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Vanaf juli 2010 doet hij als junioronderzoeker van de afdeling politieke geschiedenis onderzoek naar de vormen van verzet en collaboratie in Nijmegen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Meer informatie over dit onderzoek is te vinden op: www.ru.nl/nijmegen1940-1945. Contact: l.savenije@let.ru.nl

ALINE SAX is sinds 2006 verbonden aan de Universiteit Antwerpen waar ze een proefschrift voorbereid over de motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog.
Contact: Aline.Sax@ua.ac.be

MARJAN SCHWEGMAN is historica en sinds 2007 directeur van het *NIOD. I*nstituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocide Studies. Zij publiceerde biografieën over de Italiaanse schrijfster Gualberta Alaide Beccari en over de Italiaanse pedagoge Maria Montessori.
Contact: M.Schwegman@niod.knaw.nl

BETTINE SIERTSEMA is neerlandica en werkt bij de Faculteit der Wijsbegeerte van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij promoveerde op een onderzoek naar de levensbeschouwelijke aspecten van dagboeken en memoires over de nazi concentratiekampen, *Uit de diepten* (Vugh, Skandalon 2007). Haar aandachtsgebieden zijn Holocaust-literatuur en het raakvlak van levensbeschouwing en literatuur.
Contact: b.siertsema@ph.vu.nl

MONICA SOETING was van 2005-2011 hoofdredacteur van *Biografie Bulletin*, daarvoor vanaf 2000 eindredacteur. Sinds 2011 is zij journal manager van het *European Journal for Life Writing*, een internationaal e-journal. Zij is een van de oprichters van de Europese sectie van de International Auto/Biography Association (IABA). Momenteel werkt zij aan een biografie over Cissy van Marxveldt.
Contact: m.soeting@xs4all.nl

JERKER SPITS is germanist en promoveerde in 2008 op *Fakt und Fiktion. Die Autobiographie im Spannungsfeld zwischen Theorie und Rezeption.* Hij publiceerde over Duitstalige literatuur en filosofie in *De Academische Boekengids, Duitse Kroniek* en *Oxford German Studies* en schreef korte verhalen en essays voor *De Gids* en *De Tweede Ronde.* Contact: JBSpits@yahoo.com

ELKE WEESJES is historica en hoofdredactrice van *United Academics Journal of Social Sciences.* In 2011 promoveerde zij aan de University of Sussex op *Children of the*

Red Flag. Growing up in a communist family during the Cold War. A comparative analysis of the British and Dutch communist movement.

Contact: emweesjes@hotmail.com

[Biografie Bulletin, 3, 2011]

Kopij

De redactie verzoekt auteurs rekening te houden met de volgende aanwijzingen voor de kopij.

Opmaak van het artikel:

- een titel of titelsuggestie geven (niet vet, geen kapitalen)
- officiële spelling gebruiken
- boektitels cursiveren
- tijdschriftartikelen tussen enkele aanhalingstekens: namen van tijdschrift of krant cursiveren
- de volgende wijze van titelbeschrijving:

Hermine de Graaf, *De zeevlam* (Amsterdam, Meulenhoff 1985)

Willem Jan Otten, 'Twee verschrikkelijke machines', in *Tirade* 38 (1994) 5

- afkortingen vermijden
- citaten: enkele aanhalingstekens, citaat binnen citaat: dubbele aanhalingstekens
- alinea's niet laten inspringen, alleen harde returns gebruiken
- werken met standaard lettertype
- *niet* onderstrepen, vet, kapitalen
- lange citaten in een buitenlandse taal in het Nederlands vertalen

Bij een lang artikel:

- de tekst opmaken met tussenkopjes (cursiveren) of een witregel
- een lead boven het artikel plaatsen (korte beschrijving van de inhoud, aanleiding of uitgangspunt van het artikel)
- zo mogelijk illustraties bijvoegen (worden geretourneerd)

Personalia:

korte biografie van 3 à 4 regels bijvoegen

Kopij:

- teksten per e-mail sturen naar redactie@biografiebulletin.nl

Ingezonden brieven langer dan 400 woorden worden niet geplaatst.

De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden brieven en ongevraagd ingezonden artikelen te weigeren.

Beeld omslag: Ineke Smienk

Voorwoord

Zwarte schapen: de geschiedenis is er vol van. Tragikomische figuren die langs de marges van het bestaan lopen en vaker wel dan niet in de afgrond van de geschiedenis zijn gestort. Soms zijn ze ronduit mislukt in het leven en kleeft er iets treurigs aan hen, maar soms hebben ze van hun mislukking een succes weten te maken, en zijn ze boven zichzelf uitgestegen - *losers, larger than life.*

Wij, brave burgers, slaan hen gade en kunnen een gevoel van huivering niet onderdrukken. Hun vreemdsoortige opvattingen, buitenissige stelsels en hardnekkig volgehouden falen bevreemdt en fascineert tegelijk. Met een verbazend gemak prikken de zwarte schapen in onze omgeving dwars door onze hecht doortimmerde systemen en zorgvuldige opgebouwde zekerheden. Ze vertegenwoordigen de gezagsondermijnende vrijheid die op steenworp afstand verwijderd ligt, en staan op de rand van een peilloze diepte waar wij maar een stapje verder van vandaan zijn. In dit nummer krijgen de zwarte schapen vrij spel. We openen met een artikel van Jaap Bos over Pim Fortuyn, een van Neerlands meest omstreden politici uit de afgelopen decennia, die van zijn marginaliteit een handelsmerk wist te maken. Clemens Hogenstijn schrijft daarna over burgerbaron Joan Derk van der Capellen tot den Pol, bekend vanwege het opruiende geschrift *Aan het volk van Nederland*, waardoor menig verongelijkt politicus zich heeft laten inspireren, Fortuyn niet uitgezonderd. Daniel Knegt neemt nog zo'n halfbakken revolutionair onder de loep: Gustave Hervé, de man die van socialist in fascist transformeerde en desalniettemin nergens bij hoorde. Dennis Kersten besteedt aandacht aan de eeuwige boosdoener Alfred 'Bosie' Douglas, de *lover* van Oscar Wilde die de dichter in het verderf zou hebben gedreven - maar was dat wel zo? Die vraag kan ook gesteld worden bij het leven van Rudolph MacLeod, waarover Marijke Huisman schrijft. MacLeon had de pech dat hij korte tijd met Mata Hari getrouwd is geweest. Zijn naam is er grondig door bezoedeld.

Naast slachtoffers van de geschiedenis onderscheiden we de schurken. Tessel Jonquière werpt zich op de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus, die de geschiedenis is ingegaan als misschien wel de meest prototypische verrader die je kan bedenken, maar die volstrekt te goeder trouw heeft gehandeld. Dan de Friese vrijheidsstrijder Jancko Douwama, waarover Martha Kist schrijft: daarover oordeelt de geschiedenis ook ongunstig, maar opnieuw: is dat terecht? Zo ook oud-ministerpresident De Quay, waar in de herinnering van velen iets mee was, want was die niet fout? Cees Meyer onderzoekt wat daarvan waar is.

Het thema eindigt met een artikel van Ingrid Kloosterman over Frederik van Eeden, bepaald geen marginale figuur en eigenlijk ook geen zwart schaap. Toch had Van Eeden een duistere kant: hij was zeer

geïnteresseerd in spiritisme en het paranormale, zaken waar een serieuze biograaf als Fontijn geen raad mee weet.

Buiten het thema treft de lezer een artikel aan van Lambert Giebels, getiteld 'Biografen: broeders en zusters in subjectiviteit.' De auteur overleed terwijl dit nummer ter perse ging. In necrologieën werd zijn biografie over Beel in herinneringen gebracht en zijn vruchteloze pogingen om toegang te krijgen tot de Greet Hofman-documentatie in het koninklijk huis archief. Toeval of niet, maar beide aspecten worden in dit artikel uitgediept.

Verder treffen we Joke Corporaal in gesprek aan met Jo Tollebeek over het schrijven van een dubbelportret, waarin Jan te Winkel en Willem Byvanck centraal staan. Dit nummer bevat verder een bespreking van Diederik Oostdijk over de recent uitgekomen biografie van Isabella Gardner (van de hand van Marian Janssen) en een recensie van Paul van der Steen waarin twee onlangs verschenen publicaties worden besproken die 'de geest van Parijs' als onderwerp hebben. Tot besluit publiceren we een ingezonden brief van Gjalt Zondergeld en het antwoord daarop van Joke Corporaal, dat gaat over het artikel van laatstgenoemde over Anne Wadman, verschenen in het vorige nummer van *Biografie Bulletin.*

De redactie

Aankondiging

Met het aantreden van een nieuwe hoofdredacteur dit jaar, en met de uitbreiding van de staf tot een groep van negen enthousiaste redacteuren, die verspreid zijn over verschillende universiteiten in Nederland en hun wortels hebben in verschillende disciplines, heeft dit tijdschrift een nieuw gezicht gekregen, maar ook een nieuwe bestaansgrond. Van een blad dat vaak voor en door biografen werd geschreven, heeft *Biografie Bulletin* zich ontwikkeld tot een interdisciplinair podium dat het genre biografie centraal stelt. Prettig leesbare essays en goed onderbouwde artikelen zullen de kolommen van het tijdschrift in de toekomst gaan vullen.

In overleg met de stuurgroep *Biografie* en de uitgever, heeft de redactie besloten die veranderingen ook in de titel tot uitdrukking te brengen. Vanaf het eerste nummer dat volgend jaar uitkomt, zal *Biografie Bulletin* voortaan *Tijdschrift voor Biografie* heten. Ook een vernieuwde website zal deel van die nieuwe identiteit uitmaken. Over deze en andere zaken informeren wij de lezer meer uitgebreid in het eerstvolgende nummer. En zo nemen we afscheid van een trouwe metgezel die ons 20 jaar of langer op onze tochten heeft begeleid, en verwelkomen we zijn vervanger, die de reis met ons zal voortzetten.

Leven en dood van een outsider
Jaap Bos

Ooit zat *hij bij het programma 'het Zwarte Schaap'. Gaf hij op zijn allerbeminnelijkst antwoord op de ene insinuerende opmerking na de andere. Toen het eindelijk op de vraag kwam waarom hij toch altijd de eeuwige buitenstaander moest spelen zei Pim Fortuyn: 'Ik weet heel goed dat ik aan de zijkant sta, en ik weet hoe dat komt. Maar ik weet dat als ik dat niet doe, dat ik dan een prijs moet betalen die ik niet kan en wil.' Dat was in februari 2001, precies een jaar voor zijn stormachtige opkomst. Wat er daarna gebeurde weten we. Waar dit stuk over gaat is de periode waarin Fortuyn de transitie doormaakte van buitenstaander tot volksheld.*

Inleiding

In 1998 publiceerde Pim Fortuyn zijn memoires. Hij was pas 50 maar toch achtte hij de tijd er rijp voor. Zijn boek had hij de titel *Autobiografie van een babyboomer* meegegeven, en onder die titel had hij bij wijze van geuzenleus laten drukken 'Het persoonlijke en openhartige levensverhaal van een eigenzinnige *outsider* die zich, tegen de stroom in, ontwikkelde tot een politicus van groot formaat'. Zoiets had Jan Cremer jaren eerder ook geflikt. Op de kaft van de eerste editie van *Ik Jan Cremer* stond: 'een onverbiddelijke bestseller'. En dat was het nog geworden ook. Evenzo was *outsider* Fortuyn een *fenomeen* geworden van groot formaat. Wie herinnert zich niet de beelden van de man die vanuit zijn Bentley de journalist met opgeheven vingertje door het geopende rampje op een lijzig toontje nariep: 'vergist u zich niet meneer, ik word de volgende ministerpresident.'

De verkiezingen kwamen, Fortuyn werd vermoord en niet veel later werd hij alsnog, maar postuum, minister-president - althans in de verbeelding van zijn aanhangers. Van een bijna tragische Don Quichot tot iemand die groter was hijzelf. Precies daarin zitten de twee vragen die ik in dit artikel centraal wil stellen en die de kern van het probleem 'zwart schaap' uitmaken: hoe kan een buitenstaander zijn mislukkingen transformeren tot successen, en hoe kan het dat

een outsider in een held verandert? In dit artikel baseer ik mijn in het bijzonder op twee bronnen: Fortuyns memoires aan de ene kant, en de excellente biografie die Dick Pels in 2003 over hem schreef aan de andere.

Leven van mislukkingen

Fortuyn was geboren in Velzen als oudste zoon van een handelsvertegenwoordiger in schrijfwaren. Vader was altijd weg, maar moeder was altijd thuis, schreef hij in zijn *Autobiografie.* Moeder was dol op hem, ze noemde hem haar prinsje. Ze geloofde niet in God maar ging toch naar de kerk want dat hoorde zo en daar hield hij dan weer een hartgrondige hekel aan de kerk aan over, vooral aan de muffe paters en nonnen op school. Dat alles heet bij Fortuyn niettemin een 'idyllische jeugd, bij tijd en wijle oorverdovend saai, overzichtelijk en voorspelbaar, en slechts bedorven door het verschrikkelijke katholieke lager onderwijs'.[1] Nee, een groot stylist zou hij nooit worden.

In de jaren zestig ging hij sociologie studeren. Spannende tijden. Oproer, revolutie, mei 1968, maar dan in het klein, in de polder. De Maagdenhuisbezetting. Fortuyn speelde daarin, naar eigen zeggen, een hoofdrol. Volgens mensen die erbij betrokken waren was dat niet waar, hij hing er een beetje bij.

Net als velen van zijn generatie bekeerde Fortuyn zich in die jaren tot het marxisme en flirtte hij openlijk met het communistische gedachtegoed, maar hij werd lid van de PvdA. En hij kwam er achter dat hij gay was en dat hij daardoor apart van de rest van mensen stond: hij was 'anders'.

De jaren zeventig stonden in het teken van zijn academische carrière. Fortuyn trok van Amsterdam naar Groningen en werd wetenschappelijk medewerker op het instituut voor kritische sociologie waar Ger Harmsen de scepter zwaaide. Hij schreef een proefschrift over hoe niet de Anglo-Amerikaanse maar in werkelijk een fascistische politiek van de bezettende Duitsers de grondslag vormde van de welvaartsstaat. Dat was politiek zeer incorrect om te denken. Harmsen liet hem dat proefschrift twee keer herschrijven; niet omdat hij met hem oneens was (dat was ook zo) maar vooral bij wijze van disciplinering. Maar Fortuyn was hem te slim af. Hij leverde als versie drie gewoon het manuscript van versie een weer in, en dat werd goedgekeurd. Dit alles naar zijn eigen zeggen. Zijn leermeester beschouwde hij sindsdien een 'intellectuele terrorist'.

De manier waarop Fortuyn zijn promotie beleefd heeft is de moeite waard om wat uitgebreider te citeren omdat daarin zo nadrukkelijk zijn visie naar voren komt op dat wat Fortuyns meest bepalende eigenschap of kenmerk was: de underdogpositie.[2]

> *Tijdens zo'n promotie lijkt de promovendus de zwakste partij. Hij zit achter een klein tafeltje op een klein stoeltje zonder armleuningen, tegenover de promotiecommissie in toga, achter grote tafels in comfortabele leunstoelen. Toch is dat maar schijn. Ten eerste is de promovendus de grootste deskundige op het terrein van zijn proefschrift en ten tweede, minstens zo belangrijk, heeft hij het publiek mee. Het publiek kiest feilloos voor de underdog [...]'.*[3]

Rond deze tijd raakte Fortuyn vervreemd van het marxistische gedachtegoed. Hij begon het stakingsrecht te bekritiseren en de vrije markteconomie te bepleiten. Daarna

schoof hij steeds verder op naar rechts. Van extreem links naar extreem rechts: Pels laat zien hoe die verschuiving geen radicale wijziging van standpunten in hoeft te houden wanneer de as links-recht niet als een rechte lijn wordt opgevat, maar als een hoefijzer, waarbij de uitersten elkaar naderen. Aan dit model worden politieke ideologieën gerelateerd aan de locatie van temperament en emoties, die, zo gezegd, de as doet opkrullen: hoe temperamentvoller, hoe dichter de extremen weer bij elkaar komen. En Fortuyn was zonder twijfel een temperamentvolle persoon die heftige reactie opriep.

Midden jaren tachtig ging hij in psychoanalyse, in eerste instantie om met zijn gevoelens van homoseksualiteit om te gaan, maar misschien ook vanwege dat onstuimige karakter. De analyse deed hem goed, schreef hij, maar gelukkig werd hij er niet van. Helemaal gelukt lijkt de behandeling ook niet, als we tenminste af mogen gaan op wat hij daarover schreef in zijn autobiografie: ‘Het laatste deel van de weg heb ikzelf, heel alleen moeten afleggen’. Het slotakkoord, schreef hij, moest hij zelf zetten, ‘net als Freud’. De autobiografie zelf beschouwde hij als de voltooiing van die analyse.

Gefrustreerd besloot Fortuyn de academische wereld aan het eind van de jaren tachtig de rug toe te keren en zijn leven een nieuwe wending te geven - hij vond zichzelf opnieuw uit. Fortuyn nam ontslag bij de universiteit en begon een bureau voor strategisch advies in politieke besluitvormingsprocessen, met de Universiteit Groningen als eerste opdrachtgever. Zijn advies (dat niet werd opgevolgd) bestond eruit op grote schaal vaste posities binnen de universiteit op te heffen en van iedere medewerker een kleine entrepreneur te maken. Een paar jaar later bedacht hij dat dat wel voor *alle* overheidsmedewerkers kon gelden. Maak van iedereen ondernemertjes.

Ongeveer in deze tijd probeerde Fortuyn door te dringen tot het centrum van de PvdA, maar zonder succes. Den Uyl zou tegen hem hebben gezegd: ‘Jij past niet in onze partijcultuur.’ Verbitterd sprak hij sindsdien over de ‘osm-mentaliteit’ die ervoor zorgde dat hij overal werd buitengesloten. In de jaren negentig was er een korte terugkeer naar de academische wereld, toen Fortuyn aan de Erasmusuniversiteit een buitengewone hoogleraarspost in de Economie kreeg aangeboden. Aanvankelijk zag hij het als een ultieme wraak voor zijn mislukte carrière in Groningen, maar al spoedig bleek ook dit professoraat weinig succesvol. Collega's negeerden hem, ze weigerden zelfs naast hem te lopen in de corona. Toen het professoraat na vier jaar niet werd verlengd noteerde hij in zijn agenda ‘Bevrijdingsdag’. Het verhinderde hem overigens niet de professorstitel te blijven voeren, wat hem de spotnaam ‘Professor Pim’ opleverde.

Roel in 't Veld, een vriend van Fortuyn, beschreef in een afscheidstoespraak hoe hij zich zijn vriend als een vogel voorstelde, hoog in de lucht, vrij en onafhankelijk. Alleen: was het daar niet een beetje eenzaam? Ja, moest Fortuyn toegeven, maar opnieuw: dat had hij nu eenmaal nodig.

Fortuyn werd na zijn hoogleraarbetrekking fulltime schrijver en spreker en was is staat daarvan te leven (zijn geschatte inkomen bedroeg in die tijd 50.000 euro op jaarbasis). In zijn publicaties ging hij in op politieke en sociale vraagstukken en hij schuwde de controverse niet. In een pamflet getiteld *Aan het volk van Nederland*,[4] gemodelleerd naar het gelijknamig werk van Joan Derk

van der Capellen tot den Pol uit 1781,[5] waarschuwde hij tegen het cultuurrelativisme in het algemeen, en in De *islamisering van onze cultuur* tegen de invloed van de islam in het bijzonder.[6]

Zo werd Fortuyn langzaam steeds meer politicus - maar dan wel een politicus zonder partij, want geen enkele partij wilde met hem in zee. Andersom bediende hij kiezers die zich uitgesloten voelden van de politiek. Fortuyn vertegenwoordigde de 'partij van de niet-kiezers'. Mensen in dit land hebben politici nodig die hun angsten en onzekerheden serieus nemen, schreef hij. Niet door ze te rationaliseren, maar door gewoon hardop te zeggen wat iedereen denkt. Onder dat motto werd Fortuyn ook bekend: 'Ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg.' De zin komt uit zijn autobiografie, minder bekend is wat daarop volgt: 'Simpeler kan het niet, en toch gelooft men dat zelden'.[7]

De verweesde samenleving uit 1995 ging over zijn eigen generatie, die aan verveling ten gronde ging: ze was er niet in geslaagd verantwoordelijkheid te nemen, ze had geweigerd de rol van vader op zich te nemen, en nu was de samenleving 'verweesd' geraakt.[8] Het boek eindigde met de messianistische woorden: 'Ik ben er klaar voor - bent u dat ook? Op naar het beloofde land.'

In augustus 2001 kondigde hij aan een politieke carrière na te streven en korte tijd later ging hij een verbond aan met de enige politieke partij die voor hem openstond: de Leefbaar Nederland beweging, een groep van politieke buitenstaanders als Jan Nagel, Willem van Kooten en anderen. Fortuyn werd lijsttrekker, maar ontpopte zich al spoedig als ongeleid projectiel. Ruzies, koortsachtig overleg, nieuwe ruzies.[9] Na een interview in *de Volkskrant*, waarin hij sprak over 'de achterlijke cultuur' van de islam, de mogelijkheid om artikel 1 (het non-discriminatiebeginsel) uit de grondwet te schrappen, en andere provocerende ideeën, werd hij uit de partij getrapt. Vier dagen later had Fortuyn de Lijst Pim Fortuyn (LPF) opgericht. De gemeenteraadsverkiezingen lagen in het verschiet en aansluitend de landelijke verkiezingen: *nothing was going to stop him now.*

Verkiezingspolls voorspelden een dramatische overwinning voor Fortuyn. En inderdaad, de gemeenteraadsverkiezingen van maart won hij verpletterend. Fortuyn was *overnight* een fenomeen geworden. De eeuwige outsider had het onmogelijke gedaan: hij was respectabel geworden.

De transformatie van mislukking in succes

De komeetachtige opkomst van Fortuyn in dat verkiezingsjaar 2001-2002 verbijsterde de Den Haag-watchers, niemand had het zien aankomen - zijn collega politici nog wel het minst. In de maanden eraan voorafgaand hadden ze hem zo veel mogelijk genegeerd. Ze gingen ervan uit dat hij gewoonweg teveel een buitenstaander zou zijn om serieus te hoeven nemen. De gemeenteraadsverkiezingen maakten aan die illusie een einde. Nu werd er hard gewaarschuwd voor het gevaar van extreemrechts, dat profiteerde van gevoelens van onzekerheid en angst bij de burger en werden er veelvuldig vergelijkingen getrokken met Jörg Haider en Jean Marie le Pen, soms met de nationaalsocialisten uit de jaren dertig. De strekking van de vergelijkingen

hadden minder tot doel een politieke analyse te geven, als wel Fortuyn verdacht te maken. Het verst ging Marcel van Dam, die Fortuyn in een

Pim Portuyn at your service

uitzending toebeet: ‘U bent een buitengewoon minderwaardig mens, weet u dat?’

Het tekende de groeiende aandacht in de media voor het fenomeen Fortuyn, met de uitzending uit 2001 van ‘het Zwarte Schaap’ als illustratief voorbeeld, waarin hij de rol toebedeeld kreeg van buitenstaander/moeilijke figuur/ruziezoeker. De wet van Fortuyn: Waar Pim komt, komt ruzie.

Het debat na afloop van de gemeenteraadsverkiezingen laat echter zien hoe Fortuyn erin gelaagd was zijn mislukkingen in successen om te buigen. In de nacht van 6 op 7 maart 2002 mocht hij aanschuiven bij het grote verkiezingsdebat, samen met de leiders van de grote politieke partijen: Ad Melkert (PvdA), Jan Peter Balkenende (CDA), Hans Dijkstal (VVD), Paul Rosenmöller (Groen-Links) en Thom de Graaf (D'66), alhoewel zijn partij nog geen enkele zetel in de kamer had.

Fortuyns optreden tijdens dat debat was een, misschien wel hét beslissende moment in zijn carrière als politicus. Terwijl de overige leiders aan tafel een dodelijk vermoeide en soms tegelijk arrogante indruk wekten, was Fortuyn op zijn best. Hij was ad rem, maakte grapjes en wist de suggestie van zijn gesprekspartners dat hij onervaren en inhoudsloos was met verve te pareren.

Toen hij tijdens die uitzending weer eens te horen kreeg dat hij maar een outsider was, antwoordde hij dat hij niet uit het niets was gekomen, maar al meer dan tien jaar in het politieke veld actief was, met lezingen, optredens, columns en boeken. Voor het grote publiek, zei hij, lijkt het een doorbraak, maar in feite heb ik een solide basis in de Nederlandse samenleving.

In één moeite door kondigde hij aan dat er een nieuw boek van hem zou verschijnen, 192 pagina's groot, waarin hij het hele politiek spectrum doorlichtte, een analyse gaf van wat er fout was gegaan en welke oplossingen er waren. Die mateloze pretenties lokten hoongelach aan tafel uit, waarop

Fortuyn vroeg wat zijn gesprekspartners dan allemaal aan boeken hadden geschreven. Behalve Balkenede had toch niemand een noemenswaardige publicatie op zijn naam staan? Nee, werd er gezegd, maar in de politiek is het nu eenmaal niet gewoon is om boekjes te schrijven. Men publiceerde partijprogramma's. 'Goed', zei Fortuyn, 'u de programma's, ik de boeken.'

Het 'boekje' verscheen kort daarop, getiteld *De puinhopen van acht jaar Paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma.*[10] Niettegenstaande de ondertitel was De puinhopen van Paars een haastig geschreven werk, bevatte het nauwelijks een onderzoek maar wel veel anekdotische voorbeelden die louter bedoeld leken om op het sentiment te spelen, niet om een serieuze analyse te geven van de vragen die er aan ten grondslag lagen. In tien korte hoofdstukjes scheerde Fortuyn langs alles wat er mis was gegaan in het land op gebied van zorg, onderwijs, veiligheid, immigratie, openbaar bestuur enzovoorts. Een reparatieplan aan het slot moest laten zien hoe het anders moest allemaal. Hoofdpunt was dat alles eenvoudiger kon worden aangepakt. Opvallend was ook de slotzin: 'At your service'. Het was de 'oorlogskreet' waarmee hij zich eerder op het partijcongres van de Leefbaar-beweging had gepresenteerd, saluerend en al. Het deed een beetje *camp* aan, er was een vage herinnering aan het gay-personage in 'Are you being served', maar bovenal vond men het geforceerd. Fortuyn zei echter dat het een oprecht en welgemeend eresaluut was aan de onbegrepen burger, in wiens dienst hij zichzelf had gesteld en die hij aan zich wist te binden. En verdomd, dat lukte.

Hoe was het erin geslaagd zijn mislukkingen om te buigen in een succes? Daaraan ligt, denk ik, de politiek van het marginale ten grondslag. Fortuyn was een marginaal die iemand werd juist *omdat* hij marginaal was. Hij was geen 'consummate insider', om de term van Russell Jaccoby te gebruiken (een soort fake outsider): hij was het echt. Zijn marginale positie was functioneel in het verwerven van respect, aanhang en populariteit. Zijn optreden in de media stonden steeds in dienst van dat principe. Fortuyn was aan de ene kant bewust controversieel, maar tegelijkertijd buitte hij die controverse uit door zijn rol als gemarginaliseerde te kapitaliseren.

Twee voorbeelden. Luttele dagen na 9/11 riep hij op tot 'een koude oorlog' tegen de islam. Toen men zei dat hij zich onverantwoordelijk gedroeg beklaagde Fortuyn zich over de 'laster' die tegen hem was gericht.[11] Verder mocht hij graag klagen over de enorme hoeveelheid haatmail die hij ontving na weer een controversieel televisieoptreden, hoewel in werkelijkheid de meerderheid van berichten die hij kreeg positief van inhoud was.

Fortuyn mocht dus graag de rol van duvel spelen maar vond tegelijk dat hij werd 'gedemoniseerd'. Samen vormen die twee in feite een delicate strategie: wie kritiek uitoefent vanuit de marge is niet gebonden aan de regels van het spel, maar om gehoord te worden is het wel nodig om weerstand op te roepen. Wanneer de weerstand wegvalt en de kritiek wordt omarmd, wordt de marginaal gedwongen deel van het centrum, maar daarmee vervalt de basis van zijn bestaan. Het omgekeerde geldt ook: wie alléén maar weerstand oproept zal nooit applaus oogsten. Dus is de marginaal veroordeeld tot een ingewikkeld spel van afstoten en aantrekken

tegelijkertijd - daarvan is zijn succes afhankelijk. Dat spel beheerste Fortuyn als geen ander.

Transformatie van outsider in volksheld

Op zes mei 2002, negen dagen voordat de verkiezingen zouden plaatsvinden, werd Pim Fortuyn doodgeschoten door Volkert van der Graaf, een milieuactivist. Fortuyn was de eerste in ruim 400 jaar die in Nederland om zijn politieke gedachtegoed om het leven werd gebracht. Zijn voorganger was Willem van Oranje, die in 1572 was vermoord.

Kort na de moord op Fortuyn laaiden de emoties hoog op - zijn begrafenis kreeg Lady Di-proporties. Bij de verkiezingen verwierf de LPF 1,6 miljoen stemmen, goed voor 26 zetels en regeringsdeelname aan het kortstondige kabinet Balkenende I - allemaal bij wijze van eerbetoon aan 'Pim'. Fortuyn, een dandyachtige figuur, in geen enkel opzicht een 'jongen van het volk', was postuum een volksheld geworden, 'een van ons'. Hoe kan dat? Ik noem twee factoren. De eerste is de politiek van het persoonlijke. Het is vaak gezegd dat Fortuyn de pervertering van het bekende gezegde 'het persoonlijke is politiek' belichaamde: hij was er in geslaagd zichzelf in een succesvol merk te transformeren. Zijn leven was een soort kunstwerk geworden, vergelijkbaar met dat van Andy Warhol, maar dan op het gebied van de politiek.

Met gevoel voor melodrama had hij eens gezegd: 'Ik zet alles op het spel, mijn carrière, mijn ziel, alles.' Als geen ander begreep hij het belang van de moderne celebrity-cultuur.[12] Het is ironisch en tegelijk betekenisvol dat Fortuyn zichzelf graag met Kennedy vergeleek. Toen hij aankondigde de politiek in te gaan vertelde hij dat zijn moeder altijd een Kennedy-achtig beeld van hem had gehad, en dat ze bang was dat hij nog wel eens zou worden doodgeschoten.[13] Hij gebruikte zijn eigen ervaringen vaak als uitgangspunt om een probleem in de maatschappij aan te wijzen of te analyseren. Dat gold bijvoorbeeld voor zijn 'politieke programma' uit 2002, *De puinhopen van Paars.* Het hoofdstukje over opvoeding bestaat bijna in z'n geheel uit herinneringen aan zijn eigen jeugd, waaruit de algemene conclusie wordt getrokken dat kleine klassen van groot belang zijn. In het hoofdstuk over zorg beschrijft hij de dood van zijn moeder en koppelt daaraan het oordeel dat de zorg op een meer humane politiek moet worden geënt. Zo ging dat steeds: het persoonlijke diende als maatstaf voor het politieke.

Ook in het debat gebruikte hij zijn eigen ervaring graag, en vaak stelde hij zijn identiteit als homoseksueel in het middelpunt van een argument. Toen hij eens het verwijt te horen kreeg van de islam niets af te weten antwoordde Fortuyn: 'Heb ik wel eens met een Moslim gesproken? Meneer, ik *slaap* met ze!'

Het persoonlijke, zij het in de vorm van gay-outcast dan wel in de vorm van politieke outsiderdom, bleek functioneel in de schepping van de 'mythe Fortuyn'. Het persoonlijke situeerde hem niet alleen in het middelpunt van de aandacht, het leek daardoor ook wel alsof alleen hij, als onbewogen beweger, in staat was dingen in gang te zetten en te begrijpen. In een interview van april 2002 zei hij, terwijl hij met zijn wijsvinger op tafel tikte om ieder woord dat hij sprak te onderstrepen, dat *hij* de discussie over de islam was begonnen, helemaal alleen, dat

mensen nu voor het eerst over dat soort dingen durfden te praten bij het avondeten, en dat dat allemaal aan *hem* te danken was, aan Professor Pim, dat men behoorde te zeggen 'Dank u wel meneer Fortuyn', in plaats van kritiek op hem uit te oefenen.[14]

De tweede factor die ik noem is de 'politiek van politiek'. Het succes van Fortuyn is vaak begrepen als het benoemen van de gevoelens van vervreemding die voortkomen uit de steeds groter worden kloof tussen de burger en de politiek. Een probleem van de politiek in de 21e eeuw is, schrijft Frank Ankersmit, dat terwijl de schaal van conflicten steeds groter wordt, de betrokkenheid van de politiek bij het individu steeds kleiner wordt - het gevolg is wantrouwen.[15]

De rebellie van Fortuyn tegen het establishment en zijn belofte om de politieke te deprofessionaliseren en toegankelijk te maken voor de 'man op straat' leek daarop voor velen een antwoord. Hij was bij uitstek iemand die 'echt' leek, die betrokken was bij de problemen in de samenleving maar die geen deel had aan de politieke orde en dat ook niet zou worden.

Conclusie

Tien jaar na dato is de schok die Fortuyn te weeg had gebracht grotendeels weggeëbd. Veel van wat hij toen zei is inmiddels niet meer omstreden. Sommige zaken zijn door gematigd rechts omarmd en sommige zelfs ook door gematigd links. Dit geldt bijvoorbeeld voor de idee dat er banden aan de immigratie moet worden gelegd. In aantal opzichten lijken we zelfs al een stapje verder te zijn gegaan: de verscherpte tegenstellingen tussen etnische groepen in Nederland lokt nauwelijks nog discussie uit over de multiculturele samenleving, die officieel 'dood' is verklaard, maar alleen nog maar over welke nieuwe vormen van repressie werken.

Misschien is dat het natuurlijke lot van alles wat ooit als controversieel in het publieke domein terecht komt: er komt een moment van gewenning.

In een opzicht echter heeft de aanwezigheid van Fortuyn toch zijn sporen achtergelaten in het politieke domein. De positie van de marginaal lijkt sinds zijn dood stevig te zijn geïnstitutionaliseerd in ons bestel. Soms lijkt het zelfs wel of er tegenwoordig beter geluisterd wordt naar de stem van degene die er niet bij hoort maar vanaf de zijlijn het recht heeft verworven mee te praten dan naar hen die de ondankbare taak hebben 'de gevestigde orde' te moeten representeren.

Eindnoten:

1 P. Fortuyn (1998), Autobiografie van een babyboomer. Het persoonlijke en openhartige levensverhaal van een eigenzinnige outsider die zich, tegen de stroom in, ontwikkelde tot een politicus van formaat. Uithoorn: Karakter Uitgevers, 39.

2 Zie D.F.J. Bosscher (2004). De buitenkant van Fortuyn. In G. Voerman (Ed.), *DNPP jaarboek 2003* (pp. 232-248). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen, en D.

Pels (2003). *De geest van Pim Fortuyn. Het gedachtegoed van een politieke dandy.* Amsterdam: Anthos.

3 Fortuyn (1998), 282.
4 P. Fortuyn, (1992). Aan het volk van Nederland: de contractmaatschappij. Een politiek-economische zedenschets. Amsterdam: Contact.
5 Zie over deze figuur elders in dit nummer.
6 P. Fortuyn (2001). De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament. Uithoorn: Karakter Uitgevers.
7 Fortuyn (1998), 330.
8 P. Fortuyn (1995; herziene editie 2002). De verweesde samenleving. Een vurig pleidooi voor meer aandacht, liefde en respect voor de kernnormen en -waarden van onze eigen cultuur. Uithoorn: Karakter Uitgevers.
9 Zie Chorus en De Galan (2002) *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok.* Amsterdam: Mets and Schildt, voor een fascinerend verslag van die periode.
10 P. Fortuyn (2002). De puinhopen van acht jaar Paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma. Uithoorn: Karakter Uitgevers.
11 H.F. Van der Haak (2002) *De veiligheid en de beveiliging van Pim Fortuyn. Feiten en verantwoordelijkheden.* Den Haag: Sdu Uitgevers, 150.
12 Zie Pels en Corner (2003) Media and the restyling of politics. Consumerism, celebrity and cynicism. London: Sage.
13 Van den Haak (2002), 19.
14 J. Chorus en M. de Galan (2002). 244.
15 R.F. Ankersmit (2002) Representational democracy. Common Knowledge 8, 1, 24-46.

De Burgerbaron
Clemens Hogenstijn

Joan Derk van der Capellen tot den Pol was afkomstig uit en adellijke familie uit de Graafschap Zutphen. Als gevolg van zijn huwelijk kwam hij in Overijssel terecht. Daar leidde hij echter niet het ruige leven van een landedelman. Hij ontwikkelde zich tot een geleerde en vooruitstrevende politicus, die zich niet sterk maakte voor de belangen van de adel, maar voor die van de burgerij en de boeren. Zijn inspiratie vond hij bij de auteurs van de Verlichting: de Franstalige, maar ook de Engelstalige uit Engeland, Schotland en de prille Verenigde Staten. Het geschreven en gedrukte woord, dat hij uitstekend beheerste, vormde zijn wapen. De andere edelen namen hem dat niet in dank af. Zij stootten hem uit de Ridderschap en wilden hem isoleren. Maar Joan Derk vocht terug met een geruchtmakend pamflet. Hij werd de held van de boeren en de intellectuele leidsman van op verandering gerichte burgers. Joan Derk is een ideoloog en een verbindende figuur in de beweging van de Patriotten en vervulde die rol niet alleen voor Overijssel, maar voor de gehele Republiek van de Verenigde Nederlanden

In het najaar van 1781 verscheen in de Republiek van de Verenigde Nederlanden een anoniem pamflet onder de titel *Aan het Volk van Nederland.* De schrijver, zo is later gebleken, was een lid van de Overijsselse Ridderschap. Hij maakte als gevolg daarvan deel uit van een bevoorrechte stand, die van de gewestelijke riddermatigen. Vrijwel alle andere edelen in de provincie Overijssel kozen in die tijd van politieke conflicten voor de partij van de Prinsgezinden of Orangisten. Dat lag voor de hand omdat de prins, erfstadhouder Willem V (1748-1806), over de leden van hun gezelschap belangrijke ambten verdeelde. Ook via de hofhouding, het leger en persoonlijke contacten voelde de adel zich nauw met de Oranjes verbonden. Van nature waren

Joan Derk van der Capellen tot den Pol

de meeste edelen daarenboven weinig veranderingsgezind. Maar één riddermatige ontpopte zich tot leider van de tegenhanger van de Prinsgezinden: de Patriotten, ook buiten zijn eigen gewest. Zijn medeleden, die hem aanvankelijk niet eens in hun midden wildendulden, schorsten hem als lid van hun vergadering. Maar dit zwarte schaap liet zich de mond niet snoeren en publiceerde met *Aan het Volk* een politiek program dat dwars tegen de mening van de heersende klassen en daarmee van de stadhouder en van de meeste edelen inging. Zijn naam was Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784).[1]

Aan het Volk

Het pamfletvormde de samenvatting van heel het politieke denken van zijn auteur. Het nam de geschiedenis van de Republiek als uitgangspunt, en verbond het met het toen actuele staats- en natuurrecht. Er was een tijd geweest, zo begon de inleidende historische beschouwing, dat het volk een hoge mate van burgerlijke en politieke vrijheid genoot en de machthebbers (de landsheren) in de diverse provincies onder controle kon houden. Dat zou in dit geïdealiseerde en onrealistische beeld mogelijk zijn geweest door middel van vertegenwoordigers van de burgerij, van stedelijke burgerwachten en van gilden. De toepassing van de grondrechten moest die vrijheid van het volk nu (dat wil zeggen in 1781) terugbrengen. Geïnspireerd door het Amerikaanse vrijheidsideaal (waarin de grondrechten zo'n belangrijke rol vervulden) werkte Van der Capellen een staatsfilosofie uit in de geest van de leer van het maatschappelijk verdrag.

De kern van alle kwaad lag, zo meende de auteur, in de macht van erfstadhouder Willem V, die het leger steeds opnieuw kon misbruiken tegen de belangen van burgers en boeren. Hij zette zijn gunstelingen op alle belangrijke posten; hij passeerde Nederlanders om vreemdelingen met militaire commando's te kunnen belasten; hij zorgde dat professoren werden benoemd die doceerden wat hem welgevallig was; hij misbruikte zijn gezag om de militaire rechtspraak naar zijn hand te zetten. Met zijn pro-Engelse politiek had hij het vaderland op de rand van de afgrond gebracht. Niet de stadhouder was echter soeverein:

'Het land hoordulieden met malkanderen toe en niet den prins met zijne grooten alleen, die ulieden, die ons allen, die Neerlandsgeheele volk, de afstammelingen der vrije Batavieren aanzien en behandelen als hunnenerflijken eigendom, als hunne ossen ende schaapen, dewelken zij naar hun goeddunken of scheeren of slagten kunnen en mogen. Het volk, dat in een land woond, de ingezetenen, de burgers en boeren, min-

> *vermogenden en rijken, grooten en kleinen, deeze allen bijeengenomen zijn de waare eigenaars, de heeren en meesters van het land, en kunnen zeggen hoe zij het hebben willen; hoe en door wie zij willen geregeerd weezen. Een volk is eenegroote maatschappij, eene compagnieschap en niets anders.*"[2]

Toch was Joan Derk niet anti-stadhouderlijk gezind. Zijn ideaal was gelegen in een imperium mixtum:[3]

'De prins moet niet langer aan zig zelven en nog minder aan zijne booze Engelsgezinde raadslieden worden overgelaten, maar een raad van eenige eerlijke lieden [behoort] aan zijne hoogheid worden toegevoegd.'[4] In Overijssel en elders verschenen strenge plakkaten (vrijheid van drukpers was onbekend) tegen het anonieme pamflet en zijn auteur, maar zonder het gewenste resultaat. *Aan het Volk van Nederland* genoot een zodanige belangstelling, dat naast Nederlandstalige herdrukken ook Franse, Duitse en Engelse vertalingen verschenen.[5] Pas na ruim een eeuw werd bekend dat Van der Capellen de schrijver was.[6]

Tegenover een steeds verdergaande concentratie van macht bij Oranje formuleerde Van der Capellen scherp zijn democratische beginselen. Hij viel misstanden aan in de maatschappij van zijn tijd, zoals de drostendiensten (verplichte leveringen door boeren aan hoge autoriteiten, hoewel die diensten al lang waren afgeschaft) en het jachtrecht (dat exclusief in handen was van de 'heren', die de boeren ongestraft schade konden toebrengen). Van der Capellen wilde het publiek vertrouwd maken met democratische denkbeelden in een tijd waarin hij zelf als politicus was uitgeschakeld als gevolg van zijn uitsluiting in 1778 uit de Ridderschap en daarmee uit de Staten. Hij bepleitte een nationale enquête naar de misstanden van zijn tijd, vrijheid van drukpers (zodat een geschrift als het zijne ongestraft met auteursnaam zou kunnen verschijnen) en het instellen van burgercommissies en -wachten naar het model uit het door hem geïdealiseerde verleden. Van der Capellen was in de zomer van 1781 een ambteloos burger. Uit zijn pamflet blijkt echter dat hij buitengewoon goed was geïnformeerd en midden in het openbare debat van zijn tijd stond. De feitelijke inhoud van zijn geschrift was moeilijk te weerleggen. De vraag rijst hoe het mogelijk was dat hij standpunten innam die lijnrecht stonden tegenover die van de andere riddermatigen. Het waren bovendien standpunten die tot in de verre toekomst weerklank zouden vinden en die hun geestelijke vader zouden maken tot het bekendste lid van de Overijsselse Ridderschap ooit: nog wel de ridder die zijn medeleden probeerden buiten de deur van hun vergadering te houden.

Een geleerde Patriottenleider

Joan Derk van der Capellen is lang één van de meest omstreden figuren uit de Nederlandse geschiedenis geweest. Geleidelijk is echter een genuanceerd beeld van hem ontstaan. Van der Capellen stamde uit een Gelders riddermatig geslacht. Hij bezocht de Latijnse school te 's-Hertogenbosch en de Utrechtse universiteit. Joan Derk studeerde aan de juridische faculteit, maar verdiepte zich ook in theologie en

geschiedenis. Door zijn kennis van de Engelse taal kon hij publicaties van toen actuele Britse

en Amerikaanse filosofen en staatsrechtgeleerden bestuderen. Deze Anglo-Amerikaanse oriëntatie onderscheidde hem van veel van zijn tijdgenoten, die zich eenzijdig op Frankrijk en Franse geleerden richtten. De Engelstalige auteurs maakten hem vertrouwd met de grondrechten. Joan Derk verwierf in zijn academietijd een ruime ontwikkeling. Overeenkomstig de gewoonte in zijn tijd legde hij als jonge edelman geen enkel academisch examen af.[7]

Met het gewest Overijssel kwam Van der Capellen in aanraking toen hij op 4 juli 1766 te Kamperveen in het huwelijk trad met freule Hillegonda Anna Bentinck tot Werkeren, dochter van de toen al overleden eigenaar van de havezate Wittenstein.[8] Zij stamde uit een vermaarde Oost-Nederlandse familie. Een typische landedelman was Joan Derk niet en dat zou hij ook nooit worden. Zijn zwakke gezondheid verhinderde hem een militaire loopbaan te volgen of de ruige genoegens van de jacht te genieten. Daarentegen legde hij zich met ijver op vele gebieden van wetenschap toe. In plaats van een landjonker en buitenman te worden, ontwikkelde Van der Capellen zich tot een intellectueel en politiek agitator met een grote historische en staatkundige kennis.

Van der Capellen werd een exponent van de Patriotten, een beweging die nauw was verbonden met het gedachtegoed van de Verlichting. Voor de Patriotten was het van grote betekenis te beschikken over leidsmannen met bindende kwaliteiten, want zij vormden een monsterverbond. In de landgewesten namen aan deze gelegenheidscoalitie regenten deel van stemhebbende steden die zich verzetten tegen een te grote invloed van de stadhouder. Bij hen voegden zich allerlei democratisch gezinde lieden die waren gekant tegen besloten regeringscolleges. Deze democraten maakten zich sterk voor medezeggenschap via uit hun midden gekozen vertegenwoordigers in de stadsregeringen. Van rechtstreekse democratie zou echter voorlopig geen sprake zijn. Met volksinvloed moesten regeerders voorzichtig omgaanen deze invloed kon het beste langs indirecte weg tot uitdrukking komen, zo luidde het algemene gevoelen in Patriotse kring.[9] Een coalitie kwam tot stand tussen allerlei politieke en religieuze ontevredenen en overbrugde de sociaal-culturele kloof tussen stad en platteland. Het zwaartepunt van de beweging van de Patriotten kwam te liggen in Overijssel, Holland, Groningen en delen van Gelderland, alsmede in de stad Utrecht.

Wat men gemeenschappelijk had was vaak divers en onvoorspelbaar en de doelstellingen waarnaar betrokkenen streefden waren soms tegenstrijdig. Het verlichte denken was pluriform, de verlichte mens niet zelden inconsequent, en beide bleken zonder problemen aan tijd en plaats aanpasbaar. Patriot zijn betekende veelal verschillende dingen voor verschillende mensen. Het was niet een statisch maar een dynamisch begrip. Bovendien droeg het regionale, sociale, religieuze en intellectuele tegenstellingen in zich. Wat de Patriotten samenbond was hun gemeenschappelijke afkeer van het stadhouderlijk bewind. Wat hen verenigde was veel minder duidelijk.

Niet alleen was de Patriottenbeweging in de landgewesten intern aan te merken als een monsterverbond, hetzelfde gold de coalitie van deze beweging met Hollandse regenten. Daarbij hadden laatstgenoemden de neiging te domineren. Voor een

VOLK VAN NEDERLAND!

WAARDE-MEDEBURGERS!

Aan het volk van Nederland

welvarend Amsterdams regeringslid (een heerschap met internationale commerciele connecties dat zich lid waande van de imaginaire ‘Republiek der Letteren’) was een kale landjonker uit Overijssel welkom om zijn politieke standpunt te steunen, maar sociaal en vooral economisch vormde zo'n jonker voor de Amsterdammer geen partij. De coalitie van de vooruitstrevende jonkers uit de buitengewesten en de Hollandse stadsregenten vormde de kern van wat tijdgenoten de ‘vaderlandse regenten’ en de latere geschiedschrijvers ook de ‘aristocratische Patriotten’ noemden.

De Burgerbaron

De regenten, die afkomstig waren uit de adel (zoals Van der Capellen) en het patriciaat, gaven leiding aan de ‘burger- of democratische Patriotten’, die een nog veel heterogener gezelschap vormden. Tot hen behoorden intellectuelen, maar ook gezeten burgers, ambachtslieden en eigengeërfde landbouwers die buiten overheidsambten werden gehouden, voormannen uit de kleine steden en godsdienstig achtergestelden. Al deze politiek monddode burgers (het bezitloze ‘gepeupel’ werd hier niet bij gerekend) wilden zich emanciperen, zich los maken uit als drukkend ervaren politieke en bestuurlijke systemen. Zij verlangden (in tegenstelling tot de meeste aristocratische Patriotten die vooral op de perioden met weinig stadhouderlijke invloed in het verleden waren georiënteerd) voor de toekomst naar gelijkheid van alle burgers voor de wet en, mede daaruit voortvloeiend, naar godsdienstige tolerantie en medezeggenschap in het openbaar bestuur. Die zeggenschap moesten ze in elke stad en plattelandsdistrict afzonderlijk bevechten en hun succes of falen was dientengevolge zeer afhankelijk van de plaatselijke situatie. De Patriottenbeweging droeg dan ook in niet geringe mate een lokaal karakter[10] Samenwerking op bovengewestelijk niveau was niettemin geboden vanwege het aldaar nagestreefde beperkte, maar samenhangende programma. Juist in die samenwerking speelde Van der Capellen, met zijn grensoverschrijdende netwerken, een bepalende rol. Omdat zijn politieke voorkeuren samenvielen met die van de stadsregeringen stond Van der

Capellen bekend als ‘de Burgerbaron’, vanwege zijn affiniteit met de plattelandsbewoners ook als ‘de Boerenbaron’.

Wie de Patriottenbeweging als politiek-cultureel verschijnsel bestudeert, ziet dat haar theoretici, als Van der Capellen, veelal eclectisch te werk gingen. Ze gebruikten uit ideeën en stelsels van ‘verlichte’ auteurs allerlei gedachten, denkbeelden en begrippen en combineerden die finalistisch tot

betogen ter rechtvaardiging van wat zij politiek nodig of wenselijk achtten. Het oude en het nieuwe liepen in de jaren tachtig van de achttiende eeuw vaak op een ingewikkelde wijze door elkaar heen. Dit verklaart waarom de periode enerzijds als verlengstuk van het Ancien Régime wordt beschouwd en anderzijds als een aanloop naar de latere, liberale democratie.

Actueel onderzoek heeft echter een eigen waardering van deze tijd gebracht. Juist in dit door elkaar lopen van oud en nieuw, in dit zoeken in, worstelen met en ontstijgen aan het eigen verleden ligt het specifieke karakter van de Patriottentijd.[11] In elk geval mag dat gelden voor enkele vernieuwende gedachten die de Patriotten aan de orde stelden. Zo moesten de burgers de bron van gezag zijn en blijven, al stelden zij politieke representanten aan. Vervolgens moest politiek meer openbaar worden. Het doen en laten van de stadhouders en de regenten moest voor de burgerij controleerbaar worden. Tenslotte dienden de burgers van de Republiek betrokken te zijn bij de regering van het vaderland.[12]

De horizon van Joan Derk was niet die van het gewest, maar die van de Unie als geheel en haar buitenlandse betrekkingen. Van de revolutionaire Anglo-Amerikaanse auteurs werden vooral Andrew Fletcher, Richard Price en Joseph Priestly zijn favorieten. Hun werk was in drieërlei opzicht voor hem van bijzonder belang: het stimuleerde de burgerbewapening, het verkondigde de theorie van de volkssoevereiniteit en het stelde dat het geluk van het volk het doel is en deel uitmaakt van een goddelijk plan van iedere maatschappijvorming. Niets is volgens Van der Capellen zozeer van belang voor het geluk van een volk, maar niets is ook zo voortdurend bedreigd als de vrijheid.

Joan Derks steeds voortgezette studie stond ten dienste van zijn pogingen om als lid van een Ridderschap aan het openbaar bestuur deel te nemen. Een dergelijke functie zou hem, de kale, ambteloze en aanvankelijk bij zijn schoonmoeder inwonende jonker, het prestige geven waarop hij aanspraak meende te mogen maken. Een openbaar ambt zou hem tevens de voldoening geven om voor de samenleving nuttig werk te doen.[13] Tot de Ridderschap van het kwartier van Zutphen, het stamland van zijn geslacht, kreeg Van der Capellen echter geen toegang, omdat hij niet voldeed aan de strenge afstammingseisen. Zijn huwelijk deed hem ook naar Overijssel kijken, temeer omdat hij er woonde en de toelatingscriteria tot de Ridderschap daar lichter waren dan in het Zutphense. Maar hij was er een ‘uitheemse’ en dat pleitte tegen hem.

De toelating (admissie), de verwijdering en de hernieuwde toelating (re-admissie) van Joan Derk tot de Ridderschap, en daarmee tot de Staten, vormden een hoofdonderwerp in de politiek van de Patriottentijd in Overijssel en in de bestanddelen van het Statencollege: de Ridderschap en de regeringen van de drie hoofdsteden Deventer, Kampen en Zwolle.[14]

Het begon in 1770 toen de Ridderschap (die haar ledental zo klein mogelijk wilde houden om haar machtspositie te handhaven) hem afwees. De kandidaat zocht steun bij de steden, schijnkoop van de havezate Bredenhorst hielp hem niet en uiteindelijk bracht het machtswoord van de stadhouder hem alsnog op het kussen. Om zijn zetel onbetwist te kunnen houden kocht Van der Capellen de havezate De Pol. Hij

woonde echter niet daar, maar in Zwolle. Van der Capellen toonde zich een toegewijd en ijverig statenlid. Hij bepleitte wegverharding bij Enter, het verlagen van de tolgelden op de weg tussen Dalfsen en Ommen, uitbreiding van het aantal vroedvrouwen en heelmeesters ten plattelande en vele andere zaken van lokaal en provinciaal belang. Toch waren zijn voornaamste aandachtspunten gelegen in de centrale politieke thema's van zijn tijd in Overijssel en daarbuiten. Binnen de Ridderschap ondervond hij veel tegenstand en weinig bijval. De meeste steun kwam van Adolf Warner van Pallandt tot Zuthem, onder meer gedeputeerde van Overijssel en drost van IJsselmuiden. Buiten de Ridderschap waren J.W. Racer en F.A. van der Marck hem tot steun. Eerstgenoemde was een Twents jurist, die over rechtshistorische thema's publiceerde en leider was van het Verbond van Kleine Steden in Overijssel. Laatstgenoemde was juridisch hoogleraar aan het Deventer Athenaeum en intellectueel leidsman van de Oost-Nederlandse Patriotten.[15]

Zijn tijd vooruit

Het jaar na de publicatie van *Aan het Volk* (1782) bracht voor de Patriotten en Van der Capellen triomfen. Holland erkende de Verenigde Staten en liet John Adams als eerste gezant toe. De Overijsselse Staten schaften de drostendiensten definitief af. Van der Capellen werd opnieuw toegelaten tot de Statenvergadering en herkreeg daarmee zijn plaats in het politieke forum. Zelfs in kleine plaatsen ontstonden burgercommissies en -wachten. De Patriotten waren een macht van betekenis geworden. Veel van de gedachten die de auteur van *Aan het Volk* ontvouwde, werden later verder uitgewerkt in de pamfletten *Grondwettige Herstelling* (dat een pleidooi bood voor herstel van oude rechten en het afschaffen van voorrechten van de stadhouder) en in het *Leids Ontwerp* (dat radicaler was, een principieel republicanisme propageerde en de mondige burger daadwerkelijke invloed wilde toekennen).[16] Uiteindelijk beschikte Van der Capellen niet over een integrale blauwdruk van een toekomstig staatsbestel, dat had in zijn tijd trouwens niemand. Hij ventileerde onvrede, formuleerde programmapunten en ondernam politieke actie inzake concrete misstanden. Daarbij bespeelde hij met verve de publieke opinie en wist hij pressiegroepen in beweging te brengen. Van der Capellen stierf in 1784, vóórdat de Patriottenbeweging naar de uiterlijke vorm ten onder ging aan innerlijke verdeeldheid en Pruisisch militair ingrijpen. Hij had haar echter sterk genoeg gemaakt om te kunnen doorwerken, zodat haar ideeën vrucht zouden dragen in de Bataafs-Franse Tijd (1795-1813) en onder de eenheidsstaat van het koninkrijk in de negentiende eeuw. Van der Capellen voelde de tijdsgeest aan, was op de hoogte van ontwikkelingen in wetenschap en politiek, ook in het buitenland, en bracht mensen bij elkaar. Hij studeerde onophoudelijk en beschikte over een antenne voor wat in de maatschappij leefde. Daarbij was hij een democraat in hart en nieren en beschikte hij over het talent om zijn denkbeelden op een pakkende wijze onder woorden te brengen. De kern van zijn gedachtegoed legde hij neer in *Aan het Volk.* Dat alles bereikte hij niet dank zij zijn bevoorrechte positie in de Ridderschap, maar integendeel, juist tegen de standpunten van zijn mederidders in. Zo

vervulde hij in adellijke kring en binnen de provinciale regering de rol van het zwarte schaap. Joan Derk toonde leiderschap gebaseerd op argumenten en overtuigingskracht. Dat won het van de erfelijke macht van de gezeten riddermatigen. Daarmee was de Burgerbaron zijn tijd ver vooruit.[17]

Eindnoten:

1 M. de Jong Hzn. (1921). *Joan Derk van der Capellen. Staatkundig levensbeeld uit de wordingstijd van de moderne democratie.* Groningen: Wolters. Zie over M. de Jong: C.M Hogenstijn (2006). Murk de Jong Hzn. Een ambitieuze Friese onderwijzer. *Fryslân, Geschiedenis en cultuur 12*, 21-24. Vgl. voorts C.M. Hogenstijn (2011). Zwolle: Bloemendalstraat 12. Het woonhuis van Joan Derk van der Capellen tot den Pol. In W. Coster en J. ten Hove (Ed.), *Overijssel, Plaatsen van herinnering* (pp. 495-505). Amsterdam en Zwolle: Prometheus.

2 *Aan het Volk van Nederland* (1781). Ostende.

3 Het begrip 'imperium mixtum' of 'regnum mixtum' staat voor een evenwicht in het staatsbestel tussen één, enkelen en velen, resp. monarchie, aristocratie en democratie naar het Romeinse voorbeeld van consuls, senaat en volksvergaderingen respectievelijk het Britse van koning, Hogerhuis en Lagerhuis.

4 *Aan het Volk*, 21-22, 74.

5 In de literatuur is *Aan het Volk* heel verschillend beoordeeld. Colenbrander sprak over een 'oppervlakkig en op vele plaatsen laaghartig geschrift', zie: H.Th. Colenbrander (1897). *De Patriottentijd; hoofdzakelijk naar buitenlandse bescheiden, deel I.* Den Haag: Martinus Nijhoff, 262. De Jong stelt: 'Ik meen daarentegen, dat het een meesterstuk is van betoog en zeggingskracht en dat het alleen aan zijn politieke strekking en zijn felheid jegens het huis van Oranje te wijten is, dat men het niet erkend heeft als het beste stuk proza uit het einde der achttiende eeuw (...)'; zie: De Jong (1921), 437.

6 *Aan het Volk van Nederland. Het democratisch manifest van Joan Derk van der Capellen tot den Pol 1781* (1966). Ingeleid door W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink. Weesp: Heureka, 7-13.

7 De Jong (1921), 5-9. R.C.C. de Savornin Lohman (1984). Joan Derk van der Capellen in prosopografisch perspectief. In E.A. van Dijk e.a. (Ed.), *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen 1741-1784* (pp. 12-29). Zwolle: Waanders.

8 J. ten Hove (2005). De heren van Werkeren. In H. Clevis en M. Klomp (Ed.), *Havezate Werkeren, De heren van Werkeren en hun kasteel* (pp. 27-74). Zwolle: Stichting promotie archeologie, m.n. 67-71.

9 L. Wessels (2007), De beste aller werelden? Politiek, religie en een weerbarstige samenleving. Nederland 1650-1850. In E. van der Wall en L. Wessels (Ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850.* Nijmegen: Vantilt, 50-51.

10 S.R.E. Klein (1995). *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland* (1766-1787). Amsterdam: Amsterdam University Press, 285.

11 M.A.M. Franken (1984). Slotbeschouwing. *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 99*, 220-224.

12 C.M. Hogenstijn (2006). *Het recht zichzelf te regeren. Deventer als leidende stad in de Patriottentijd.* Deventer: Gemeente Deventer.

13 F.A. van der Kemp (1779). *Jonkheer Johan Derk van der Capellen Heer van den Pol Beschreven in de Ridderschap van Overijssel, Regent.* Leiden: L. Herdingh.

14 De Jong (1921), 105-165. F.A. van der Kemp (1785), *Historie der admissie etc.* Leiden: L. Herdingh.

15 C.J.H. Jansen (1987). *Natuurrecht of Romeins recht. Een studie over leven en werk van F.A. van de Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd.* Leiden: Brill. C. M

Hogenstijn (2004). Een plan uit 1784 van prof. F.A. van der Marck voor een universiteit in Deventer. *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 119*, 140-155.

16 Wessels (2007), 61-62.

17 C.M. Hogenstijn (2005), *Het Algemeen Welzijn van het Volk. Een politiek- en rechtshistorische studie van Deventer in de Patriottentijd.* Nijmegen: GNI, 240-252.

Een idealistische propagandist
Gustave Hervé tussen socialisme en fascisme
Daniel Knegt

Het politieke denken van de Franse journalist en historicus Gustave Hervé (1871-1944) was permanent in beweging. Tijdens het fin de siècle maakte hij furore als revolutionaire socialist, maar hij keerde al voor 1914 de klassenstrijd de rug toe. Na de Eerste Wereldoorlog noemde hij zich een 'nationale socialist' en vertoonde zijn politieke denken sterke overeenkomsten met het fascisme. In 1935 lanceerde Hervé het idee van maarschalk Pétain als sterke leider van een autoritair geregeerd Frankrijk, maar toen dit regime vijf jaar later tot stand kwam, wilde hij er weinig van weten. Ondanks deze opmerkelijke ideologische wending is er op een aantal punten ook sprake van opvallende continuïteiten tussen de 'linkse' en de latere 'rechtse' Hervé. Hij bleef een non-conformistische intellectueel, die er niet voor terugschrok om heilige huisjes van zijn politieke verwanten omver te werpen. Alleen een biografische benadering die ook Hervé's latere jaren intellectueel serieus neemt, kan inzicht geven in de ontwikkeling van het politieke denken van een weinig systematisch maar wel origineel en bij vlagen invloedrijk denker.

Een opmerkelijk politiek parcours

Eind 1905 vond in Parijs een geruchtmakend proces plaats. De belangrijke aangeklaagde was de socialistische journalist en agitator Gustave Hervé, die zijn naam had verbonden aan een antimilitaristisch affiche dat 's nachts overal in de stad was aangeplakt. Het plakkaat riep de jongste rekruten van het Franse leger op tot militaire ongehoorzaamheid en desertie. Het leger werd beschreven als een cynische moordmachine; het vaderland als niets anders dan een leugen ter bescherming van de be-

Kroning Hervé *Le Canard Enchainé*

langen van de bourgeoisie. ‘La France’ was geen zachte moeder die zorgde voor haar kroost, maar een ‘wreed loeder’ dat zich voedde met het bloed van haar kinderen. Het enige wat de jonge soldaten volgens het affiche in geval van een oorlog te doen stond, was de geweren op de eigen officieren richten en de mobilisatie aangrijpen voor een revolutionaire opstand. Tijdens het proces beweerden veel andere ondertekenaars dat ze de tekst nooit hadden gezien en dat hun aanklacht op een misverstand berustte, maar Hervé gooide juist extra olie op het vuur. Voor een rechtszaal met uitpuilende publieke tribunes, waaronder journalisten van alle belangrijke kranten, nam hij de volledige verantwoordelijkheid voor het affiche op zich. Hij verklaarde dat het verdedigen van de Franse natie hem koud liet, omdat het proletariaat geen ander vaderland had dan het socialisme. De enige vorm van oorlog die volgens Hervé enig nut had, was de sociale oorlog oftewel de burgeroorlog. De rechter veroordeelde hem tot vier jaar gevangenisstraf.[1]

Ook in augustus 1914, ten tijde van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, zorgde Hervé voor opschudding. Niet als leider van de door de autoriteiten gevreesde revolutionaire opstand, maar als schrijver van een brief aan de minister van oorlog waarin hij verzocht om direct naar het front te worden gestuurd. Al sinds enkele jaren sprak hij in zijn krant *La Guerre Sociale* van het failliet van zijn eerdere ideeën, die onuitvoerbaar waren omdat de Duitse sociaal-democraten het revolutionaire voorbeeld nooit zouden volgen. Een revolutionaire opstand zou dus slechts leiden tot een Duitse overwinning op Frankrijk. In de strijd tegen het ‘pangermanisme’ van keizer Wilhelm verdiende het republikeinse Frankrijk, het vaderland

van de mensenrechten en de sociale vooruitgang, de steun van de Franse socialisten. Twee dagen eerder was in een brasserie om de hoek van Hervé's redactiegebouw Jean Jaurès, de geliefde leider van de socialistische partij, doodgeschoten door een nationalistische student. Normaal gesproken was veel minder voor Hervé al aanleiding genoeg geweest om het startsein te geven voor demonstraties, rellen en confrontaties met de autoriteiten. Nu riep hij in naam van de overledene enkel de socialisten op tot kalmte en steun aan het vaderland.[2]

In juli 1919 maakte Hervé, al enkele jaren geroyeerd als lid van de socialistische partij, in zijn tot *La Victoire* omgedoopte krant de oprichting bekend van de *Parti Socialiste National* (PSN). Volgens Hervé had de oorlog het failliet aangetoond van de oude marxistische dogma's van klassenstrijd en internationalisme en diende er een nieuw socialisme te worden gevormd dat expliciet Frans-nationaal was. Het 'Duitse' marxisme was de Franse socialisten opgelegd na de nederlaag in de oorlog van 1870, maar nu er dit keer een overwinning was behaald, moest dit juk worden afgeworpen. Hij stelde dat de Franse arbeider zich meer verbonden voelde met zijn landgenoten uit andere klassen dan met zijn Duitse 'exkameraden', die immers gehoorzaam achter het imperialisme van hun keizer waren aangelopen. Het streven naar sociale vooruitgang diende voortaan gecombineerd te worden met nationale eenheid, kracht en orde.[3] Tijdens het gehele interbellum voerde Hervé campagne om het Franse proletariaat te overtuigen van een dergelijk socialisme, dat recht leek in te gaan tegen zijn oude leerstellingen. Hoewel Hervé zich socialist bleef noemen, namen in zijn politieke opvattingen de componenten orde en nationale eenheid een steeds belangrijkere positie in, tot op het punt waarop zijn programma veel gemeen had met dat van een fascistische beweging.

Al snel liet Hervé zich inspireren door de opkomst van Benito Mussolini, net als hij een voormalige revolutionair-socialist die tijdens de oorlog had gebroken met zijn partij. Vanaf het eind van de jaren twintig voelde hij zich ook verwant met Adolf Hitler, wiens nationaal-socialisme overkwam als de Duitse versie van zijn eigen 'socialisme national'. Van Hitlers antisemitisme nam hij echter afstand, hoewel hij er lange tijd van uitging dat dit een tijdelijk fenomeen was, dat zou verdwijnen als de nazi's hun macht hadden gevestigd. De zwakke internationale positie van Frankrijk, dat tijdens de jaren dertig de ene na de andere diplomatieke nederlaag leed tegen de assertief optredende dictaturen, weet Hervé aan het parlementaire systeem en de 'verderfelijke' invloed van de vrijdenkersidealen uit de Franse revolutie. Deze hadden geleid tot lage geboortecijfers, revolutionaire propaganda, ontkerkelijking en moreel verval. De enige oplossing zag hij in de vestiging van een 'république autoritaire', in feite een quasidictatoriaal regime onder leiding van een sterke man, die zou afrekenen met verdeeldheid, decadentie en bolsjewisme. Ook diende er een einde te komen aan de macht van het parlement, dat Hervé verantwoordelijk hield voor de chronische instabiliteit van de Derde Republiek, die in de periode 1922-1932 anderhalf maal zoveel regeringswisselingen kende als de notoir instabiele Weimarrepubliek.[4]

Omdat Hervé zichzelf ongeschikt achtte

voor de positie van nationaal leider van een autoritair Frankrijk, was het voor hem van belang om een overtuigende andere kandidaat te presenteren. Na een lange zoektocht vond hij deze in 1935 in maarschalk Henri Philippe Pétain, wat resulteerde in twee kort na elkaar verschenen brochures met dezelfde titel: *C'est Pétain qu'il nous faut!*.[5] Hoewel Hervé op dit moment politiek een geïsoleerd man was, raakte hij met zijn Pétain-campagne een gevoelige snaar. Zijn brochures werden in grote oplagen verkocht, vonden gretig aftrek en droegen aanzienlijk bij tot de verspreiding van het idee van Pétain als autoritair staatshoofd, dat uiteindelijk in juni 1940 onder invloed van de militaire nederlaag in de praktijk zou worden gebracht. Op het moment dat dit gebeurde juichte Hervé weliswaar Pétains 'Révolution Nationale' toe, maar voor de collaboratiepolitiek van diens Vichy-regime had hij weinig waardering. Tijdens de laatste jaren voor de Tweede Wereldoorlog had Hervé zijn bewondering voor het fascistische model ingeruild voor een herontdekking van het katholicisme uit zijn Bretonse jeugdjaren. Na de Duitse inname van Parijs en een verschijningsverbod voor La Victoire waren Hervé's activiteiten beperkt. In geheime brieven aan zijn trouwste abonnees steunde hij De Gaulle en de geallieerden, die voor hem de christelijke beschaving verdedigden tegen de barbarij van het nazisme. Enkele weken na de bevrijding van Parijs overleed Hervé thuis aan een hartaanval.[6]

Een Franse Mussolini?

Een opmerkelijk politiek parcours als dat van Hervé roept onvermijdelijk vragen op. Wat is een goede verklaring voor zo'n spectaculaire ideologische draai? Was er sprake van persoonlijk frustratie, wraakzucht of politiek opportunisme? Wierp Hervé in feite kernwaarden van de socialistische ideologie overboord om zich vanaf 1919 te nestelen in het rechtse kamp? Kan hij met zijn tijdgenoten Jacques Doriot, Mussolini en Oswald Mosley worden gezien als één van de Europese extreem-rechtse voormannen met een linkse achtergrond? Of dient het socialistische element in de naoorlogse PSN wel serieus te worden genomen, en bestaan er wellicht meer overeenkomsten tussen de socialistische en de fascistische ideologie dan vaak wordt aangenomen? Nadat Hervé aanvankelijk vergeten leek, heeft de laatste decennia een aantal Franse en buitenlandse historici zich met deze vragen bezig gehouden. Hier ging het echter vaak om een instrumentalisatie van Hervé om een bepaalde stelling te onderbouwen in het felle debat over het bestaan van een Frans fascisme, terwijl slechts enkelen daadwerkelijk onderzoek hebben gedaan naar Hervé zelf. Ook lag het accent meestal op zijn socialistische jaren en ideologische overstap, terwijl zijn latere, 'rechtse' fase vaak onderbelicht bleef.[7]

Dit artikel betoogt dat het politieke denken van Gustave Hervé niet één beslissende draai doormaakte maar permanent in beweging was. Alleen een biografische benadering, die ook Hervé's latere jaren serieus neemt, kan inzicht geven in de ontwikkeling van het politieke denken van een weinig systematisch maar wel origineel en bij vlagen invloedrijk denker. Zijn politieke parcours wijst ons op de complexiteit van het Franse en Europese politieke klimaat tijdens de eerste helft van de twintigste

eeuw. Hoewel Hervé's rechts-autoritaire denkbeelden uit de jaren dertig ogenschijnlijk weinig gemeen hebben met die van de vroegere revolutionaire socialist, was er ook sprake van opvallende continuïteiten. Daarbij bleef Hervé tijdens zijn gehele politiek-journalistieke leven een non-conformist, die zonder aarzelen recht tegen de overtuigingen van zijn toehoorders in ging. Niet opportunisme - het gebrek aan succes van Hervé's naoorlogse initiatieven getuigt hiervan - maar juist een sterk geloof in de juistheid van zijn eigen ideeën motiveerde dit gedrag. In deze zin was hij daarmee een klassieke intellectueel, die het als zijn plicht ziet om, onafhankelijk van de belangen van zichzelf en het politieke gezag, in de openbaarheid te treden ter verdediging van een bepaald idee.[8] Als gevolg hiervan bleef Hervé een outsider, een zwart schaap dat slechts kon rekenen op de onvoorwaardelijke steun van een kleine groep getrouwen. In eerste instantie springen de verschillen tussen de jongere en de oudere Hervé het meest in het oog. Tussen 1905 en 1912 gold hij als de leider van het 'hervéïsme', een stroming binnen de socialistische partij die niets moest hebben van het reformistisch socialisme en streefde naar een proletarische revolutie. Hij keerde zich fel tegen militarisme, patriottisme én tegen partijgenoten als Jaurès die de arbeidersbeweging probeerden in te binden in het maatschappelijke systeem. Tot tevredenheid van Franse rechtse kranten die het socialisme graag afschilderden als een vreemd, buitenlands element, benadrukte hij dat zijn socialisme in zekere zin buiten de natie stond en ertegen was gericht. Hoewel Hervé zich weinig gelegen liet liggen aan partijdiscipline, dienden leiders als Jaurès en Jules Guesde alleen al omwille van de eenheid voorzichtig om te springen met de hervéïstische stroming. Enkele jaren speelde Hervé met de gedachte om zich af te scheiden van de socialistische partij en een Parti Révolutionnaire op te richten, die de belichaming moest worden van zijn coalitie van revolutionaire socialisten, syndicalisten en anarchisten. Zijn in 1906 opgerichte weekblad *La Guerre Sociale* werd de spreekbuis van het hervéïsme. Hoofdredacteur Hervé beschikte over een talentvolle redactie en een trouwe schare militante aanhangers, georganiseerd in de *Jeunes Gardes Révolutionnaires* (LGS), die bereid waren om zich op bevel van 'le général' in de strijd te werpen. Dit gebeurde op vrij letterlijke wijze tijdens de vele perscampagnes van LGS, die konden leiden tot grootschalige ongeregeldheden, waarbij incidenteel doden vielen.[9]

Al enkele jaren voor de Eerste Wereldoorlog lijkt Hervé, wellicht mede onder invloed van een lange, demoraliserende gevangenisstraf, het vertrouwen te hebben verloren in zijn eigen revolutionaire en antimilitaristische principes. In 1912 betoonde hij zich voorstander van samenwerking met de verschillende socialistische stromingen, en al snel ook met de burgerlijk-linkse partijen, om de dreigende oorlog te voorkomen. Toen deze alsnog uitbrak, was het slechts een kleine stap naar ondersteuning van de strijd, die ook volgens veel andere Franse socialisten in feite een ideologisch conflict was tussen het progressieve, republikeinse Frankrijk en het 'pangermanisme' van keizer Wilhelm. Aanvankelijk riep Hervé op tot het tijdelijk opschorten van de klassenstrijd, maar al snel vond hij in de 'union sacrée' van de oorlogsjaren een nieuw model voor de naoorlogse maatschappij. Deze

vorm van nationale solidariteit ging recht in tegen zijn eerdere ideeën over een revolutie van het proletariaat. Zelf beweerde hij dat de uitbraak van de oorlog in 1914 hem duidelijk had gemaakt dat het nationale bewustzijn sterker was dan het klassebewustzijn, en dat dit tot het failliet van zijn eerdere ideeën had geleid.[10]

De theoretische en praktische geweldsbereidheid van de jonge Hervé lijkt in zijn latere jaren aanzienlijk minder te zijn geworden. Hij benadrukte doorgaans dat de autoritaire republiek waar hij naar streefde alleen langs electorale weg kon worden gevestigd. Hierna zou het echter wel afgelopen zijn met democratische grondrechten als persvrijheid, stakings- en demonstratierecht. In 1933 bereikte Hervé's naoorlogse politieke organisatie, op dat moment omgedoopt tot de *Milice Socialiste Nationale*, haar hoogtepunt. De beroemde oud-strijder Marcel Bucard had zich bij hem aangesloten, er waren knokploegen opgebouwd naar Italiaans en Duits voorbeeld en er was een nieuw programma opgesteld dat ernaar leek te streven een Franse versie van het fascisme te vestigen. Ook op dit moment leek Hervé echter gepreoccupeerd met politiek legalisme. Hij schreef met bewondering over enkele heetgebakerde aanhangers, die niets liever wilden dan onmiddellijk een gewelddadige greep naar de macht doen, maar riep hen ook op om hun 'jeugdige ongeduld' te temperen en al hun activiteiten in dienst te stellen van de verkiezingen van 1936.[11] Hierbij dient wel te worden aangetekend dat Hervé zich vaak ambigu opstelde. Zo waarschuwde hij linkse regeringen herhaaldelijk voor een 'vague de dégout', een nationale golf van walging die het hele republikeinse systeem zou wegvagen als er niet snel werd ingegrepen. Ook leek hij een gewelddadige omwenteling vooral af te wijzen omdat er weinig kansen op succes waren, niet omdat deze principieel afkeurenswaardig was.[12]

Continuïteiten en een Frans socialisme?

Wie verder kijkt, merkt dat er achter deze duidelijke verschillen ook opvallende continuïteiten schuilgaan. Op economische en culturele thema's voelde Hervé zich niet op zijn gemak, maar als afgestudeerd historicus en jurist had hij wel uitvoerige kennis van de Franse geschiedenis en de internationale politiek. Wat betreft zijn opvattingen over buitenlandse politiek veranderde er opvallend weinig bij Hervé. Al tijdens zijn linkse periode ijverde hij voor Frans-Duitse verzoening als de beste garantie voor het behoud van de Europese vrede. Hij publiceerde voorstellen om het conflict over Elzas-Lotharingen op te lossen en aan de vooravond van de oorlog steunde hij Jaurès' pogingen om via de Internationale tot een vreedzame diplomatieke oplossing te komen.[13] De Internationale zelf vormde als organisatie de belichaming van een zekere hoop op een vreedzame internationale orde en internationale contacten en verbroedering. Wel speelden anti-Duitse gevoelens mogelijk een rol tijdens het congres van Stuttgart in 1907, bij de botsing tussen Hervé en de Duitse sociaal-democratische leider August Bebel, aan wie hij verweet leiding te geven aan een tandenloze organisatie zonder werkelijke revolutionaire ruggengraat. Daarbij wist Hervé zich echter gesteund door zijn Duitse revolutionaire kameraden Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg.[14]

Na de oorlog ging Hervé nog verder in zijn wens tot de opbouw van een vreedzaam Europa. In tegenspraak met het programma van andere Franse extreem-rechtse organisaties sprak hij al snel zijn voorkeur uit voor verzoening met Duitsland en de opbouw van een Verenigde Staten van Europa, waarbij hij zelfs voorstelde om economische samenwerking op te zetten bij de militaire sleutelindustrieën van kolen en staal.[15] Na aanvankelijke aarzelingen schaarde hij zich in 1926 achter de verzoeningspolitiek van de ministers van buitenlandse zaken Aristide Briand en Gustav Stresemann en de versterking van de Volkenbond. Vanaf het einde van de jaren twintig stelde hij ook de bepalingen van de Vrede van Versailles ter discussie, wat hem op een aanzienlijk verlies van abonnees kwam te staan. Verlaging van de herstelbetalingen en territoriale concessies aan Duitsland waren echter essentieel, omdat zij de weg vrij zouden maken voor blijvende goede verhoudingen en een vreedzaam Europa. De ondergang van de Weimardemocratie en de vestiging van het Derde Rijk waren voor Hervé allerminst een reden om dit programma te herzien. Integendeel: voor een goede verstandhouding met Hitlers nieuwe, zelfbewuste Duitsland waren tegemoetkomingen alleen maar dringender. Gecombineerd met ideologische sympathie voor het nationaalsocialisme verleidde deze houding Hervé tot verregaande acceptatie van Hitlers agressieve agenda in naam van de vrede. Pas enkele maanden na de akkoorden van München in 1938 zou Hervé deze spiraal doorbreken en op zijn schreden terugkeren.[16]

Andere overeenkomsten liggen dichter bij de kern van Hervé's ideologie, waarbij op

Marianne het arbeider. La Victoire, 1 november 1927.

de achtergrond ook thema's uit het fascismedebat een rol spelen. Het hervéïsme had immers enkele ook binnen de Franse socialistische beweging opvallende eigenschappen. Het richtte zich niet alleen tegen het parlementarisme van Jaurès en de reformisten, maar ook tegen het doctrinaire marxisme, waarvan Jules Guesde de

belangrijkste vertegenwoordiger was. Hervé voelde weinig voor de afstandelijke wetenschappelijkheid waarmee de revolutie door de marxisten werd voorgesteld als het onvermijdelijke resultaat van de geschiedenis. Van de capaciteiten van het proletariaat om zich van zijn eigen ketenen te bevrijden was hij allerminst overtuigd. Het gros van de Franse arbeiders was volgens Hervé te dom om dit ooit op eigen kracht te bereiken. Een succesvolle revolutie moest worden gepland en begonnen door een goed

georganiseerde socialistische elite, een idee waarmee hij mogelijk Lenin inspireerde tot diens doctrine van de 'voorhoede van het proletariaat'.[17] De ideologie die Hervé hier tegenover stelde, ontbeerde de theoretische onderbouwing van het marxisme en werd gekenmerkt door spontaniteit, flexibiliteit en offerbereidheid.

Uitgaand van dit antiparlementarisme, antimarxisme en elitisme is de kloof met de naoorlogse Hervé minder groot dat hij aanvankelijk leek. De gerenommeerde fascismehistoricus Zeev Sternhell stelt dat de fascistische ideologie niet voortkwam uit de Eerste Wereldoorlog, maar dat deze in wezen al tijdens het fin de siècle gevormd was in Franse extreem-linkse kringen. Hier ontstond volgens Sternhell een synthese van revolutionair socialisme, anarchisme en nationalisme die reeds alle wezenlijke kenmerken van fascisme vertoonde. De belangrijkste kenmerken van deze ideologie waren volgens Sternhell antirationalisme, antimarxisme, elitisme en een cultus van geweld en heroïek. De overeenkomsten met het hervéïsme zijn opvallend, en dit is ook Sternhell niet ontgaan.[18] Er lijkt daadwerkelijk een halfslachtige poging te zijn gedaan om op de pagina's van *La Guerre Sociale* met extreem-rechtse elementen tot een gezamenlijk antirepublikeins front te komen. Aanvankelijk leek Hervé hiervoor te voelen, wat tot uitdrukking kwam in de publicatie van enkele artikelen van de rechtse antisemiet Émile Janvion. Hoewel de redactie verdeeld was over de aan te nemen houding, kwam er waarschijnlijk na ingrepen van Hervé echter al snel een einde aan deze optie.[19]

Hiermee zijn we echter bij een andere overeenkomst aangeland tussen de vroegere en de latere Gustave Hervé: zijn afkeer van antisemitisme en zijn gehechtheid aan humanistische idealen. Voor 1914 haalde hij uit naar de pogroms in het tsaristische Rusland en tijdens de oorlog veroordeelde hij straatgeweld in Parijs tegen winkeleigenaren met een Duits of joods klinkende achternaam.[20] In latere jaren nam hij afstand van andere extreem-rechtse bewegingen die zich te buiten gingen aan antisemitische retoriek, en probeerde hij op te treden tegen antisemitisme binnen zijn eigen organisatie. Hitlers anti-Joodse politiek noemde hij barbaars en middeleeuws, zonder hier overigens een reden in te zien om zich van het nationaalsocialisme te distantiëren. Pas na de *Kristallnacht* in 1938 ontdekte Hervé hoe centraal het antisemitisme stond binnen de nazistische ideologie. Rond dezelfde tijd zei Hervé zijn bewondering voor het fascisme vaarwel en bepleitte hij een synthese van christelijke naastenliefde en idealen uit de Frans-republikeinse traditie omtrent de rechten van de mens.[21]

Het is vermoedelijk deze christelijke of humanistische terughoudendheid geweest, die Hervé ervan heeft weerhouden om de volledige consequenties uit zijn eigen ideologie te trekken en het pad te kiezen van antisemitisme, militarisme en collaboratie. Daarmee is het te makkelijk om Hervé's politieke denken te vatten in een enkelvoudige term als fascisme, socialisme of - nog nietszeggender - populisme, zoals auteurs hebben gedaan die hem alleen oppervlakkig bestudeerden. Tegenover zijn voormalige kameraad Victor Méric bekende Hervé dat hij zijn hele leven behoefte had aan een geloof dat hij kon volgen en waaraan hij zich kon toewijden.[22] Het lijkt erop dat de revolutie, de autoritaire repu-

bliek, Pétain en de katholieke God afwisselend deze functie hebben bekleed. Maar meer nog dan een gelovige was Hervé een non-conformistisch intellectueel, die zijn journalistieke en politieke activiteiten in dienst stelde van een idee. Zijn politieke biografie is een blauwdruk van de Franse ideologische conflicten van de zo troebele eerste helft van de twintigste eeuw.

Eindnoten:

1 Gilles Heuré (1997). *Gustave Hervé: Itinéraire d'un provocateur.* Parijs: La Découverte, 69.
2 *La Guerre Sociale.* 2 augustus 1914.
3 *La Victoire.* 6 juli 1919; 7 juli 1919; 8 juli 1919.
4 *La Victoire.* 30 oktober 1922; 27 oktober 1925; 31 januari 1933; *La Victoire du Dimanche.* 7 augustus 1932.
5 Gustave Hervé (1935). *C'est Pétain qu'il nous faut!* Parijs: La Victoire; Gustave Hervé (1936). C'est Pétain qu'il nous faut! Parijs: La Victoire.
6 Didier Fischer (2002). *Le mythe Pétain.* Parijs: Flammarion, 208-210; *La Victoire.* 19 september 1939; Michael B. Loughlin (2001). Gustave Herve's transition from socialism to national socialism: Another example of French fascism? *Journal of Contemporary History 36*, 5-39, 27.
7 De twee voornaamste Hervé-biografen zijn de Fransman Gilles Heuré en de Amerikaan Michael B. Loughlin. Zie bijv. Heuré (1997), *Gustave Hervé*; Michael B. Loughlin (2003). Gustave Hervé's transition from socialism to national socialism: Continuity and ambivalence, *Journal of Contemporary History 38*, 515-538. Zie ook mijn eigen historiografische overzicht: Daniel Knegt (2010). *Frans socialisme? Het politieke denken van Gustave Hervé 1919-1944* (MA scriptie: Universiteit van Amsterdam) 25-29.
8 Zie ook: Gilles Heuré (1997). Gustave Hervé: Intellectuel-militant. *Mil neuf cent 15*, 29-49.
9 Heuré (1997), *Gustave Hervé*, 107-110, 177; Loughlin (2003). Continuity and ambivalence, 530.
10 Loughlin. Another example of French fascism? 16; *La Victoire.* 3 mei 1919.
11 *La Victoire.* 8 februari 1933.
12 *La Victoire.* 30 oktober 1922; 5 november 1924; 1 maart 1933.
13 *La Guerre Sociale.* 1 juli 1914; Gustave Hervé (1913). *L'Alsace Lorraine.* Parijs: La Guerre Sociale.
14 Kevin Callahan (2000). Performing internationalism in Stuttgart in 1907: French and German socialist nationalism and the political culture of an international socialist congress. *International Review of Social History 45*, 51-87 (72-76).
15 *La Victoire.* 26 mei 1922; 5 september 1923.
16 *La Victoire.* 21 december 1938.
17 Heuré (1997). Intellectuel-militant 49; Gustav Heuré (1997). Jean Jaurès, Gustave Hervé et l'antimilitarisme. *Jean Jaurès: Cahiers trimestriels 145*, 19, 11-26.
18 Zeev Sternhell (1978). *La droite révolutionnaire: Les origines françaises du fascism.* Parijs: Seuil, 405-6, 415.
19 Paul Mazgaj (1979). *The Action Française and revolutionary syndicalism.* Greensboro: USC Press, 214-15.
20 *La Guerre Sociale.* 7 augustus 1914.
21 *La Victoire.* 12 november 1938; 23 februari 1939.
22 Victor Méric (1930). *À travers la jungle politique et littéraire.* Parijs: Librairie Valois, 199.

Bosie de boosdoener
Een vast verhaalelement in biografische fictie over Oscar Wilde
Dennis Kersten

De noodlottige liefde van Oscar Wilde (1854-1900) en Alfred 'Bosie' Douglas (1870-1945) is een vruchtbaar onderwerp voor biografische teksten gebleken. De afgelopen twintig tot dertig jaar is er met name in fictie veelvuldig teruggeblikt op Wilde, Douglas en de rechtszaken van 1895 die eindigden met gevangenisstraf en dwangarbeid voor de Ierse schrijver. Het personage 'Bosie' geldt in deze teksten vaak als de schuldige: hij was degene die de intelligente en succesvolle Wilde ten val bracht. In dit artikel laat ik aan de hand van de portrettering van Bosie als 'slechterik' zien hoe fictionele levensverhalen onder andere vorm vinden door een historisch figuur in de rol van zwart schaap te casten.

'Wilde's "Bosie" at van meerdere walletjes' kopte gratis treinkrant *De Pers* op 29 maart van dit jaar: 'Oscar Wilde's geliefde "Bosie" (Lord Alfred Douglas) blijkt er nóg een lover op na te hebben gehouden: Maurice Schwabe, een bekende van Wilde. Uit onlangs ontdekte brieven blijkt duidelijk dat het niet bij handkusjes bleef. "Ik stuur je een miljoenen [sic] kussen over heel je prachtige lichaam." Homoseksualiteit was streng verboden rond 1895.'[1] Dat was even schrikken, zo 's morgens vroeg in de trein: die Bosie toch. Alhoewel, het bericht bevestigt vooral het beeld van Douglas de verrader, de egoïstische rijkeluiszoon die de grote Oscar Wilde naar de afgrond dreef. De brieven van Bosie aan Schwabe werden eerder dit jaar ontdekt in de staatsbibliotheek van New South Wales in Sydney en dateren uit het jaar 1893.

Oscar en Bosie

Oscar Wilde leert Alfred 'Bosie' Douglas kennen in 1891, wanneer hij op de universiteit van Oxford wordt voorgesteld aan de 16 jaar jongere *undergraduate.* Wilde heeft dan al naam gemaakt als estheet - onder

andere tijdens een lezingentour door de VS - en staat op het punt zijn grootste successen als toneelschrijver mee te maken. Wilde is getrouwd en heeft twee zonen. Met Douglas verkent hij de homoseksuele onderwereld van het laat-victoriaanse Londen. Vanaf het begin van hun relatie zijn er spanningen met de vader van Bosie, de markies van Queensberry, een heetgebakerde man die Wilde uiteindelijk beschuldigt van sodomie. Aangemoedigd door Douglas junior klaagt Wilde in 1895 de markies aan voor smaad. Maar als snel staat Wilde zelf in het beklaagdenbankje: Queenberry onthult het 'geheim' van Wilde's leven als homoseksueel, waarmee hij voorgoed de reputatie van de schrijver beschadigt. Wilde wordt veroordeeld voor 'gross indecency' en verdwijnt voor twee jaar in de cel. Op het moment dat hij vrijkomt, vlucht hij naar het Europese vasteland, waar hij in 1900 roemloos sterft. Douglas overleeft Wilde bijna een halve eeuw: hij trouwt, bekeert zich tot het katholicisme en roept met regelmaat weerstand op met revisionistische teksten over zijn beruchte verleden. Alfred Douglas krijgt in het tragische levensverhaal van Oscar Wilde vaak de rol van zwart schaap toegewezen. En dat terwijl Wilde zelf, in ieder geval ná 1895, door de gevestigde orde van zijn tijd tot *persona non grata* werd verklaard. Inmiddels heeft hij de status van held verworven - die van martelaar zelfs, van groot voorvechter van de 'roze' zaak. Tijden veranderen en de geschiedenis verandert mee: was Wilde aan het eind van de negentiende eeuw nog pervers en onfatsoenlijk, nu zijn het de victorianen die hem veroordeelden die als preuts en schijnheilig te boek staan. Wat Bosie betreft, de 'feiten' liegen er niet om. Maar het blijft fascinerend om te zien hoe in fictie van hem een personage wordt gemaakt dat Wilde doet schitteren als held. Het is Wilde zelf die tot deze specifieke portrettering van Douglas de aanzet heeft gegeven. Vanuit het heden bezien is Wilde het slachtoffer van de rechtszaken van 1895, en slachtoffers hebben altijd gelijk. Zijn eigen schrijven over de gebeurtenissen van die tijd fungeert als gezaghebbende bron voor hedendaagse fictie over Oscar en Bosie, die de vorm van een roman, toneelstuk, gefingeerd dagboek of interview kan aannemen. Het is zelfs verleidelijk om Douglas te herkennen in het hoofdpersonage van Wilde's *The Picture of Dorian Gray* (1890), ook al verscheen die roman voordat de twee elkaar leerden kennen. In Floortje Zwigtmans roman *Spiegeljongen* (2010) wordt Bosie bijvoorbeeld voor 'even blond en onschuldig als Dorian Gray' aangezien.[2] In het *Nachleben* van Wilde verwordt hij al snel tot een soort Dorian: verpletterend mooi van buiten maar des te verdorvener van binnen.

De Profundis

Het personage Bosie-de-boosdoener is met name gebaseerd op Oscar Wilde's *De Profundis*, een autobiografische tekst in briefvorm, vol verwijten aan het adres van Douglas. Wilde schreef De Profundis in de eerste maanden van 1897 in de gevangenis van Reading, Engeland. Hij mocht de brief niet versturen van de gevangenisdirectie, dus hij gaf bij vrijlating het manuscript aan zijn goede vriend Robert Ross, die er twee kopieën van maakte - één voor Wilde, en één voor Douglas. In 1905 zou Ross een eerste, gecensureerde versie publiceren, zonder de voor Bosie meest belastende pas-

Oscar Wilde and Alfred Douglas

sages. In de jaren daarna verschijnen steeds langere edities, tot in 1962 de integrale tekst verschijnt, als onderdeel van Wilde's correspondentie. Deze publicatie, bezorgd door Rupert Hart-Davies, is een belangrijk moment voor het herstel van de reputatie van Wilde in de tweede helft van twintigste eeuw: in de decennia na de uitgave van *Letters of Oscar Wilde* groeit het besef dat de victorianen Wilde groot onrecht hebben aangedaan en dat hij met terugwerkende kracht de 'winnaar' van de processen van 1895 is. De biografische fictie die in de periode na de seksuele revolutie van de jaren '60 is verschenen bevestigt veelal deze interpretatie van de gebeurtenissen van 1895 - met, zoals gezegd, alle gevolgen van dien voor het imago van Bosie.

Er is een aanzienlijk aantal fictionele teksten verschenen de afgelopen tijd: van de 93 twintigste-eeuwse titels die Angela Kingston noemt in haar boek over de fictionalisering van Wilde's levensverhaal kwam de meerderheid na 1970 uit; bijna de helft is zelfs van na 1990. In *Oscar Wilde as a Character in Victorian Fiction* (2007) laat Kingston zien dat Wilde al bij leven als personage in fictie voorkwam, maar dat hij sinds de publicatie van zijn brieven in 1962 - met inbegrip van *De Profundis* dus - door alles en iedereen als symbool wordt geclaimd.[3]

De integrale tekst van De *Profundis* - inclusief Wilde's tirades gericht aan zijn ex-geliefde - is één van de belangrijkste bronnen voor de fictionele biografische teksten die de afgelopen twintig tot dertig jaar over 'homo-martelaar' Wilde zijn uitgebracht. Voor Douglas heeft dat inderdaad weinig goeds betekend. De eerste helft van *De Profundis* leest als een obsessieve afrekening met een obsessieve liefde; de Wilde van dit epistel is even intens als Bosie hysterisch moet zijn geweest. Wilde neemt soms bijna per seconde door welke vreselijke dingen Douglas bij hem heeft uitgehaald; het is duidelijk dat de jongen hem nog steeds beheerst. Je kunt je dus afvragen of het wel zo'n betrouwbaar document is om je eigen weergave van het verhaal van Wilde en Douglas op te baseren.

De Profundis, in 1971 vertaald door Gerrit Komrij, zet Douglas meteen weg als oppervlakkig en intellectueel inferieur. Hij was een waardeloze dichter volgens Wilde; hij is in ieder geval overduidelijk de mindere kunstenaar van de twee.[4] Het was erg genoeg om door Douglas van zijn werk gehouden te worden, maar een nog grotere straf om tijdens de rechtszaken van 1895 onder druk de kwaliteit van zijn

gedichten te moeten verdedigen.[5] Douglas' grootste fout is zijn ‘verschrikkelijke gebrek aan verbeelding’.[6] Wilde verwijt hem daarna ook

Lord Alfred Douglas

nog zijn geld te hebben verbrast, en gewoon een slecht mens te zijn. In vergelijking met hemzelf is Bosie nietig: ‘Natuurlijk had ik je van me af moeten schudden. Ik had je uit mijn leven moeten slaan zoals een man iets wat hem gestoken heeft van zijn gewaad slaat’.[7]

Bij de Wilde van *De Profundis* komt de Kunst duidelijk vóór het geld en de ethiek. Het ligt dan ook voor de hand dat hij al snel naar andere literatuur verwijst om Douglas te beschrijven: hij herkent zichzelf in een heer uit een toneelstuk van Aischylos, en Bosie in de leeuwenwelp die zich door deze heer laat opvoeden, maar desondanks al diens bezittingen vernietigt.[8] Biografische fictie verwijst ook graag naar eerdere teksten: in *The Judas Kiss* van David Hare (1998) identificeert Wilde zich met Christus, terwijl Bosie de rol van Judas vervult.[9] Het is een goed voorbeeld van hoe fictie, in de portrettering van historische figuren, het bestaan van eerdere teksten optimaal benut en de mogelijkheden van intertekstualiteit verkent. Hare's toneelstuk verwijst namelijk niet alleen naar de Bijbel, maar ook naar de tweede helft van *De Profundis*, waarin de veroordeelde Wilde zijn situatie met die van de gekruisigde Christus vergelijkt.

De Profundis is een belangrijke bron voor een aantal sleutelscènes in het verhaal van Wilde en Douglas, scènes die het vragen om uitgewerkt te worden in teksten die Bosie toch vooral als de personificatie van onheil afschilderen. Om één voorbeeld te geven: in Wilde's brief wordt meerdere keren verwezen naar het feit dat Douglas regelmatig met een revolver op zak liep om zich te beschermen tegen zijn vader.[10] Bosie wordt in de fictie altijd wel een keer met dat pistool opgevoerd: hij komt als zodanig voorbij in Peter Ackroyds *The Last Testament of Oscar Wilde* (1983), een gefingeerd dagboek over de laatste maanden van Wilde's leven;[11] in Floortje Zwigtmans *Schijnbewegingen* (2005), een jeugdroman waarin Bosie permanent op scherp staat;[12] en in Gyles Brandreths *Oscar Wilde and the Ring of Death* (2008), het tweede deel in een serie detectives.[13] In de film *Wilde*, geregisseerd door Brian Gilbert (1997), en de roman die op het script van de film is gebaseerd, komt de pistoolscène ook voor. Dit keer laat Douglas hem niet afgaan in een restaurant, zoals in *De Profundis* wordt beschreven,[14] maar schiet hij in de lucht terwijl hij met Wilde door een stadspark loopt. De romanversie van de film, geschreven door Stefan Rudnicki, handhaaft deze versie van de sleutelscène.[15] Het maakt eigenlijk al niet meer uit hoe de fictie het gegeven van het pistool inzet. Het algemene beeld van Douglas dat naar voren komt, blijft nagenoeg hetzelfde: dat van Bosie de aanstichter, de dreiging van gevaar.

Peter Ackroyds *The Last Testament*, waarin de letterlijk doodzieke Wilde terugkijkt op zijn leven, is een uitzonderlijke tekst in de zin dat het ook probeert *De Profundis* te corrigeren: als fictie kan het Wilde woorden in de mond leggen, en hem

bijvoorbeeld laten zeggen dat zijn ‘verschrikkelijke brief’ de last van schuld op [Bosie's] schouders legde, terwijl hij zelf de grote schuldige was. ‘Ik kwam in die brief over als het slachtoffer, een onschuldige in een melodrama, die nietsvermoedend een don-

ker woud inloopt, waar reuzen takken opzij schuiven om naar hem te kijken. Maar dat is niet zoals het was'.[16] Ackroyd doet een poging om via het gebruik van fictionalisering de beeldvorming rondom Douglas bij te sturen. Omdat zijn in de ik-vorm geschreven dagboek veel weg heeft van *De Profundis* lijkt het een directe correctie van die beroemde brief - een correctie die de historische Wilde na 1897 niet meer heeft kunnen schrijven. In *The Last Testament of Oscar Wilde* is Wilde ontwapenend eerlijk over zijn eigen falen, maar dat neemt niet weg dat ook voor Ackroyd *De Profundis* een belangrijk referentiekader is.

Lord Alfred Douglas: voor altijd Bosie

Alfred Douglas blijft voor ons waarschijnlijk altijd 'Bosie', de 'lover' van de handkusjes uit het nieuwsbericht in *De Pers*: we zijn alleen nog geïnteresseerd in zijn leven voor zover hij dat deelde met Oscar Wilde. Hij heeft ondertussen zelfs zijn bekendste dichtregel aan Wilde moeten afstaan. 'The Love that dare not speak its name', de regel die tijdens de rechtszaken van 1895 werd aangehaald en ook in *De Profundis* opduikt,[17] wordt tegenwoordig soms aan Wilde toegeschreven, maar je zult hem niet vinden in de in 2011 verschenen nieuwe vertaling van Wilde's gedichten door Margriet Berg en Marja Wiebes.[18] Het is een regel uit het gedicht 'Two Loves', geschreven door Douglas in 1892.

Er zal ook niet snel een biografie of roman verschijnen over de oudere Douglas; wij blijven toch voornamelijk geïnteresseerd in Bosie, 'het vriendje van'. Zijn troetelnaam, bedacht door zijn moeder en een verbastering van 'Boysie', houdt ook het beeld van de Douglas van vóór 1900 in stand - dat van de kinderlijke flirt. Biografieën over Alfred Douglas zijn er zeker, maar boeken die Wilde's slachtofferrol relativeren om een genuanceerder beeld van Bosie te doen ontstaan zijn in de minderheid. Twee recente voorbeelden zijn Douglas Murray's *Bosie: The Man, The Poet, The Lover of Oscar Wilde* (2000) en Caspar Wintermans' *Alfred Douglas. De boezemvriend van Oscar Wilde* (1999).[19] Wintermans ontkracht een aantal van Wilde's beschuldigingen richting Bosie, en neemt in een afsluitend hoofdstuk een aantal van Douglas' gedichten op, als bewijsmateriaal voor hun kwaliteit. Voor de verandering heeft híj, en niet Wilde het laatste woord, en dan ook nog in poëzie. Wintermans betreurt het dat de kans groot is dat Douglas nooit meer van zijn slechte imago afkomt: zijn talenten als dichter zullen daardoor ook nooit op waarde worden geschat. Zoals Gerrit Komrij het treffend in het 'Voorwoord' van Wintermans' Nederlandstalige biografie zegt:

> *'Na zijn dood steeg Wilde boven zijn tijd uit, terwijl Lord Alfred Douglas zich de rol zag toegewezen weg te zakken in het moeras van zijn tijd. Als de beroemdheid ook nog eens een symbool wordt, een idool en exemplarisch voor zijn tijd, wordt* het vriendje van *helemaal een eigen leven ontzegd. Het wordt een vicieuze cirkel. Oscar Wilde geldt als de stalmeester en woordvoerder van het esthetische, decadente fin de siècle. Het imago van de mooie jongen die tegelijk de kwade genius is past zo helemaal in dat esthetische, decadente denkpatroon zélf - het is een lus*

waar je niet uitkomt. Bosie moest eeuwig mooi blijven, Bosie moest eeuwig slecht blijven. ’[20]

Ook Wintermans betoogt dat toneelstukken en films die Bosie portretteren als 'akelig serpent' zich baseren 'op *De Profundis*, de "autobiografie" van een man die naar eigen zeggen "de waarheid [verzaakte] wanneer zich de mogelijkheid [voordeed] van een epigram," de klaagzang die er debet aan is dat Bosie te boek staat als "de grootste proleet uit de geschiedenis"'.[21]

Tot slot

Dit artikel is gedeeltelijk gebaseerd op het hoofdstuk over de fictionalisering van Oscar Wilde's levensverhaal in mijn proefschrift, *Travels with Fiction in the Field of Biography. Writing the Lives of Three Nineteenth-Century Authors.* Zoals ik in dat boek uitgebreider aantoon, heeft een levensverhaal een narratieve structuur nodig - een structuur die een leven voordat het verteld wordt niet als zodanig heeft. Levensverhalen, bijvoorbeeld in de vorm van biografische fictie, krijgen onder andere structuur door die te ontlenen aan eerdere teksten. Ze bevatten vaak vaste verhaalelementen zoals het zwarte schaap of de slechterik. De structuur die een levensverhaal krijgt, is betekenisgevend: er is 'leven' vóór het levensverhaal, maar pas iets van *een* leven wanneer het verteld wordt.

Zoals Wilde eerdere literatuur aanhaalde om Bosie te tekenen, zo is het nu ook mogelijk om relaties waarin wij de verhouding van Wilde en Douglas menen te herkennen te beschrijven door naar beide mannen te verwijzen. Biografische teksten kunnen geschreven worden omdat er eerdere teksten zijn waarop voortgebouwd kan worden; aan deze 'nieuwe' levensverhalen zal door toekomstige teksten gerefereerd worden om vorm te vinden. 'Biography lends to death a new terror', schreef Oscar Wilde ooit. Hij had niet hoeven vrezen: hij had kunnen weten dat zijn 'biography' sterk gebaseerd zou worden op zijn eigen schrijven.

Eindnoten:

1 'Wilde's "Bosie" at van meerdere walletjes', *De Pers*, 29 maart 2011.
2 Floortje Zwigtman (2010). *Spiegeljongen.* Baarn: De Fontein, 174.
3 Angela Kingston (2007). *Oscar Wilde as a Character in Victorian Fiction.* Basingstoke en New York: Palgrave Macmillan, 9.
4 Oscar Wilde (2006). *De profundis*, vertaling door Gerrit Komrij. Amsterdam: Bert Bakker, 41.
5 *De profundis*, 42.
6 *De profundis*, 49.
7 *De profundis*, 24.
8 *De profundis*, 24.
9 David Hare (1998). *The Judas Kiss.* Londen: Faber and Faber
10 *De profundis*, 37 en 50.
11 Peter Ackroyd (1993). *The Last Testament of Oscar Wilde.* Londen: Penguin, 129.
12 Floortje Zwigtman (2006). *Schijnbewegingen.* Baarn: De Fontein, 95.
13 Gyles Brandreth (2008). *Oscar Wilde and the Ring of Death.* Londen: John Murray, 299.

14 *De profundis*, 37.
15 Stefan Rudnicki (1997). *Wilde. The Novel.* Londen: Orion, 105.
16 *The Last Testament*, 127. De vertaling is van mijn hand [DK].
17 *De profundis*, 42.
18 Oscar Wilde (2011). *Gedichten.* vertaling door Margriet Berg en Marja Wiebes. Leiden: Plantage.
19 Douglas Murray (2000). Bosie: The Man, The Poet, The Lover of Oscar Wilde. A Biography of Lord Alfred Douglas. New York: Talk Miramax Books Hyperion; Caspar Wintermans (1999). *Alfred Douglas. De boezemvriend van Oscar Wilde.* Amsterdam en Antwerpen: De Arbeiderspers.
20 Caspar Wintermans (1999). *Alfred Douglas. De boezemvriend van Oscar Wilde.* Amsterdam en Antwerpen: De Arbeiderspers, ix-x.
21 *Alfred Douglas*, 140. 'De grootste proleet uit de geschiedenis' is volgens Wintermans een uitspraak van Herbert Read, die in 1949 'The Complete Text' van *De Profundis* recenseerde.

Rudolph MacLeod:
het zwarte schaap in de levensgeschiedenis van Mata Hari

Marijke Huisman

Hun huwelijk duurde slechts kort, maar de naam van Rudolph MacLeod is blijvend verbonden met die van zijn ex-vrouw: Margaretha Zelle alias Mata Hari. Al meer dan een eeuw fascineert deze femme fatale, wier verhaal telkens opnieuw door talloze biografen wordt verteld. De interpretatie van het fenomeen Mata Hari blijkt aan verandering onderhevig, maar dankzij vader Adam Zelle speelt Rudolph MacLeod in de geschiedenissen van zijn ex opvallend vaak de rol van het zwarte schaap.

'Oh, als ik maar geld had om ze af te koopen, want daar doet het beest alles voor ... Als ik eerst van het lijk af kan komen, dan was ik een rijk man, maar vat op zich geven, zoo dat je de wet kunt inroepen, doet ze niet. Ik houd het soms haast niet uit met het beest in huis, maar wat moet je doen, om er af te komen? Met of zonder schandaal, dat kan mij niet schelen.'[1] Aldus klaagde Rudolph MacLeod in 1899 vanuit Nederlands-Indië aan zijn zuster Frida over Margaretha Zelle, met wie hij in 1895 was getrouwd. Was zij niet de latere Mata Hari geworden, dan zouden vermoedelijk weinig biografen in hem zijn geïnteresseerd.

Rudolph MacLeod (1856-1928) werd geboren in een geslacht van beroepsmilitairen, dat oorspronkelijk afkomstig was uit Schotland maar vanaf de achttiende eeuw al een Nederlandse tak had. Als jongen was Rudolph toegetreden tot het Nederlandse leger, waar hij snel carrière maakte. Op 21-jarige leeftijd, toen hij reeds tweede luitenant was, besloot Rudolph naar Nederlands-Indië te vertrekken. Daar vocht hij onder andere mee in de in 1873 uitgebroken Atjeh-oorlog, die hem het Atjeh-kruis opleverde. In augustus 1894 kwam hij met verlof naar Nederland, ernstig verzwakt door reumatiek en suikerziekte. Een vriend van MacLeod, de journalist J.T.Z. de Balbian Verster, vond dat de 39-jarige vrijgezel

een vrouw nodig had. Hij plaatste daarom in het *Nieuws van den Dag* een advertentie waarin een 'officier met verlof uit Indië' aankondigde op zoek te zijn naar een 'meisje met lief karakter'.

De huwelijksadvertentie kwam onder de aandacht van de destijds negentienjarige Margaretha Zelle, die op dat moment bij een oom in Den Haag woonde. Zoals ze later in haar leven zei, had ze van jongs af aan een voorliefde voor mannen in uniform: 'Mannen, die niet tot het leger behoorden, hebben mij nooit geïnteresseerd. De officier is in mijn oogen een hooger wezen, een held, steeds bereid tot het trotseren van alle gevaren, tot het beleven van alle avonturen.'[2] Bij de eerste ontmoeting in het Rijksmuseum, in maart 1895, sloeg de vonk kennelijk over, want zes dagen later was het stel verloofd. De huwelijksvoltrekking vond nog in juli van dat jaar plaats, en op 30 januari 1897 werd zoon Norman John geboren. Een paar maanden later, op 1 mei 1897, vertrok het gezin MacLeod-Zelle naar Nederlands-Indië, waar op 2 mei 1898 dochter Louise Jeanne (Non) werd geboren.

In Nederlands-Indië bleek dat het huwelijk van Margaretha en Rudolph geen succes was; ruzies waren aan de orde van de dag. De huiselijke situatie verergerde toen Norman in de zomer van 1899 onder vreemde omstandigheden stierf; mogelijk was het jongetje vergiftigd door een baboe. Mede door het leeftijds- en karakterverschil namen de spanningen tussen de echtelieden verder toe. De situatie werd vrijwel onhoudbaar toen MacLeod in oktober 1900 met pensioen ging en het gezin naar het zeer rustige Sindanglaja vertrok. 'Weg wilde ik, weg tot elke prijs. Ik wilde het leven

Echtpaar MacLeod aan boord van de SS Amalia

in, ik wilde mijn jeugd niet begraven in een graf als Sindanglaja. Ik wenste van het leven te genieten,' zou Margaretha later zeggen.[3] Uiteindelijk gaf MacLeod toe; in maart 1902 vertrok het gezin terug naar Nederland. De relatie hield echter geen stand, want op 30 augustus 1902 werd voor de rechtbank van Amsterdam de scheiding van tafel en bed uitgesproken. Margaretha besloot vervolgens naar Parijs te gaan, waar ze de kost verdiende als schildersmodel, amazone in een circus en zich uiteindelijk transformeerde tot Mata Hari, de gevierde 'oosterse danseres'.

Terwijl zijn ex-vrouw begon te schitteren als ster van de Europese beau monde, leidde de gepensioneerde Rudolph MacLeod een teruggetrokken bestaan in Velp. Daar was hij al direct in 1902 met dochter Non gaan wonen. MacLeod vulde zijn militair pensioen aan door rechtbankverslagen voor een lokale krant te schrijven. In 1907 trouwde hij opnieuw, maar ook dat huwelijk liep stuk. MacLeods tweede scheiding was een feit in 1917, het jaar waarin zijn eerste ex-vrouw door de Franse

rechtbank schuldig was bevonden aan spionage voor de Duitsers en ter dood werd veroordeeld. Na de executie informeerde MacLeod in een

brief aan het ministerie van Buitenlandse Zaken of dochter Non wellicht aanspraak kon maken op de bezittingen van haar moeder. Uit het antwoord bleek dat Margaretha's spullen waren geveild en dat de opbrengst van 14.251,65 franc was gebruikt om de proceskosten te betalen.[4] Non stierf niet lang na haar moeder: op 10 augustus 1919 werd ze getroffen door een dodelijke hersenbloeding. Negen jaar later overleed Rudolph MacLeod op 71-jarige leeftijd. Beiden liggen begraven op het kerkhof van Worth-Rheden bij Arnhem. Het grafschrift luidt: 'Onze Non, 2 mei 1898 - 10 augustus 1919, en haar vader, 1 maart 1856 - 9 januari 1928.' Rudolph MacLeod is echter niet de geschiedenis ingegaan als liefhebbende vader van Non, maar als ex-man van Mata Hari.

De mythe Mata Hari

'Lady MacLeod' maakte op 13 maart 1905 haar debuut als Mata Hari, 'oog van de dag' in het Maleis. Ze trad die avond op in het Musée Guimet in Parijs, waar ze onder begeleiding van een hindoestaans orkest een sluierdans opvoerde die ze vrijwel naakt eindigde. Het publiek was laaiend enthousiast en recensenten schreven lovende kritieken over dit nieuwe fenomeen. Avond aan avond trad Mata Hari de jaren daarna op, in de salons van beroemdheden en in de theaters van steden als Parijs, Madrid, Wenen en Milaan. In mei 1914 kreeg ze een contract bij het Metropool-theater in Berlijn, maar vanwege de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog werd dat verbroken. Mata Hari verliet Berlijn, waarna ze verzeild raakte in spionage-activiteiten die op 13 februari 1917 leidden tot haar arrestatie.

Greta Garbo als Mata Hari

Zelf hield Margaretha Zelle vol dat ze slechts in opdracht van de Franse spionagedienst had gewerkt, maar de rechtbank in Parijs achtte haar schuldig aan spionage voor de Duitsers. Op 15 oktober 1917 werd ze geëxecuteerd door een vuurpeloton van twaalf soldaten.

In de jaren na Mata Hari's executie deden allerlei geruchten de ronde dat ze nog in leven zou zijn. Door haar jas te openen en haar lichaam te tonen zou ze het executiepeleton zodanig hebben betoverd dat de soldaten haar lieten gaan. Een ander gerucht vermeldde een onbekende man te paard, die Mata Hari zou hebben meegesleurd vlak voordat het bevel tot vuren was gegeven. Nog in 1929 meldde

tijdschrift *Het Leven* dat Mata Hari bewusteloos was aangespoeld op een strand in de buurt van Bordeaux; ze zou al die jaren zijn vastgehouden in een militaire gevangenis en na een mislukte ontsnappingspoging in zee zijn beland. Dergelijke fantasieverhalen horen bij zowel de dood als het leven van Mata Hari, die vanaf haar doorbraak een

geheel nieuwe biografie verzon en journalisten bijvoorbeeld vertelde dat ze was opgegroeid in een tempel op Java - of wat haar maar inviel om een authentiek oosters imago te creëren. Biografen proberen nu al meer dan een eeuw feit en fictie in het leven van Margaretha Zelle alias Mata Hari te scheiden, met een steeds veranderende beeldvorming tot gevolg.

Tot de jaren zestig werd Mata Hari doorgaans beschouwd als een zedeloze femme fatale, die terecht ter dood was veroordeeld. De in Frankrijk wonende journalist Charles S. Heymans oordeelde in *De ware Mata Hari. Courtisane en spionne* (1931) bijvoorbeeld dat het karakter van Margaretha Zelle zich kenmerkte door hoogmoed en onbetrouwbaarheid, volgens hem 'typische' eigenschappen voor een spion. Op basis van haar liefdesbrieven aan MacLeod concludeerde Heymans voorts dat zij een 'grove, plat-prozaïsche opvatting van de liefde' had, die een jong meisje niet paste. Ook als vrouw wist Margaretha zich op geen enkele manier te gedragen: ze flirtte met andere mannen, was lui en slordig, en gaf niets om het huishouden en haar man. Maar wat misschien nog erger was in de ogen van deze pro-Franse journalist, was

Mata Hari en MacLeod voor vertrek naar Nederland.

het feit dat Margaretha haar liefde aan Rudolph ooit had betuigd door een *Duits* gedicht aan te halen: 'Deze voorliefde duidt aan naar welke taal en welk land, reeds in haar meisjesjaren, gedachte en voorkeur uitgingen van Duitschlands toekomstige bondgenoote'.[5]

Het beeld van de zedeloze en schuldige spionne kantelde toen de fotograaf en journalist Sam Waagenaar in 1963 inzage kreeg in een deel van Mata Hari's rechtbankdossier. Op basis van dat materiaal concludeerde hij in *De moord op Mata Hari* (1964) dat ze onschuldig was. Hoewel zij uit liefde voor haar tweede vaderland wel gespioneerd zou hebben voor Frankrijk, achtte Waagenaar het bewezen dat zij niet voor de Duitsers had gewerkt. Nieuwe Duitse documenten bewezen echter dat Mata Hari als spion H21 wel degelijk door de Duitse spionagedienst was ingeschakeld. Waagenaar herzag zijn interpretatie en publiceerde *Mata Hari, niet zo onschuldig...* (1976). Daarin betoogde hij dat Mata Hari weliswaar voor de Duitse dienst had gewerkt, maar weinig zinvolle informatie had geleverd. Omdat de Fransen destijds niet op de hoogte waren van het Duitse bewijsmateriaal, bleef Waagenaar bovendien bij zijn conclusie dat Mata Hari op grond van de feiten die de Fransen wel kenden, ten onrechte ter dood was veroordeeld.

Waagenaars werk heeft een belangrijke impuls gegeven aan een meer positieve beeldvorming van Mata Hari. Hij roemde haar als een fascinerende persoonlijkheid, niettegenstaande 'haar grillig, capricieus' en zelfs 'behekst' karakter. Een vergelijkbaar oordeel velde biograaf Jan C. Brokken, die haar in *Mata Hari. De waarheid achter een legende* (1975) typeer-

Mata Hari 1907

de als ‘een van de grote legendes van het avonturisme’ en een ‘groot artieste in het Mooie Tijdperk’. Deze verschuiving in de beeldvorming opende tevens de weg naar erkenning van Mata Hari als Friezin. In 1976, een eeuw na haar geboorte, kreeg ze een standbeeld in haar geboortestad Leeuwarden en sinds 1991 bestaat er een speciale Mata Hari-zaal in het Fries Museum. Als een van de beroemdste vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis verdiende Mata Hari in 1998 bovendien een plaats in de serie *Verloren verleden. Gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis*.[6]

Ontrouwe, beschonken bruut

De ontwikkelingen in de beeldvorming van Mata Hari contrasteren sterk met de statische voorstelling van Rudolph MacLeod, die in het leven van zijn vrouw al meer dan een eeuw de rol van ‘bad guy’ speelt. Zo figureert MacLeod als ‘onverbeterlijke dronkaard en een halve gek’ in *Het liefdeleven van Mata Hari en haar dood* (1925) van E. Gomez Carillo, mogelijk de laatste minnaar én verrader van Mata Hari.[7] Met behulp van een getuigenis van de schilder Guillaumet, voor wie Margaretha als model werkte, ontkrachtte Gomez Carillo wel een door Mata Hari zelf in de wereld geholpen verhaal. Haar ex-echtgenoot zou zo agressief zijn geweest dat hij ooit haar linkertepel afbeet, waardoor ze nooit zonder borstbedekking kon optreden. Volgens de schilder was de bustehouder een noodzakelijk attribuut, aangezien Mata Hari's borsten ‘niets dan twee arme, kleine, slappe, vermoeide dingen’ waren.[8]

Ofschoon MacLeod anno 1925 was vrijgepleit van de beschuldiging zijn ex-vrouw te hebben verminkt, steeg zijn ster niet bepaald in de jaren die volgden. In de talloze biografische schetsen over zijn eerste ex-vrouw bleef hij figureren als de man die Margaretha's huwelijksleven tot een hel maakte. Een kwart eeuw na Gomez Carillo presenteerde Kurt Singer de ex van Mata Hari in *The world's 30 greatest women spies* (1951) bijvoorbeeld als bruut die zijn jonge echtgenote regelmatig afranselde en bedroog. Weer een kwart eeuw later was Jan Brokken (1975) met zijn typering van MacLeod als ‘een sombere man’ beduidend milder, maar Sam Waagenaar pakte in *De echte Mata Hari. Niet zo onschuldig...* (1976) wat steviger uit met de aanduiding ‘onbehouwen koloniaal’. Pat Shipman, schrijfster van de meest recente biografie *Femme fatale. Love, lies, and the unknown life of Mata Hari* (2007), presenteert zelfs een inktzwart beeld van MacLeod. De ex van Mata Hari was volgens haar een jaloerse, drankzuchtige, financieel weinig draagkrachtige lomperik die Margaretha en de kinderen ook nog eens besmette met syfillis.

Het is zeker niet uitgesloten dat Rudolph MacLeod een moeilijke man was, maar Margaretha Zelle was wellicht ook niet de gemakkelijkste levenspartner. Duidelijk is in ieder geval dat het huwelijk eindigde in een scheiding die ertoe leidde dat Margaretha Zelle zichzelf opnieuw uitvond als de oosterse danseres Mata Hari. Haar doorbraak lijkt vader Adam Zelle te hebben bewogen tot de publicatie van een boek dat al in 1906 de basis legde voor de vaste elementen uit de opvallend constant-negatieve beeldvorming van Rudolph MacLeod.

Trouwfoto Mata Hari

De laster van Adam Zelle

In het jaar dat de scheiding tussen Margaretha en Rudolph definitief geregeld werd, publiceerde Adam Zelle bij de Amsterdamse uitgever C.L.G. Veldt het boek *Mata-Hari, Mevr. M.G. Mac Leod Zelle. De levensgeschiedenis mijner dochter en mijne grieven tegen haar vroegeren echtgenoot* (1906). Deze publicatie bestaat uit fragmenten van de zogenaamde memoires van Mata Hari, die ze tijdens een bootreis naar Amerika zou hebben geschreven en toegezonden aan haar vader. Die vulde het raamwerk van zijn dochter op haar verzoek aan met eigen teksten, gebaseerd op de correspondentie die Margaretha vanuit Nederlands-Indië met haar vader en moeder zou hebben onderhouden.

Uitgever Veldt bezweert in het voorwoord 'dat zelfs de geringste twijfel omtrent de betrouwbaarheid van het verhaal dezer lotgevallen buitengesloten is',[9] maar het is duidelijk dat dit boek grotendeels fictie is. Het ligt namelijk niet voor de hand dat Margaretha Zelle vanuit Nederlands-Indië brieven aan 'Lieve Pa en Moe' heeft geschreven. Antje Zelle-van der Meulen was in 1891 overleden, terwijl Adam Zelle zelf al eerder uit het leven van Margaretha en haar drie broers was verdwenen. Nadat onverstandige speculaties in 1889 hadden geleid tot het faillissement van zijn hoeden- en pettenhandel in Leeuwarden, had vader Zelle zijn gezin verlaten en was hij naar Amsterdam vertrokken. Daar leidde hij sindsdien een armoedig bestaan en het lijkt niet uitgesloten dat Adam Zelle en/of uitgever Veldt mogelijkheden zagen om iets te verdienen aan de zogenaamde memoires van dochter Zelle, die sinds haar doorbraak als Mata Hari volop in de belangstelling stond.

Het werk van Adam Zelle en/of uitgever Veldt was in feite een haatcampagne tegen Rudolph MacLeod, die in het boek grondig door het slijk wordt gehaald. De zogenaamde memoires van Mata Hari presenteren de jonge Margaretha bovendien als een onschuldig meisje, dat met open ogen haar noodlot in de gestalte van MacLeod tegemoet liep: 'Hij wist zich beminnelijk voor te doen, en ik, die de mannen niet kende, ik liet mij vangen door zijn woorden, door zijn gebaren.'[10] Volgens vader Zelle had zijn dochter de memoires dan ook bedoeld als waarschuwing voor andere meisjes:

'Door smartelijke ervaringen voorgelicht, wenschte zij een waarschuwend woord te richten tot die deelgenooten van haar geslacht, welke als jong-meisje staande op den drempel van het huwelijk, misschien aan dezelfde noodlottige gevaren blootgesteld zouden zijn, als zij geweest was.'[11]

De gevaren scholen voor Margaretha Zelle in het karakter en gedrag van MacLeod, die niet de sprookjesprins was voor wie

zij hem had gehouden. Nog voor het vertrek naar Nederlands-Indië werd de jonge echtgenote al duidelijk dat hij niet alleen onder de plak van zijn zuster Frida zat, maar ook goklustig, drankzuchtig en ontrouw was. Vader Zelle suggereert zelfs dat zijn ex-schoonzoon niet schroomde zijn jonge, knappe echtgenote te prostitueren om een geldlening los te krijgen bij een rijke kennis. Eenmaal in Nederlands-Indië zou de ontrouwe Rudolph de kinderen en Margaretha zelfs hebben besmet met 'eene vlekkenziekte', maar tegelijkertijd ontwikkelde hij zich volgens de memoires tot een extreem jaloerse echtgenoot: 'De jaloezie benevelde zijn verstand en verkankerde zijn hart en in zijn blinde voortvarendheid meende hij, eene weerlooze vrouw te mogen en te kunnen vertrappen als een aardworm!'[12] De aard van de mishandelingen wordt nader geïllustreerd in de zogenaamde correspondentie met vader Zelle, bijvoorbeeld in deze brief van 3 augustus 1901:

> *'Of hij een beetje krankzinnig is, of tijdelijke aanvallen heeft, ik weet het niet, maar 't heeft er veel van. Hij heeft me al die zes jaren van mijn huwelijk nooit mooi behandeld, maar zooals nu, dat is gewoon mishandelen. Ieder oogenblik dreigen met de geladen revolver, slaan, spuwen en de gemeenste uitingen van drift, zijn hem niet te min. Hij loopt me b.v. voorbij en geeft me zonder reden een stomp en zegt dan: "Doe eens wat terug, als je durft!"'*[13]

Al met al creëerde Adam Zelle via de fictieve memoires van Mata Hari een beeld van Rudolph MacLeod als een dronken, overspelige bruut die het leven van de liefhebbende moeder van zijn kinderen onmogelijk maakte. Zelf verscheen Adam Zelle in de memoires daarentegen als de toegewijde vader, die zijn dochter hielp van haar man af te komen en haar zowel mentaal als financieel steunde in haar voornemen in Parijs een toneelcarrière te starten.

Het gunstige beeld dat Adam Zelle voor zichzelf creëerde heeft nauwelijks ingang gevonden. In de vele biografieën over Mata Hari figureert vader Zelle slechts in de voorgeschiedenis over Margaretha's jeugd in Leeuwarden, toen zijn winkel nog floreerde en hij zijn enige dochter verwende met een bokkenwagen. De drie broers, Arie, Cornelis en Johannes, komen doorgaans nog minder ter sprake. Anders dan hun vader hebben zij ook niet getracht een eigen rol op te eisen in het succes van hun zus of een slaatje te slaan uit haar succes. Zij hebben zich wel ingespannen om de nagedachtenis van hun zuster positief te beïnvloeden. In 1932 protesteerden zij namelijk tegen de film *Mata Hari* (1931). In deze Hollywood-productie schiet Mata Hari, gespeeld door Greta Garbo, een Russische generaal dood. Omdat hun zus in werkelijkheid niemand had vermoord, meenden de broers dat er sprake was van smaad en eisten zij een verbod op vertoning van de film in Nederland.[14]

Het duurde nog jaren voordat iemand reden zag te protesteren tegen de wijze waarop Rudolph MacLeod werd verbeeld. In 1954 besloot Grietje MacLeod-Meijer, de derde en laatste echtgenote van MacLeod, echter actie te ondernemen. Zij spande een rechtszaak wegens smaad aan tegen de Duits-Amerikaanse schrijver Kurt Singer, wiens eerder vermelde boek in het Nederlands was verschenen als *Vrouwen en spi-*

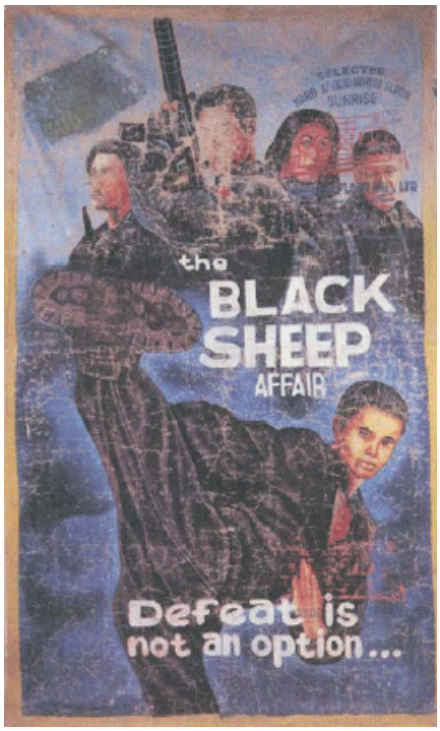
onnage. Van Mata Hari tot Odette (1952).[15] MacLeod-Meijer won deze zaak, maar zonder blijvend succes. Rudolph MacLeod bleef een negatieve pers houden, en dat lot deelt hij met meer exen van succesvolle en tragisch gestorven vrouwen. Zo is de Engelse dichter Ted Hughes (1930-1998) door talloze, met name feministische, biografen getypeerd als de overspelige echtgenoot die de briljante Amerikaanse dichteres Sylvia Plath (1932-1998) tot zelfmoord dreef. Tegen het einde van zijn leven reageerde Hughes met de publicatie van *Birthday Letters* (1998), een bundel gedichten waarin hij zijn kant van het verhaal onder woorden bracht. Rudolph MacLeod bleef echter tot zijn dood in 1928 zwijgen over zijn leven met Margaretha Zelle. Vader Zelles grieven tegen zijn ex-schoonzoon kregen daardoor ruim baan, met als gevolg dat Rudolph MacLeod tot op de dag van vandaag figureert als het zwarte schaap in de levensgeschiedenis van zijn beroemde ex.

Eindnoten:

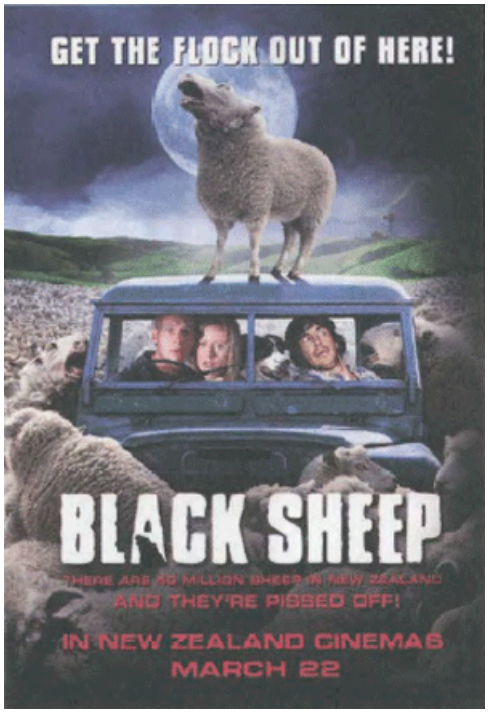
1 Charles S. Heymans (1931), *De ware Mata Hari. Courtisane en spionne.* Maastricht: Leiter-Nypels, 39-40.
2 E. Gomez Carillo (1925), *Het liefdeleven van Mata Hari en haar dood.* Amsterdam: Koloniale Boekcentrale, 107-108.
3 Jan C. Brokken (1975), *Mata Hari. De waarheid achter een legende.* Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 40.
4 Sam Waagenaar (1976), *Mata Hari. Niet zo onschuldig...* Bussem: Van Holkema en Warendorf, 181.
5 Heymans (1931), 17.
6 Marijke Huisman (1998), *Mata Hari (1876-1917): de levende legende.* Hilversum: Verloren.
7 Gomez Carillo (1925), 22.
8 Gomez Carillo (1925), 221-224.
9 'Voorwoord van den uitgever' in: Adam Zelle Czn. (1906), *Mata-Hari, Mevr. M.G. Mac Leod-Zelle. De levensgeschiedenis mijner dochter en mijne grieven tegen haar vroegeren echtgenoot. Met portretten, documenten, fac-simile's en bijlagen.* Amsterdam: C.L.G. Veldt, vii.
10 Zelle (1906), 7.
11 Zelle (1906), ix.
12 Zelle (1906), 92.
13 Zelle (1906), 123.
14 'Moet de Mata-Hari film gestaakt worden? Familieleden sommeren het Tuschinski-concern', *De Telegraaf*, 15 oktober 1932. Geciteerd in Renée A. Heidekamp (2008), Mata Hari. Zoals het gedrukt staat. De herinnering aan Mata Hari in de Nederlandse dagbladjournalistiek, 1917-2007. Scriptie Rijksuniversiteit Groningen, 53. Retrieved from http://scripties.let.rug.nl/FILES/root/Master/Doorstroom-Masters/Journalistiek/2008/heidekamp.ra/Ma-137284-RAHeidekamp-scriptie.pdf
15 'Officier: boek over Mata Hari heeft smadelijke passages. Fl 25 boete geëist', *De Telegraaf*, 18 december 1954. Geciteerd in: Heidekamp (2008), 55.

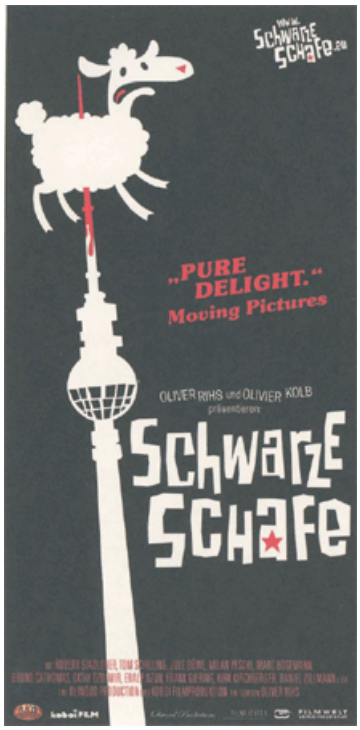
[Het zwarte schaap als filmthema]

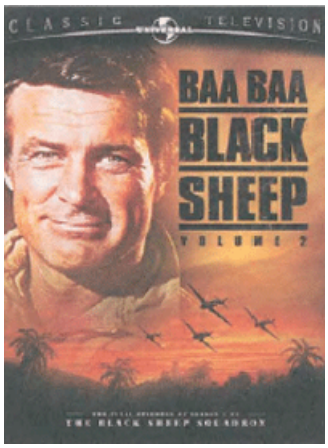

BLACK
SHEEP (OVEJA NEGRA)

GET THE FLOCK OUT OF HERE!
BLACK SHEEP
AND THEY'RE PISSED OFF!
IN NEW ZEALAND CINEMAS
MARCH 22

„PURE DELIGHT."
Moving Pictures
OLIVER RIHS und OLIVIER KOLB
präsentieren
Schwarze Schafe

HAY HYSTERIA!
starring WILL HAY

CLASSIC TELEVISION
BAA BAA BLACK SHEEP
VOLUME 2

HEINZ
RÜHMANN
Das schwarze Schaf

Flavius Josephus: *Verrader of held?*

Tessel Jonquière

De Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus is een omstreden figuur. Zijn werk behoort tot het meest vertaalde en meest gelezen van de wereldliteratuur. Maar desondanks wordt Josephus zelf vaak gezien als verrader. In Israël worden, op scholen en bij jongerenverenigingen, regelmatig rechtszaken tegen hem gevoerd bij wijze van debattraining. Wie was deze man, en waarom kunnen mensen tweeduizend jaar na dato nog over hem in discussie geraken?

Toen mij werd gevraagd een artikel te schrijven over Josephus in het kader van het thema 'het zwarte schaap' was mijn eerste gedachte: 'Josephus is helemaal geen zwart schaap!' Maar de volgende gedachte was al dat er toch veel over te vertellen valt. Er wordt vaak over hem gesproken als een outsider en zelfs als een verrader.[1] Om deze ideeën begrijpelijk te maken, zal ik eerst in het kort de levensloop van Josephus vertellen. Daarna ga ik verder in op hoe er in zijn eigen tijd tegen hem aangekeken werd en hoe hij daarop reageerde. Tot slot bespreek ik hoe Josephus ook tegenwoordig de gemoederen nog bezighoudt.

Maar voordat ik daaraan begin het volgende; als bron voor het leven van Josephus hebben we helaas uitsluitend het werk van Josephus zelf: *De bello judaico en Vita.*[2] Omdat de verhalen die hij vertelde verifieerbaar waren, kan wel aangenomen worden dat zijn geschiedenis in grote lijnen op waarheid berust. Maar het beeld dat van hem persoonlijk uit deze twee werken naar voren komt, is uiteraard gekleurd. Veel van de verhalen, over bijvoorbeeld de grote populariteit die hij zou hebben genoten in Galilea, maar ook over de grote jaloezie en haat die men jegens hem koesterde, moeten we waarschijnlijk met een korreltje zout nemen.

Een korte biografie

Flavius Josephus werd, als Jozef, zoon van Matthias, geboren in het jaar 37 in Jeruzalem, de hoofdstad van de Romeinse provincie Judea. Zijn vader genoot aanzien in Jeruzalem vanwege zijn afstamming uit een oud priestergeslacht, en daarmee lag ook Jo-

sephus' toekomst al min of meer vast: naar school in het gymnasium en de tempel en daarna zou hij kunnen kiezen tussen een politieke loopbaan en een carrière als (hoge) priester. Aanvankelijk leek alles te gaan zoals verwacht, maar op een gegeven moment nam zijn leven een onverwachte wending.[3] Na een opleiding in de filosofie koos Josephus voor een politieke carrière. Zijn eerste grote actie, die voor zijn doorbraak zou moeten zorgen, was een gezantschap naar Rome. Bij keizer Nero pleitte hij voor de vrijlating van een aantal hooggeplaatste Judeeërs, wat hij, dankzij een deal met Nero's vrouw Poppea, inderdaad voor elkaar kreeg. Voorlopig verzekerd van een succesvolle verdere loopbaan keerde Josephus terug naar Judea.

Toen hij daar aankwam, bleek de situatie echter anders dan hij had verwacht. Enkele Judese groeperingen waren in opstand gekomen tegen de wrede acties van de Romeinse bevelhebber in Judea, Florus. Maar niet iedereen wilde zich verzetten en dat had veel onderlinge onrust tot gevolg. Een groep vooraanstaande priesters en schriftgeleerden in Jeruzalem (de Farizeeën) besloot in 66 orde op zaken te stellen en generaals uit te zenden naar de verschillende gebiedsdelen. Een van hen was Josephus. Hij werd naar Galilea gestuurd om de strijdende partijen uit elkaar te houden en op een lijn te brengen met ‘Jeruzalem’.

Aanvankelijk was Josephus succesvol met zijn aanpak. Hij versterkte de belangrijkste steden met muren en verdedigingswapens en mobiliseerde strijdkrachten voor het geval de Romeinen zouden aanvallen. Het kwam zijn populariteit onder het volk ten goede, maar wekte ook jaloezie. Er werden diverse aanslagen op hem beraamd, om hem te doden of er in ieder geval voor te zorgen dat hij zich terugtrok uit Galilea. Maar Josephus liet zich niet verjagen. Toen de Romeinen kwamen, onder leiding van Titus en Vespasianus, verdedigde hij Galilea op succesvolle wijze, samen met zijn manschappen.

Het keerpunt

Maar dan wordt het juni van het jaar 67. Josephus zit in Jotapata, een door hemzelf verstevigde stad. De Romeinen slagen er uiteindelijk in hem en zijn mannen in het nauw te brengen door de stad te omsingelen. Niemand kan erin of eruit. Wekenlang wordt er gevochten, maar uiteindelijk zit er voor de Joden in de stad niets anders op dan zich over te geven. Ervan overtuigd dat hij dat niet zal overleven, zoekt Josephus zijn toevlucht tot een van de vele grotten die Jotapata rijk is. Hij blijkt niet de enige, want er zitten nog 40 mannen uit Jotapata. Zodra de Romeinen doorhebben waar hij zit, stuurt Vespasianus een oude vriend van Josephus, Nicanor, naar de grot om hem ertoe over te halen zich over te geven. De mannen in de grot raken in paniek en willen collectief zelfmoord plegen, maar dat vindt Josephus een slecht idee. Later zal hij zeggen dat hij zich op dat moment een droom herinnerde waarvan hij de inhoud aan Vespasianus moest vertellen. Hij besluit zich toch over te geven, maar zijn medeschuilers willen hem niet laten gaan: ze eisen van hem dat hij meedoet aan de collectieve zelfmoord. Met een vlammend betoog probeert Josephus de mannen ervan te overtuigen dat zelfmoord een slecht idee is. De mannen zijn echter niet van het idee af te brengen. Om zichzelf te redden komt Josephus dan met een ingenieus

plan: ze zullen niet zichzelf maar elkaar doden. Via een lotingsysteem wordt de een na de ander

de keel doorgesneden. Josephus ontspringt op wonderbaarlijke wijze de dans. Met één ander blijft hij over, en ze besluiten allebei te kiezen voor het leven.

Josephus laat zich door Nicanor de grot uit leiden en vraagt een onderhoud aan met Vespasianus, waarin hij de boodschap van zijn droom aan de bevelhebber overbrengt: hij en zijn zoon Titus zullen op korte termijn keizer van Rome worden. Aanvankelijk wordt Josephus niet serieus genomen en door de Romeinen meegevoerd als krijgsgevangene. Maar in 68 komt de voorspelling uit: Vespasianus wordt tot keizer uitgeroepen. Hij herinnert zich dan de man die hem dit voorspeld had en laat Josephus vrij. Deze is inmiddels zo ingeburgerd bij het Romeinse leger dat hij bij hen blijft. Hij krijgt een belangrijke rol als tolk en spreekbuis naar zijn landgenoten toe en poogt de Joden in de stad tot overgave te bewegen. Het mag niet baten. In het jaar 70 worden Jeruzalem en de Tempel met de grond gelijkgemaakt. Na de verwoesting gaat Josephus met Titus mee naar Rome, waar hij als vrijgelatene een toelage en een huis krijgt. De rest van zijn leven brengt hij hier door, onder andere met schrijven. Zijn bekendste werk gaat over de zojuist afgelopen oorlog: *De bello judaico.* Vijftien jaar later komt zijn grootste werk uit, *Antiquitates judaicae.* Hierin vertelt hij de geschiedenis van zijn volk, vanaf de Schepping tot aan zijn eigen tijd. Als appendix hierbij verschijnt zijn autobiografie, *Vita.*

Omdat, zoals gezegd, zijn eigen werk vrijwel de enige bron is over het leven van Josephus, weten we niet wanneer (of zelfs waar) hij is gestorven. Zijn laatste werk, *Contra Apionem,* verscheen waarschijnlijk rond het jaar 96. Omdat hij het heeft over plannen voor een werk over het Jodendom, waaraan hij voor zover bekend niet meer is toegekomen, wordt algemeen aangenomen dat hij rond het jaar 100 is overleden.

Verrader, collaborateur, of dienaar van God?

Dat Josephus niet met de anderen stierf, maar zich overgaf aan de Romeinen, werd, en wordt door sommige mensen nog steeds, gezien als een daad van verraad. Zeker het feit dat hij goed behandeld werd in zijn krijgsgevangenschap wekte argwaan. Toen het volk hoorde van de val van Jotapata, was het naar Josephus' eigen zeggen diep in rouw omdat ze dachten dat hij omgekomen was. Toen ze er echter achter kwamen dat hij nog leefde, sloeg hun verdriet om in woede: ‘Sommigen maakten hem uit voor lafaard, anderen scholden hem uit voor verrader. De hele stad kookte van woede. Josephus werd uitgemaakt voor alles wat lelijk was.’[4]

Toen hij in een later stadium van de oorlog ook nog ging optreden als spreekbuis en vertaler van de Romeinen, was de afkeer van vooral de opstandelingen compleet. Rondlopend over de stadsmuur van Jeruzalem probeerde hij de belegerden in de stad tot overgave te manen, maar hij werd van alle kanten belaagd: ‘Terwijl Josephus zo een beroep op hen deed, reageerde men vanaf de muur veelal met honende opmerkingen en scheldwoorden. Sommigen schoten op hem.’[5] Bij een latere gelegenheid gooiden de opstandelingen raak: een steen kwam tegen Josephus' hoofd. ‘Hij viel ogenblikkelijk op de grond en was bewusteloos. De Joden renden onmiddellijk naar buiten in de richting van het lichaam,

en ze zouden het zeker de stad ingesleept hebben als Caesar niet snel een reddingsploeg had gestuurd. Er vond een schermutseling plaats (...). De opstandelingen verkeerden in de veronderstelling dat ze de man op wie ze het het meest gemunt hadden gedood hadden en ze schreeuwden het uit van vreugde.'[6]

De steen had Josephus echter niet gedood, en dagen later stond hij gewoon weer op de muur. Maar de rebellen lieten zich niet vermurwen: denkend dat zijn oproepen 'voortkwamen uit lafheid' toonden zij 'niets dan spot en hoon'.[7]

Zelf dacht Josephus heel anders over zijn overgave en de medewerking die hij aan de Romeinen verleende: hij had namelijk een goede reden voor zijn handelen. In *De Joodse Oorlog* schrijft hij wat er door hem heen ging op dat beslissende moment in de grot:

> *'Maar terwijl Nicanor telkens weer op hem inpraatte en Josephus de dreigende houding van de vijandige meute voelde, kwam hem plotseling de herinnering aan die nachtelijke dromen voor de geest, waarin God hem de naderende rampspoed van de Joden en de lotsbestemming van de Romeinse keizers had voorspeld. (...) Hij bad in stilte tot God: "Omdat het uw wil is het volk der Joden, uw eigen kinderen, in het stof te doen buigen, omdat het lot zich volledig aan de zijde van de Romeinen heeft geschaard, en omdat u mijn geest heeft uitgekozen om de toekomst te voorzeggen, geef ik mij vrijwillig aan de Romeinen over en kies ik voor het leven; u roep ik tot getuige aan dat ik niet vertrek als een verrader, maar als uw dienaar."*[8]

Even verderop benadrukt hij deze gedachte, als hij vertelt hoezeer zijn grotgenoten hem bedreigen vanwege dit besluit: 'Josephus was bang dat zij hem zouden aanvallen. Omdat hij van mening was dat hij Gods geboden verraadde wanneer hij zou sterven voordat hij zijn boodschap had doorgegeven, begon hij in deze kritieke situatie als een filosoof op hen in te praten.'[9]

Zoals Josephus het hier opschrijft, was het voor hem een uitgemaakte zaak dat het een goddelijke opdracht was om zich over te geven. Hij zag zichzelf niet als verrader of collaborateur; verslagen worden door de Romeinen was onontkoombaar, het lot. Hij schreef dat een paar keer op in *De Joodse Oorlog,* onder andere in een toespraak van de hogepriester Ananus, vlak voor het uitbreken van de oorlog. Deze zegt daarin dat leven onder Romeinse overheersing helemaal niet per se nadeliger zou zijn dan onder de rebellen die nu aan de macht waren:

> *'De Romeinen hebben nog nooit één voet gezet op de heilige grond die voor hen verboden terrein is. Ze hebben onze heilige wetten altijd geëerbiedigd. Ze hebben steeds een heilig ontzag getoond voor onze religie en ze hebben altijd alleen maar naar de ommuring van het Allerheiligste gekeken, van verre, op gepaste afstand. Maar figuren die in dit land geboren zijn en onder onze wetten zijn grootgebracht en zich Joden noemen, lopen zomaar het Allerheiligste in en uit terwijl hun handen nog warm zijn van het bloed van hun volksgenoten. (...) Om het scherp te formuleren: men zou weleens tot de slotsom kunnen komen dat het de*

Romeinen waren die onze wetten hoog houden en dat die lieden daarginds onze ware vijanden zijn.'[10]

De boodschap die Josephus met *De Joodse oorlog* wilde brengen, was kortweg: God wilde de Joden straffen voor hun onderlinge twisten, en hij gebruikte de Romeinen als instrument om dit te doen. Dit blijkt ook uit de inhoud van de lange toespraken die hij zichzelf toedichtte en waarin hij zijn landgenoten opriep zichzelf en de stad en tempel over te geven. Josephus laat zijn lezers zien dat voor hem het hoofddoel van zijn overgave en coöperatie was om volk en land te redden. De ondergang was onafwendbaar, zo riep hij hen toe: 'het heeft geen zin je nog verder te verzetten. God wil het zo - leg de wapens neer en voorkom op die manier dat alles verwoest wordt.' Om zijn oprechtheid te benadrukken, beschreef hij ook hoezeer het hem allemaal aangreep: 'Zo sprak Josephus onder geweeklaag en in tranen, totdat zijn stem het van het snikken begaf.'[11]

Gerechtigheid?

Het is bekend dat Josephus als verrader werd gezien, en we hebben nu ook gezien waarom dat zo was.[12] Maar was het ook terecht? Die vraag heeft geen eenduidig antwoord en blijft voer voor discussie. Mede daarom wordt ook vaak op middelbare scholen en bij jongerenverenigingen in Israël de 'Zaak Josephus' gebruikt bij wijze van retorische oefening. In oktober 1992 was er zelfs een Israëlische tv-show waarin een rechtszaak tegen Josephus werd opgevoerd. Hij werd daarin overigens vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs.

Wat serieuzer waren de zaken die halverwege de twintigste eeuw gevoerd werden. In 1937 vond een neprechtszaak plaats in Antwerpen, gevoerd door de later befaamde Amerikaanse

Flavius Josephus

advocaat en k u n s t v e r z a m elaar Harry T r o c z y n e r . De verdediger, Shalev Ginosar, een studievriend van Troczyner die later een beroemde Israëlische jurist zou worden, kon niet voorkomen dat Josephus schuldig bevonden werd aan verraad.

In 1941 ging een stel Frans-Joodse Zionisten de uitdaging opnieuw aan. Aanklaagster was dit keer Ariane Knout, een bekende verzetsstrijdster. Haar vurige pleidooi zorgde ervoor dat Josephus postuum ter dood veroordeeld werd vanwege collaboratie en verraad van de Israëlische zaak.[13]

Toch loopt het niet altijd op een veroordeling uit. Waarom niet? Een veel gehoord argument is dat Josephus niet collaboreerde in de zin dat hij militaire geheimen prijsgaf of strategische informatie. Hij had het beste voor met zijn volk en wilde het behoeden voor een ramp. Veel volken hadden al het onderspit gedolven tegenover de Romeinen, dus verlies was zo goed als zeker. Dit argument sluit aan bij iets wat Josephus zelf schrijft in een speech van de Joodse koning Agrippa II: 'Nu dan, zijn jullie rijker dan de Galliërs, sterker dan de Germanen, intelligenter dan de Grieken en talrijker dan alle volkeren op de wereld? Wat is het dan dat jullie het vertrouwen geeft om tegen de Romeinen in opstand te komen?'[14]

In de Israëlische krant *Haaretz* verscheen in januari 2010 een artikel van Shlomo

Avineri, hoogleraar Politicologie in Jeruzalem.[15] Naar aanleiding van een nieuwe Hebreeuwse vertaling van *De Joodse Oorlog* memoreerde hij de rechtszaak die zijn vereniging ooit hield onder de titel 'Verrader of held?'. Josephus werd door hen vrijgesproken met als argument dat de schade die het Joodse volk had ondervonden als gevolg van zijn keuzes minder was dan al het goede dat hij het volk uiteindelijk gebracht heeft met zijn geschiedschrijving.

Bij lezingen die ik door het land heen gegeven heb, is me opgevallen dat ook veel niet-Joodse mensen over Josephus praten in termen van verrader, overloper en collaborateur. Vaak zijn het mensen die zelf een oorlog hebben meegemaakt, die zijn overgave omstreden vinden en zijn medewerking niet zien als een poging de stad en Tempel te behoeden voor vernieling. Zijn daden raken een gevoelige snaar en doen terugdenken aan gebeurtenissen van lang of minder lang geleden.

Soms wordt ook mij gevraagd wat ik ervan vind. Maar dat is een vraag waarop ik als historica en auteur geen antwoord kan geven. Hoor en wederhoor is onmogelijk; we hebben immers alleen Josephus' eigen woorden, en die waren bedoeld om zich in de ogen van zijn lezers te rechtvaardigen. Heeft hij inderdaad geen strategische informatie prijsgegeven aan de Romeinen? Wat ging er werkelijk door zijn hoofd op de momenten dat hij zijn volksgenoten toesprak? Waren verlies en verwoesting echt onafwendbaar? De vraag of Josephus een verrader of een held was, is mijns inziens niet te beantwoorden. Wat ik wel weet is dat hij zich onsterfelijk heeft gemaakt met zijn werk. Dankzij zijn boeken hebben we een schat aan informatie over de geschiedenis van het Jodendom en over het leven en de positie van Joden in de eeuwen rond het begin van onze jaartelling. Verrader of held - zijn naam zal blijven klinken.

Eindnoten:

1 Louis H. Feldman (2011). Review of *Jerusalem's traitor. Biblical Archaeology Review.* Retrieved from http://www.bib-arch.org/reviews/review-josephus-traitor.asp 12 juni 2011
2 *De bello judaico* = BJ. Vertaald als Flavius Josephus (1992). *De Joodse Oorlog & Uit mijn leven.* Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes. Amsterdam: Ambo.
3 Zie Mireille Hadas-Lebel (1993). Flavius Josephus: Eyewitness to Rome's first-century conquest of Judaea. New York: Macmillan; Tessel Jonquière (2009). Flavius Josephus. Joods geschiedschrijver in het Romeinse rijk (Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep.
4 BJ 3.438-439. De vertaling van de citaten is afkomstig uit Josephus (1992).
5 BJ 5.375.
6 BJ 5.541-542.
7 BJ 6.129, 365.
8 BJ 3.350-354.
9 BJ 3.361.
10 BJ 2.182-184.
11 BJ 6.111.
12 Desmond Seward (2009). Jerusalem's traitor: *Josephus, Masada, and the Fall of Judaea.* Cambridge, Massachusetts: Da Capo Press.

13 Claude Vigée (1970). *La lune d'hiver. récit, journal, essai.* Parijs: H. Champion.
14 BJ 2.364.
15 Shlomo Avineri. Josephus the Zionist. Haaretz, 14 januari 2010.

Jancko Douwama, *verrader en icoon*

Martha Kist

De Friese vrijheidsstrijder Jancko Douwama wisselde tijdens zijn turbulente politieke carrière drie maal van partij. Dit leverde hem de vermelding 'Als verrader gewantrouwd' op in de Encyclopedie van Friesland. *Daarna volgt nog de opmerking 'Of hij werkelijk te Vilvoorde zijn* Memoires *[...] heeft geschreven, is op zijn minst twijfelachtig'.*[1] *In dit artikel wil ik onderzoeken of Jancko Douwama inderdaad door zijn tijdgenoten als verrader werd beschouwd. En minstens zo belangrijk, is dit negatieve beeld blijven voortbestaan of zijn er andere visies tegenover gezet?*

Inleiding

De naam Jancko Douwama is in Friesland niet erg bekend. In Sneek en in zijn geboorteplaats Aldeboarn is een straat naar hem vernoemd. Buiten Friesland is Jancko Douwama zonder meer een totale onbekende.

Wie naar lexicografische informatie zoekt, vindt in het *Biografisch Portaal* twee levensbeschrijvingen over Douwama, namelijk in het *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*[2] en het *NNBW.*[3] Het eerste artikel dateert uit en staat duidelijk onder invloed van de Romantiek, de tweede, geschreven door Wumkes, directeur van de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden, is goed geschreven maar toch ook wel wat gedateerd. De belangstelling voor Jancko Douwama gaat mee met de tijd en zodoende is hij tegenwoordig te vinden via de sociale media. Hij heeft een lemma op *Wikipedia.* Het Nederlandstalige artikel is een slecht geschreven bewerking van het lemma uit de *Encyclopedie van Friesland.* Daarnaast zijn er *Wikipedia*-artikelen over hem in verschillende andere talen geschreven, waaronder het Portugees. De Engelstalige versie bevat enige storende fouten. Douwama is zelfs op *Facebook* te vinden in de categorie 'bekende persoon'. Zijn levensbeschrijving daar blijkt echter uit het Engelstalige artikel in de *Wikipedia* overgenomen te zijn.

Allereerst volgt een korte levensbeschrij-

ving van Jancko Douwama, waarbij ik mij zoveel mogelijk probeer te beperken tot de feiten. Daarna schetst ik de ontwikkeling in de beeldvorming over Jancko Douwama in de loop van de tijd. Wanneer men het leven van Douwama wil schetsen, komt meteen het probleem van de bronnen, of liever gezegd het ontbreken daarvan, naar voren. Er zijn slechts weinig eigentijdse bronnen die iets over hem vertellen. Eigenlijk is de enige uitgebreide bron Douwama's eigen levensbeschrijving, aangevuld met wat losse opmerkingen bij tijdgenoten. Het is duidelijk dat een biografie die voornamelijk op een autobiografie gebaseerd is, absoluut geen objectieve weergave van iemands leven kan geven. Als men ook nog eens bedenkt dat sommige historici de authenticiteit van Douwama's memoires in twijfel trekken, is de verwarring compleet. In dat geval zou een falsificatie als belangrijkste bron voor het leven van de hoofdpersoon moeten dienen. We moeten de *Geschriften* daarom met waakzaamheid als bron gebruiken.[4]

Jancko Douwama (1482/1483-1533) en zijn tijd

Douwama werd rond 1482 in Aldeboarn geboren als zoon van een hoofdeling (vergelijkbaar met een lagere edelman). Het gezin woonde op de Doumastins, een versterkt steenhuis. Zijn familie behoorde tot de zogenaamde Vetkoperse partij en maakte de dienst in het gebied rondom de dorpen Akkrum, Irnsum en Oldeboorn.

In de laatste decennia van de vijftiende eeuw was het tot dan toe autonome Friesland steeds meer afgegleden naar oorlog en chaos. Hertog Albrecht van Saksen, stadhouder-generaal van

Jancko Douwama

de Bourgondische Nederlanden voor keizer Maximiliaan I, zag hier zijn kans schoon. Hij werd daarbij in de kaart gespeeld door de Schieringers. In reactie op de Vetkoperse toenadering tot de stad Groningen besloten ze Albrecht van Saksen in 1498 officieel binnen te halen als erfelijk stadhouder namens de keizer. In ruil voor hun steun werden de belangrijkste Schieringer hoofdelingen benoemd tot raadsheer in het Hof van Friesland dat voortaan zowel het hoogste gerechtshof als het centrale bestuursorgaan was.

Na de komst van de Saksen sloot Jancko Douwama zich aan bij het Vetkoperse verzet en verliet hij Friesland. Desondanks ondertekende hij in 1503 de Saksische Ordonnantie waarmee hij trouw beloofde aan het nieuwe bewind. Het was de enige mogelijkheid om weer toegang te krijgen tot zijn bezittingen in Oldeboorn. Hij huwde rond 1506 Teth Luersma, een vrouw uit een familie van kleine hoofdelingen en eigenerfden uit de Groninger Ommelanden. Ze vestigden zich in Feerwerd totdat hij

in 1510 in conflict kwam met de Groninger drost en met zijn gezin terugkeerde naar de stins in Aldeboarn.

Door zijn onvrede met de Saksische overheersing stond Douwama in een kwaad daglicht bij het nieuwe bewind. Nadat in 1512 twee dissidente hoofdelingen uit zijn kennissenkring werden geëxecuteerd op

beschuldiging van landverraad vluchtte hij opnieuw. In de herfst van 1514 sloot hij zich aan bij hertog Karel hertog van Gelre, die voortdurend in staat van oorlog verkeerde met keizer Maximiliaan om het bezit van Gelre en Zutphen. Daarom was Karel een vijand van Maximiliaans bondgenoot Georg van Saksen. Karel zag zijn kans schoon en bereidde een grote aanval op Friesland voor. Douwama viel aan het hoofd van de Gelderse troepen Friesland binnen om de Saksen te verdrijven, in de veronderstelling dat zo de oude Friese vrijheid hersteld zou kunnen worden. Toen bleek dat de Gelderse hertog ernaar streefde een landsheerlijk gezag in Friesland in te stellen, verbrak Jancko de samenwerking en week in 1520 met een groepje vrienden uit naar Münster. Nadat ze graaf Edzard van Oost-Friesland tevergeefs hadden gevraagd om in te grijpen in Friesland, reisden Jancko en zijn vrienden naar Brussel om aansluiting te zoeken bij keizer Karel V. Na de Gelderse inval had Karel in 1515 de rechten van Georg van Saksen op Friesland overgekocht. De Habsburgse regering wilde graag gebruik maken van de diensten van Douwama om Friesland te kunnen veroveren. Het feit dat Douwama, die een charismatische persoonlijkheid moet zijn geweest, in Friesland een vrij grote aanhang bezat, maakte hem waardevol. Op oudejaarsavond 1521 legden hij en zijn vrienden in Brussel de eed van trouw af aan de keizer. Nu moest Douwama als legeraanvoerder van de Habsburgers de Geldersen uit Friesland zien te verdrijven. Stadhouder Schenck van Tautenburg en Jancko's Schieringer vijanden in de regering te Leeuwarden beschouwden hem als een gevaar voor hun eigen machtspositie. Hun angst werd bevestigd toen Douwama aan het keizerlijke hof kritiek uitte op Schenck en pleitte voor de benoeming van Floris van Egmond als stadhouder van Friesland.

De Habsburgse verovering van Friesland liep al snel vast. Douwama had tevergeefs gerekend op steun van graaf Edzard en van een vruchtbare samenwerking met de regering in Leeuwarden kon geen sprake zijn. Schenck slaagde erin Jancko Douwama als verrader van de keizer zwart te maken. Hij kreeg enkele leden van de Keizerlijke Raad op zijn hand die ervoor zorgden dat Douwama in 1523 werd opgepakt en gevangen gezet in het dwangslot Vilvoorde, gelegen tussen Brussel en Mechelen. Tot zijn dood, tien jaar later, heeft hij daar zonder vorm van proces opgesloten gezeten.[5] Volgens de overlevering doodde hij de tijd in de gevangenis met het samenstellen van zijn mémoires en een geschiedenis van Friesland.

Jancko Douwama volgens zijn tijdgenoten

Door de komst van Albrecht van Saksen kreeg de geschiedschrijving een grote impuls. De Friezen werden zich ervan bewust dat de Friese vrijheid nu verleden tijd was en dat daardoor de hele politieke en maatschappelijke situatie radicaal veranderd was. De Schieringer Keimpo van Martena (1487-1538), raadsheer in het Hof van Friesland, stelde in 1528 in opdracht van de Friese Staten het *Annael ofte lantboeck* samen, een mengeling van officiële placcaten, privileges en geschiedschrijving.[6] Hoewel Martena een tegenstander van Douwama was, komt dit in zijn *Lantboeck* niet expliciet tot uiting. De term verrader zal men er niet in aantreffen.

Ook geestelijken hebben hun woelige tijd

beschreven. Peter (ca. 1460-ca. 1536) van Thabor, een klooster bij Sneek, was een lekebroeder en landmeter. Hij vermeldt Jancko's daden wel, maar zonder daaraan een duidelijk waardeoordeel te verbinden. Worp († 1538), prior van Thabor, was afkomstig uit een Schieringer hoofdelingengeslacht. Hij beschrijft Jancko Douwama als 'een kloeck, verstandel man', die 'veel geacht en ontsien' was.[7] Worp beschrijft Jancko niet als een verrader. Hij geloofde in Jancko's oprechte bedoelingen toen hij in dienst was van Karel van Gelre: 'Ende ick geloeue, dat Jancke seluen in dien tyden anders oeck niet wiste, ofte sy waeren gecoemen om den Vriesen vry te maken'.[8] Over de periode na 1521 toen Jancko voor de keizer vocht, vermeldt Worp dat Douwama tegenstand van een aantal hoofdelingen ondervond, die altijd de hertog van Saksen en nadien de keizer trouw waren gebleven. Zij handelden voornamelijk uit antipatie, omdat Jancko in zijn Gelderse periode hun stinzen had platgebrand. Andere Schieringer hoofdelingen waren het echter wel eens met Jancko's politieke koers.[9]

De zeventiende eeuw: waardering

Na 1600 verschijnen de werken van belangrijke historici zoals Ubbo Emmius (1547-1625), Pier Winsemius (1586-1644) en Christianus Schotanus (1603-1671). Jancko Douwama's *Geschriften* waren een veel gebruikte bron. Met name het feit dat hij vele bijzonderheden vermeldt die men in de werken van zijn tijdgenoten niet aantrof, maakte dat men hem graag las. Emmius gebruikte Jancko Douwama voor zijn *Rerum Frisicarum Historia* maar beschouwde hem als een nogal onbetrouwbare zegsman vanwege zijn onverholen partijdigheid. Emmius prijst Douwama 'als een man van een deftig verstand en groote kloekmoedigheid, een bijzonder liefhebber van de vrijheid zijns vaderlands; daarbij van een goed beleid; in voorspoed en tegenspoed gematigd en wijs'. Omdat Emmius als een zeer gezaghebbend historicus geldt, werd dit citaat door vele latere historici aangehaald, zoals bij Hendrik van Rijn in zijn *Oudheden en gestichten van Vriesland* (1725).[10] Van Rijn vond trouwens dat Emmius Jancko Douwama al te veel lof toe zwaaide, maar liet het uiteindelijke oordeel beleefd over aan de lezer van zijn werk.

Winsemius beschrijft Jancko's tijd zonder een duidelijk persoonlijk standpunt in te nemen. Schotanus laat zijn positieve oordeel over Douwama af en toe blijken. Hij vermeldt dat Jancko Douwama tijdens de eerste landdag die na de Habsburgse inval te Harlingen werd gehouden door de voormalige stadhouder Willem van Roggendorf voor 'verrader' werd uitgemaakt.[11]

De negentiende eeuw: Jancko Douwama als romantische held

In de negentiende eeuw nam de belangstelling voor nationale ('vaderlandse') geschiedenis en cultureel erfgoed snel toe. Douwama 's geschriften bestonden alleen in de vorm van handschriften die voor weinigen toegankelijk waren. En dat, terwijl juist zijn persoon en levensloop een aansprekend voorbeeld vormden om een groter

publiek bekend te maken met een voor de Friese historie cruciale periode. In 1829 besloot het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde (opgericht in 1827) tot de uitgave van Douwama's geschriften.

Historische roman van Steffen Bartstra, gebaseerd op ht leven van Jancko Douwama, uit 1943.

Eén van de pleitbezorgers voor deze editie was mr. Ulbe Arend Evertsz. Zijn broer had in 1829 Doumasathe te Aldeboarn opgekocht, de boerderij die gebouwd was op het land waar eens de Doumastins had gestaan.

De Genootschapsleden F.D. Fontein en H. Amersfoordt bezorgden in 1830 de eerste aflevering, waarna het werk stilviel. Pas twintig jaar later, in 1849, verscheen de complete uitgave onder de titel *Jancko Douwama's Geschriften.* De samenstellers waren ondertussen in 1843 beiden overleden. Een commissie bestaande uit J. van Leeuwen, J. Dirks en J.G. Ottema heeft de tekstuitgave voltooid. De leden van het nieuw opgericht Fries Genootschap stonden sterk onder de invloed van de Romantiek. Ze benadrukten het buitengewone, het uitzonderlijke en kozen het liefst voor dramatische vormen om hun ideëen en fantasieëen uit te drukken. De middeleeuwen waren tijdens de Romantiek daarvoor bij uitstek de meest geschikte periode. De eerst helft van de negentiende eeuw bracht naast de teksteditie nog een aantal literaire produkten voort waarin Jancko Douwama als held werd gepresenteerd. Zo publiceerde G.T.N. Suringar, drukker van de teksteditie van Jancko Douwama's *Geschriften*, in 1845 een ‘Dichterlijke brief van Jancko Douwama’. Bepaalde episoden uit Douwama's leven leenden zich bijzonder goed voor een romantische verbeelding, zoals de geschiedenis van zijn zuster Alyd Jarla, waarover het Genootschapslid A. van Halmael in 1837 en 1838 een artikel publiceerde.

Nationalisme en fascisme: Jancko als arische held

Tegen het fin de siècle keerde een meer objectieve kijk op de figuur van Jancko Douwama aanvankelijk terug. De Dokkumer notaris A.J. Andreae publiceerde een korte studie over Jancko Douwama, waarin hij Douwama typeerde als een Friese volksheld maar ook diens ‘slechte eigenschappen’ niet onderbelicht hield.[12]

G.H. van Borssum Waalkens, predikant van beroep, schreef in 1903 een tweetal artikelen in het *Nieuwsblad van Friesland* onder de veelbelovende titel ‘Was Jancko Douwama een verrader of vaderlander?’ Helaas heeft hij de serie niet afgemaakt en weten we niet wat zijn conclusie was. Het artikel uit het *NNBW* door Wumkes (1924), al genoemd in de inleiding van dit artikel, is eveneens een voorbeeld van objectieve

geschiedschrijving. Wumkes heeft een duidelijke visie op zijn hoofdpersoon en oordeelt positief over hem.

Vanaf de jaren '30 was het facisme in opkomst. De uit Friesland afkomstige predikant Steffen Bartstra (1861-1945) zette zich al jong in voor het Fries. Na zijn emeritaat werd hij lid van de NSB. Hij koos de vorm van de historische roman om zijn ideeën over de grootsheid van de Friese geschiedenis uit te dragen. Al zijn boeken spelen zich af in de middeleeuwen. Voor zijn roman over Jancko Douwama kon hij aanvankelijk geen uitgever vinden. In de oorlog

Dwangslot Vilvoorde

werd besloten dat dit boek toch gepubliceerd moest worden. In opdracht van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten werd het manuscript geredigeerd en uitgebracht bij De Schouw in Haarlem, een semi-officiële staatsdrukkerij. Ondanks de schaarste aan grondstoffen beleefde de roman in 1944 een tweede druk bij dezelfde drukkerij.[13] Het boek ademt een diep gevoel van nationalisme. Uiteraard is Jancko de zuiver Arische held met blauwe ogen en blond haar, met een 'onkreukbaar rechtvaardigheidsgevoel', die zich teweerstelt tegen de buitenlandse aanvallen op de Friese vrijheid. Blijkbaar was het Departement van Volksvoorlichting niet bang dat de roman ook als een metafoor voor het verzet van het Nederlandse volk tegen de Duitse overheersing gelezen zou kunnen worden. De publicatie van de geschiedschrijvende boer M.S.E. Visser (1887-1971) uit 1939 over Jancko Douwama bestaat voornamelijk uit het aanhalen en samenvatten van de teksteditie van het Fries Genootschap. Vissers christelijke visie komt daarin duidelijk naar voren, maar ook zijn Fries nationalisme. Daarin was ook hij kind van zijn tijd, waarin de Jongfryske Mienskip, in 1915 opgericht door Douwe Kalma opgang deed. Het was een literair geïnspireerde beweging, nu niet gedragen door de notabelen maar door een nieuwe enthousiaste groep jongeren. Douwe Kalma zocht contact met verwante culturen, zoals de Engelse en Scandinavische. Uiteindelijk raakte hij in de ban van het nationaal-socialisme. Visser wendde zich al veel eerder af van Kalma en ging met Eeltje Botes Folkertsma en Fedde Schurer verder in het Kristlik Frysk Selskip (opgericht in 1908). Na 1924 wisten ze het Selskip in een meer strijdbare en nationalistische richting te sturen. Nationaal-socialistisch werd het Selskip echter niet.[14] Jancko wordt door Visser gepresenteerd als een echte volksheld: 'En hij heeft die strijd gevoerd met het oog op God en het heil van zijn volk, eerlijk en trouw, niet vragend naar de uitkomst maar die in Gods hand

gevende en ‘Friesland voor de Friezen en het Fries! Fries en vrij! Die oude leuzen van Jancko Douwama, die zijn ook de onze.[15]’ Dit boekje bleef populair en beleefde in 1967 een herdruk.

Na WO II

Het feit dat sommige strijders voor de Friese taal en cultuur na de Tweede Wereldoorlog werden beschuldigd van collaboratie heeft het streven naar meer rechten voor het Fries zeker geen goed gedaan. Mogelijk ligt hierin ook de reden dat er na 1945 lange tijd geen belangstelling was voor de Friese middeleeuwen en Jancko Douwama. Een belangrijke na-oorlogse auteur over Jancko Douwama was de veelschrijver ds. J.J. Kalma. Hij was een van de mensen achter de *Encyclopedie van Friesland* van 1958. Kalma beschouwde Douwama als een belangrijke figuur in de zestiende eeuwse strijd voor Friese autonomie, maar besteedde ook aandacht aan de keerzijde van de medaille, Jancko als verrader. Bovendien was Kalma niet overtuigd van de authenticiteit van Douwama's geschriften. Volgens hem moest het hier wel om een vervalsing gaan.[16]

Met de herdenking van 500 jaar Friesland als provincie in 1998 kwam de figuur van Jancko Douwama opnieuw in de belangstelling te staan. Momenteel is er meer aandacht voor het verhalende aspect van geschiedschrijving. De Friese schrijver en dichter Harmen Wind, afkomstig uit Aldeboarn, publiceerde naar aanleiding van de herdenking van 1998 een roman over Jancko, enkele jaren later gevolgd door een bloemlezing en vertaling uit Douwama's *Geschriften.*[17] In het voorwoord staat vermeld dat deze bronnenuitgave samengesteld is om Jancko zelf opnieuw de kans te geven zijn eigen verhaal te vertellen in hedendaags Nederlands. Het woord van Jancko als verteller staat dus centraal, niet de visie op de hoofdpersoon.

Conclusie

De vestiging van het bewind van hertog Albrecht van Saksen in 1498 markeert het einde van de Friese vrijheid en het begin van de Nieuwe Tijd. Jancko Douwama wilde zich - evenals velen van zijn langenoten - niet stilzwijgend neerleggen bij de nieuwe situatie die vanwege de corruptie en onderdrukking zeker niet alleen een vooruitgang genoemd kon worden. Aanvankelijk was zijn doel de Saksers te verdrijven en de Friese vrijheid te herstellen. Toen na 1521 duidelijk werd dat Friesland deel van het Habsburgse rijk zou gaan uitmaken, probeerde hij bij de keizer voor de Friese Statenvergadering binnen de gegeven mogelijkheden zoveel mogelijk zelfbeschikkingsrecht te verwerven. Door zijn strijdbare instelling die meer dan eens tot confrontaties leidde en de manier waarop hij zijn doel trachtte te verwezenlijken, was Jancko Douwama al in zijn tijd een spraakmakende en omstreden figuur. Omdat hij driemaal van partij wisselde, ligt de beschuldiging van verraad voor de hand.

De belangrijkste bron over Jancko Douwama vormen zijn eigen mémoires. Tijdgenoten schrijven wel over hem, maar in algemene termen en zonder een

duidelijke mening over hem uit te spreken. Naar mate de afstand groter wordt tot de historische werkelijkheid waarin Douwama leefde, wordt het steeds makkelijker voor

historici en romanschrijvers om de figuur van Douwama als een symbool te zien. Met name in die perioden waarin het nationalisme in de belangstelling stond, zoals tijdens de Romantiek en de Tweede Wereldoorlog, waren veel auteurs geneigd minder onderscheid te maken tussen de historische Jancko Douwama en de persoon zoals hij zichzelf in zijn mémoires presenteert. Omdat zij het verre verleden waarin Friesland nog 'vrij' was, verheerlijken, wordt Douwama als voorvechter van die vrijheid op een voetstuk geplaatst en is er minder aandacht voor een kritische visie. Het lijkt erop dat Jancko Douwama door zijn mémoires de algemene opinie over hem blijvend positief heeft weten te beïnvloeden.

Eindnoten:

1 *Encyclopedie van Friesland*, J.H. Brouwer e.a. ed. (Amsterdam, Elsevier 1958) 264.
2 A.J. van der Aa et al., *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, 21 dnl. (Haarlem, Van Brederode 1852-1878) IV 306-309.
3 *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, P.J. Blok, P.C. Molhuysen en F.H.K. Kossmann ed., 10 dln. (Leiden, A.W. Sijthoff, 1911-1937) VI 451-452.
4 In dit artikel kan de vervalsingstheorie niet nader aan de orde komen. Zie hierover: J.J. Kalma, 'Jancko Douwama', in: *Dit wienen ek Friezen* (Leeuwarden, Miedema, 1964) 8-14, ald. 13 en *Een man van eer. Bloemlezing uit 'Jancko Douwama's Geschriften'.* Uit het Nederlands vertaald, van een inleiding voorzien en geannoteerd door Martha Kist en Harmen Wind (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2003), 25-27.
5 In oudere literatuur wordt als overlijdensdatum van Douwama 1530 of ook wel 1529 opgegeven. De exacte datum is bekend geworden uit de gevangenisrekening van Vilvoorde, geciteerd bij Nauwelaers, *Histoire de la ville de Vilvorde* (Parijs/Brussel/Kortrijk, 1941) I, 791-792, namelijk 13 april 1533. Hij werd begraven in de kerk van Vilvoorde.
6 Keimpo van Martena, *Annael ofte lantboeck van Friesland* in: *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland*, G.F. baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed., II (Leeuwarden 1773) 1-105.
7 Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland*, boek V, J.G. Ottema ed. (Leeuwarden: H. Kuipers, 1871) 126.
8 Ibidem, 130.
9 Ibidem, 274 en 299.
10 *Oudheden en gestichten van Vriesland [...]*, door H.F. van Heussen, uyt het Latyn vertaald, en met aantekeningen opgehelderd door H.V.R. (Leiden, 1725) 270.
11 Christianus Schotanus, *De Geschiedenissen kerckelyck ende wereldtlyck* (Franeker, Wellens, 1658) 611.
12 A.J. Andreae, *Jancko Douwama, Friesch edelman in zijn leven en geschriften* (Dokkum 1893).
13 Martha Kist, 'Manuscript Wigle Wever', *Letterhoeke* 4, 2 (2008) 28.
14 Oebele Vries, 'Friezen en fascisten', Groniek 16 (1971) 150-159.
15 M.S.E. Visser, *Jancko Douwama. Syn libben, idéen en skriften* (eerste dr. Sneek 1939, tweede dr. Leeuwarden 1967) 71, 72 [vertaling citaat MK].
16 Kalma, 'Jancko Douwama', (1964) 13.
17 Harmen Wind, *De izers fan 'e frijheid. Roman oer Jancko Douwama 1482*-1533 (Leeuwarden, Utjouwerij Fryslân, 1998) en *Een man van eer* (2003).

Die was toch fout?
De Quay als zwart schaap
Cees Meijer

Al enige jaren ben ik bezig met onderzoek voor het schrijven van een biografie van dr. J.E. de Quay (1901-1985), onder meer bekend als minister-president van het eerste confessioneel-liberale kabinet na de Tweede Wereldoorlog (1959-1963). Wanneer ik in de afgelopen jaren mijn werk aan de biografie van De Quay ter sprake bracht, volgde nogal eens de reactie 'Die was toch fout in de oorlog?' of opmerkingen in de trant van 'Daar was toch iets mee in de oorlog....?'.

Op 4 juli 1985 overleed Jan Eduard de Quay in zijn huis De Hiersenhof in Beers, een dorp in de omgeving van Cuyk (Noord-Brabant) In de dagen daarna besteedden kranten en weekbladen aandacht aan leven en werk van de overleden politicus en bestuurder. Het meest gedegen en treffende in memoriam werd geschreven door Jan Bank in *De Tijd.*[1] Daarin komt namelijk tot uitdrukking hoe Jan de Quay betrokken was bij alle politieke controverses uit de Nederlandse moderne geschiedenis. Ondertussen kenschetst Bank De Quay zelf ook als controversieel: hij noemt hem zowel 'een amateur in de politiek' als 'een zondagskind in de politiek'.

In 1980 had die laatste karakterisering al dienst gedaan als titel van een boek over De Quay van Jan Rogier, journalist van het weekblad *Vrij Nederland. Een zondagskind in de politiek* kan met enige welwillendheid worden beschouwd als de enige biografie van De Quay die op de markt is gebracht. Het verscheen vijf jaar voor zijn dood, en is een hoogtepunt - of zo men wil dieptepunt - in de kritische bejegening van De Quays persoon en loopbaan vanaf het einde van de jaren zestig tot aan zijn dood in 1985.[2] De publicatie van Rogier was hoofdzakelijk opgebouwd uit de artikelen, die hij als redacteur van *Vrij Nederland* vanaf 1968 in het blad had geschreven over de wederwaardigheden van De Quay tijdens de Tweede Wereldoorlog. Helaas kenmerkt de artikelenreeks zich door eenzijdige argumentatie en vooringenomenheid van de auteur. Rogiers kritiek op De Quay lag in het verlengde van het negatieve beeld

van de Nederlandse Unie, dat in de eerste helft van de jaren zestig was ontstaan door toedoen van de televisieserie *De Bezetting*, samengesteld en gepresenteerd door de historicus dr. L. de Jong (1914-2005).

De Quay had tijdens de bezetting behoord tot de leiding van de Nederlandse Unie, het zogeheten Driemanschap. In juli 1940 had hij samen met J. Linthorst Homan (1903-1986) en L. Einthoven (1896-1979) de Nederlandse Unie opgericht. Het zou binnen enkele maanden de grootste politieke beweging worden die Nederland ooit heeft gekend. Zeker 600.000 mensen meldden zich aan als lid om op die manier tegenover de bezetter uiting te geven aan hun gevoelens van nationale saamhorigheid en blijk te geven van hun afkeuring van de NSB. De Nederlandse Unie werd in december 1941 door de Duitsers verboden. In de beoordeling van de Nederlandse Unie in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* verschenen in veertien delen in 1969-1988, maakte L. de Jong onderscheid tussen de intenties van de aanhang en die van de leiding. Het Driemanschap zou in de eerste plaats 'aanpassing aan de gewijzigde omstandigheden' hebben beoogd; het bieden van tegenwicht aan de NSB zou voor het grootste deel van de aanhang het belangrijkste motief zijn geweest. De Quay werd zo tot één van de meest verguisde politici: hij zou als lid van het Driemanschap van de Nederlandse Unie hebben gecollaboreerd. Pas in 1999 kwam De Quay enig eerherstel toe in de dissertatie over de Nederlandse Unie van Ten Have.[3] In de necrologieën die aan De Quay zijn gewijd wordt vanwege de Nederlandse Unie-episode over zijn functioneren als premier doorgaans weinig vleiend gesproken. Overigens diende De Quay de publiek zaak niet alleen als kabinetsleider maar ook door enkele korte ministerschappen. Zijn verdiensten als commissaris der koningin van Noord-Brabant werden en worden wel allerwegen erkend. In zijn ambtsperiode (1946-1959) werkte De Quay met veel succes en elan aan de modernisering van zijn provincie. 'President van Brabant' en 'Hertog Jan' werden zijn eretitels. Ook door zijn vele andere functies - onder meer in de universitaire wereld - en zijn commissariaten bij grote ondernemingen als KLM, AKZO, DAF en VNU/De Spaarnestad kan De Quay als één van de invloedrijkste personen in het naoorlogse Nederland worden beschouwd.

Een enkele rimpeling

'De Unie' heeft de carrière van Jan de Quay in wisselende toonaarden begeleid. In 1945 had zijn leidende rol in de Nederlandse Unie een prolongatie van zijn ministerschap geblokkeerd. In het laatste kabinet-Gerbrandy (23 februari-24 juni 1945) was hij in het bevrijdingsjaar tweeenhalve maand minister van Oorlog. Dat had Pieter Gerbrandy (1885-1961) nog een venijnig standje opgeleverd van zijn vrouw. Toen de oorlogspremier na vijf jaar verblijf in Londen op 6 mei weer thuiskwam en zijn vrouw begroette, voegde die haar man meteen verontwaardigd de woorden toe: 'Wat heb je een gek hoedje op en waarom heb je die De Quay minister van Oorlog gemaakt?'[4] Tijdens de formatie van het kabinet-Schermerhorn/Drees (1945-1946) werd De Quay wegens de oprichting van de Nederlandse Unie de voet dwars gezet door de toenmalige leiding van de SDAP,

J.J. (Koos) Vorrink (1891-1955) en W. Drees (1886-1988). Zij vonden dat De Quay met zijn Unie-manoeuvre blijk had gegeven van een antidemocratische gezindheid. Toen De Quay echter zelf premier werd in 1959 deed dat nauwelijks stof opwaaien vanwege de Nederlandse Unie. Alleen de Utrechtse hoogleraar geschiedenis Pieter Geyl (1887-1966) protesteerde in het socialistische dagblad *Het Vrije Volk* tegen de benoeming door De Quays leiderschap van de Nederlandse Unie in herinnering te brengen. De *NRC* had eerder trouwens publicatie van het artikel geweigerd. Op Geyl en een enkele andere stem na zwegen de pers en het publiek. De Quay zelf deed er ook het zwijgen toe.

Tijdens de wederopbouwperiode bleef het verder stil rond De Quays verleden als leidsman van de Nederlandse Unie. In een verder doodstille vijver was er een enkele rimpeling: een bijdrage van Drees over de Nederlandse Unie aan het historisch overzichtswerk *Onderdrukking en verzet* (verschenen in de jaren 1947-1955) met ongeveer zelfde teneur als die van De Jong jaren later in het *Koninkrijk* schoot het Driemanschap in het verkeerde keelgat. Maar voor het grote publiek bleef dat praktisch verborgen. Als gevolg van aantijgingen uit kringen van de illegaliteit tegen het Driemanschap had het kabinet-Schermerhorn (1945-1946) zich nog wel gedwongen gevoeld een onderzoekscommissie aan te stellen naar de rol van de Nederlandse Unie en de leiding ervan, de zogenaamde Ereraad. De Quay kon echter opgelucht adem halen toen de commissie in september 1946 met een overwegend positief oordeel naar buiten kwam. Een benoeming in de vacature van commissaris der koningin van Noord-Brabant stond toen niets meer in de weg.

Afkeuring

Pas na het midden van de jaren zestig kwam er een einde aan de windstilte rond de Nederlandse Unie en zijn leidsman De Quay. Tegen het einde van de jaren zestig, en vooral in de jaren zeventig, werd in Nederland de bezetting herbeleefd, en kwam het debat op gang. Deze decennia vormden een verlate echo van de oorlogservaringen van de voorgaande generaties. Bestuurders en politiemensen werden door de jeugd stelselmatig betiteld als ‘fascisten’. In talloze teksten werd gerefereerd aan oorlogservaringen, en werd gesproken in de termen ‘goed’ en ‘fout’.[5] Het werd De Quay duidelijk dat het Unie-verleden hem niet met rust zou laten. ‘Linkse groepen’ bleven hem achtervolgen met de Nederlandse Unie, noteerde hij in zijn dagboek. Maar schreef hij ook: ‘Het deert mij niet meer.’[6] Maar was dat wel de realiteit? De eerstvolgende jaren wel. Ook toen in 1968 Jan Rogier zijn artikelenreeks in *Vrij Nederland* startte. De Quay vond dat bij het oordeel over iemands houding en gedrag tijdens de bezetting het belangrijkste was met welke instelling die persoon gehandeld heeft. ‘Met zekerheid kan de mens de intentie waarmee hij handelt alleen zelf beoordelen. Elk mens is bij zijn handelen bovendien gebonden aan zijn eigen aanleg, zijn karakter en zijn capaciteiten. De intentie waarmee gehandeld wordt, bepaalt mijn inziens moraliter het goed of kwaad’, schreef hij in 1968 aan een bekende.[7] Maar na 1970 zou De Quay niet meer zo onverstoorbaar blijven onder de kritiek.

Intussen was L. de Jong ver gevorderd met deel vier van het *Koninkrijk.* In 1972 zou dat deel, dat handelde over het eerste oorlogsjaar, van de persen rollen. Als gevolg van de

kritische benadering van de Nederlandse Unie in de voorgaande jaren vermoedde De Quay dat over het Driemanschap afkeurend zou worden geschreven. In december 1971 stuurde De Jong De Quay en zijn twee collega's het manuscript van de eerste helft van het deel ter inzage. In dit concept kwam de Nederlandse Unie nog niet aan de orde. Maar lezing van de concepttekst van De Jong stelde De Quay niet gerust. ‘Ik zie het al: alle SG's, alle industriëlen waren flut. Dadelijk wij.’, noteerde hij in zijn dagboek.[8] De oud-premier meende weer eens bevestigd te worden in zijn opvatting dat de kritiek op de Nederlandse Unie afkomstig was van socialistische en uiterst linkse groepen. De Jong rekende hij ook tot die groep. De Quay kreeg de indruk dat De Jong alles wat en iedereen die niet uitsluitend met het ondergronds verzetswerk te maken had gehad afkeurde.

Toch ‘fout’?

In het najaar van 1972 was het zover: deel vier van het *Koninkrijk* verscheen met het voor het Driemanschap niet al te gunstige oordeel van De Jong. Vooral de bewering van De Jong dat het Driemanschap in de zomer van 1940 met zijn ‘erkenning van de gewijzigde verhoudingen’ de nationaal-socialistische ideologie verregaand had aanvaard, viel totaal verkeerd bij De Quay. Hij schakelde zijn relaties in Den Haag in en verzocht de minister van Onderwijs en Wetenschappen Chr. van Veen (1922-2009) onder wiens verantwoordelijkheid het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) viel, en dus de publicatie van L. de Jong die aan dat instituut verbonden was, deel vier nog eens te laten nalezen door een voor alle betrokken partijen

De Quay

aanvaardbaar onafhankelijk deskundige. De Quays interventie bereikte zelfs het kabinetsberaad, maar zonder resultaat, omdat de inhoud volgens de minister op de procedureel juiste wijze tot stand gekomen was.

De Quay moest er zich nu wel bij neerleggen. Maar toch probeerde hij de ‘onrechtvaardige beoordeling’ van zijn optreden en dat van zijn twee collega-Unieleiders nog recht gezet te krijgen, in deel vijf, waarin De Jong nogmaals over de Nederlandse Unie zou schrijven en tot een finaal oordeel zou komen. Het leidde ten slotte tot een overleg in mei 1973 van de drie Uniemannen met De Jong, zijn staf en het bestuur van het RIOD. Het enige resultaat van de bespreking was dat De Jong in het concept van deel vijf enkele passages ten gunste van het Driemanschap had veranderd. De Quay bleef echter van mening dat De Jong er op belangrijke punten helemaal naast zat. Toen De Quay rond de jaarwisseling van 1973-1974 in

De Haagse Post een portret van Lou de Jong, geschreven door Ischa Meijer, had gelezen, trok hij daaruit de conclusie dat De Jong 'door bezetenheid gedreven niet is af te brengen van een bepaald oordeel en een bepaalde visie, al is die nog zo onjuist en eenzijdig'. Het bewees volgens de Quay dat De Jong ongeschikt was om in opdracht van de regering de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog te schrijven.[9]

De Quay wilde toch niet helemaal zijn mond houden. In een gesprek in 1974 met een onderzoeker van de Nieuw-Guinea-kwestie, vertelde De Quay dat hij ervoor

wilde zorgen dat er materiaal beschikbaar zou komen, waardoor men later kon trachten zich een goed beeld te schetsen van de werkelijke gang van zaken. De Quay zou deze belofte inlossen door overdracht van zijn uitgebreide archief aan het toenmalige Rijksarchief in Den Bosch.[10] In het archief van dertien strekkende meter bevindt zich veel materiaal over de Nederlandse Unie. In 1976 werd door twee medewerkers van het Rijksarchief een interview over de Nederlandse Unie afgenomen met De Quay, dat eveneens wordt bewaard in het archiefde Quay.

Verzoeken om medewerking aan tv- en radioprogramma's en interviews wees hij vanaf de jaren zeventig echter steevast af. Ook al betrof het verzoek een onderwerp, dat los stond van oorlog en bezettingstijd. Wel werkte hij zo af en toe mee aan wetenschappelijk onderzoek. Hij vond dat de teneur van de kritiek geen recht deed aan en geen rekening hield met de waardering voor de Nederlandse Unie, die tijdens haar bestaan en tijdens de bezetting bij velen zeer groot was. Hij vond het helemaal passen bij ‘de moderne voorlichters en maatschappijhervormers, die zich niet beperken tot het blootleggen van onvolmaaktheden en fouten uit het verleden. Ook dat wat waardevol was moet eerst worden afgekeurd en verdwijnen’. De laatste zin uitspraak gaf tevens uiting aan de grote moeite die de diepgelovige katholiek De Quay had met invoering van vernieuwingen zoals die plaatsvond in de r.-k. kerk van Nederland. In de hier geciteerde brief schreef hij ook dat hij geen zin had zich publiekelijk te verdedigen, omdat dat vaak het tegenovergestelde effect had. ‘De aanvallers - die vele media in handen hebben - kunnen er dan nog een schepje bovenop doen. Om die reden zwijg ik en blijf ik zwijgen en hoop ik, dat latere geschiedschrijvers veel zaken zullen recht zetten. En anders, so what’.[11]

In de familiekring werd nooit uitvoerig over het onderwerp Nederlandse Unie gesproken. De Quay liet aan zijn kinderen niet merken dat hij zich ergerde of aangedaan was door de kritiek; hij toonde zich er bijna stoïcijns onder. Maar zijn echtgenote, Maria De Quay-Van der Lande (1901-1988), ervoer ‘de aantijgingen en verdachtmakingen’ als zeer krenkend, zoals De Quays zoon Cas jaren later schreef in een brief aan Ten Have naar aanleiding van het verschijnen van zijn proefschrift over de Nederlandse Unie. ‘De kinderen de Quay hebben nooit getwijfeld’, zo schreef Cas De Quay, ‘dat hun vader een goed vaderlander was en zijn leven voor de goede zaak heeft geriskeerd’. In die brief vertelde Cas ook dat hij in die tijd als ‘zoon van’ veelal in bemoedigende zin erop werd aangesproken. ‘Af en toe proefde ik in bepaalde ontmoetingen iets van: “Je vader, daar was in de oorlog toch wat mee? Toch niet helemaal zuiver op de graat?”’ Heel navrant had Cas de Quay dat ervaren toen zijn tweede zoon in zes-vwo een project over de Nederlandse Unie had en thuis kwam met de vraag: ‘Hoe zit dat nu met opa, volgens mijn leraar heulde hij met de Duitsers, was hij fout?’[12]

Tot slot

Negatieve oordelen over iemands gedrag in de oorlogsjaren - hoe genuanceerd zij ook worden gebracht - gaan toch een eigen leven leiden. Daar kwam nog bij dat De Quay vanaf omstreeks 1970 te boek kwam te staan als een exponent van het rechtse

'establishment', waartegen de strijd van opstandige en progressieve jongeren zich richtten. In de maand van zijn overlijden betitelde een ingezonden brievenschrijver uit Noord-Brabant De Quay als een aartsconservatief. 'Zo wilde hij Brabant zien en houden, en misschien wel heel Nederland: Maria, Brabant en Oranje - dat was zijn levensvervulling.'[13] Het maakt wel duidelijk dat De Quay in veler ogen - zeker in zijn laatste levensperiode - een controversieel persoon was. Ondanks zijn onmiskenbaar grote verdiensten en zijn beminnelijke persoonlijkheid. Misschien lag daarin ook wel zijn zwakte? Het is één van de thema's die in de biografie aan de orde zullen komen. Bovendien zijn er meer momenten in De Quays loopbaan en wat daarover - ook al tijdens zijn leven - allemaal geschreven is, die vragen oproepen. Daarvan getuigen ook de korte biografische schetsen die van hem in de loop der jaren zijn verschenen.[14]

Eindnoten:

1 J. Bank (1985). Het leven van Jan de Quay. Een amateur in de politiek. *De Tijd,* 12 juli, 44-51.
2 J. Rogier (1980). *Zondagskind in de politiek en andere christenen.* Nijmegen: SUN.
3 Wichert ten Have (1999). *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie 1940-1941.* Amsterdam: Prometheus.
4 G. Mak (2004). *In Europa.* Amsterdam: Atlas, 885.
5 Henry Faas (1967). *God, Nederland en de franje, necrologie van het Nederlandse partijwezen.* Utrecht: Bruna, 39.
6 Dagboek, 18-7-1966, Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), 's-Hertogenbosch. Archief-De Quay, inv. nr. 52.
7 Correspondentie met ingenieur R.A. Verweij, 8-1-1968, BHIC. Archief-De Quay, inv. nr. 988.
8 Dagboek, 9-12-71 en 20-12-71, BHIC. Archief-De Quay, inv. nr. 55.
9 Brief aan H.R. de Zaaijer, 23-1-1974, BHIC. Archief-De Quay, inv. nr. 1255.
10 Sinds 2005 wordt het voormalige Rijksarchief Noord-Brabant aangeduid als Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC).
11 Brief aan H. Waesberghe SJ te Zeist, 21 augustus 1974, BHIC. Archief-De Quay, inv. nr. 1015.
12 Brief C.L.M. de Quay aan W. ten Have te Amsterdam, 25 januari 2000 (kopie in bezit van de auteur).
13 'Wat was De Quay voor Brabant?', *De Volkskrant*, 13 juli 1985.
14 J. Bosmans. Jan Eduard de Quay. *Biografisch Woordenboek Nederland.*

De waanzinnige wetenschapper?
De belangstelling voor spiritisme en 'psychical research' van Frederik van Eeden (1860-1932)

Ingrid Kloosterman

Frederik van Eeden (1860-1932) roept niet direct het beeld op van een buitenbeentje. Als schrijver maakte hij deel uit van de beroemde Tachtigers, was één van de oprichters van de Nieuwe Gids *en zijn boeken als* De kleine Johannes *(1884) en* Van de koele meeren des doods *(1900) kunnen ook nu nog op warme belangstelling rekenen. Hij was echter ook arts en psychiater. Terwijl hij in Parijs werkte aan zijn proefschrift kwam hij in aanraking met Georges Debove, een internist die experimenteerde met hypnose. Dit maakte meer indruk op Van Eeden dan de voeding van de teringlijders, waarover zijn dissertatie zou gaan. De merkwaardige hypnotische verschijnselen brachten hem op het terrein van dat wat gewoonlijk wordt gezien als een wat duistere kant van zijn intellectuele bezigheden: zijn interesse in het spiritisme en het daaruit voortvloeiende onderzoek met de naam 'psychical research' of parapsychologie.*

Inleiding

Van Eeden kan worden beschouwd als de belangrijkste Nederlandse pionierparapsycholoog.[1] Hij was één van de eerste Nederlandse intellectuelen die actief geïnteresseerd was in onderzoek naar spiritistische verschijnselen, zoals het waarnemen van geesten en het lezen van gedachten. Van Eedens interesse hierin heeft gezorgd voor flink wat meewarigheid bij zijn biograaf Jan Fontijn. Waar hij Van Eeden in de eerste periode van zijn leven hem zijn kritische interesse in spiritisme nog wel wil vergeven, raakt hij voor de periode na de dood van Van Eedens zoon in 1913 teleurgesteld in zijn meer kritiekloze houding.[2] In dit

artikel zal worden beargumenteerd dat het spiritisme en 'psychical' research door latere historici lange tijd werden gezien als afwijkend, maar dat Van Eedens interesse voor het bovennatuurlijke heel goed te begrijpen is in een bredere culturele context en in het licht van zijn wetenschapsfilosofische opvattingen.

Veelzijdig representant van het fin de siècle

Zijn belangstelling voor spiritisme en 'psychical' research was slechts één van de vele interesses van Van Eeden. Niet alleen was hij een gevierd schrijver, ook was hij pionier op het gebied van de psychotherapie toen hij in 1887 samen met de huisarts Albert Willem van Renterghem een praktijk in hypnotische behandelingen begon. Van Eeden verliet de praktijk in 1893 en richtte vanaf dat moment zijn aandacht meer op filosofische en maatschappijkritische projecten, zoals de stichting van de utopische landbouwgemeenschap Walden.[3] Later zou Van Eeden één van de eersten in Nederland zijn die zich actief met de psychoanalyse bezig hield.

De ideeën en bezigheden van Frederik van Eeden waren ook in zijn tijd zeker niet onomstreden. Zijn literaire werk kon rekenen op forse kritiek van vooral Albert Verwey, zijn wat wereldvreemde kolonie Walden werd afkeurend bekeken door buitenstaanders en zijn filosofische ideeën over de menselijke geest werden lang niet altijd serieus genomen. Maar door zijn vele essays en lezingen en zijn vermogen om mensen bij elkaar te brengen, maakte Van Eeden wel degelijk deel uit van de intellectuele top in Nederland en zelfs daarbuiten. Zo richtte hij in Berlijn in 1912 de Forte-Kreis op, een gezelschap dat 'een wereldraad van wijzen' wilde vormen en waar onder anderen de filosoof Erich Gutkind, de zakenman Walther Rathenau en de schrijver Henri Borel deel van uitmaakten. In zijn Signifische Kring, opgericht in 1918, bevonden zich vooraanstaande Nederlandse wetenschappers zoals de wiskundige Bertus Brouwer en de taalkundige Jacobus van Ginneken.

Door zijn eclecticisme lijkt Van Eeden voor historici in zijn eentje het gehele Nederlands fin de siècle te kunnen personifiëren. Of het nu gaat om het in deze periode opkomende vegetarisme of het anti-vivisectionisme, de verhouding tussen theosofie en kunst eind negentiende en begin twintigste eeuw of de wisselwerking tussen literatuur en wetenschap: Frederik van Eeden heeft zich ermee beziggehouden. Zijn biograaf Fontijn noemt Van Eeden niet voor niets het prototype van de fin-de-siècle man.[4]

Frederik van Eeden als spiritist

In tegenstelling tot zijn bezigheden voor Walden of de hypnotische praktijk met Van Renterghem hield Van Eeden zich niet zozeer in praktische of institutionele zin bezig met spiritisme en 'psychical' research. Hem werd wel regelmatig gevraagd voortrekker te zijn van onderzoek naar het spiritisme in Nederland, maar daaraan had Van Eeden niet veel behoefte.[5] Hij was vooral geïnteresseerd in de theoretische en filosofische implicaties van spiritistische verschijnselen. Van Eeden hield diverse voordrachten

en schreef verschillende essays over het nut en belang van spiritisme en ‘psychical’ research. In het werk met zijn patiënten hield hij bij welke paranormale verschijnselen

Frederik van Eeden door Koos Speenhoff, 1927

zij meedeelden en deed hij experimenten met hen. Daarnaast onderzocht hij internationaal bekende mediums. In januari 1890 hielden Van Eeden en Van Renterghem in hun praktijk een seance met het medium Anna Eva Fay. Deze seance kan worden beschouwd als het eerste Nederlandse parapsychologisch onderzoek.[6] Er werd onderzocht of Miss Fay daadwerkelijk in staat was om voorwerpen vanaf een afstand met haar geest te doen bewegen. Dit experiment was een exacte herhaling van het opvallend succesvolle onderzoek van de bekende Britse natuurkundige William Crookes in 1875. Het experiment in 1890 was echter geen succes. In het verslag van Charles van Deventer - indertijd assistent van de beroemde scheikundige Jacobus Henricus van 't Hoff - werd geconcludeerd: ‘De herhaling eener séance als deze is niet aan te bevelen.’[7]

In 1901 reisde Van Eeden naar Groot-Brittannië om onderzoek te doen naar de prestaties van het medium Thompson. In zijn succesvolle zittingen met Thompson sprak Van Eeden met haar af dat wanneer hij weer terug is in Nederland ze elkaar in hun dromen zullen ontmoeten. Van Eeden was van jongs af aan zeer geïnteresseerd in dromen. Hij hield dromendagboeken bij en was vast van plan een omvangrijke studie over dromen te publiceren. Ook in zijn literaire werk is zijn belangstelling voor spiritisme en ‘psychical’ research terug te vinden, zoals in *Lied van schijn en wezen* (1895) maar ook in *De nachtbruid* (1909). Vanaf 1915 tot 1922 maakte Van Eeden deel uit van diverse spiritistische kringen in Nederland en vooral dit kan Fontijn maar moeilijk plaatsen.

Het spiritisme als afwijking?

Fontijn is niet de enige die van mening is dat Van Eeden zich wat al te kritiekloos verloor in het spiritisme gedurende zijn leven. In haar studie *Freud en Nederland* ziet Ilse Bulhof Van Eeden eveneens als niet geheel toerekeningsvatbaar en maakt hij op haar 'de tragische indruk van een verdwaalde sjamaan'.[8] Een soortgelijke interpretatie is te herkennen in Jan Romeins beroemde interpretatie van spiritisme en aanverwante stromingen als 'kleine geloven' in zijn *Op het breukvlak van twee eeuwen.* Romein ziet deze vorm van idealisme vooral als iets 'ziekelijks' en 'onmenselijks'.[9] Evenals Bulhof en Fontijn trekt Romein de conclusie dat het spiritisme en ook 'psychical' research niet serieus genomen kunnen worden - het zijn excessen van zieke geesten.

Paul van Eeden

Lange tijd hebben (w e t e n s c h a p s) h i s t orici spiritisme en ‘psychical’ research behandeld als afwijkend.[10] Gedurende de laatste twee decennia is hierin verandering gekomen en wordt deze interesse van vooraanstaande intellectuelen geplaatst in de culturele context van die tijd.[11] Het heeft er alle schijn van dat wat we nu als raar of afwijkend bestempelen - zoals interesse in het bestaan van geesten door een vooraanstaande intellectueel als Frederik van Eeden - een eeuw geleden als een stuk minder merkwaardig werd opgevat. In een periode waarin het christendom aan gezag inboette, tegelijkertijd de (natuur) wetenschap grote maar ook beangstigende ontdekkingen deed - zoals de evolutietheorie en de tweede hoofdwet van de thermodynamica - en sociale problemen de kop opstaken, was er ruimte voor een poging om het onstoffelijke te verenigen met wetenschap.

Voor onder andere Duitsland, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Frankrijk zijn pogingen ondernomen om de geschiedenis van het spiritisme en ‘psychical’ research te interpreteren als uitingen van sociale, culturele en politieke onzekerheid. Voor Nederland ontbreken dergelijke studies vooralsnog.

Internationale zielsverwanten

Uit de internationale studies blijkt dat Van Eeden zeker niet de enige pionierpsychiater of -psycholoog was die zich actief bezig hield met het spiritisme. De Amerikaan William James is hier een noemenswaardig voorbeeld van, maar ook de Duitser Gustav Fechner en de Fransman Pierre Janet.

De bakermat van het wetenschappelijk onderzoek naar spiritistische of paranormale fenomenen ligt in Groot-Brittannië. Het was in Londen dat in 1882 de eerste *Society for Psychical Research* (SPR) werd opgericht door intellectuelen als de classicus en dichter Frederic Myers, de natuurkundige William Barrett en de filosoof Henry Sidgwick. Ook de eerder genoemde Crookes was lid van deze vereniging. Bij deze vereniging waren behoorlijk wat vooraanstaande wetenschappers betrokken, maar de SPR was verder niet verbonden aan een universiteit. Wel probeerden ze zo gecontroleerd mogelijk experimenten te doen met mediums en was er een tijdschrift - de *Proceedings* - om de resultaten in te publiceren. Hiermee was de SPR de eerste stap op weg naar het creeren van een wetenschappelijke discipline die zich bezig hield met de bestudering van bovennatuurlijke verschijnselen als het lezen van gedachten, de effecten van hypnose en geestverschijningen.

In Nederland zou het tot 1920 duren voordat er onder voorzitterschap van pionierpsycholoog Gerard Heymans en onder vice-voorzitterschap van de psychiater Gerardus Jelgersma een Studievereniging voor Psychical Research kwam. Tot die

tijd waren er herhaaldelijk oproepen om het inspirerende Britse voorbeeld te volgen. Van Eeden noemde de Britse SPR voor het eerst in 1888, in zijn essay ‘Ons dubbel-ik’. Volgens Van Eeden is deze vereniging een toonaangevend voorbeeld van goede psychologie.[12] Van Eeden merkte tevreden op dat de Britse SPR zijn voorgestelde onder-

zoek naar telepathie, psychokinese, trance en toekomstvoorspelling op zich nam.[13] Van Eeden correspondeerde hierover veelvuldig met Frederic Myers en in 1894 werd hij - gelijktijdig met zijn collega hypnotherapeut Van Renterghem - lid van de Britse SPR.

Over zijn bevindingen met het medium Thompson publiceerde Van Eeden een artikel voor de *Proceedings* van de SPR en hield hij voor het gezelschap ook een lezing hierover. Ondanks dat hij overtuigd was geraakt van de echtheid van de prestaties van Thompson bepleitte hij voorzichtigheid bij de onderzoekers: 'Laat ik mijn tegenwerping aanvullen, door te zeggen, dat de meeste waarnemers zoo niet te goedgeloovig, dan toch zeker te begeerig zijn geweest.' Hier vinden we iets van de kritische houding waardoor Fontijn de belangstelling van Van Eeden voor het spiritisme nog wel kan tolereren. Wat niet wegneemt dat Van Eeden wel degelijk aan de mogelijkheid van het bestaan van paranormale fenomenen geloofde: '(...) het goud der waarheid moet gezift worden uit het erts van tooneelspel en fantasie.'[14]

In 1913 hield Van Eeden voor de Britse SPR een voordracht over dromen. Waar Van Eeden in 1901 nog pleitte voor voorzichtigheid en geduld, is volgens Fontijn deze kritische geest hier welhaast verdwenen. Van Eeden eindigde deze lezing - waarin hij de term 'lucide droom' introduceerde - namelijk met: 'I have a rational certainty of immortality; I know that I, my own self, my memory, is indestructible; but the tremendous question is, what am I to expect? How will it be?'[15] Voor Fontijn is dit een teken dat Van Eeden naarmate de jaren vorderden steeds meer op zoek ging naar het antwoord hierop. Toch is deze lezing juist ook behoorlijk kritisch en nuchter te noemen in zijn conclusie dat: 'To put it all down to "unconsciousness" is very convenient; but then I say that it is just as scientific to use the names Beelzebub, or Belial. I, for one, do not believe in "unconsciousness" any more than in Santa Claus.'[16]

Gevoelsweten

In hetzelfde jaar dat Van Eeden voor de SPR zijn lezing over dromen hield, stierf zijn zoon Paul (1889-1913) aan de gevolgen van tuberculose. Het is volgens Fontijn door het gemis van zijn lievelingszoon dat Van Eeden geheel terechtkwam in '(...) de hallucinerende wereld van het spiritisme'.[17] Fontijns teleurstelling over zijn deelname aan seances in deze periode is overduidelijk: 'Het is typerend voor zijn kritiekloze houding en zijn instabiliteit in die tijd dat hij ertoe overging (...) een spiritistische kring te vormen.'[18] Voor Fontijn is dit zelfs de voorbode van de algehele waanzin die Van Eeden in zijn laatste levensjaren zou overvallen.[19]

Van Eeden publiceerde vlak na de dood van zijn zoon het boekje *Paul's Ontwaken.* Opvallend is daarbij dat het op een andere manier spiritistisch van aard is dan men zou verwachten. Hoewel het medium Annie Bosch - bij wier spiritistische kring Van Eeden zich aansloot in 1917 - regelmatig in contact trad met zijn overleden zoon, was Van Eeden in eerste instantie niet expliciet op zoek naar contact met Paul. Daarvoor was zijn overlijden te vredig: 'De gelukkig gestorvene, de zalige is te zeer "anders" geworden om zich te willen manifesteeren.'[20] Het belangrijkste

dat Van Eeden zei te hebben geleerd van de dood van zijn zoon is het primaat van de onvernietigbare geest. Dit was hem verstandelijk en wetenschappelijk al bekend, maar daar was nu een 'gevoelsweten' bij gekomen.[21] Dit boekje van Van Eeden is van een geheel andere aard dan het vergelijkbare boek eveneens over het overlijden van een zoon van de beroemde Britse natuurkundige en parapsycholoog Oliver Lodge uit 1916. Diens zoon *Raymond* overleed aan het front en in het gelijknamige boek deed hij verslag van de seances waarin zijn zoon verscheen. In zijn boekbespreking noemde Van Eeden 'Raymond' een weliswaar overtuigend relaas, maar: 'Dat neemt echter niet weg dat men steeds critisch moet blijven en op zijn hoede, want in geen tak van weetenschap is het zoo moelijk en zoo noodig echtheid van zelfbedrog naauwkeurig te onderscheiden.'[22]

Het gevoelsweten naar aanleiding van Pauls dood lijkt naadloos aan te sluiten op Van Eedens wetenschapsfilosofische opvattingen.[23] Voortdurend pleitte hij tegen de dogmatische materialistische wetenschap: 'Ik voor mij ben stelliger dan ooit van meening, dat het van te voren verwerpen en niet willen onderzoeken van onbekende en vreemd schijnende dingen, de grootste vijand van wetenschappelijken vooruitgang is'.[24] In een andere voordracht stelde hij: '(...) onze eeuw is zeer nuchter en welbezonnen. Doch uit louter minachting voor hysterie en mysticisme, kon de bezonnenheid wel eens bekrompenheid worden.'[25] Kortom; de wetenschap is het aan haar stand verplicht zich ook bezig te houden met zogenaamde 'bovennatuurlijke' fenomenen.

Onderzoek naar het primaat van de geest

Volgens Van Eeden hoorde de bestudering van het bovennatuurlijke niet thuis in de natuurwetenschap, maar was hier een specifieke rol weggelegd voor een nieuwe tak van wetenschap: 'Bijna alle zoogenoemd bovennatuurlijke dingen, over wier al of niet bestaan thans zoo zeer gestreden wordt, hooren thuis in de psychologie.'[26] Het is juist de psycholoog die weet hoe belangrijk het is leugens en bedrog serieus te onderzoeken en te proberen zich zo min mogelijk te laten meeslepen door wat men wíl zien: 'De psycholoog weet welk een subtiel werktuig de menschelijke ziel is, hij weet wat suggesties en auto-suggesties zijn, en vindt deze terug in de door het medium gestelde voorwaarden.'[27]

Met deze opvattingen trok Van Eeden ten strijde tegen de in die tijd heersende materialistische wetenschap. Van Eeden achtte bestudering van de geest superieur en wilde de oneindigheid van het geestelijke (in tegenstelling tot het vergankelijke stoffelijke) bewijzen. Volgens Van Eeden boden de psychologie en de filosofie het echte, directe weten. De natuurwetenschap was slechts een representatie van de werkelijkheid. Alles wat we kennen, kennen we via het Zelf, via het Ik en dat maakt niet alleen de geest de essentie van ons zijn maar de psychologie ook de belangrijkste tak van wetenschap. Van Eeden voorspelde het 'einde der materialistische periode der natuurweetenschap'[28] en streefde naar een wetenschap waarin het niet-stoffelijke (oftewel de geest) centraal stond.

Dit betekent overigens niet dat hij voor de psychologen een gemakkelijke taak zag weggelegd, zeker niet wanneer ze zouden blijven proberen aansluiting te vinden bij

de dogmatische en materialistische natuurwetenschappen: ‘Vruchteloos ziet men de psychologen om het Zelf heendraaien, als katten voor een spiegel, grijpende naar hun eigen beeld.’[29] Pas wanneer de psychologie haar bijzondere positie in de wetenschap zou accepteren en antimaterialistisch te werk zou gaan kon zij de werkelijkheid echt (be)grijpen.

Hiermee plaatste Van Eeden zijn opvattingen over de psychologie tegenover de ideeën van Wilhelm Wundt, die in 1879 het eerste psychologisch laboratorium ter wereld oprichtte. Wundt streefde er juist naar om een experimentele fysiologische psychologie te vestigen naar voorbeeld van de natuurwetenschappen. In Nederland kwam de psychologie wat later van de grond en daarmee bevond Van Eeden zich middenin de discussie over de invulling van deze nieuwe wetenschap. Het begin van de Nederlandse wetenschappelijke psychologie wordt doorgaans gesitueerd in 1892, het moment dat Heymans de beschikking kreeg over zijn psychologisch laboratorium.

Heymans' filosofie van het psychisch monisme vertoont grote overeenkomsten met de ideeën van Van Eeden. De Nederlands letterkundige Mary Kemperink schaart de ideeën over de psychologie van Van Eeden en van Heymans onder de noemer ‘psychologisch utopisme’.[30] Volgens Kemperink zijn deze pionierpsychologen ervan overtuigd dat de wetenschap psychologie - mits ingevuld op een niet-materialistische wijze - bij kan dragen aan het besef dat we allen deel uitmaken van een universele Ziel of Geest waardoor uiteindelijk eenheid en harmonie in de wereld kan worden bewerkstelligd. In tegenstelling tot Van Eeden was Heymans wel bereid zijn ideeën aangaande het bovennatuurlijke praktisch en institutioneel vorm te geven en de eerste voorzitter van de Nederlandse SPR te worden.

Conclusie

Afgaande op zijn prominente plek in de geschiedschrijving van het fin de siècle en de nog steeds voortdurende literaire waardering van zijn romans, is het op het eerste gezicht lastig het ‘zwarte schaap’ in Frederik van Eeden te herkennen. Hij hield zich echter bezig met spiritisme en ‘psychical’ research en lange tijd werd dat door latere historici gezien als iets afwijkends. Fontijn is van mening dat Van Eeden zich na 1913 geheel verloor in absurde spiritistische praktijken, als voorbode van algehele geestelijke aftakeling. Al vanaf het moment dat Van Eeden promoveerde echter, was hij geïnteresseerd in het bovennatuurlijke. Eventuele waanzin later in zijn leven is dan ook niet voldoende om zijn overgave aan spiritistische praktijken te begrijpen. Het lijdt geen twijfel dat de dood van zijn zoon Van Eeden nog meer aangetrokken deed voelen tot het spiritisme, maar dit voegde slechts een subjectieve dimensie toe aan dat waar hij rationeel en wetenschappelijk al van overtuigd was - het feit dat ‘alles’ uiteindelijk ‘geest’ is. Hiermee plaatste Van Eeden zich tegenover de materialistische wetenschap en het daarmee gepaarde gaande angstbeeld van een koude, onttoverde wereld. Met deze agenda stond Van Eeden - zeker internationaal gezien - niet alleen.

Wellicht door het wegvallen van de kracht van het christelijk geloof en de vele sociale problemen, was gedurende het fin de siècle de behoefte groot aan iets dat het individu ontsteeg - naar verbondenheid met iets

hogers. De (natuur)wetenschap boekte in dezelfde periode grote successen, maar leek tegelijkertijd in de ogen van velen steeds verder weg te geraken van de essentie - het mysterie van het leven zelf. Het is hier dat Van Eeden en consorten een taak zagen weggelegd voor de zielkunde, oftewel de psychologie. Een dergelijke wetenschap zou uiteindelijk de superioriteit en onsterfelijkheid van de geest aantonen en daarmee zelfs bijdragen aan een betere wereld. Hierbij moest de bestudering van bovennatuurlijke fenomenen serieus genomen worden.

Van Eedens belangstelling voor het spiritisme en 'psychical' research eind negentiende en begin twintigste eeuw laat zien dat ideeën over wat wetenschappelijk bestudeerd kan of moet worden door de tijd heen verandert. Tekenend is dat Van Eeden eind negentiende eeuw de psychologie niet alleen als belangrijkste wetenschap bestempelde, maar ook dat hij van mening was dat deze tak van wetenschap de spiritistische fenomenen moest onderzoeken. De Nederlandse pionierpsycholoog Heymans was het hier in eerste instantie mee eens, maar ergens gedurende de twintigste eeuw lijkt de psychologie haar occulte veren wel degelijk te hebben afgeschud.

Eindnoten:

1 Zie ook: Hein van Dongen & Hans Gerding (1983). *PSI in wetenschap en wijsbegeerte: Geschiedenis van het parapsychologisch onderzoek in Nederland.* Deventer: Ankh Hermes, 15.
2 Jan Fontijn (1990). *Tweespalt: Het leven van Frederik van Eeden tot 1901.* Amsterdam: E.M. Querido's uitgeverij, 417.
3 Zie Walter Vandereycken en Ron van Deth (red.) (2010). *Frederik van Eeden, (1860-1932), vergeten psychiater en pionier in de psychotherapie.* Amsterdam: Candide.
4 Fontijn (1990), 598.
5 Zie: Marcellus Emants (1903). Een society for psychical research in Nederland. *Het toekomstig leven 7, 19,* 315-317. En zie brief van Wilhelm Tenhaeff aan Frederik van Eeden van 17-01-1919, te raadplegen in archief Frederik van Eeden in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.
6 Vanzelfsprekend zijn er ook eerdere onderzoekingen geweest, die zich bijvoorbeeld richtten op de verschijnselen van het dierlijk magnetisme (hypnose). Deze seance, echter, is in de proefopstelling werkelijk een poging een parapsychologisch onderzoek te repliceren.
7 Fontijn (1990), 313.
8 Ilse Bulhof (1982). *Freud en Nederland: De interpretatie en invloed van zijn ideeën.* Baarn: Ambo, 112.
9 Jan Romein (1967). *Op het breukvlak van twee eeuwen.* Leiden: Brill, 225.
10 Bijvoorbeeld: Seymour Mauskopf en Michael McVaugh (1980). *The elusive science: origins of experimental psychical research.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, en Janet Oppenheim (1985). *The other world: spiritualism and psychical research in England, 1850-1914.* Cambridge: Cambridge University Press.
11 Zoals: Alex Owen (2004). *The place of enchantment: British occultism and the culture of the Modern.* Chicago: University of Chicago Press, en Heather Wolffram (2009). *The stepchildren of science: psychical research and parapsychology in Germany, c.* 1870-1939. New York: Rodopi.
12 Frederik van Eeden (1890a). Ons dubbel-ik. In *Studies: eerste reeks.* Amsterdam: Versluys, 175.

13 Frederik van Eeden (1890b). De spiritistische Verschijnselen. In *Studies: eerste reeks.* Amsterdam: Versluys, 209.
14 Frederik van Eeden (1904). Over spiritisme. In *Studies: vierde reeks.* Amsterdam: Versluys, 22.
15 Zoals geciteerd in Fontijn, *Tweespalt,* 417.
16 Frederik van Eeden (1913). A Study of Dreams. *Proceedings of the Society for Psychical Research 26*, 431-461, aldaar 442.
17 Fontijn (1990), 431.
18 Jan Fontijn (1994). 'Douwes Dekker is hier. Ben ik welkom?' Van Eedens obsessie voor het spiritisme. *Maatstaf 42*, 2, 1-24, aldaar 5.
19 Fontijn laat Van Eeden zelfs postuum diagnosticeren door de neuropsycholoog Frans Gilson. De ziekte van Binswanger luidt de diagnose. Zie Fontijn (1990), 540.
20 Frederik van Eeden (1913). *Paul's ontwaken.* Amsterdam: Versluys, 66-67.
21 Van Eeden (1913), 14.
22 Frederik van Eeden (1918). Literaire Beschouwingen: Verwey, Henriette Roland Holst, Jacob Israël De Haan, Van Oudshoorn, Louis Couperus, Sir Oliver Lodge. In *Studies: zesde reeks.* Amsterdam: Versluys, 274.
23 Zie ook: Frederik van Eeden (1897). Redekunstige grondslag van verstandhouding. In *Studies: derde reeks.* Amsterdam: Versluys.
24 Van Eeden (1890b), 227.
25 Frederik van Eeden (1890c). Het Hypnotisme en de Wonderen. In *Studies: eerste reeks.* Amsterdam: Versluys, 169.
26 Van Eeden (1890b), 213.
27 Van Eeden (1890b), 236.
28 Frederik van Eeden (1918). Weetenschappelijke Mystiek. In *Studies: zesde reeks.* Amsterdam: Versluys, 176.
29 Frederik van Eeden (1897). Over Hallucinaties. In *Studies: derde reeks.* Amsterdam: Versluys, 149.
30 Mary Kemperink (2011). *Gedeelde kennis: literatuur en wetenschap in Nederland van Darwin tot Einstein (1860-1920).* Apeldoorn: Garant, 214-215.

Biografen: broeders en zusters in subjectiviteit
Lambert Giebels

Jan Fontein heeft met de titel van zijn essaybundel uit 1997 ‘Broeders in bedrog’ iets losgemaakt. Steeds weer zie je de hyperbool in *Biografie Bulletin* terug. Ik versta Fonteins uitdagende titel van zijn essaybundel als een metafoor. Bedrog in strafrechtelijke zin veronderstelt boos opzet. Ik mag hopen dat Jan ons biografen daarvan niet beticht. Maar het is waar, het genre van de biografie brengt onvermijdelijk een grote mate van subjectiviteit met zich mee. Hella Haase heeft het eens gezegd: ‘De biografie is een literair genre’. En het is, geloof ik, Harry Mulisch die het fraaie aforisme heeft geponeerd: ‘Zoals de roman een verzonnen roman is, zo is de biografie een gedocumenteerde roman.’ Ook Fontein wijst erop dat de literaire aanpak van de biografie de kans van subjectivisme in zich bergt.

De subjectiviteit van de biografie komt in het bijzonder tot uiting in de selectie van het materiaal. Ik heb dit ervaren bij de voorbereiding van mijn biografie *Beel. Van vazal tot onderkoning* uit 1995. Gedurende de vijf jaar die ik ermee bezig ben geweest heb ik van de boeken, archieven, getuigen die licht konden werpen op de persoon van Beel en op zijn functioneren in de ambten die hij heeft bekleed een slechts moeilijk te schatten deel bestudeerd, doorvorst en geinterviewd - zou het 20%, 30% zijn? Zeker niet meer dan 50%. De excerpten uit literatuur, aantekeningen uit archieven en gespreksnotities bevatten op hun beurt slechts procenten van wat gelezen, aangetekend en gehoord is. Ten slotte, van dit in 15 ordners opgeborgen grondmateriaal - één ordner per hoofdstuk - is hooguit 5% terug te vinden in mijn boek. Eenvoudige berekening leert dat slechts een fractie van potentieel relevante informatie over de figuur Beel in diens biografie is terug te vinden. Van één leven zijn honderden biografieën te schrijven. De lezer die een klassieker als *Ulysses* kent, is zich daarvan bewust. In dit volumineuze boek heeft James Joyce in gecondenseerde vorm één dag samengevat uit het leven van Stephen Dedalus met Molly en Leopold Bloom. Het leven van Beel bestreek ruim zesentwintig duizend dagen, waarin honderden, zo niet duizenden mensen op enigerlei wijze een rol hebben gespeeld.

Het is voor een biograaf onmogelijk een objectieve verantwoording te geven van de selectie die hij uit zijn grondmateriaal maakt. Dat brengt, als gezegd, het literaire genre met zich mee. De grote en kleine intriges in het levensverhaal naspeurend, moet de biograaf voortdurend rekening houden met compositie, stijl en, niet te vergeten, de omvang van zijn boek. Ik wil enkele voorbeelden geven uit mijn Beel-biografie die illustreren voor welke subjectieve keuzen je als biograaf zoal komt te staan.

Eerst een voorbeeld van de interpretatie van bronnen waarop je stuit. Voor Beels levensverhaal is cruciaal zijn ontslag als gemeenteambtenaar van Eindhoven tijdens de Duitse bezetting. Met ingang van 1 februari 1942 werd door Seyss-Inquart in Eindhoven de NSB'er H.A. Pulles tot burgemeester benoemd - voor liefhebbers: de voormalige veearts Pulles heeft model gestaan voor Doctor Vlimmen in het gelijknamige boek van Roothaert. Op 7 februari schreef Beel de nieuwe burgemeester: 'Naar aanleiding van Uwe benoeming tot Burgemeester dezer gemeente moge ik het volgende onder uw aandacht brengen: Uw streven als nationaal-socialist is gericht op verwerkelijking der nationaal-socialistische gedachte op elk terrein van het maatschappelijk leven. Als katholiek is het mij onmogelijk, hieraan, op welke wijze dan ook mede te werken. Ik zie mij dan ook genoopt mijn ambtelijke functie ter beschikking te stellen [...] Ik zal het zeer op prijs stellen, Uwe beslissing op zeer korte termijn te vernemen.' Tien dagen later ontving Beel de mededeling, ondertekend door burgemeester en gemeentesecretaris: 'Dr L.J.M. Beel wordt ingaande 1 maart 1942 eervol ontslag verleend.' De interpretatievraag is: had Beel nu ontslag genomen of gekregen? Na de oorlog heeft Beel op grond van de wet Rechtsherstel bij de gemeente schadevergoeding gevorderd voor het na zijn ontslag gederfde ambtelijke inkomen. Een anonieme notitie bij Beels aanvrage maakt voor B&W een kanttekening bij de door Beel in zijn brief aan Pulles gebezigde bewoording 'mijn functie ter beschikking stellen' - die de wet niet kende. De anonymus zegt ervan: Het is een tussenvorm tussen ontslag op verzoek en niet op verzoek.' B&W verleenden Beel de gevorderde schadevergoeding. Na de bevrijding van Eindhoven in september 1944 werd Beel wegens zijn ontslag tijdens de bezetting door oud-illegalen als een der hunnen omarmd. Beel heeft tijdens de bezetting echter geen illegale activiteiten ontplooid - dat zou ook onverantwoord zijn geweest bij zijn zware gezin, van wie de twee oudste zwakzinnig waren. Niettemin heeft hij zich de status van oud-illegaal gewillig laten aanleunen. Dat bracht hem vanuit het bevrijde zuiden naar Londen, waar koningin Wilhelmina een welgevallig oog liet vallen op de gemankeerde oorlogsheld. Zij benoemde hem tot minister in het laatste kabinet-Gerbrandy, wat het startpunt werd voor een ruim dertigjarige politieke carrière.

Had ik Beel zijn pretenties van vermeende oud-illegaal moeten ontzeggen? Ik heb dat niet gedaan. Ik heb de zin uit zijn brief van 7 februari 1942 'Ik zie mij genoopt mijn functie ter beschikking te stellen' geïnterpreteerd als een moedige verzetsdaad - Nederlandse ambtenaren die tijdens de bezetting hun functie in de waagschaal stelden waren uiterst zeldzaam.

Ander voorbeeld: het bepalen van beweegredenen van je held. Ik heb in mijn biografie ruim aandacht besteed aan de encycliek *Quadragesimo Anno* van paus Pius XI uit 1931 - waaraan een andere biograaf van Beel waarschijnlijk zou zijn voorbijgegaan. Ik heb beweerd dat dit pauselijk schrijven belangrijke invloed heeft gehad op de politieke koers die Beel na de oorlog koos. Hij heeft dat zelf niet expliciet gezegd. Ik heb het afgeleid uit indirecte aanwijzingen. Toen Beel in 1946 zijn eerste kabinet formeerde, zette hij een geheel nieuwe poli-

tieke koers uit door als leider van de Katholieke Volkspartij de socialistische PvdA als coalitiepartner te kiezen. Hij noemde zijn rooms-rode coalitie 'Het Nieuwe Bestand', en nam daarmee afstand van de vooroorlogse Nolens-doctrine: alleen bij uiterste noodzaak. Beels keuze was geheel in de lijn van Pius XI, die in zijn encycliek met zoveel woorden had gezegd: 'dat hun eisen [die van de sociaal-democraten] de rechtmatige eisen der christelijke maatschappijleer immers sterk nabij komen.' Dat Beel *Quadragesimo Anno* inderdaad had bestudeerd, leek me voor de hand te liggen. Had de paus zijn encycliek niet ingeleid met de krachtige volzin: 'Krachtens het feit dat Ons door God de schat der waarheid is toevertrouwd, en krachtens Onze strenge plicht, de zedenwet in volle omvang te verkondigen, te verklaren, en - of de mensen het bevalt of niet - op haar naleving aan te dringen, vallen niet alleen kwesties van sociale, maar zelfs van economische aard onder Onze bevoegdheid en hebben wij hierin in hoogste instantie uitspraak te doen.' Ik heb aangenomen dat de katholieke politicus de Heilige Vader diens aanspraak, op sociaal en economisch terrein de waarheid in pacht te hebben, volmondig heeft erkend, en ernaar heeft gehandeld.

Wat doe je wanneer je een essentiële bron wordt onthouden? Ga je er dan maar aan voorbij? Of probeer je er iets van te maken? Ik werd voor die vraag gesteld toen ik mij verdiepte in de Greet-Hofmansaffaire. De affaire kwam in de openbaarheid toen het Duitse blad *Der Spiegel* op 13 juni 1956 onthulde dat aan het Nederlandse hof zich in de gedaante van de gebedsgenezers Greet hofmans een 'Raspoetin' had genesteld. Het leidde tot wat in die tijd een probaat middel werd geacht: er werd een commissie van drie wijze mannen gevormd, waarvan Beel de leiding van op zich. Alhoewel al demissionair, legde hij zijn ministerschap neer om het koninklijk paar de weg te wijzen in de pijnlijke situatie die het artikel in *Der Spiegel* had geschapen. De commissie-Beel kwam na enkele maanden met een advies waarin enkele krachtige ingrepen in de hofhouding werden aanbevolen, die op 24 augustus werden publiekgemaakt. Wat niet werd gepubliceerd was het rapport van de commissie, waarin haar voorgestelde maatregelen waren gemotiveerd. Het verdween in het Koninklijk Huisarchief (kha)

Een pikanterie was dat prins Bernhard, die ik voor mijn Beel-biografie uitvoerig heb geïnterviewd, vond dat ik als biograaf van Beel van diens rapport moest kennisnemen. Toen ik me met deze prinselijke introductie, meldde bij de directeur van het kha, kreeg ik echter te horen dat niet de prins, maar koningin Beatrix daarover besliste, en die gaf me geen toegang tot haar archief. Ik kwam wel zover dat ik de zogenoemde Greet-Hofmansaffaire kon terugbrengen tot een Soestdijk-kwestie, te weten een dreigende echtscheiding van Juliana en Bernhard die waarschijnlijk tot abdicatie van de koningin had geleid, en wellicht tot een complete koningskwestie. Ook werd me duidelijk dat prins Bernhard het artikel in *Der Spiegel* had ingestoken. Al met al kwam ik tot de conclusie: 'De maatregelen die uit het rapport van de commissie-Beel zijn voortgevloeid, de gedwongen breuk van Juliana met haar vriendin Greet Hofmans, het ontslag van enkele leden van het hofpersoneel en de verbanning van de conferenties van de Hofmansgroep van het

Oude Loo, ontberen een motivering.'

Dat was anno 1995 boud gesproken. Tot de prerogatieven van de koningin behoort ook, zo bleek, haar favoriete historicus uit te kiezen. Wat mij, ondanks een procedure tot bij de Raad van State, was onthouden, werd in 2006 wel aan Cees Fasseur toegestaan. Hij kreeg niet alleen inzage in het dossier over de affaire, dat Beel in 1957 op het kha had gedeponeerd, hij kreeg bovendien toestemming het rapport van de commissie-Beel dat zich daarin bevond als bijlage te publiceren bij zijn boek uit 2008 *Juliana&Bernhard. Het verhaal van een huwelijk. De jaren 1936-1956.* Fasseur schrijft daarin dat Bernhard een goed ding heeft gedaan door met zijn ingestoken artikel in *Der Spiegel* de etterende zweer door te prikken die de Soestdijk-kwestie gaandeweg was geworden. Inderdaad, nu ik eindelijk het rapport van de commissie-Beel heb kunnen bestuderen, moet ik terugkomen op mijn conclusie uit 1995. De commissie heeft wel degelijk de maatregelen gemotiveerd die zij in 1956 heeft voorgesteld. Want het was geen vertoning: een gebedsgenezeres die met haar esoterische 'doorgevingen' de koningin manipuleerde, de kliek rond Hofmans op paleis Soestdijk en de pacifistische conferenties op het Oude Loo, waar de meest baarlijke onzin werd uitgekraamd. De lezer zal geneigd zijn te concluderen dat ik als Beel-biograaf de zaak dus beter aan me had voorbij kunnen laten gaan. Ik heb echter de illusie dat ik door mijn ijveren de Soestdijk-kwestie in de publiciteit te brengen de openbaarmaking ervan heb bevorderd.

Tenslotte, hoe ga je met anekdotes om? Beel werd in 1959 commissaris bij Zwanenberg Organon in Oss. Organon was in die tijd bezig een anticonceptie pil, lyndiol, te ontwikkelen, die een ongekend commercieel succes zou blijken. Toenmalig president-directeur van Organon baron G. Kraijenhoff vertelde me dat toen de raad van commissarissen werd geconsulteerd over het in productie brengen van de pil, de katholiek Beel daar terughoudend op reageerde. Volgens Kraijenhoff heeft hij hem op het spoor gezet van de progressieve bisschop van Den Bosch monseigneur Bekker. Bekkers gaf Beel de vraag voor de president-directeur van Organon mee wat er zou gebeuren als Organon de pil niet in productie nam. Deze kon met grote stelligheid ten antwoord geven dat dan een buitenlands chemisch bedrijf ermee aan de haal zou gaan. Dit was, nog steeds volgens Kraijenhoff, voor de monseigneur voldoende reden om het Osssche bedrijf in zijn diocees het *nihil obstat* te verlenen. Was dit smeuïge verhaal waar? Beel en Bekkers waren overleden. Hun kon ik het niet vragen. Ik heb er voorzichtigheidshalve de opmerking bij geplaatst: 'De bisschop zal over deze netelige kwestie wel niet het Vaticaan hebben geconsulteerd. 'Praatvaer Kraijenhoff had nog een aardige uitsmijter voor me in petto. Hij vertelde dat de directie van Organon haar overwegend katholieke werkneemsters uit Oss en omgeving niet in gewetensnood wilde brengen door hen de strips voor de pil te laten maken en inpakken. Zij besloot dit werk daarom uit te besteden, en vond daarvoor ...een nonnenklooster, waarvan de zusters graag een centje bij wilden verdienen voor het godsvruchtig werk dat zij verrichten. De lezer vindt wellicht dat ik deze pikanterie wel eens had mogen checken door een van

die godsvruchtige nonnen op te sporen. Ik heb dat niet gedaan. Ik vind dat je aardige anekdotes in je biografie kunt inweven met de overweging *si non e vere bene trovato*. Ik ben wat dat betreft besmet met hetzelfde virus als de Engelse historicus A.J.L. Taylor, van wie H.L. Wesseling in *Onder historici* schrijft: 'dat als hij de keuze had tussen accuraat en saai, en minder accuraat maar leuk, hij voor het laatste koos.'

Het subjectivisme van de biograaf, die een onderhoudend boek wil schrijven, levert niet per sé bedrog op, maar in die zin heeft Jan Fontein gelijk: de lezer van een biografie moet erop bedacht zijn dat de waarheid die de biograaf poneert niet altijd de hele of laatste waarheid is.

Een interview met Jo Tollebeek over het schrijven van een dubbelportret

'Als je lid wordt van de stam, ben je je positie als onderzoeker kwijt.'

Joke Corporaal

De één was voor een wetenschappelijke benadering van literatuur. Hij schreef een monumentaal overzicht van de Nederlandse literatuur en documenteerde ook zijn eigen leven obsessief in talloze lijstjes. De ander gruwde van zo'n boekhoudkundige benadering, schreef talloze essays en kritieken en dweepte met de literaire kringen van Parijs. Maar samen vertegenwoordigden Jan te Winkel (1847-1927) en Willem Byvanck (1847-1925) wél het literaire establishment in het Fin de Siècle, een periode waarin de literatuurwetenschap een academische discipline werd. Hoe verhouden hun levensverhalen zich tot elkaar en tot de instititutionalisering van de geesteswetenschappen? De Belgische cultuurhistoricus Jo Tollebeek deed er vijf maanden onderzoek naar in de Koninklijke Bibliotheek en presenteerde zijn resultaten op 24 maart in de publiekslezing, die nu in uitgebreide vorm is gepubliceerd: 'Mannen van karakter. De wording van de moderne geesteswetenschappen'.

Tijdens het uitvoeren van je archiefonderzoek hield je een weblog bij. Op 20 november 2010 schreef je: 'Al dat materiaal, hoe fragmentarisch en anekdotisch ook, zal mij toelaten meer over de beoefening van de geesteswetenschappen in het "klassieke tijdvak" van hun geschiedenis, de jaren 1870-1914, te zeggen dan wat ik te weten kan komen uit allerlei gepubliceerde geschriften.' Had je vooraf al een keuze gemaakt voor de twee uiteindelijke hoofdpersonen?

'Nee, de uitnodiging van de Koninklijke

Bibliotheek (KB) was een open uitnodiging. Ik wilde eerst kijken welke collecties de bibliotheek bezit. Ik heb als historicus een brede interesse, maar ben toch vooral werkzaam op het terrein van de negentiende en twintigste eeuw. Het stond vast dat een onderzoek naar de zestiende of zeventiende eeuw voor mij niet uit te voeren was in zo'n korte tijd. De enige begrenzing die ik had gemaakt, was daarom wel dat het een negentiende- of twintigste-eeuws onderwerp zou worden. Dat Te Winkel en Byvanck uiteindelijk kwamen bovendrijven, was eigenlijk een groot toeval. Ik heb me uiteraard laten adviseren door bibliotheekmedewerkers. De collectie Te Winkel is erg omvangrijk, maar hij werd mij afgeraden, iedereen vond Te Winkel saai. Er was een negatieve dynamiek om hem heen ontstaan.'

Wat zijn volgens jou de voordelen van het dubbelportret dat je geschetst hebt boven een monografie?

'Ik heb aanvankelijk wel gedacht aan een portret van één persoon. Wat betekende de verwetenschappelijking van de literatuurwetenschap voor Te Winkel? Maar ik realiseerde me ook dat Te Winkel niet onaangevochten was, waardoor het beeld eenzijdig zou kunnen worden. Het was zoeken naar een tegenfiguur, naar een haast karikaturale correctie. Ik was uiteindelijk erg tevreden over de combinatie Te Winkel en Byvanck, ik denk dat het verhaal er complexer en genuanceerder door geworden is.

Zijn je verwachtingen achteraf uitgekomen? Verduidelijken de levensverhalen van Te Winkel en Byvanck de ontwikkeling van de geesteswetenschappen?

'Ik denk dat het voor een wetenschapshistoricus belangrijk is om verder te gaan dan een reconstructie van de theoretische discussies, die vaak normatief van aard zijn. Wat betekent het als mensen zeggen: 'Ik wil wetenschapper zijn'? Wat doen ze dan precies? Hoe gaan ze bijvoorbeeld om met collega's? Dat soort vragen laat zich alleen beantwoorden op basis van ongepubliceerd, uitzonderlijk materiaal. Ik denk dat het goed is je materiaal op een afstandelijke manier te benaderen, om je als het ware als een antropoloog op te stellen. Als je zelf lid wordt van de "stam" ben je je positie als onderzoeker kwijt.'

Uit jouw blog blijkt dat je in het archief nog op de ouderwetse manier werkt, met pen en papier. Hoe is het je gelukt in korte tijd zo enorm veel materiaal door te werken?

'Dat is de luxepositie van het KB-fellowship: je hoeft verder niets te doen en er is verder ook geen afleiding, dus je hebt een zee van tijd. Ik gaf geen colleges, uitgezonderd een enkele masterclass. Het werken met pen en papier gaat aan de ene kant trager, maar het voordeel is wel dat je direct gedwongen bent structuur aan te

brengen in het verhaal, om afstand te houden en je af te vragen ‘wat betekent dit nu?’ Om niet alle mooie anekdotes te noteren. Anekdotiek houdt ook altijd het gevaar in dat je je te zeer met je personages vereenzelvigt, je moet proberen een ironische houding ten aanzien van hen aan te nemen.’

Je karakteriseert Te Winkel en Byvanck als 'mannen van karakter'. Allebei vonden ze volgens jou orde, stiptheid en discipline essentiële eigenschappen voor wie literatuur bestudeerde of bewaarde. Hoe had iemand als Jan te Winkel volgens jou gereageerd op het huidige, enorme aanbod aan informatie?

'Te Winkel, met zijn hang naar verzamelen, zou het, denk ik, moeilijk hebben gehad. Er waren maar enkele professionele neerlandici en Te Winkel was één van hen. Hij kon het veld van zijn discipline dus goed overzien. Hij behoorde tot de auteurs die rond 1900 grote synthesen schreven vanuit een vast referentiekader, bijvoorbeeld een nationaal kader. Dat kader zorgde er ook voor dat hij nieuwe gegevens bij het verzamelen vrij snel een plaats konden geven. Zo'n houding hebben wij niet meer. Er verschijnt nu bovendien elk uur wel een artikel over de Nederlandse geschiedenis, zo'n 25 per dag. Dat dwingt je essayistischer te werken.'

Hoe rijm je de combinatie van Te Winkels liefde voor het academische wereldje, zijn ijdelheid en zijn afkeer van esthetische oordelen over literatuur?

'Hij was iemand die op status gesteld was, die van een boventijdelijk statuur was. Hij realiseerde zich dat hij een boek moest schrijven dat hem zelf moest overleven, en hij deed dat door niet te oordelen, maar schrijvers te bestuderen in de context van hun tijd. In zekere zin is hij in die opzet ook heel goed geslaagd, zijn werk wordt nog steeds gebruikt. Het verlangen om zo'n monument neer te zetten is overigens wel heel negentiende-eeuws, en wij zien nu ook dat er heimelijk toch wel oordelen in zijn werk zijn geslopen.'

Je beschrijft in je lezing de periode waarin de geesteswetenschappen een academische discipline worden. Tegelijk geef je aan dat de literatuurwetenschap, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de studie van de geschiedenis, geen academisch monopolie wist te verwerven. Hoe verhouden deze twee processen zich volgens jou tot elkaar?

'Het blijkt voor de literatuurwetenschap vreselijk moeilijk om het academische monopolie te verwerven. Dat heb je in de geschiedenis, of zelfs in een nieuwere discipline als de kunstgeschiedenis, niet. Literatuurwetenschappers stelden zichzelf de vraag: moeten we oordelen over literatuur of moeten we het over de context hebben? Ze moesten daarbij voortdurend rekening houden met tegenstemmen uit de literatuur zelf en uit de literatuurkritiek. Die spanning bestond en bestaat veel minder in de geschiedwetenschap. De literatuurwetenschappers zagen hun werk niet als een beroep, maar als een roeping. De discussie die ze voerden, die een methodologische en ethische component heeft, is blijven doorgaan tot nu. Literatuurwetenschap is geen louter zakelijke wetenschap. Dat heeft ook te maken met het huiselijke karakter van een dergelijke discipline: wetenschappers werken niet in een laboratorium maar

vanuit huis, al is dat vanaf de jaren tachtig met de schaalvergroting, de grotere aantallen studenten, en de gewijzigde publicatiecultuur wel aan het veranderen.’

In je blog 'Feestgedruis' (10 november 2010) creëer je een fraai contrast tussen de verheven sfeer bij de presentatie van een antiek boek en de verzekering door een medewerker van de KB dat de vitrine waarin het kostbare werk komt te liggen 'hufterproof' is. Ik moest bij het lezen van deze passage denken aan het begin van jouw lezing, aan de onrust in de geesteswetenschappen waarnaar je verwijst. Denk je dat het maatschappelijk draagvlak voor de geesteswetenschappen aan het veranderen is?

'Ik denk dat er een probleem is inzake het politieke draagvlak. Politici houden nu eenmaal meer van de toegepaste wetenschappen, van innovatie en dergelijke. Dat probleem geldt niet alleen voor de literatuurwetenschap, maar voor alle gedrags- en geesteswetenschappen, en ook voor bijvoorbeeld de fundamentele biomedische wetenschappen, omdat die onderzoekers geen patiënten zien. Het gebrek aan politiek draagvlak vertaalt zich naar het maatschappelijke draagvlak. Voor veel mensen is kennis van de geschiedenis en de literatuur geen vanzelfsprekend goed meer. Dat was rond 1900 heel anders. Tegenwoordig kun je heel goed een beschaafd mens zijn zonder die kennis. We moeten ons daarom ook afvragen in welke mate de themata nog actueel zijn.'

Na afloop van je lezing stelde een Groningse hoogleraar cultuurgeschiedenis je de vraag of het subsidiebeleid van NWO nog wel adequaat is. In zijn optiek zijn het de Te Winkels die de subsidies binnenhalen. Deel je zijn mening?

'Ik zei bij de lezing al dat ik me wat ongemakkelijk voel bij het bashen van NWO. Het is bovendien een probleem dat niet alleen in Nederland speelt, maar overal. Over het algemeen geldt, denk ik wel, dat je je steeds moet afvragen of je subsidiebeleid nog wel past. Dat beleid is niet iets wat je de wetenschappers van buitenaf kunt opleggen of opdringen, maar wat van binnenuit gestuurd zou moeten worden. Ik zou de historici en de literatuurwetenschappers dan ook willen oproepen een verstandige en zelfbewuste dialoog aan te gaan met NWO.'

En nu? Ligt er een biografie van Te Winkel in het verschiet?

Lacht. 'Nee, ik ben al lang weer terug naar de killing fields van het universitaire leven en geef veel colleges. Ik weet ook niet of ik wel een biografie van Te Winkel zou willen schrijven, misschien vind ik hem daarvoor ook te eendimensionaal. Als je besluit om drie of vier jaar van je leven aan iemand te wijden, moet je zo iemand niet te snel door hebben, de persoon moet ook een beetje moeilijk zijn. Het idee van een dubbelbiografie spreekt me echter wel aan. Deze kleine test heeft mij wel het gevoel gegeven dat ik dat op grotere schaal wel eens wil proberen.'

Mannen van karakter. De wording van de moderne geesteswetenschappen
ISBN 978 90 351 3640 3

Amsterdam, Bert Bakker, 2010
104 pp, €14,95

Het onverwachte leven van Isabella Gardner

Diederik Oostdijk

Bespreking van Marian Janssen (2010). Not at All What One Is Used To: The Life and Times of Isabella Gardner. *Missouri: University of Missouri Press.*

Het leven van de gefortuneerde maar vergeten Amerikaanse dichteres Isabella Gardner (1915-1981) was inderdaad niet wat je ervan zou verwachten. Dit blijkt uit Marian Janssens uiterst gedegen en prachtig geschreven biografie *Not At All What One Is Used To.* Het boek is gebaseerd op tientallen interviews en honderden ongepubliceerde brieven die Gadners ongewone leven kenschetsen. Dat leven was groots en meeslepend en als dochter van een welgestelde en prominente Bostonse familie deed Isabella Gardner nooit wat er van haar werd verwacht. Zo presteerde ze slecht op school, veroorzaakte een auto-ongeluk, werd actrice, had ze een affaire met een getrouwde Ierse man en trouwde met haar veel oudere dramadocent, de onbetrouwbare Harold Van Kirk. Dit is nog maar het begin van haar smeuïge levensverhaal dat vermakelijk zou zijn als het niet zo sneu eindigde. Gardner trouwde nog drie keer - met de gedreven Joods-Amerikaanse fotograaf Maurice Seymour, met de trouwe maar wat gezapige telg van de welvarende McCormick familie uit Chicago, Robert Hall McCormick III, en uiteindelijk met de liefde van haar leven de dichter en criticus Allen Tate. Uit de huwelijken met Van Kirk en Seymour werden een dochter en een zoon geboren. Hun levens verliepen nog dramatischer dan dat van hun moeder. Zij liep hersenschade op nadat ze in elkaar werd geslagen na een cocaïnefuifje en woonde daarna permanent in een psychiatrische inrichting; hij werd hoogstwaarschijnlijk vermoord in Zuid-Amerika na een desastreuze boottocht op zijn peperdure jacht. Als lezer voel je de tragedies aanzwellen en wordt het bijna pijnlijk om de details van Gardners verdrietige leven te lezen. Haar dramatische levensverhaal speelt zich af tegen de achtergrond van de welvarende maar angstige Koude Oorlogsjaren die door Janssen kleurrijk worden verbeeld. Het lezen van *Not At All What One Is Used To* geeft je niet alleen inzicht in het rijke leven van een aristocratische Amerikaanse vrouw, maar ook een tijdsbeeld van een hardvochtige samenleving die razendsnel veranderde na de Tweede

Wereldoorlog. *Not At All What One Is Used To* is een literaire biografie in alle betekenissen van dat begrip. Het is wijs en poëtisch geschreven en heeft de verbeeldingskracht en fijnzinnigheid van een roman. Toch voelt het verhaal levensecht aan omdat het feitenrelaas zo gedetailleerd, uitgebreid en overtuigend is.

Gardners carrière als dichter is, naast haar bijzondere levensloop, Janssens aanleiding voor het schrijven van de biografie. Opvallend genoeg wordt Gardners schrijverschap door de vele perikelen in haar leven steeds naar de achtergrond gedrukt, zowel door de dichter zelf als door de biografe. Vanuit een literair-historisch perspectief is dat het meest bijzondere aspect van het boek. Toen Gardner getrouwd was met McCormick, in het Chicago van de jaren vijftig, belandde ze in het literaire wereldje via het tijdschrift *Poetry.* Schrijven deed ze al heel lang, maar ze ging het professioneler aanpakken toen haar gedichten werden geplaatst door *Poetry's* hoofdredacteur Karl Shapiro die haar vroeg om eens langs te komen op zijn kantoor. Ze werd zijn eerste lezer en later co-redacteur. Ze las en selecteerde alle gedichten die naar dat prestigieuze tijdschrift werden gestuurd en raakte zo ingewijd in alle literaire trends. Haar lyrische onbevangen en mythisch getinte gedichten pasten niet helemaal in het conservatieve tijdgewricht. Ze vielen daardoor wel extra op, net als zij overigens. Met welvend rossig haar en flamboyante jurken kon niemand om haar heen. Kortstondig publiceerde ze in alle beroemde tijdschriften en werden haar bundels genomineerd voor de belangrijkste literaire prijzen. Door haar talent, haar markante verschijning, haar achtergrond en connecties werden deuren geopend die voor andere dichters gesloten bleven. Ze had bovendien tijd en geld om echt iets van haar loopbaan als dichter te maken. Niets stond een gouden loopbaan in de weg.

Toch haalde Gardner er niet uit wat er in zat. De verspilling van haar talent valt in het niets bij de verspilling van de levens van haar kinderen, maar is toch ook heel pijnlijk om te lezen. Gardner had waarschijnlijk het talent om tot de beste dichters van haar generatie te horen, zoals haar neef Robert Lowell en haar bevriende collega Elizabeth Bishop. Toch beleefde ze nooit zo'n doorbraak als hen en is haar oeuvre opvallend klein. Wat ging er mis? Het antwoord op deze vraag lijkt te liggen in een uitspraak van Gardner zelf: 'I am almost neurotically uncompetitive.' Janssen geeft aan dat Gardner in een eerdere fase in haar leven een gevierd actrice had kunnen zijn, maar dat het heilige vuur ontbrak. Hetzelfde kan gezegd worden over haar schrijverscarrière. De werkelijke passie die Lowell en Bishop jarenlang aan de dag legden was er niet. Verrassend genoeg stak Gardner haar tijd en energie wel in het stimuleren en steunen van anderen, zowel met raad en daad. Velen waren haar daar erkentelijk voor, maar ze gaf ook grif aan egocentrische haaibaaien, zoals Edward Dahlberg. Bovendien werd ze vele malen uitgeknepen of bedonderd, onder andere door Beat-dichter Gregory Corso die beweerde dat Gardner manuscripten had gestolen, daar geld voor wenste van haar en dat ook kreeg. Dat ze deze schaamteloze uitbuitingen lijdzaam onderging, zegt veel over haar persoonlijkheid. Het feit dat ze zich niet meer op eigen talent richtte is vanuit een psychologisch oogpunt fascinerend, maar toch moeilijk te begrijpen.

Haar carrière kwam helemaal tot stilstand toen ze Allen Tate ontmoette. Tate was een toonaangevende, zuidelijke criticus op leeftijd en een dichter onherroepelijk op zijn retour. Dat hij een veel jongere Gardner uit Boston aan de haak kon slaan, voelde voor hem alsof hij de Amerikaanse Burgeroorlog in zijn eentje had gewonnen, een eeuw na dato. Voor haar was hem behagen belangrijker dan haar pen op te pakken. Zo vroeg ze zichzelf af:

> *'Maybe if a woman truly loves a man as I do Allen and makes her life with him she can't write poetry? Maybe a woman with children shouldn't write poetry or a woman with "a touch of the poet" shouldn't have children? Anyway, I am feeling inadequate on all fronts except for Allen and me.'*

Lag het aan Gardners geïnternaliseerde vrouwbeeld dat ze niet succesvoller was, of was haar devotie voor Tate een excuus om maar niet aan het schrijven toe te komen? Of was ze gewoon minder gepassioneerd dan andere dichters? Toen ze een aantal jaren later door Tate werd ingeruild voor een jonge non die hij uit het klooster had gelokt, trok Gardner zich gedesillusioneerd terug in het Chelsea Hotel in New York. Omgeven door kunstenaars en junkies sleet ze daar haar laatste jaren, met nog maar een onverwachte partner, een zwarte man die drugs gebruikte en gokte en haar regelmatig sloeg. Toen hij haar arm brak, verbrak ze uiteindelijk de relatie, maar ze stopte hem, zijn zoon en zijn nieuwe vrouw en hun nieuwe baby daarna toch geregeld geld toe. Waarom toch, vraag je je als lezer af. Kon ze moeilijk nee zeggen, of besefte ze niet dat ze uitgebuit werd? Was het een soort zelfhaat die haar deed besluiten om mensen te blijven steunen, zelfs als die haar vernederd hadden? Janssen roept al deze vragen op, maar kan ze niet allemaal beantwoorden. De reden voor de ontluisterende ontmanteling van Gardners dichterlijk talent blijft daardoor een mysterieus en triest gegeven.

Parijs als ideeënparadijs
Paul van der Steen

Bespreking van Graham Robb (2010).* Parijzenaars. *Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
Philip Blomm (2011).* Het verdorven genootschap. *Amsterdam: De Bezige Bij

Plek en personen recht doen. Kan dat? Graham Robb en Philipp Blom proberen in hun boeken biografische schetsen te combineren met het verhaal van een stad, Parijs.

Adolf Hitler, de onbetekenende korporaal uit de Eerste Wereldoorlog, reed in de vroege ochtend van zondag 23 juni 1940 als leider van een zegevierend Duitsland Parijs binnen. Hier had hij lang van gedroomd. De Führer had erover gedacht om uit wraak alles met de grond gelijk te maken, maar daarvoor dwong de stad te veel respect bij hem af. Het Derde Rijk zou zo'n stralende metropool buiten het Germaanse hartland uiteindelijk wel kunnen hebben. 'Als we klaar zijn met Berlijn, zal Parijs daar nog slechts een schaduw van zijn', zou Hitler aan het eind van de dag tegen zijn huisarchitect Albert Speer zeggen, 'dus waarom zouden we het vernietigen?'

Speer had mee gemogen net als zijn vakgenoot Hermann Giesler en de beeldhouwer Arno Breker. Voor de Sacré-Coeur met uitzicht over de stad Parijs had Hitler hen toegesproken: 'Voor u begint nu een zware tijd, want u moet aan het werk en ernaar streven de monumenten en de steden te scheppen die u zullen worden toevertrouwd.' Tegen zijn secretaris zei de Führer op dat moment: 'Er mag hun niets in de weg gelegd worden.'

Jaren van lezen over de stad maakte dat Hitler veel wist van Parijs. Hij deed zich ook voor als connaisseur. 'Ik schroom niet om dit grandioze bouwwerk uit te roepen tot een van de geniaalste werken in de geschiedenis van de architectuur', zei hij bij het in zicht komen van de gevel van het Louvre. De nazileider toonde zich zelfs enigszins geëmotioneerd: 'Mijn hele leven heb ik ervan gedroomd om Parijs te mogen zien. Ik kan niet zeggen hoe blij ik ben dat die droom nu in vervulling is gegaan.'

Het hoofdstuk dat Graham Robb in *Parij-*

zenaars wijdt aan Hitlers visite aan Parijs laat zien hoe sterk de aantrekkingskracht van Parijs is. Maar de schets is vooral zo sterk omdat het zoveel zegt over Hitlers eenzaamheid. Zelfs zijn grootste moment van glorie had iets intens treurigs. Ondanks de jarenlange droom zat er niet meer in dan een bliksembezoek. Hitler 'deed' Parijs in tweeënhalf uur: een snel standaardrondje met onder meer de Arc de Triomphe, de Eiffeltoren en de Notre Dame. Voordat de Parijzenaars op deze zondagochtend goed wakker waren, had Hitler de stad al verlaten. Hij had met geen enkele burger een woord gewisseld, niets gegeten, zelfs geen plasje gedaan.

Met hink-stap-sprongen gaat Robb in *Parijzenaars* door de geschiedenis van de stad. Voor de hand liggende inwoners passeren de revue: koningin Marie-Antoinette en de socialist François Mitterand, maar ook de vergeten architect Charles-Axel Guillamot, de detective Eugène Vidoc en François Picaud op wie Victor Hugo zijn graaf van Monte Christo baseerde. Robb is thuis in de materie. Hij schreef veel geroemde biografieën van Honoré de Balzac, Arthur Rimbaud en Victor Hugo en fietste vele kilometers voor het prijswinnende *De ontdekking van Frankrijk,* een onconventioneel portret van het land. Voor *Parijzenaars* diende gedegen historisch onderzoek als basis, maar de auteur trekt zich weinig aan van conventionele opvattingen over geschiedbeoefening. Robbs biografische schetsen hebben het karakter van de vie romancée. De werkelijkheid van het verleden vormt het uitgangspunt, daarna mag ook de verbeelding mee het werk doen.

De gekozen vormen lijken zo af en toe nog fantasievoller. Een hoofdstuk over het Parijs van de existentialisten heeft de vorm van een filmscript, met een hoofdrol voor actrice Juliette Greco en een soundtrack van trompettist Miles Davis (een duidelijke verwijzing naar Louis Malles nouvelle vague-film *Ascenseur pour l'échafaud* uit 1958). Maar bij nadere beschouwing gebruikt Robb toch vaak hetzelfde trucje. Hij kiest bij veelbetekende momenten in de Parijse geschiedenis meestal niet voor de absolute hoofdrolspeler, maar laat de lezer vanuit het perspectief van iemand in een bijrol meekijken. In het hoofdstuk over Hitlers bezoek is dat bijvoorbeeld de beeldhouwer Arno Breker.

Parijzenaars staat bol van de anekdotiek en de sprekende details. De auteur weet de stad steeds weer opnieuw tot leven te brengen. Het portret van Parijs is sprekender dan de portretten van de Parijzenaars. Biografisch blijft Robb nogal aan de oppervlakte. Hij levert impressionistische schilderijtjes af. Wie karakters wil doorgronden is in de meeste gevallen overgeleverd aan zijn eigen voorstellingsvermogen of moet elders verder lezen over de opgevoerde personages.

Philipp Blom beperkt zich in *Het verdorven genootschap. De vergeten radicalen van de Verlichting* tot het Parijs van de achttiende eeuw, meer bepaald de salon van Baron Thiry d'Holbach met stamgast Denis Diderot, waar het denken verder ging dan waar ook in Parijs. 'De sjeiks van de Rue Royale' werden ze wel genoemd. De salon stond bekend als 'de synagoge' en ook wel als 'de boulangerie', omdat Holbach een aantal van zijn werken onder pseudoniem had gepubliceerd ('door wijlen de heer Boulanger').

Anders dan veel andere verlichtingsdenkers durfden de ‘sjeiks’ de uiterste consequentie aan van het alles ter discussie stellen: ook God en geloof werden zo punt van discussie. De meeste filosofen, ook grote namen als Rousseau en Voltaire, hielden vast aan religie en misten de moed om dit debat aan te gaan of vreesden de maatschappelijke consequenties daarvan. De stelling dat alleen lust en passie het leven zin gaven, maakte van de mens een dier. Dat ging niet alleen veel grote achttiende-eeuwse denkers te ver; ook zo'n tweeënhalve eeuw later zullen zulke gedachten voor sommige mensen nog altijd te radicaal zijn.

Blom vergelijkt aan het begin van zijn boek de waardering voor grootheden uit het verleden met een aandelenmarkt voor reputaties. De koers van Diderot (de grote man van de baanbrekende *Enyclopédie*) en D'Holbach is laag, zeker in vergelijking met die van als kopstukken van de Verlichting aangemerkte filosofen als Rousseau en Voltaire. *Het verdorven genootschap* slaagt erin om daar, althans bij de lezer, verandering in te brengen.

Zelfs buitenlandse gasten wisten het adres aan de Rue Royale te vinden. David Hume stelde Holbach, Diderot en de anderen op de proef door zo ongeveer alles met de scepsis die hem eigen was te bevragen. De meeste gasten van de salon hadden het geloof dan wel afgezworen, maar hadden ze dat niet gewoon vervangen door een nogal onkritisch geloof in de wetenschap? Het optimisme van het Parijse gezelschap ging hem ook wat ver. Hume betwijfelde of ‘de maatschappij in staat is om voortdurend verder te gaan op de weg naar volmaaktheid’.

Adam Smith kwam eveneens langs. Tegenwoordig staat hij vooral bekend als econoom en aartsvader van de liberalen, in zijn tijd vooral als moraalfilosoof. Net als de vaste bezoekers van de salon geloofde hij niet dat een wereld zonder geloof per se zou vervallen in anarchie en egoïsme. ‘De grootste schurk, de gehardste overtreder van de wetten van de gemeenschap, is niet volledig zonder compassie.’ Eigenlijk veronderstelde Smith in de sociale interactie een zelfde soort onzichtbare hand als bij de werking van de vrije markt.

De faam van de salon werd af en toe een last. In 1765 legde Holbach de bijeenkomsten een paar maanden stil. ‘De baron heeft geen zin meer in zevenentwintig of achtentwintig gasten, terwijl hij er eigenlijk niet meer dan twintig wil hebben. De barones is dolblij’, schreef Diderot. De vreugde van madame Holbach was van korte duur. De baron miste al snel het debat, het eten en de gezelligheid. Voordat ze verzet aan kon tekenen, pakte hij de traditie van de salon weer op.

Het verdorven genootschap richt zich niet alleen op het denken binnen de salon. De auteur heeft ook oog voor de rijke banketten, fraaie wijnen, *Weibergeschichte,* en de ijdelheid en paranoia die bij het samenkomen van grote ego's onvermijdelijk op de loer liggen.

Blom, die in 2008 al het meesterlijke *De duizelingwekkende jaren. Europa 1900-1914* afleverde, bewijst met *Het verdorven genootschap* zijn kunnen als historicus en schrijver. Robb lukt het beter om zijn lezers de boulevards, straten en stegen van Parijs door de eeuwen heen te laten ruiken. Blom houdt daarentegen razend knap diverse biografische bordjes in de lucht. In feite maakt hij een groepsportret van een radi-

caal gezelschap. Tegelijkertijd weet hij de diverse denkers individueel ook tot leven te wekken. Met alle mitsen en maren die zijn in te brengen tegen het betitelen van stadsgeschiedenissen als biografie van een plaats (Londen, Jeruzalem, de boekhandel staat er vol mee), raakt Blom ook het wezen en de grote kracht van Parijs. Zoals Hitler artistiekelingen meenam tijdens zijn bezoek om ideeën op te doen voor de monumentale metropolen van het Derde Rijk, zo fungeerde de stad ook voor de veelal van elders gekomen vergeten radicalen uit Bloms boek als broedplaats voor grensverleggend denken. De geest van Parijs moet gezocht worden in de geest.

Zondergeld

In haar artikel over Anne Wadman in het Zomernummer van 2011 van Biografie Bulletin meent Joke Corporaal de biografische gegevens over de oorlogsjaren van deze Friese schrijver snel te kunnen weergeven. Daarbij maakt zij een aantal opvallende blunders. Zij stelt, dat Wadman, die de eerste oorlogsjaren in Amsterdam aan de GU studeerde, het Jordaan-oproer en de Februari-stakingen meemaakte. Nu kan men over het hier voor het eerst gebruikte begrip Februari-stakingen twisten. Er werd ook gestaakt in de Zaanstreek, Haarlem, Hilversum en Weesp en daarom zou men inderdaad van stakingen kunnen spreken. Maar het Jordaanoproer vond plaats in juli 1934, toen Wadman nog op school zat in Friesland. Corporaal vertelt verder, dat Wadman er goed van op de hoogte was, dat in 1943 bijna niemand in Amsterdam de loyaliteitsverklaring tekende. Aan de GU (nu UvA) tekende echter 22% van de studenten. Van alle instellingen van hoger onderwijs werd alleen in Delft door nog meer studenten getekend, bijna 26%. Zo'n grote uitzondering was Wadman dus bepaald niet. Zijn schuldgevoel over zijn lafheid heeft ons echter wel een aantal prachtige Friese romans opgeleverd.

Gjalt Zondergeld

Antwoord Corporaal aan Zondergeld

Gjalt Zondergeld heeft natuurlijk gelijk dat het woord ‘Jordaanoproer’ in mijn artikel verkeerd gekozen is. Zoals uit de context hopelijk duidelijk wordt, verwijs ik daarmee niet naar 1934, maar naar de rellen rondom het Waterlooplein tussen WA'ers, Joden, Kattenburgers en Jordanezen begin februari 1941, achteraf gezien de aanloop naar de Februaristaking.

Zondergeld vindt verder dat je Wadman als tekenaar beslist geen uitzondering mag noemen, *omdat* aan zijn universiteit in Amsterdam (nu de UvA) maar liefst 22% van de studenten de loyaliteitsverklaring tekende, 8% meer dus dan het landelijk gemiddelde van 14%. Hij veronderstelt hier echter een causaal verband dat er niet is. Wadman kende in 1943 de cijfers uiteraard niet, en moest dus afgaan op wat hij uit zijn uitgebreide correspondentie wist: namelijk dat in Amsterdam vrijwel niemand de verklaring tekende en dat hij door het wel te doen in de minderheid zou zijn. Of je hem *achteraf* ook een uitzondering mag noemen, hangt verder niet af van de vergelijking die Zondergeld maakt, namelijk die met het ‘hoge’ aantal tekenaars aan de UvA, maar van een vergelijking met de universiteit waarvoor Wadman de loyaliteitsverklaring tekende en waar hij na de oorlog ook door een zuiveringscommissie werd berecht, de Rijksuniversiteit Groningen.

Joke Corporaal

Medewerkers aan dit nummer

JAAP BOS werkt aan de Universiteit Utrecht, departement gedragswetenschappen. Hij schreef recentelijk de biografie van de pedagoog M.J. Langeveld.
Contact: j.c.bos@uu.nl

JOKE CORPORAAL woont en werkt in Groningen als freelance tekstschrijver en onderzoeker aan de Rijksuniversiteit Groningen. In december 2009 verscheen haar biografische proefschrift: *Grimmig eerlijk. Anne Wadman en het probleem van de Friese literatuur.*
Contact: jjcorporaal@hotmail.com

LAMBERT GIEBELS schreef biografieën over Soekarno en Jezus en promoveerde op een biografie over Louis Beel. Daaruit volgden publicaties en een boek over de Greet Hofmans-affaire. Giebels zat als is ruimtelijke-ordeningspecialist in de PvdA-Tweede Kamerfractie tijdens de periode van het kabinet-Den Uyl. Lambert Giebels is op 12 oktober 2011 overleden.
Contact: Robert Giebels: r.giebels@volkskrant.nl

CLEMENS HOGENSTIJN promoveerde aan de Radboud Universiteit te Nijmegen op een dissertatie over Deventer in de Patriottentijd. Hij is stadshistoricus van Deventer en publiceert onder meer over de achttiende eeuw en over regentenpatriciaat.
Contact: c.m.hogenstijn@saxion.nl

MARIJKE HUISMAN werkt als postdoctoraal onderzoeker bij het Center for Historical Culture van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij publiceerde onder meer *Mata Hari (1876-1917): de levende legende* (Hilversum: Verloren, 1998). Momenteel doet zij onderzoek naar de functie van autobiografieën in publieke debatten over slavernij en mensenrechten, 1750-heden.
Contact: m.huisman@eshcc.eur.nl

TESSEL JONQUIÈRE studeerde theologie in Leiden en promoveerde daarna in Utrecht op een proefschrift over gebed in het werk van Flavius Josephus. In 2009 verscheen haar eerste literaire non-fictieboek bij Uitgeverij Athenaeum, over Josephus. Momenteel werkt zijn aan een boek over koning Herodes en de archeologie van Israël.
Contact: info@tesseljonquiere.nl

MARTHA KIST studeerde geschiedenis en mediaevistiek aan de Rijksuniversiteit Groningen. Sinds 2002 is ze werkzaam als collectievormer geschiedenis en kunstgeschiedenis bij Tresoar, Fries historisch en letterkundig centrum in Leeuwarden. Ze schreef enkele lemmata over middeleeuwse Friezinnen in het *Digitaal Vrouwen Lexicon.*
Contact: Martha.Kist@tresoar.nl

DANIEL KNEGT studeerde in de geschiedenis af op het politieke denken van Gustave Hervé tussen 1919 en 1944. Sinds september 2010 is hij als promovendus verbonden aan het European University Institute in Florence, waar hij onderzoek doet naar Franse extreem-rechtse intellectuelen in de jaren dertig.
Contact: daniel_knegt@hotmail.com

DENNIS KERSTEN promoveerde in 2011 aan de Radboud Universiteit Nijmegen op zijn proefschrift getiteld *Travels with Fiction in the Field of Biography. Writing the Lives of Three Nineteenth-Century Authors.* Hij is verbonden aan de afdelingen Engelse Taal en Cultuur van de Vrije Universiteit Amsterdam en de Radboud Universiteit Nijmegen.
Contact: kersten_d@hotmail.com

INGRID KLOOSTERMAN BSc MA, is promovenda geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie aan de Universiteit Utrecht.
Contact: i.e.kloosterman@uu.nl

CEES MEIJER studeerde geschiedenis en rechtsgeleerdheid aan de Universiteit van Utrecht. Hij is als docent en jurist verbonden aan de Hogeschool Utrecht. Hij hoopt op de biografie van De Quay te promoveren aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.
Contact: cees.meijer@hu.nl

DIEDERIK OOSTDIJK is hoogleraar Engelstalige letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich op de negentiende en twintigste eeuwse literatuur, vooral op poëzie in een culturele en historische context.
Contact: dm.oostdijk@let.vu.nl

PAUL VAN DER STEEN promoveerde in 2004 op de biografie *Cals, koopman in verwachtingen 1914-1917.* In 2009 verscheen van hem *Keurkinderen. Hitlers elitescholen in Nederland.* Van der Steen is freelance journalist voor Trouw en correspondent voor NRC Handelsblad/nrc-next.
Contact: paulvdsteen@hotmail.com

GJALT ZONDERGELD is gepensioneerd hoofddocent Nieuwste Geschiedenis aan de VU. Promoveerde op een studie over de Friese Beweging en publiceerde verder o.m. een geschiedenis van de VU in oorlogstijd. Groningen
Contact: zondergeld@planet.nl